

शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

दूरशिक्षण केंद्र

सहकाराचा विकास

(शैक्षणिक वर्ष २०१५-१६ पासून)

बी. कॉम. भाग-३

सत्र-५ व ६

© कुलसचिव, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर (महाराष्ट्र)

प्रथमावृत्ती : २०१५

द्वितीय आवृत्ती : २०१९

बी. कॉम. (सहकाराचा विकास) भाग - ३ करिता

सर्व हक्क स्वाधीन. शिवाजी विद्यापीठाच्या परवानगीशिवाय कोणत्याही प्रकाराने नक्कल करता येणार नाही.

प्रती : ५००

प्रकाशक :

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,

शिवाजी विद्यापीठ,

कोल्हापूर - ४१६ ००४.

मुद्रक :

श्री. बी. पी. पाटील

अधीक्षक,

शिवाजी विद्यापीठ मुद्रणालय,

कोल्हापूर-४१६ ००४.

ISBN- 978-81-8486-657-5

★ दूरशिक्षण केंद्र आणि शिवाजी विद्यापीठ याबद्दलची माहिती पुढील पत्त्यावर मिळू शकेल.

शिवाजी विद्यापीठ, विद्यानगर, कोल्हापूर-४१६ ००४ (भारत)

★ दूर शिक्षण विभाग-विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली यांच्या विकसन अनुदानातून या साहित्याची निर्मिती केली आहे.

दूरशिक्षण केंद्र, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ सल्लगार समिति ■

प्रा. (डॉ.) डी. बी. शिंदे

मा. कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) डी. टी. शिर्के

प्र-कुलगुरु,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. एम. साळुंखे

माजी कुलगुरु,
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

प्रा. (डॉ.) के. एस. रंगाप्पा

माजी कुलगुरु, म्हैसूर विद्यापीठ, म्हैसूर

प्रा. पी. प्रकाश

अतिरिक्त सचिव-II
विद्यापीठ अनुदान आयोग, नवी दिल्ली

प्रा. (डॉ.) सीमा येवले

गीत-गोविंद, फ्लॅट नं. २,
११३९ सार्डिक्स एक्स्टेंशन,
कोल्हापूर-४१६००९

प्रा. (डॉ.) पी. एस. पाटील

I/c अधिष्ठाता, विज्ञान व तंत्रज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) ए. एम. गुरव

I/c अधिष्ठाता, वाणिज्य व व्यवस्थापन विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) भारती पाटील

I/c अधिष्ठाता, मानवविज्ञान विद्याशाखा,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) पी. डी. राऊत

I/c अधिष्ठाता, आंतर-विद्याशाखीय अभ्यास विद्याशाखा
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

डॉ. व्ही. डी. नांदवडेकर

कुलसचिव,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. जी. आर. पळसे

I/c संचालक, परीक्षा व मूल्यमापन मंडळ,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

श्री. व्ही. टी. पाटील

वित्त व लेखा अधिकारी,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

प्रा. (डॉ.) एम. ए. अनुसे (सदस्य सचिव)

संचालक, दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर

■ अभ्यासमंडळ : व्यावसायिक पर्यावरण ■

अध्यक्ष - डॉ. डी. के. मोरे

रिंग रोड, न्यू बाहे नाका, महादेव नगर, इस्लामपूर, ता. वाळवा, जि. सांगली.

● डॉ. एम. एन. शिंदे

के. बी. पी. कॉलेज, इस्लामपूर, ता. सांगली

● डॉ. डी. जी. चौगुले

दि न्यू कॉलेज, शिवाजी पेठ, कोल्हापूर

● डॉ. एस. ए. जाधव

डी. आर. माने महाविद्यालय, कागल. जि. कोल्हापूर

● डॉ. ए. एस. कारंडे

महिला महाविद्यालय, कराड, जि. सातारा

● डॉ. यु. एम. माळकर

आर्ट्स, कॉमर्स ॲण्ड सायन्स कॉलेज, पलूम, जि. सांगली

● डॉ. श्रीमती पी. एस. गायकवाड

छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा

● डॉ. ए. बी. सुर्यवंशी

बी. पी. सलाखे कॉमर्स कॉलेज, बार्फी, जि. सोलापूर

● डॉ. श्रीमती वाय. व्ही. जुगळे

चिंतामणराव कॉलेज ऑफ कॉमर्स, सांगली.

दूरशिक्षण केंद्र,
शिवाजी विद्यापीठ,
कोल्हापूर

सहकाराचा विकास
बी. कॉम. भाग-३

अभ्यास घटकांचे लेखक

लेखन सहभाग	घटक क्र.	
	सत्र-५	सत्र-६
श्री. सुभाष दिगंबर दगडे श्रीमती मथुबाई गरवारे कन्या महाविद्यालय, सांगली	१, ४	१, २, ४
डॉ. एल. एन. घाटगे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	२	-
डॉ. एम. बी. वाघमोडे कला व वाणिज्य महाविद्यालय, ५१ यादेगोपाळपेठ, सातारा	३	-
डॉ. डी. आर. खटके फ्लॅट नं. ९, हिरण्यकेशी अपार्टमेंट, शाहू उद्यान, गडहिंगलज	४	-
डॉ. एस. एस. रूपे देवचंद कॉलेज, अर्जुननगर, जि. कोल्हापूर	४	-
श्री. पी. एच. कदम मुधोजी कॉलेज, फलटण, जि. सातारा	-	१
डॉ. डी. आर. पवार वसंतराव नाईक कॉलेज, शिराळा	-	२
डॉ. अनिल कृष्णराव वावरे छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा	-	३
डॉ. अनिल सत्रे मोहनराव पतंगराव पाटील महाविद्यालय, बोरगांव	-	३

■ संपादक ■

डॉ. डी. के. मोरे
के. आर. पी. कन्या महाविद्यालय, इस्लामपूर

प्रस्तावना

जून २००७ या वर्षापासून शिवाजी विद्यापीठ दूरशिक्षण केंद्राने बहिःस्थ विद्यार्थ्यांसाठी दूर शिक्षण कार्यक्रम राबविण्याचे ठरविलेले आहे. त्या अनुषंगाने बी.कॉम. भाग-३ या वर्गाच्या विद्यार्थ्यांसाठी ‘सहकाराचा विकास’ ह्या विषयाचे पुस्तक लिहिण्यात आले आहे. सहकार विषय असलेल्या तज्ज्ञांकडून या पुस्तकातील वेगवेळ्या घटकांचे लिखान करून घेतले आहे. सहकाराचा अर्थ, व्याख्या, तत्त्व, भूमिका, भारतातील सहकारी पत पुरवठा चळवळीचे मूल्यमापन, अल्पकालीन व दीर्घकालीन पतपुरवठा करणाऱ्या संस्थांची कार्ये, समस्या व उपाय, खुस्त्रो व बैद्यनाथन समितीच्या शिफारशी, शेती सहकारी संस्थांमध्ये खेरेदी विक्री, प्रक्रिया व शेती संस्था, बिगरशेती संस्थांमध्ये ग्राहक, मजूर व गृहनिर्माण संस्था, महाराष्ट्रातील सहकारी संस्थांच्या विशेष अभ्यासामध्ये साखर, दुध व सहकारी संस्थांना संस्थात्मक सहाय्य करणाऱ्या संस्थांमध्ये नाबार्ड, राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ, सहकारी अंकेक्षणामध्ये अर्थ, व्याख्या, प्रकार, अंकेक्षकाची भूमिका व कार्य, निबंधकाची भूमिका व कार्य, अंकेक्षण पद्धतीतील उणिवा व उपाय आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेतील सहकारी चळवळीमध्ये जागतिकीकरणाचे परिणाम सहकारी चळवळीपुढील आव्हाने, सहकारी चळवळीची आव्हाने पेलण्याची क्षमता निर्माण होण्यासाठीच्या उपाययोजना इत्यादी घटकांची मांडणी साध्या व सोप्या भाषेत आणि शास्त्रीय पद्धतीने केली आहे.

बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना ‘सहकाराचा विकास’ हा विषय सुक्ष्म व सखोल पातळीवर अभ्यासता यावा यासाठी या विषयातील ८ घटकांची व त्यातील उपघटकांची मांडणी दूरशिक्षणाच्या अध्ययन पद्धतीने केली आहे. विषयाची उद्दिष्ट्ये, प्रास्ताविक, विषय विवेचन, सारांश, पारिभाषिक संज्ञा, स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न व त्यांची उत्तरे, सरावासाठी प्रश्न, क्षेत्रिय कार्य व अधिक वाचनासाठी पुस्तके देण्यात आली आहेत. त्यामुळे बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना त्याचा निश्चितपणे फायदा होणार आहे.

सहकार विषयघटकांची व उपघटकांची मांडणी व विवेचन बहिःस्थ विद्यार्थ्यांना चांगले आकलन होण्यासाठी उपयुक्त ठरेल, त्यासंबंधी काही सूचना असतील तर दूरशिक्षण केंद्राकडे त्याचे स्वागत आहे. पुढील आवृत्तीत त्यानुसार बदल करून पुस्तक अधिक उपयुक्त करण्यासाठी प्रयत्न करता येतील. शिवाजी विद्यापीठ कक्षेतील विविध महाविद्यालयातील सहकारातील अभ्यासकानी घटक लिहून दिले त्याबद्दल त्यांना धन्यवाद देतो. या पुस्तकाचे प्रकाशन करण्याच्या कामी मदत केलेल्या शिवाजी विद्यापीठातील सर्व प्रशासकीय अधिकारी, कर्मचारी व सेवकवर्ग आणि दूरशिक्षण विभागातील सर्वांना धन्यवाद!

डॉ. डी. के. मोरे
संपादक

अनुक्रमणिका

घटक क्रमांक	घटकाचे शीर्षक	पान क्रमांक
	सत्र-५	
१	भारतातील सहकारी चळवळीची तोंडओळख	१
२	भारतातील सहकारी पतपुरवठा चळवळ	३७
३	भारतातील कृषी सहकारी संस्था	६५
४	भारतातील बिगर शेती सहकारी संस्था	९५
	सत्र-६	
१	महाराष्ट्रातील निवडक सहकारी संस्थांचा विशेष अभ्यास	१३३
२	सहकारी संस्थांना संस्थात्मक आधार	१६८
३	सहकारी संस्थांचे प्रशासन आणि अंकेक्षण	१९५
४	१९९१ पासूनचे नवीन आर्थिक धोरण आणि सहकारी चळवळ	२१६

■ विद्यार्थ्यांना सूचना

प्रत्येक घटकाची सुरुवात उद्दिष्टांनी होईल. उद्दिष्टे दिशादर्शक आणि पुढील बाबी स्पष्ट करणारी असतील.

१. घटकामध्ये काय दिलेले आहे.
२. तुमच्याकडून काय अपेक्षित आहे.
३. विशिष्ट घटकावरील कार्य पूर्ण केल्यानंतर तुम्हाला काय माहीत होण्याची अपेक्षा आहे.

स्वयं मूल्यमापनासाठी प्रश्न दिलेले असून त्यांची अपेक्षित उत्तरेही देण्यात आलेली आहेत. त्यामुळे घटकाचा अभ्यास योग्य दिशेने होईल. तुमची उत्तरे लिहून झाल्यानंतरच स्वयं अध्ययन साहित्यामध्ये दिलेली उत्तरे पाहा. ही तुमची उत्तरे (किंवा स्वाध्याय) आमच्याकडे मूल्यमापनासाठी पाठवायची नाहीत. तुम्ही योग्य दिशेने अभ्यास करावा, यासाठी ही उत्तरे ‘अभ्यास साधन’ (Study Tool) म्हणून उपयुक्त ठरतील.

प्रिय विद्यार्थी,

हे स्वयंअध्ययन साहित्य या पेपरसाठी एक पूरक अभ्याससाहित्य म्हणून आहे. असे सूचित करण्यात येते की, विद्यार्थ्यांनी २०१५-१६ पासून तयार केलेला नवीन अभ्यासक्रम पाहून त्याप्रमाणे या पेपरच्या सखोल अभ्यासासाठी संदर्भपुस्तके व इतर साहित्याचा अभ्यास करावा.

सत्र ५ : घटक १

सहकारी चळवळीची तोंडओळख

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रास्ताविक

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ सहकाराचा अर्थ, व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये

१.२.२ सहकाराची मुख्य आणि दुय्यम तत्त्वे. १९९५ ची सहकाराची तत्त्वे

१.२.३ सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका

१.३ सारांश

१.४ पारिभाषिक संज्ञा

१.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

१.६ स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१.८ क्षेत्रिय कार्य

१.९ संदर्भ पुस्तके

१.० उद्दिष्टे

- सहकाराचा अर्थ, व्याख्या व वैशिष्ट्ये समजून घेणे.
- सहकाराची मुख्य आणि दुय्यम तत्वांची माहिती घेणे.
- १९९५ सालातील सहकारी तत्वांचा विकास माहित करून घेणे.
- सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका समजून घेणे.

१.१ प्रास्ताविक :

इंग्लंड मध्ये औद्योगिक क्रांतीच्या काळात सुरु झालेली सहकारी चळवळ जगभर पसरली. भारतात सहकारी चळवळीची सुरुवात ब्रिटिश काळात झाली. पहिला सहकाराचा कायदा १९०४ साली झाला. त्याला शंभर वर्ष पूर्ण झाली. अशाप्रकारे दिर्घकाळ टिकणारी सहकारी चळवळ वैशिष्ट्य पूर्ण चळवळ आहे. त्यामुळे सहकारी चळवळीसंबंधीची माहिती करून घेणे आवश्यक आहे.

सहकाराची चळवळ आज मोर्ड्या प्रमाणावर विकसित झाली असली तरी सहकारी प्रवृत्ती मानवाच्या उत्पत्ती पासून आहे. मानवाच्या सर्वांगीण विकासाचे मुळ सहकार आहे. मानवी संस्कृतीच्या विकासात सहकाराचे महत्वाचे स्थान आहे. मानवाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, धार्मिक, नैतिक, शैक्षणिक आणि इतर घटकांच्या विकासाचा पाया सहकार आहे. ‘एकमेका सहाय्य करू अवघे धरू सुपंथ’, ‘विना सहकार नही उद्धार’ असे वाक्य प्रचार सहकार विषयाचे महत्व स्पष्ट करतो. अशा विषयाचा अभ्यास आपण या घटकामध्ये करणार आहोत.

घटक क्रमांक १ मध्ये आपण सहकाराचा अर्थ समजून घेवून सहकार विषयाच्या केलेल्या व्याख्या समजून घेणार आहोत. त्याच बरोबर सहकाराची वैशिष्ट्ये कोणती आहेत, याची माहिती करून घेणार आहोत. सहकाराची तत्वे कोणती आहेत, सहकारी तत्वांचा उगम आणि विकास कशा रितीने झाला आहे, सहकारी तत्वे बदलत्या आर्थिक रचनेबरोबर कशी बदलली आहेत आणि त्यांचा अलिकडील काळात विकास कसा झाला आहे त्याची सविस्तर माहिती घेणार आहोत.

१.२ विषय विवेचन :

सहकार हा विषय अत्यंत महत्वाचा आणि व्यापक स्वरूपाचा विषय आहे. सहकार या शब्दाचा तांत्रिक आणि व्यापक अर्थ, सहकार या विषयाच्या तंजानी आणि कायद्याच्या दृष्टिने दिलेल्या व्याख्या, सहकाराची वैशिष्ट्ये, सहकाराची मुख्य आणि दुय्यम तत्वे, सहकार तत्वामध्ये १९९५ मध्ये झालेले बदल आणि सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका इत्यादीची माहिती या घटकामध्ये घेतली जाणार आहे.

१.२.१ सहकार : अर्थ, व्याख्या आणि वैशिष्ट्ये :

अ) सहकार – अर्थ :

‘सहकार’ (Co-operation) या शब्दाची उत्पत्ती मुळ लॅटिन शब्द (Co-operari) या शब्दापासून झालेली आहे. को (Co) याचा अर्थ ‘सह’ आणि आपरेटी (operari) याचा अर्थ ‘काम करणे’ असा आहे. को-ऑपरेटी म्हणजे सहकार्याने काम करणे म्हणजेच एकमेकांच्या सहकार्याने काम करणे किंवा एकत्रितपणे काम करणे असा सहकार या शब्दाचा अर्थ होतो. मानवाच्या विकासासाठी सर्वांनी एकत्र राहणे, एकत्रित विचार करणे, एकत्रित काम करणे, एकमेकांना सहकार्य करणे, परस्परांना सहाय्य करणे इत्यादी. मानवाच्या सहज, उपजत, नैसर्गिक व मुळ प्रवृत्तीतून सहकार या शब्दाचा अर्थ स्पष्ट होतो.

सहकार या शब्दाला दोन प्रकारचे अर्थ अभिप्रेत आहेत.

१) सहकार या शब्दाचा व्यापक अर्थ म्हणजे सर्वांच्या हितासाठी एकत्र राहून कार्य करणे, परस्परांना सहाय्य करणे इत्यादी. निसर्गातील प्राणी जीवन हे नैसर्गिक सहकाराचे उत्तम उदाहरण आहे. मानव स्वतःच्या विकासासाठी नैसर्गिक भावनेतून एकत्र येतात, काम करतात, राहतात, मदत व सहाय्य करतात, एकत्र जीवन जगतात, त्यातूनच मानवाचा सर्वांगीण विकास झालेला आहे. मानवी समाजाच्या विकासाचे मुळ सहकार या शब्दात व्यापक अर्थाने आहे. हा सहकार शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे.

२) सहकार या शब्दाचा तांत्रिक अर्थ म्हणजे विशिष्ट पद्धती. सहकार विशिष्ट पद्धती आहे. ती विविध क्षेत्रात वापरली जाते. तांत्रिक अर्थने 'सहकार' औद्योगिक क्रांतीच्या काळामध्ये मानवी कल्याणासाठी सुरु झालेली प्रक्रिया होती. रॉबर्ट ओवेन यांनी भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेच्या दोषातून कामगार वर्गाला शोषनापासून मुक्त करण्यासाठी सहकारी संस्था काढली. तेंव्हा तांत्रिक अर्थ म्हणजे सहकारी संस्था किंवा सहकारी चळवळ हा होय. आधुनिक काळात सहकाराचा तांत्रिक अर्थ म्हणजे सहकारी तत्वावर कार्य करणारी संस्था होय. आज सहकार म्हणजे सहकारी संस्था असा तांत्रिक अर्थ होतो. उदा. ग्राहक सहकारी संस्था, सहकारी पतपुरवठा संस्था इत्यादी.

ब) सहकार - व्याख्या :

सहकार म्हणजे काय, सहकाराचे स्वरूप समजून घेणे, सहकाराचा आशय माहित करून घेणे, सहकार हे समाज परिवर्तन आणि विकासाचे साधन आहे इत्यादी बाबी समजून घेण्यासाठी सहकार या शब्दाच्या विविध लेखकांच्या, तंजांच्या, अभ्यासकांच्या व्याख्या माहित करून घेणे आवश्यक आहे.

सहकार ही संकल्पना व्यापक असल्यामुळे सहकार या शब्दाची काटेकोर व्याख्या देणे कठिण आहे. परंतु वेगवेगळ्या देशात नामवंत तंजानी वेगवेगळ्या उद्दीष्टासाठी केलेल्या व्याख्या आपण समजून घेणे आवश्यक आहे. व्याख्या समजली असता आपणास सहकारी वैशिष्ट्ये समजून घेता येतील. त्यासाठी सहकार या शब्दाच्या व्याख्या दोन पद्धतीने समजून घेता येतील.

सहकार तंजांच्या व्याख्या :

तंजांच्या व्याख्येमध्ये सहकारी संस्था म्हणजे काय हे स्पष्ट करता येईल. सहकारी क्षेत्रातील तंजांनी दिलेल्या व्याख्या खालील प्रमाणे आहेत.

- १) सी. आर. फे, "समाजातील दुर्बल घटकांनी निस्वार्थी भूमिकेतून व सभासदत्वाची कर्तव्ये मान्य करून संयुक्तपणे चालविलेली आणि सभासदांनी संस्थेबोरोबर केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात सभासदांना नफ्यात वाटा (लाभांश) देणारी संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय."
- २) एच. कॅलव्हर्ट, "जेथे व्यक्ती स्वेच्छेने एकत्रित येऊन आपल्या आर्थिक हितसंबंधाच्या उन्नतीकरिता समानतेच्या तत्वावर स्थापन केलेली संघटना म्हणजे सहकार होय."
- ३) पॉल लॅम्बर्ट, "सभासदाच्या व समाजाच्या सेवेसाठी समुहाने निर्माण केलेली आणि दिग्दर्शित केलेली, लोकशाहीच्या नियमानुसार चालविलेली आणि सभासद व एकूण समाजाच्या उपयोगासाठी स्थापन झालेली आर्थिक व्यवहार करणारी संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय."
- ४) सर होरेस प्लंकेट, "संघटनेद्वारे परिणामकारक ठरणारे स्वालंबन म्हणजे सहकार होय."
- ५) पी. एच. कॅसलमन, "सामाजिक आशय असणारी आर्थिक पद्धती म्हणजे सहकार होय."
- ६) आर. फिलीप, "आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी जी आर्थिक संस्था निर्माण केली जाते की ज्यात व्यापारी हेतूने उद्योग एकत्र येतात त्या संघटनास सहकार असे म्हणतात."
- ७) वॅटकिन्स, "सहकार ही व्यवसाय संघटनेची अशी पद्धती आहे की, जी एकात्मता, लोकशाही, समता, स्वातंत्र्य, या तत्वावर आधारलेली असते.

८) वैकुंठलाल मेहता, “सहकार ही व्यापक चळवळ असून तिच्या मध्ये समान गरजा असलेल्या व्यक्ती आपली समान आर्थिक ध्येय साध्य करण्यासाठी स्वेच्छेने संघटित झालेल्या असतात.”

सहकार कायद्याच्या दृष्टिकोनातून व्याख्या :

विविध देशातील सहकार कायद्याच्या चौकटीत कार्य करणारी संस्था असते. अशा सहकारी संस्थेला कायद्याच्या दृष्टिने कृत्रिम अस्तित्व आणि अधिकार प्राप्त झालेले असतात. विविध देशातील कायद्यानुसार सहकारी संस्थाच्या व्याख्या खालील प्रमाणे आहेत.

- १) भारतीय सहकार कायदा १९१२, “सहकारी तत्वानुसार आपल्या सभासदांचे आर्थिक हितसंवर्धन करणारी संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय.”
- २) आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटन, “सहकार ही स्वेच्छेने एकत्र झालेल्या व्यक्तींची, त्यांच्या आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक गरजा व आकांक्षा सामुदायिकरित्या पूर्ण करण्यासाठी स्थापन केलेली स्वयंशासित, संयुक्त मालकीची आणि लोकशाही पद्धतीने चालविलेली संस्था म्हणजे सहकारी संस्था होय.”
- ३) जपानचा सहकार कायदा, “मर्यादित उत्पन्न असलेल्या व्यक्तींनी स्वतःच्या फायद्यासाठी, उपयोगासाठी, आर्थिक परिस्थितीत सुधारण्यासाठी परस्पर मदतीच्या तत्वावर स्थापन केलेली आणि कायदेशीर अस्तित्व असलेली संघटना म्हणजे सहकारी संस्था होय.

सहकारी तंजाच्या आणि सहकार कायद्याने दिलेल्या सहकाराच्या व्याख्या विचारात घेता सहकार ही एक व्यापक आर्थिक चळवळ आहे असे म्हणावे लागेल. सहकारी संस्थांचा उगम आर्थिक दुर्बलतेतून समान उद्दिष्टातून, समान ध्येयातून, निस्वार्थवृत्तीने, जबाबदारीतून, आर्थिक उन्नतीसाठी, स्वावलंबनासाठी, व्यवसाय संघटनाचा प्रकार म्हणून, स्वेच्छेने स्थापन केलेली संस्था म्हणून, लोकशाही पद्धतीची संस्था म्हणून झालेला आहे. सभासदाच्या उपयोगासाठी, सभासदांच्या आर्थिक व्यवहारातून निर्माण होणाऱ्या नफ्यातील वाटा (लाभांश) सभासदाना देण्याच्या हेतूने कार्यरत असलेली संस्था, स्पर्धेएवजी सहकार्य, नफ्याएवजी सेवा, सक्ती ऐवजी स्वेच्छा, अधिकारशाही ऐवजी लोकशाही पद्धतीने कारभार करणारी संस्था म्हणजेच सहकार असे स्थूल मानाने स्पष्ट करता येईल.

क) सहकार – वैशिष्ट्ये :

सहकार ही भांडवलशाही अर्थव्यवस्था आणि समाजवादी अर्थव्यवस्था या दोन्ही अर्थव्यवस्थेत सुवर्णमध्य साधणारी व्यवस्था आहे. सहकारी तंजानी दिलेल्या विविध व्याख्या आणि विविध देशांच्या सहकार कायद्याने केलेल्या व्याख्या यांच्या अभ्यासातून सहकार ही एक वैशिष्ट्य पूर्ण व्यवस्था आहे हे स्पष्ट होते. त्यामुळे सहकाराची वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) **व्यक्तींचे संघटन** : सहकार हे व्यक्तींचे संघटन आहे. समान उद्दिष्ट्ये आणि समान ध्येय असणाऱ्या समाजातील व्यक्ती एकत्रित येऊन समान गरजांची पूर्ती करण्यासाठी उभारलेले व्यक्तींचे संघटन म्हणजेच सहकार होय. यास सहकारी संस्था म्हणतात.

२) **ऐच्छिक संघटन** : सहकार ही एक ऐच्छिक संघटना आहे. समाजातील अनेक व्यक्ती समान उद्दिष्टांच्या पूर्णतेसाठी स्वेच्छेने एकत्र येतात आणि संस्थेची स्थापना करतात यास सहकार म्हणजे सहकारी संस्था म्हणता येईल.

३) लोकशाही संघटन: सहकार तत्वज्ञान आणि लोकशाही यांचा फार जवळचा संबंध आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय ही लोकशाहीची मूल्ये सहकारी संस्थांच्या कार्यपद्धतीमध्ये वापरली जातात. त्याच प्रमाणे सहकारामध्ये सभासदांचा धर्म, जात, वर्ण, वर्ग, वंश, लिंग या सारखे कोणतेही घटक विचारात न घेता एक सभासद एक मत यातत्वानुसार संस्थेचा कारभार चालवतो. हे लोकशाही संघटन असते.

४) कायदेशीर आस्तित्व : सहकारी संस्थेची स्थापना कायद्याने केली जात असल्यामुळे सहकारी संस्थेला कायदेशीर अस्तित्व प्राप्त होते. सहकारी संस्थेला कंपणीप्रमाणे तिच्या सभासदा पासून स्वतंत्र कायदेशीर आस्तित्व असते. सभासदाच्या मृत्यूचा अथवा दिवाळखोरीचा सहकारी संस्थेवर परिणाम होत नाही कारण सहकारी संस्था कायद्याने स्वतंत्र असतात.

५) सक्तीची नोंदणी : सहकारी संस्थांना सहकार कायद्यानुसार नोंदणी करणे बंधनकारक असते. नोंदणी अर्ज व सहकारी संस्थेच्या उपविधीच्या चार प्रती जोडून अधिकृत पणे अर्ज करावा लागतो. सहकार खात्याकडून अर्ज मंजूर झाल्यावर सहकारी संस्थेला नोंदणी क्रमांक मिळतो. तेंव्हा सहकारी संस्था कायदेशीर ठरते. सहकारी संस्थेला कायदा, सरकार व समाज मान्यता आवश्यक असते.

६) सहकार तत्वे : सहकारी संस्थांना आपले आर्थिक व्यवहार स्वतःच्या मर्जीनुसार करता येत नाहीत. सहकारी संस्था सहकार तत्वानुसार कारभार करतात. सहकारी संस्थाचा संपूर्ण व्यवहार सहकारी तत्वाला धरून असतो. त्यामुळे सहकार तत्व सहकारी संस्थांच्या वैशिष्ट्याचा भाग मानला जातो.

७) नफ्याऐवजी सेवा : सहकारी संस्थांच्या कार्यपद्धतीमध्ये नफ्या ऐवजी सेवेला महत्वाचे स्थान असते. सभासदांच्या गरजांची पूर्तीकरणे, त्यांना सेवा पुरविणे आणि आर्थिक व्यवहारातून मिळविलेल्या नफ्याचे वाटत करणे सहकारी संस्थांना मान्य असते. सभासदांचे शोषन करून नफा मिळविला जात नाही. नफ्या पेक्षा सेवेला महत्व असते.

८) व्यावसायिक संस्था : सहकारी संस्था आपल्या सभासदासाठी त्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी व्यावसायिक संस्था म्हणून कार्य करतात. सर्वसभासदांच्या सहकार्याने आणि सहकारी तत्वानुसार व्यवसाय करणारी ती एक व्यावसायिक संस्था असते. ती नफ्या तोट्याची जबाबदारी स्विकारते.

९) नफ्याचे वाटप : सहकारी संस्था सभासदांच्या आर्थिक व्यवहाराच्या प्रमाणात नफ्याचे (लाभांश) वाटप करीत असते. सभासदांची पिलवणूक करून नफा मिळविला जात नाही तर योग्य मार्गाने व्यवहार करून होईल तो नफा सभासदांना वाटण्यात येतो. नफ्याचा सर्व भागाचे वाटत नकरता काही भाग वेगवेगळ्या निधीला वर्ग करून त्याचे भांडवलीकरण करण्यात येते. सभासदांना आर्थिक व्यवहाराच्या प्रमाणात नफा वाटण्यात येतो.

१०) भाग भांडवल : सहकारी संस्थांचे भांडवल सभासदाकडून भागभांडवल स्वरूपात गोळा केले जाते. सभासदांना अमर्यादित भाग खरेदी करता येत नाहीत. भाग भांडवल खरेदी करणारा सभासद हा सहकारी संस्थेचा मालक असतो.

११) भांडवलावर मर्यादित व्याज : सहकारी संस्था सभासदांच्या भाग भांडवलाचा आर्थिक व्यवहारासाठी वापर करतात. तेंव्हा त्यांना आर्थिक व्यवहारापासून नफा मिळतो. सहकारी संस्था सभासदांच्या भाग भांडवलावर आणि संस्था वापरत असलेल्या इतर भांडवलावर प्रचलित व्याजदरानुसार मर्यादित व्याज दिले जाते.

१२) आर्थिक संघटन : सहकारी संस्था या आर्थिक संघटनाचा एक प्रकार म्हणून ओळखल्या जातात. सहकारीसंस्था त्यांची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी जे आर्थिक व्यवहार करतात त्या आर्थिक व्यवहारातून त्यांना नफा मिळतो. त्यामुळे सहकारी संस्था इतर संघटना प्रमाणे एक आर्थिक संघटन प्रकार आहेत.

१३) दुर्बलांचे संघटन : सहकारी संस्था आर्थिक आणि सामाजिक दृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या व्यक्तीचे संघटन आहे. समाजातील आर्थिक व सामाजिक दुर्बलांना कोणताही आधार नसतो. त्यामुळे सहकार दुर्बलांचे संघटन करतो.

१४) समता : सहकारी संस्था समतेच्या तत्वानुसार स्थापन होतात. त्यामुळे सर्व सभासदांना समान न्याय देतात. सभासदांना जात, धर्म, वंश, लिंग, वर्ण, वर्ग इत्यादी पातळीवर असमान वागणूक दिली जात नाही. संस्थेला सर्व सभासद समान असतात. सहकारी संस्था सर्व सभासदांना समान अधिकार देतात.

१५) न्याय : सहकारी संस्था समाजातील दुर्बल उपेक्षित व वंचित घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. समाजातील विविध घटकामध्ये व क्षेत्रामध्ये न्याय प्रस्तापित करण्यासाठी कार्यरत असतात. सहकारी संस्था कोणत्याही सभासदावर अन्याय करीत नाहीत. सर्वच सभासदांना न्याय तत्वानुसार वागणूक देतात.

१६) स्वावलंबन: सहकारी संस्था सभासदांच्या स्वावलंबनासाठी निर्माण झालेल्या असातात. सभासदांमध्ये आर्थिक स्वावलंबन निर्माण करण्यासाठी सहकारी संस्था प्रयत्नशील असतात.

१७) परस्पर सहाय्य : सहकारी संस्था परस्पर सहाय्य या तत्वावर उभारल्या जातात. सहकारी संस्था सभासदामध्ये परस्पर सहकार्य, सहाय्य व मदतीद्वारे कार्यरत असतात. त्यानुसार सहकारी संस्थांचा विकास होतो.

१८) नैतिकता : सहकार म्हणजेच सहकारी संस्था या नैतिकतेच्या आधारावर स्थापन होतात. त्यामुळे सहकारी संस्थाच्या आर्थिक कारभारामध्ये पारदर्शकता निर्माण होते. त्यामुळे सहकारी संस्थांचा आणि चळवळीचा विकास होतो.

१९) काटकसर : सहकारी संस्थांच्या कारभारामध्ये काटकसर केली जाते. सहकारी संस्थांच्या खर्चामध्ये काटकसर केल्या मुळे संपत्ती व पैशाचा अपव्यय टाळला जातो. काटकसरीचा फायदा संस्थेला आणि पर्यायाने संस्थेच्या सभासदांना होतो.

२०) विधायक स्पर्धा : सहकारी संस्था संस्था मध्ये विधायक स्वरूपाची स्पर्धा असते. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या विकासाला चालना आणि प्रेरणा मिळते. त्यामुळे सभासद व समाजाचे जास्तीत

जास्त कल्याण साध्य केले जाते. तिव्र गळेकापू स्पर्धेपासून संरक्षण होते व विधायक स्पर्धा कायदेशीर ठरते.

२१) प्रवर्तनाचे साधन : सहकारी संस्था सामाजिक व आर्थिक परिवर्तनाचे किंवा प्रवर्तनाचे साधन म्हणून कार्य करतात. सहकारी संस्थेमुळे सामाजिक व आर्थिक क्षेत्रात महत्वपूर्ण बदल झाले. त्यामुळे लोकांचे जीवनमान, राहणीमान आणि परिस्थितीमध्ये बदल झालेले आहेत.

२२) मध्यस्थांचे उच्चाटन : सहकारी संस्था समान गरजाच्या पूर्तीसाठी उभारलेले संघटन असल्यामुळे ही सहकारी संस्था आर्थिक व्यवहारातील दलाल आणि मध्यस्थांचे उच्चाटन करून सभासदांचे जास्तीत जास्त हित संवर्धनाचे प्रयत्न करते. त्यामुळे सर्वच सभासदांना फायदा होतो.

२३) समान गरजांचे संघटन : सहकारी संस्था समान उद्दिष्टे व समान गरजा असणाऱ्या सभासदांचे संघटन आहे गरजाची पूर्ती करण्यासाठी एकत्र आलेल्या व्यक्ती किंवा त्यांच्या संस्था म्हणजे समान गरजावर आधारलेले संघटन होय.

२४) शैक्षणिक साधन : सहकारी संस्था शैक्षणिक प्रसाराचे साधन म्हणून कार्य करतात. सेवक व जनता यांना शिक्षण व प्रशिक्षण देऊन त्यांच्यामध्ये स्वावलंबन, स्वयंपूर्णता व स्वाभिमान जागृतीचे काम सहकारी संस्था करतात. त्यामुळे सहकार हे शैक्षणिक प्रसाराचे साधन म्हणून ओळखले जाते.

२५) लोकचळवळ : सहकारी चळवळ हे एक लोक चळवळीचे साधन म्हणून वापरले जाते. सहकाराच्या माध्यमातून अनेक सामाजिक व आर्थिक चळवळी उभा केल्या जातात. त्यामुळे सहकाराला लोकचळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

२६) सुवर्णमध्य : सहकार तत्वज्ञान हे भांडवलशाही व समाजवाद या दोन्ही तत्त्वज्ञानामधील सुवर्णमध्य साध्य करणारे तत्वज्ञान आहे. सहकारी तत्वज्ञानाचा वापर जगातील सर्वच देशामध्ये केला जातो. भांडवलशाही, समाजवाद, साम्यवाद, समिश्र अशा प्रकारच्या अर्थव्यवस्थेत लोकशाही मार्गाने सहकारी तत्वज्ञानाचा वापर करून दुर्बलांचा विकास केला जातो.

२७) विश्वव्यापक स्वरूप : सहकारी चळवळीचे स्वरूप देश किंवा अर्थव्यवस्था पुरते मर्यादित नाही तर ती चळवळ विश्व व्यापक स्वरूपाची झाली आहे. जगातील बहुतांशी देशात सहकारी संस्थाच्या माध्यमातून आर्थिक विकासासाठी प्रयत्न केले आहेत. त्यामुळे सहकारी चळवळ विश्व व्यापक स्वरूपाची आहे.

१.२.२ सहकाराची मुख्य आणि दुस्यम तत्वे

अ) सहकार तत्वे : अर्थ व व्याख्या :

अर्थ – सहकार तत्वे म्हणजे सहकारी संस्थाचे कार्य, व्यवस्थापन, कार्यपद्धती इत्यादी संबंधी सांगितलेलेनियम होय. सहकार तत्वे ही सहकारी चळवळीची प्रेरणा शक्ती असते. विविध देशातील सहकारी चळवळीतील कार्य करणाऱ्या विचारवंत, कार्यकर्ते, अभ्यासक यांनी त्यांच्या अनुभवावर आधारलेली तत्वे दिलेली आहेत त्याचा समावेश सहकारी तत्वामध्ये केला जातो.

व्याख्या - १) जॉर्ज डेब्हीडोविक, “ सहकारी संस्थेचे जीवन आणि कार्यपद्धती ठरविणाऱ्या नियमांचा संचास सहकारी तत्वे म्हणतात.”

२) डब्ल्यु. पी. वॅटकिन्सन, “सहकाराची तत्वे म्हणजे सहकारांतर्गत अशी एक संकल्पना की ज्यामध्ये सहकाराची दिशा आणि स्वरूप यांची निश्चिती केली जाते.”

३) डी. जी. कर्वे, “सहकारी तत्वे हा आर्थिक संघटनाचा एक मार्ग असून त्यात सहकारी चळवळीची उद्दिष्टे व मुलभूत संकल्पना यांचा समावेश असतो.”

ब) सहकार तत्वाचा उगम व विकास :

उगम : इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीच्या परिणामातून कामगाराची बेकारी, शोषन. ग्राहकांची पिलवणूक, संपत्तीचे केंद्रियीकरण, आर्थिक विषमता, दारिद्र्य, महागाई अशा विविध प्रश्नावर उपाययोजना करण्यासाठी रॉबर्ट ओवेन आणि चार्ल्स फॉरिये यांनी पर्यायी व्यवस्थेचा विचार मांडला. त्यातून १८४४ साली रॉशडेल या गांवी २८ विणकर कामगारांनी रॉशडेल सोसायटी स्थापन केली. हे ग्राहक सहकारी भांडार चालविण्यासाठी जे नियम तयार करण्यात आले त्यातूनच सरकारी तत्वाचा उगम झाला. या तत्वांना रॉशडेलची सहकाराची तत्वे म्हणून जगभर मान्यता मिळाली.

रॉशडेलची सहकाराची तत्वे

- १) खुले व ऐच्छिक सभासदत्व
- २) लोकशाही नियंत्रण
- ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज
- ४) व्यवहारानुसार वाढण्यातील हिस्सा
- ५) रोख व्यवहार
- ६) राजकीय व धार्मिक तटस्थता
- ७) सभासद शिक्षणाचा प्रसार

विकास : इंग्लंडमधील सहकारी सहकारी संस्थे प्रमाणेच जगातील इतर देशात सहकारी चवळवळी सुरु झाल्या. त्यांनी सहकारी संस्था चालविण्यासाठी सहकाराचे नियम केले. त्यातून सहकार तत्वाचा विकास झालेला दिसून येतो. जर्मनीमध्ये सहकारी संस्था रफायसन तत्वानुसार चालविल्या जात होत्या. त्यातून सहकारी तत्वाचा विकास झाला.

रफायसन-सहकार तत्वे :

- १) स्वावलंबनातून आत्मनिर्भयता.
- २) मर्यादित कार्यक्षेत्र
- ३) अधिक्य राखीव निधीस जमा.
- ४) भाग-वर्गणी शिवाय सर्वांना सभासदत्वाची तरतूद
- ५) सभासदांची मर्यादित देयता

- ६) सभासदांना सहाय्य धोरण
- ७) संचालक पदाचे विनावेतन कार्य

जपान मधील सहकारी संस्था शुलङ्ग-डेलिशच्या तत्वानुसार चालविल्या जात होत्या. त्यातून सहकारी तत्वाचा विकास झाला.

शुलङ्ग-डेलिश-सहकार तत्वे

- १) स्वावलंबन आणि परस्पर सहाय्य.
- २) व्यापक कार्यक्षेत्र
- ३) नफ्याचे व्यवहाराच्या प्रमाणात विभाजन
- ४) भांडवलावर आकर्षक व्याज
- ५) सभासदांची मर्यादित देयता
- ६) व्यवसाय विशेषिकरण
- ७) नफ्यातील १० टक्के हिस्सा राखीव निधीत ठेवणे

सहकार तत्वांची पूनर्मांडणी :

१८४४ ची रॉशडेलची सहकारी तत्वे जगभर सहकारी चळवळीसाठी स्विकारली होती. परंतु ती फक्त ग्राहक चळवळीसाठी मर्यादित होती. पहिल्या महायुद्धानंतर जागतिक परिस्थितीत बदल झाल्यामुळे आणि जागतिक महामंदी नंतर परिस्थितीत बदल झाल्यामुळे सहकार तत्व वापरण्याला मर्यादा आल्या. तेंव्हा आंतर राष्ट्रीय सहकार संघटन (ICA) च्या १९३० साली व्हिएतनाम येथे भरलेल्यासंभेत रॉशडेलच्या सहकार तत्वाचा वापर सभासद राष्ट्रातील सहकारी संस्थांना कितपत झाला याचा अभ्यास करण्यासाठी समिती नेमण्यात यावी असे ठरविण्यात आले. त्यानुसार १९३४ साली एक तज्ज समितीची स्थापना करण्यात आली. समितीने आपला अहवाल १९३७ साली आय. सी. ए. ला सादर केला. या समितीने रॉशडेल तत्वाची विभागणी दोन विभागामध्ये केली. त्यानुसार प्रमुख तत्वे आणि दुय्यम तत्वे असे सहकारी तत्वांचे वर्गीकरण करण्यात आले.

मुख्य तत्वे :

- १) खुले सभासदत्व
- २) लोकशाही नियंत्रण
- ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज
- ४) व्यवहाराच्या प्रमाणात वाढण्याचा हिस्सा

दुय्यम तत्वे :

- १) राजकीय व धार्मिक तटस्थता
- २) रोखीचे व्यवहार

३) शिक्षणाचा प्रसार

सहकार तत्वे-आधुनिक दृष्टिकोन :

दुसरे महायुद्ध, जगाचे विभाजन बदललेली सामाजिक, आर्थिक परिस्थिती, स्वतंत्र राष्ट्राने स्विकारलेले आर्थिक नियोजन आणि नियंत्रण इत्यादी बदलत्या स्थितीमुळे सहकार तत्वांची पुन्हा पुनर्मांडणी करण्यासंबंधीचा विचार सुरु झाला. त्याचा परिणाम म्हणून आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेने डॉ. डी.जी. कर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली १९६४ साली पुन्हा एक तज समितीची स्थापना केली. कर्वे समितीने आपला अहवाल १९६६ साली आय. सी. ए. ला सादर केला. आय. सी. ए. ने १९६७ साली बैठकित कर्वेसमितीच्या अहवालाला मान्यता दिली आणि त्यानंतर १९६७ साली आय.सी.ए. ची सहकाराची आधुनिक तत्वे वापरात येऊ लागली. ती तत्वे खालील प्रमाणे आहेत.

आय. सी.एची १९६७ ची सहकार तत्वे : कर्वे समितीने १९६६ साली आय. सी. ए. ला अहवाल सादर केला होता. अहवालात आधुनिक दृष्टिकोनातून सहकारी तत्वाचे विभाजन दोन भागात करण्यात आले होते.

अ) मुख्य तत्वे :

- १) ऐच्छिक व खुले सभासदत्व
- २) लोकशाही कारभार व नियंत्रण
- ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज
- ४) व्यवहाराच्या प्रमाणात वाढाव्याची वाटणी
- ५) सहकार शिक्षण
- ६) सहकारातंगत सहकार

ब) सर्व सामान्य तत्वे :

- १) स्वावलंबनाद्वारे परस्परांना मदत
- २) रोख व्यवहार
- ३) राजकीय व धार्मिक तटस्थता
- ४) काटकसरीचे तत्व
- ५) सेवातत्व
- ६) समता तत्व
- ७) मानवसेवा तत्व
- ८) प्रसिद्धीचे तत्व
- ९) बंधुभाव व एकता तत्व

१०) सामाजिक मालकीचे तत्व

११) प्रामाणिक व्यवहाराचे तत्व

१२) स्थानिक स्वायत्ततेचे तत्व

क) सहकाराची मुख्य तत्वे :

१) ऐच्छिक व खुले सभासदत्व :

सहकारी संस्थांचे सभासदत्व ऐच्छिक म्हणजे सभासदत्व स्विकारणे किंवा रद्द करणे यासाठी सक्ती किंवा दडपण नसते म्हणजे हे सर्वसभासदांच्या इच्छेनुसार असते. ऐच्छिक सभासदत्व असते त्यामुळे खन्या अर्थाने ते खुले सभासदत्व असते. सहकारी संस्थेचा सभासद होण्यासाठी सभासदाने भाग भांडवलाची खरेदी करणे आवश्यक असते. सभासदत्वासाठी जात, धर्म, वंश, पंथ, लिंग, वर्ण, वर्ग या घटकांची बंधने नसतात. परंतु सभासदत्वासाठी व्यक्ती सज्जान असावी, १८ वर्षे वय पूर्ण झालेले असावे, दिवाळखोर नसावी, व्यावसायिक नसावी, संस्थेशी एकनिष्ठ व प्रामाणिक असणारी असावी, सामाजिक हितसंबंधाची जाण असणारी असावी, स्वार्थी व लोभी नसावी, संस्थेची जबाबदारी स्विकारणारी असावी अन्यथा सभासदत्व देण्यासाठी मर्यादा पडतात.

सभासदत्वाच्या मर्यादा :

- १) सहकारी संस्था किंवा सभासदाच्या हितास बाधा आणणाऱ्या व्यक्तीला सभासदत्व देऊ नये. उदा. सावकाराला सहकारी पतसंस्थेचे सभासदत्व देऊ नये.
- २) विषम प्रकारच्या व्यावसायिकांना सभासदत्व देऊ नये. उदा. उद्योजकाला सहकारी शेती संस्थेचे सभासदत्व देऊ नये.
- ३) सहकारी संस्थेच्या सभासदत्वासाठी प्रादेशिकतेच्या मर्यादा विचारात घ्याव्यात उदा. विशिष्ट जिल्ह्यातील सहकारी संस्थेचे सभासदत्व इतर जिल्ह्यातील व्यक्तीला देऊ नये.
- ४) अल्पवयीन, मुर्ख, वेडा, दिवाळखोर इत्यादी व्यक्तींना सभासदत्व देऊ नये.
- ५) सहकारी संस्थांनी सक्तीने सभासदत्व देऊ नये उदा. उपसाजल सिंचन सहकारी संस्थेचे परिसरातील शेती नसलेल्या व्यक्तीला सक्तीने सभासद करून घेऊ नये. शेतकऱ्यांना सक्तीने सभासद करून घ्यावे.

वरील सर्व बाबीं विचारात घेता ऐच्छिक व खुले सभासदत्व याचा अर्थ मुक्त प्रवेश असा होत नाही. समान उद्दिष्ट समान ध्येय असणाऱ्या आणि ते साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या व्यक्तीला सभासदत्व ऐच्छिक व खुले असते हे तत्व सर्वच देशातील सहकारी संस्था सभासदासाठी मुख्य तत्व म्हणून वापरले जाते.

२) लोकशाही नियंत्रण :

समान ध्येय व उद्दिष्टे असणाऱ्या व्यक्ती जेंव्हा भागभांडवल गोळा करून सहकारी संस्थेचे कामकाज करतात तेंव्हा सर्व सभासदांचे सहकारी संस्थेच्या आर्थिक व्यवहारावर आणि कारभारावर

संपूर्ण नियंत्रण असणे म्हणजेच लोकशाही नियंत्रण होय. सहकारी संस्थेचा कारभार पाहण्यासाठी सभासद लोकशाही पद्धतीने संचालक मंडळ निवड करतात. ते सर्व सभासदांच्या वतीने सहकारी संस्थेचा कारभार पाहतात. सहकारी संस्थेचे सर्व अधिकार सभासदांच्या सर्वसाधारण सभेला असतात. सहकारी संस्था स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व व न्याय या तत्वांची अंमलबजावणी करते. सहकारी संस्थेच्या सर्व कामकाजाची जबाबदारी सभासदाकडे असल्यामुळे त्यास सहकारी लोकशाही म्हणतात. सहकार लोकशाही ही पद्धत सहकार व्यवस्थापन व नियंत्रणासाठी वापरली जाते. त्यामुळे सामजिक, आर्थिक व राजकीय लोकशाहीचे प्रशिक्षण सभासदांना मिळते.

सहकारी संस्थेच्या कारभारावर लोकशाही नियंत्रण असते म्हणजे एक सभासद एकमत, समानहक्क व अधिकार, संचालकांची जबाबदारी आणि अंतिम सत्ता सभासदाची असते. सहकारी संस्थेच्या सभासदाला, संस्थेची कार्य व प्रगती बदल माहिती दिली जाते. सभासद संस्थेचे कागदपत्र, जमाखर्चाचा तपशील तपासू शकतो. सभासद, संचालक, व्यवस्थापक, कर्मचारी व सेवक यांना सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण दिले जाते.

लोकशाहीमध्ये जसा नागरिक तसा सहकारी संस्थेमध्ये भाग धारक सभासद अंतिम सत्ताधिश असतो. थोडक्यात सहकारी संस्थेचा कारभार व व्यवस्थापन लोकशाही पद्धतीने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधी मार्फत चालते. ते सर्व प्रतिनिधी (संचालक मंडळ) सभासदांना जबाबदार असतात.

३) भांडवलावर मर्यादित व्याज :

सहकारी संस्थेमध्ये भांडवल या घटकाला गैण स्थान दिले आहे. सहकार तजांच्या मते भांडवलावर व्याज देऊ नये. परंतु भांडवल उपलब्ध होत नसेल तेव्हाच आवश्यक तेवड्या भांडवलासाठी मर्यादित व्याज द्यावे असे मत आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेने व्यक्त केले. सहकारी तंज लॅम्बर्ट यांच्यामते सहकारात योग्य व्याज किंवा बचतीला उत्तेजन मिळावे यासाठी भांडवलावर व्याज दिले जात नाही तर केवळ आवश्यकतेपोटी व्याज दिले जाते. डी. जी. कर्वे यांच्या मते भांडवलावर व्याज देणे आवश्यक आहे. भांडवलाचे वर्चस्व वाढणार नाही, अवाजवी नफा वाढणार नाही, आर्थिक विषमता वाढणार नाही परंतु भांडवलाची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी भांडवलावर मर्यादित व्याज देण्याची पद्धत सहकारी संस्थांनी स्विकारली आहे. सहकारी कायद्यानुसार व्याजदराची मर्यादा १५ टक्के पर्यंत असावी त्यापेक्षा जास्त व्याज दर असता कामा नये. तेव्हा सहकारी संस्थांनी भांडवलावर मर्यादित व्याज द्यावे. सहकारी संस्थांच्या आर्थिक व्यवहारात भांडवल वरचढ होणार नाही याची दक्षता घ्यावी.

४) अधिक्य/लाभांश/वाढव्याचे वाटप :

सहकारी संस्था नफा मिळविण्याच्या हेतूने स्थापन झालेल्या नसतात. परंतु योग्य मार्गाने आर्थिक व्यवहार करून तो नफा होईल तो सहकारी संस्था मान्य करतात. सहकारी संस्थाना वर्षभरातील आर्थिक व्यवहार मिळालेला नफा सर्व सभासदामध्ये त्यांनी संस्थेशी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात वाटप केला जातो. सहकारी संस्थेच्या नफ्याचे वाटप कसे करावे या बाबत मतभेद होते. परंतु सहकार कायद्यानुसार अधिक्याचे वाटप करता येते. महाराष्ट्रातील सहकारी संस्था कायद्यानुसार नफ्याचे वाटप पुढील प्रमाणे केले जाते. नफ्याच्या २५ टक्के रक्कम राखीव निधी, १५ टक्के रक्कम

भागभांडवलावर लाभांश, इमारत निधी पोट नियमाप्रमाणे, धर्मदाय देणगी तरतुदीप्रमाणे, रिबेट सभासदांनी केलेल्या व्यवहारावर ३ टक्के पर्यंत आणि इतर तरतुदी प्रमाणे वाटप करून शिळ्हक नफा सभासदांनी सहकारी संस्थेशी केलेल्या आर्थिक व्यवहाराच्या प्रमाणात वाटप करावा. अधिक्याचा वापर सहकारी संस्थेच्या विकासासाठी करावा, सभासदांना सर्वसामान्य सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी करावा. पॉल लॅम्बर्ट यांच्यामते एक व्यक्ती एक मत हे सहकारातील लोकशाही तत्व आणि सभासदांनी केलेल्या व्यवहाराच्या प्रमाणात अधिक्याचे वाटप करण्याचे आर्थिक लोकशाहीतत्व ही दोन्ही तत्व एकमेकांना पुरक व व्यक्ती मानणारे आहेत.

५) सहकार शिक्षण :

सहकार चळवळीच्या प्रणेत्यांच्यामते सहकार शिक्षणाशिवाय सहकार चळवळीचा प्रसार होणार नाही म्हणजे सहकार शिक्षणाला महत्वाचे स्थान आहे. सहकार शिक्षण सभासदांना द्यावे अशी शिफारस रॉशडेल संस्थापकांनी व आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटना १९३७, १९६६ व १९९५ च्या तत्वानुसार केलेली आहे. सहकारी संस्थेच्या सभासदांना सहकाराची उद्दिष्टे, तत्वे, संस्थाची कार्यपद्धती या विषयीचे ज्ञान मिळाले पाहिजे रॉशडेल संस्थापकांनी सहकारी संस्थेच्या वाढाव्याच्या २^{१/२} टक्के भाग शिक्षण प्रसारासाठी खर्च केला जावा असा नियम केला होता. सहकार कायदा, सहकारतत्वे आणि सहकाराचे सामान्य शिक्षण जनतेला देण्यात यावे. त्याचबरोबर सहकारी संस्थांचा कर्मचारी, व्यवस्थापक, सेवक व संचालक मंडळ यांना सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण देण्यात यावे. सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण सहकाराच्या विकासासाठी आवश्यक आहे.

डब्ल्यू. पी. वॅटकीन यांच्यामते, “सहकार म्हणजे शैक्षणिक कार्यक्रम राबविणारी आर्थिक चळवळ होय. त्याच बरोबर सहकार म्हणजे आर्थिक कार्यक्रम राबविणारी चळवळ होय. आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या मते, “१९६६ च्या सहकारी तत्वानुसार सहकाराशी निगडीत असणाऱ्या सर्व व्यक्तींनी शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यात सहभाग घ्यावा. सहकारी नियम, कार्यालयीन व्यवस्थापन, सहकारी कायदा, व सामान्य शिक्षण या सर्व बाबीचे सभासद, पदाधिकारी, अधिकारी, सेवक या सर्वांना शिक्षण व प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. रॉशडेल, रफायसन, शुइल-डेलिस यांनी सहकार पद्धतीने सहकार शिक्षणाचे व गरजेनुसार प्रशिक्षणाच्या शिफारशी केल्या होत्या. मंडीसन आणि डी. जी. कर्वे यांच्या मतानुसार सहकारी चळवळीच्या अस्तित्वासाठी सहकारी शिक्षणाकडे दुर्लक्ष करण्याचे फायद्याचे नसल्याचे स्पष्ट केले आहे. मिर्धा समितीने सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण हे तत्व मूलभूत तत्व म्हणून मान्य केले आहे. प्रत्येक सहकारी संस्थेने शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी पैसाखर्च करतांना सहकाराचे तत्व सामान्य लोकापर्यंत पोहचविण्याच्या कार्यात सहभागी होण्यासाठीची शिफारस केली आहे.

६) सहकारांतर्गत सहकार :

सहकारांतर्गत सहकार म्हणजे सहकारी संस्था संस्था मधील परस्पर सहकार्य होय. सहकारी चळवळीतील सर्व सहकारी संस्थांनी सभासदांच्या हितासाठी संस्थांच्या व्यवहारात परस्पराशी जास्तीत जास्त सहकार्य करावे. सहकारी संस्थांनी स्थानिक, तालुका, जिल्हा, विभागीय, प्रादेशिक, राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्य करावे ही अपेक्षा या तत्वाद्वारे व्यक्त केली आहे. आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटना आयोग, डॉ. ए. एफ. लॉडलॉ व मिस एम. डिम्बे यांच्यामते आधुनिक

आर्थिक जगात सहकाराचा विकास अस्तित्व व निर्मिती इत्यादीसाठी सहकारी संस्थांनी एकमेकांना सहकार्याचे धोरण राबविणे गरजेचे आहे. सहकारी संस्था संस्थामध्ये परस्परसहकार्य निर्माण झाले तर आधुनिक काळातील स्पर्धेतही सहकारी संस्था टिकू शकतील. सहकारी चळवळीला अधिक व्यापक, बलशाळी आणि बदलत्या परिस्थितीत टिकून राहण्याची क्षमता व नवे रूप देण्याचे कार्य या तत्वाने केले जाईल.

ड) सहकाराची दुय्यम तत्वे :

१) स्वावलंबनाद्वारे परस्परांना मदत :

“सर्वासाठी एक आणि एका साठी सर्व” हे सहकार चळवळीचे ध्येय साध्य करण्यासाठी आणि सहकारात स्वतःच्या आर्थिक हितसंबंधाचे संवर्धन करण्यासाठी अनेक लोक एकत्रित येऊन सहकारी संस्था स्थापन करतात. तेंव्हा परस्पर सहाय्यातून स्वावलंबन निर्माण करणे हे तत्व स्विकारले जाते. ‘सेवा आणि सचोटी’ व ‘एकमेका सहाय्य करू अवघे धरू सुपथ’ हा सहकाराचा मुलमंत्र आहे. आर्थिक दुर्बलांना सबल करण्यासाठी परस्परांचे सहकार्य अपेक्षित असते. त्यामुळे सहकारी संस्था स्वावलंबी व स्वंयपूर्ण व्हाव्यात अशी अपेक्षा असते. डी. जी. कर्वे यांच्या मते, ‘सहकारी संस्थेतील सभासदांतील परस्पर सहाय्यामुळे त्यांचे संबंध अधिक दृढ होत असतात. त्यामुळे त्याचे स्वावलंबन आणि परस्पर सहकार्य हे सहकाराचे सार आहे. त्यामुळे या सहकार तत्वाला सहाय्यभूत किंवा दुय्यम तत्व म्हणून महत्वाचे स्थान आहे.

२) रोखीचे व्यवहार :

सर्व सहकारी संस्थांनी आपले आर्थिक व्यवहार रोखीने करावेत. आर्थिक सामर्थ टिकविण्यासाठी रोखीच्या व्यवहाराला महत्वाचे स्थान आहे. इंग्लंडमधील रॉशडेल संस्थेने हे तत्व स्विकारले होते. आधुनिक काळात आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेने रोख व्यवहार हे दुय्यम तत्व म्हणून मान्य केले आहे. स्वीडन, इंग्लंड, स्विट्जरलंड येथील सहकारी संस्थांनी रोख व्यवहार तत्वाचे पालन केल्यामुळे त्या संस्था यशस्वी झाल्या. चार्ल्स गीड आणि पॉझन यांच्यामते रोखीच्या व्यवहाराचे तत्व हे मूलभूत तत्व नाही आणि उधारीचे व्यवहार ही प्रथा वाईट नसल्याचे म्हटले आहे. त्यामुळे आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेने मान्यता दिली. सहकारी संस्थांच्या आर्थिक धोरणाचा एक महत्वाचा भाग म्हणून विविध देशातील सहकारी चळवळीतील सहकारी संस्थांनी व्यवहारिक धोरणाचा एक भाग म्हणून तत्व मान्य केले आहे. भारतातील ग्राहक सहकारी संस्थांच्या व्यवहारात रोख व्यवहार तत्वाला मान्यता आहे.

३) राजकीय व धार्मिक तटस्थता किंवा अलिप्तता :

सहकारी संस्था ही एक आर्थिक संघटना असते. संस्था सभासदांच्या आर्थिक परिस्थितीमध्ये सुधारणा करण्यासाठी कार्य करते. संस्था सभासदांच्याराजकीय व धार्मिक सेवा देण्यासाठी कार्य करीत नाहीत. सहकारी संस्था राजकीय व धार्मिक दृष्ट्या तटस्थ किंवा अलिप्त असावी. आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेने राजकीय व धार्मिक तटस्थतेच्या तत्वाचा स्विकार केला नाही. परंतु काही वेळा राजकीय तटस्थता पाळणे योग्य ठरते. त्याच प्रमाणे काही वेळा धार्मिक तटस्थता पाळणे योग्य मदत

होते. सहकारी संस्थेवर राजकीय व धार्मिक गटाचे वर्चस्व निर्माण होऊ नये किंवा त्याच्या हितांचे संवर्धन केले जाऊ नये यासाठी या तत्वाचे पालन आवश्यक असते.

४) काटकसरीचे तत्व :

काटकसर ही सहकारी संस्थांच्या स्वावलंबनाची पहिली पायरी आहे. सहकारी संस्थांनी सभासदांमध्ये बचत आणि काटकसरीची सवय निर्माण करावी. यामुळे सहकारी संस्था मधील साधन सामुग्रीमध्ये वाढ होईल आणि त्याचा वापर अडचणीच्या काळात वापरता येईल. काटकसर याचा अर्थ बचत करणे असा नाही तर संस्थाच्या साधनसामुग्रीचा योग्य वापर करावा आणि अनावश्यक वापर टाळावा असा होता. सहकारी संस्थांनी मिळालेला नफा काटेकोरपणे वापरावा. सार्वजनिक पैशाची उधळपट्टी करू नये. यासाठी सहकारी संस्थांनी काटकसर तत्वाचा काटेकोर वापर दैनंदिन आर्थिक व्यवहारात करावा. त्यामुळे सहकारी संस्था अर्थक्षमता वाढण्यास मदत होते.

५) सेवा तत्व :

सहकारीसंस्था हे व्यक्तीचे संघटन आहे. सहकारी संस्था समाजातील दुर्बल घटकांच्या गरजा सामुदायिकपणे पूर्ण करण्यासाठी निर्माण केलेल्या असल्यामुळे सभासद आणि समाज यांना सेवा पुरविण्या ही सहकारी संस्थेची मुलभूत प्रेरणा असते. सहकारी संस्था सेवा पुरवितांना नफा मिळवितात परंतु नफ्याचे वाटप योग्य पद्धतीने करतात. नफा मिळवितांना सेवा पुरविणे ही मुलभूत प्रेरणा नष्ट होणार नाही याची दक्षता सहकारी संस्थांनी घेतली पाहिजे.

६) समतातत्व :

सहकारी संस्थामध्ये समाजातील सर्व घटकांना समता तत्वानुसार प्रवेश दिला जातो. संस्थेतील सर्व सभासदांना समान हक्क व अधिकार असतात. सहकारी संस्थेच्या व्यवस्थापनात कार्यपद्धतीत, मतदानांत प्रत्येक सभासदाचा समान अधिकार असतो. सहकारी संस्था सर्व सभासदांना समान वागणूक देते. गरिब-श्रीमंत, उच्चनिच, स्त्रि-पुरुष असा भेदभाव केला जात नाही. सहकारी संस्थेची मालकी सामुदायिकरित्या समान ठेवली जाते. सर्व सभासदांमध्ये समतेच्या तत्वानुसार सामाजिक आर्थिक समता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

७) मानवसेवा तत्व :

सहकारी संस्था हे व्यक्तींचे संघटन असल्यामुळे समाजातील सर्व व्यक्तीच्या सेवेचे तत्व संस्थेने स्विकारलेले असते. म्हणजे मानव सेवेचे तत्व स्विकारलेले असते. सहकारी संस्था सभासदांना सेवा पुरवितात. त्याच बरोबर समाजातील सर्व व्यक्तींना सभासद नसतांनाही मानवतेच्या तत्वानुसार सेवा पुरविण्याचे कार्य करतात. सहकारी संस्था मानवसेवेच्या तत्वामुळे अधिक व्यापक मानवी कल्याणासाठी कार्य करतात.

८) प्रसिद्धीचे तत्व :

सहकारी संस्थांच्या कार्यास प्रसिद्धी दिली असता सहकारी संस्था अधिक सक्षमपणे चालविल्या जातात. त्यामुळे संस्थेच्या कारभारातील प्रामाणिकपणा आणि कार्यक्षमता सभासदांना समजते. आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या मते सहकारी लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी प्रसिद्धीचे तत्व महत्वाचे

मानले आहे. सहकारी संस्थांना प्रेरणा देण्यासाठी, संस्थांचा आदर्श इतर संस्थांना माहित होण्यासाठी प्रसिद्धी तत्व महत्वाचे आहे.

९) बंधुभाव व एकतेचे तत्व :

सहकार तत्वज्ञानात एकता व बंधुता यांचा समावेश आहे. सहकारी संस्था एकता व बंधुता या तत्वाचा वापर करतात त्यालाच सहकार म्हणावे. या दोन्ही संकल्पना व्यापक असून त्या फक्त सहकारी संस्था पुरत्या मर्यादित नाहीत तर त्या दोन्ही संकल्पना विश्व व्यापक स्वरूपाच्या आहेत. जपानी धर्मगुरु कॉग वॉ यांनी सहकाराला बंधुत्वाचे अर्थशास्त्र असे म्हटले आहे. सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी एकता व बंधुत्वाची शिकवण सभासदांना देणे आवश्यक असते.

१०) सामाजिक मालकीचे तत्व :

सहकारी संस्था हे व्यक्तीचे संघटन आहे. समाजातील सर्वस्तरातील व्यक्ती सहकारी संस्थेच्या सभासद असतात. संस्थेवर सर्व सभासदाची मालकी असते. त्यामुळे संस्था संबंधीचे निर्णय सामाजिक मालकीच्या तत्वानुसार घेतले जातात, त्याच बरोबर प्रत्येक सभासदाला सामाजिक बांधिलकीची जाणीव असणे आवश्यक असते. त्यामुळे संस्थेला समाजातील दुर्बल घटकांचा विकास करता येतो आणि शोषणाला पायबंद घालता येतो.

११) प्रामाणिक व्यवहाराचे तत्व :

सहकारी संस्थांचा कारभार रोखीचा असल्यामुळे त्यामध्ये प्रामाणिकपणा आवश्यक असतो. सहकारी संस्था आपली आहे असे मानून सहकारी संस्थांचा व्यवहार प्रामाणिकपणे केला असता एकूण आर्थिक व्यवहार पारदर्शक स्वरूपाचे होतात. त्यामुळे सहकारी संस्थाचा आर्थिक विकास जलद गतीने होतो. सहकारी संस्थेचे सर्वच आर्थिक व्यवहार आणि कारभार सचोटीने, चिकाटीने व प्रामाणिकपणे केले असता सहकारी संस्था आपला नावलौकिक मिळवितात आणि अल्पावधीत नावारूपाला येतात.

१२) स्थानिक स्वायत्तेचे तत्व :

सहकारीसंस्था ही आर्थिक संघटना आहे. त्याच प्रमाणे ती स्वायत्त व्यावसायिक संस्था आहे. प्रत्येक सहकारी संस्था त्या त्या ठिकाणी स्वायत्त असतात. त्यामुळे सभासद स्वतःच्या व संस्थेच्या उन्नतीसाठी स्वातंत्र्याचा योग्य वापर करून कारभार करतात. अशा कारभारातून स्वावलंबन आणि परस्परांना सहाय्य केले जाते. तेंव्हा संस्थेची स्वायत्तता आणि स्वातंत्र अबाधित ठेवले जाते. त्यासाठी संस्थांना सहकाराची सर्व तत्वे काटेकोरपणे वापरावी लागतात.

इ) आधुनिक सहकाराची तत्वे :

जागतिक सहकारी चळवळीत काही देशातील सहकारी चळवळीची कामगिरी उत्तम तर काही देशात सहकारी चळवळीत राजकारण्याचा वाढता प्रभाव, भ्रष्टाचार व गैरव्यवहार कार्यक्षमता व अर्थक्षमतेत घट, शासनाचा वाढता हस्तक्षेप, सहकारी मूल्यांचे अवमुल्यन, सहकाराची स्वायत्तता व स्वातंत्र्यावर मर्यादा इत्यादीमुळे सहकारी चळवळी पुढे आव्हाने निर्माण झाली होती. त्याच प्रमाणे १९७८ नंतर खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरणाची प्रक्रिया गती घेऊ लागली. अशा स्थितीत

सहकारी संस्थांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर खाजगी संस्थांच्या बरोबर स्पर्धा करावी लागली. त्यामुळे सहकारी चळवळीपुढे अनेक आव्हाने निर्माण झाली. सहकारी चळवळीवरील सामान्य लोकाचा आणि सभासदांचा विश्वास उडत चालला. या सर्व परिस्थितीचा अभ्यास आंतर राष्ट्रीय सहकार संघटनेने केला होता. त्याचवेळी १९८८ साली आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या अधिवेशनात आयसीएचे अध्यक्ष लास मार्कस यांनी सहकारी चळवळीतील संभ्रमावस्था घालविण्यासाठी सहकारी तत्वांच्या पुर्नमांडणीची मागणी केली. त्यानुसार १९९२ साली आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेचे नेतृत्वाखाली स्विडनचे सहकार तज्ज स्वेन अके बुक यांच्या नेतृत्वाखाली सहकाराची मूळ्ये निश्चित करण्यासाठी सहकार मूळ्य तज्ज समिती स्थापना करण्यात आली. त्याचवेळी आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेचे कॅनडातील डॉ. इयान मॅकफरसन यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकार मूलभूत तत्वाची पुर्नमांडणी करण्यासाठी एक अभ्यासगट नेमण्यात आला. सहकार मूळ्ये समिती आणि सहकार मूलतत्वाची पुर्नमांडणी करणाऱ्या अभ्यास गटाचा अहवालावर १६ ते २३ सप्टेंबर १९९५ रोजी मॅन्चेस्टर येथे आधुनिक सहकाराची तत्वे मांडण्यात आली. त्यावर आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या परिषदेत सखोल व सविस्तर विचार विनिमय झाला. त्यानंतर आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेने सहकारस्वरूपता निवेदन प्रसिद्ध केले. त्यामध्ये सहकाराची व्याख्या, सहकार चळवळीची मूळ्ये, आणि २१ व्या शतकातील सहकारी चळवळीस मार्गदर्शक ठरणारी ७ प्रमुख सहकार तत्वे प्रसिद्ध करण्यात आली. ती सहकाराची ७ तत्वे १९९५ ची सहकाराची तत्वे म्हणून ओळखली जातात ती खालील प्रमाणे आहेत.

■ आधुनिक सहकाराची पुर्नरचित मुलतत्वे :

१९९५ ची किंवा मॅन्चेस्टरची सहकाराची तत्वे अभ्यासण्या पुर्वी स्वेन अके बुक तज्ज समितीने दिलेली सहकार मूळ्ये दोन गटात विभागली आहेत. पहिल्या गटात स्वावलंबन, लोकाशाही, समान दर्जा, स्वंयजबाबदारी, समानता व सुसंघटितपणा हि मूळ्ये आणि दुसऱ्या गटात प्रामाणिकपणा, पारदर्शकता, सामाजिक जबाबदारी आणि आस्था ही मूळ्ये समाविष्ट करण्यात आली होती. त्याच प्रमाणे सहकारी संस्थांच्या कार्याच्या बाबतीत त्यांची विशिष्ट प्रकारची प्रमाणे ठरविण्यात आली. सहकारी संस्थांना एकत्रितपणे विचारविनिमय करण्यासाठी एक व्यासपीठ उपलब्ध केले. आणि त्यानंतर सहकारी मुलतत्वाची मांडणी करण्यात आली होती. ती आधुनिक सहकाराची मूलतत्वे खालील प्रमाणे आहेत.

१) ऐच्छिक आणि खुले सभासदत्व :

सहकारी संस्थेचे सभासद सर्वांसाठी खुले असते म्हणजे व्यक्तीची जात, धर्म, वंश, पंथ, वर्ण लिंग, सांपत्तिकस्थिती, राजकीय मते, सामाजिक प्रतिष्ठा इत्यादी घटक आड येत नाहीत. व्यक्ती सहकारी संस्थेचा सभासद होऊ शकतो त्याच प्रमाणे तो सभासदत्वाचा त्यागही करू शकते. सभासद होण्यासाठी व्यक्तीला सकती नसते. दडपण नसते, बळजबरीने सभासद करून घेतले जात नाही. म्हणजे सभासदत्व ऐच्छिक असते. स्वखुशीने आणि खुले सभासदत्व ही सहकारी संस्था यशस्वी करण्यासाठी आवश्यक तत्व मानले आहे.

सहकारी संस्थेच्या सभासदाकडून सहकारी संस्था किंवा सभासदांच्या हितास बाधा येणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागते. असमान व्यक्तीला सभासदत्व दिल्यास हितसंबंधाना बाधा येणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागते. विशिष्ट प्रादेशिक मर्यादा विचारत घेता इतर प्रदेशातील व्यक्तीला

सभासदत्व देण्यात येऊ नये याची दक्षता घ्यावी लागले. सहकारी संस्थेच्या प्राकृतिक मर्यादा विचारात घेता सभासदत्व संख्येवर मर्यादा येतात याची दखल घ्यावी लागते. काही वेळा सहकारी संस्थेवर सभासदत्व देण्यास सक्ती केली जाते तर काही वेळा सभासदत्व देण्यास प्रतिबंध केला जातो. या सर्व मर्यादा विचारात घेता ऐच्छिक किंवा स्वखुशीने आणि खुले सभासदत्व हे आधुनिक सहकाराचे मुलतत्व आहे. बॅनर यांच्या मते ऐच्छिक व खुले सभासदत्व या तत्वाशिवाय सहकारी संस्था आपले सहकाराचे वैशिष्ट गमावतील आणि त्यांचे नफा मिळविण्यान्या संस्थेत रूपांतर होईल म्हणून हे मूलभूत आहे.

२) सभासदांचे लोकशाही नियंत्रण :

सहकारी संस्थेच्या कारभारात आणि व्यवस्थापनात सहकार तत्वे आणि लोकशाही मूल्ये समाविष्ट असतात. सहकारी संस्था लोकशाही प्रक्रियेच्या चौकटीत कार्य करीत असतात. सहकारी संस्थेचा सभासद हा संस्थेचा मालक असतो. सर्व सभासद सहकारी संस्थेची ध्येय, धोरणे, कार्यपद्धती, निर्णयाची अंमलबजावणी सामुदायिकपणे करतात. एक सभासद एकमत या तत्वानुसार सर्व सभासद आपले प्रतिनिधी मार्फत सहकारी संस्थेचा कारभार चालवतात. सर्व सभासदांनी आपले व संस्थेचे हित जपण्यासाठी प्रतिनिधीमार्फत सहकारी संस्थेवर ठेवलेले नियंत्रण म्हणजे लोकशाही नियंत्रण होय. सहकारी संस्थेचा कारभार व व्यवस्थापन संस्था उपविधी, सहकार कायदा, सहकारातत्वे, सहकार मूल्ये या नुसार केले जाते. संस्थेचा सभासद जबाबदारीने निर्णय घेत असल्यामुळे सभासदाचे लोकशाही नियंत्रण सहकारी संस्थेवर राहते त्यामुळे सहकारी संस्था प्रभावीपणे चालविल्या जातात. लोकशाहीत ज्या प्रमाणे सर्व लोक समान असतात. त्याचप्रमाणे सहकारी संस्था कारभार व व्यवस्थापनात सर्व सभासदांना समान अधिकार असतो. संस्थेचे पदाधिकारी, संचालक, व्यवस्थापक, लोकशाही पद्धतीचा वापर करून सहकारी संस्थांचे निर्णय अमलात आणतात. सर्वसभासदांची सर्वसाधारण सभा ही सर्वोच्च प्रक्रिया मानली जाते. थोडक्यात सभासद हा मालक म्हणून सहकारी संस्थेच्या सर्व प्रकारच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवतो.

३) सभासदांची आर्थिक भागीदारी :

सहकारी संस्थाचे सभासदांचे भाग भांडवल गोळा करतात. भांडवलावर मर्यादित स्वरूपात व्याज दिले जाते. संस्थेच्या भांडवलाचा वापर कसा करावा, ते कोठे गुंतवावे याची शिफारस संचालक मंडळाकडून सर्व साधारण समेला केली जाते. लाभांशाचे वाटत कसे करावे, लाभांश वाटप झाल्यावर उरलेल्या रक्कमा सभासदांच्या विकासासाठी विविध प्रकारचे निधी उभारण्यासाठी राखीव निधी निर्माण करण्यासाठी, सभासदांच्या कल्याण योजनेसाठी कसे करावे या संबंधी सर्व साधारण सभा निर्णय घेते. सर्वसाधारण सभा ही सर्वोच्च निर्णय घेणारी असल्यामुळे सभासदांची भागीदारी महत्वाचीच असते. आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या मते सहकारी संस्थांनी भांडवलावर व्याज दिले तर ते निश्चित व मर्यादित दराने दिले जावे हा यातत्वाचा अर्थ आहे. त्या अर्थाने सहकारी संस्थेच्या सभासदाची आर्थिक प्रक्रियेतील भागीदारी महत्वाची असते.

४) स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य :

सहकारी संस्था ही आर्थिक संघटना आहे त्याच प्रमाणे ही स्वायत्त व स्वतंत्र व्यावसायिक संघटना आहे. ही संघटना सभासदांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी सभासदांच्या नियंत्रणाखाली कार्य करते.

डी. जी.कर्वे यांच्यामते निर्भेळ सहकार अस्तित्वात आणण्यासाठी स्वावलंबन आणि परस्पर सहाय्य हे सहकाराचे सार आहे त्यासाठी सहकारी संस्था या स्वायत्त व स्वतंत्र किंवा स्वावलंबी असल्या पाहिजेत. सहकारी संस्था सर्वाकरिता एक आणि एकाकरिता सर्व या तत्वानुसार कार्य करतात. त्यातूनच त्या स्वावलंबी होतात.

स्वायत्त: स्वावलंबी व स्वतंत्र सहकारी संस्था सभासदांच्या गरजा पूर्ण करू शकतात. सहकारी संस्थेचा कारभार आणि व्यवस्थापनामध्ये व्यावसायिक व्यवस्थापनाचे तत्व स्विकारून आणि सहकार मूल्यांचा आधार घेवून सहकारी संस्था कार्यक्षम व अर्थक्षम पद्धतीने कार्य करू शकतात. संस्थेने आपल्या सभासदाचे हित व संस्थेचे हित विचारात घेवून परस्पर सहकार्यातून संस्थेला स्वावलंबी बनविता येते. त्यासाठी सहकार व्यवस्थापना बरोबर व्यावसायिक व्यवस्थापनाचा वापर करून स्वावलंबन व स्वयंपूर्णता निर्माण केली पाहिजे. तेंव्हा स्वायत्तता व स्वातंत्र्य तत्वाची योग्य अंमलबजावणी होईल.

५) सहकारी शिक्षण, प्रशिक्षण व माहिती :

सहकारी चळवळ आणि सहकारी संस्था विकासासाठी सभासद कार्यकर्ते, नेते, कर्मचारी, व्यवस्थापक, सेवक, अधिकारी, संचालक, जनता इत्यादीना सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाची नितांत आवश्यकता असते. रॉशडेल संस्थेने १८५३ साली संस्थेच्या वाढण्यातील टक्के भाग शिक्षण प्रसारासाठी खर्च केला होता. त्याच प्रमाणे रफायसन आणि शुलझ-डेलिस सहकारी संस्थाशी संबंधीत सर्व घटकांना सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण सातत्याने देणे आवश्यक मानले आहे. मॅडिसनच्यामते, “सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण नसलेल्या लोकांच्या हाती सहकारी संस्थेचा कारभार सोपविणे हा एक हा हास्यास्पद प्रकार किंवा शोकांतिका ठरेल” यावरून सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षणाचे महत्व अधिक स्पष्ट होते. आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटनेच्या मते, “सहकाराशी निगडीत असणाऱ्या व्यक्तींनी सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण कार्यामध्ये भाग घ्यावा. यावरून तत्वाचे महत्व स्पष्ट होते. सहकारी संस्थेच्या सर्वघटकांना सहकारातव्ये, सहकार मुल्ये, सहकार नियम, सहकार कायदा, कार्यालयीन व्यवस्थापन इत्यादी बाबतीत शिक्षण व प्रशिक्षण घ्यावे. त्यामुळे सहकारी संस्थेचा कारभार यशस्वीपणे चालविता येईल. मिर्धा समितीने सहकार शिक्षणाचे तत्व मूलभूत तत्व म्हणून मान्य केले आहे. त्यांच्यामते, “सहकारी संस्थांनी फक्त निधीच्या स्वरूपात सहकार शिक्षणाला मदत नकरता सहकार शिक्षण व प्रशिक्षण योजना राबवाव्यात. सहकार शिक्षणाचे महत्व ओळखून देशातील विविध घटक राज्यांनी सहकार कायद्यानुसार शिक्षण खर्च भागविण्यासाठी सहकारी संस्थाना देणगी देण्याचा अधिकार दिला आहे. यावरून सहकार शिक्षण प्रशिक्षणाचे महत्व अधिक स्पष्ट होते.

सहकारी संस्थेच्या सर्वसभासदांना सहकारी संस्थेच्या आर्थिक कारभाराची माहिती पुरविण्यात यावी. सहकारी संस्थेची आर्थिक स्थिती, आर्थिक व्यवहाराच्या घडामोडी, संस्थेचे ध्येय व धोरण इत्यादी माहिती देण्यासाठी सर्व सभासदांच्या सभा वारंवार बोलवाव्यात. सर्व संस्थेच्या सर्वकामकाजा संबंधीची माहिती सभासदांना पुरविण्यात यावी. त्यासाठी संस्था प्रसिद्धी तंत्राचा पुरेपुर वापर करू शकते. त्या मुळे सभासदामध्ये संस्थेच्या संदर्भात विश्वास निर्माण होतो. विशेषत: सहकारी चळवळीत अधिक लोकांना आकर्षित करण्यासाठी चळवळीतील लोक टिकून राहण्यासाठी माहिती व प्रसिद्धी

तंत्राचा वापर संस्थेने करणे आवश्यक झाले आहे. माहिती दिल्यामुळे संस्था आपले आर्थिक व्यवहार सर्वांसाठी खुले ठेऊ शकते. त्यामुळे सहकारी चळवळीच्या विकासाला निश्चितपणे मदत होते.

६) सहकारी संस्थातंगत सहकार :

सहकारी संस्था स्थानिक, तालुका, जिल्हा, विभागीय, प्रादेशिक, राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कार्य करताना विविध संस्थातंगत सहकार असेल तर सहकारी चळवळीचा जलद गतीने विकास होतो. सभासदांचे सहसंबंध आणि परस्पर सहकार्यामुळे सभासदांचे जास्तीत जास्त कल्याण साध्य केले जाते. सहकार्य व सहाय्य हे केवळ नैतिक तत्व नसुन विकास व प्रगतीचे तत्व आहे. संस्थातंगत सहकारामुळे विविध संस्था एकमेकाशी सहकार्य करतात. त्या मुळे स्पर्धेत आणि खाजगी करणात देखील संस्थापुढील आव्हानांना यशस्वीपणे समोरे जाता येते. त्यामुळे सहकारातंगत सहकार हे महत्वाचे तत्व ठरते आहे. डिग्बे यांच्या मते, “आधुनिक जगात सहकाराचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी किंवा त्यात वाढ करण्यासाठी विविध सहकारी संस्थामध्ये परस्परात सहकार्य असणे आवश्यक आहे.”

७) सामाजिक बांधिलकी :

सहकारी संस्था सभासदाच्या मालकीच्या असल्यामुळे सभासदाच्या उन्नतीबरोबर संस्थेच्या उन्नतीचा आणि त्यांच्या गरजा भागविण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यातून सामाजिक बांधिलकीची जाणीव निर्माण होते. सभासदामध्ये सामाजिक जाणीव निर्माण होते. सभासदामध्ये सामाजिक जाणीव निर्माण करते. आणि त्या जाणीवेतून समाजातील दुर्बल घटकांच्या सर्वांगीण विकास साध्य करण्याचा प्रयत्न जाणीवपूर्वक केला जातो. त्यामुळे सहकारी संस्था आणि सभासद समाजातील आर्थिक शोषनाला पायबंद घालू शकतात. समाजरचनेमध्ये मुलभूत बदल करण्याचे, विकास करण्याचे कार्य केले जाऊ शकते. सहकारामुळे सामाजिक आर्थिक, नैतिक, राजकीय व विधायक मार्ग स्विकारला जातो त्यातून समाजाशी नाते जोडले जाते. सहकार हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन म्हणून विकसित अविकसित आणि विकसनशील देशात कार्यरत आहे.

समाजातील दुर्बलांना सबल करणे, परावलंबिंना स्वावलंबी करणे, विषमतेतून समता निर्माण करणे, गरीब श्रीमंत दरी कर्मी करणे, परस्पर विरोधी वातावरणा ऐवजी परस्पर समन्वयाचे वातावरण निर्माण करण्याचे कार्य सहकाराने केलेले आहे. त्यामुळे सहकारी चळवळ ही सामाजिक बांधिलकी निर्माण करण्याचे साधन बनले आहे.

व्ही एल. मेहता यांच्या मते, “सहकाराचे प्रमुख उद्दिष्ट हे शांततामय मागाने दूरगामी परिणाम घडवून सामाजिक परिवर्तन करणे, पिळवणूकीला पायबंद घालणे, समाजपद्धती जात-पात व वर्ण निरपेक्ष- समता तसेच सामाजिक स्वास्थ याची व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेशी सांगड घालणारी परिस्थिती निर्माण करणे हे होय.”

थोडक्यात सहकारी संस्था या समाजाभिमुख व्हायला हव्यात त्यामुळे नागरीकामध्ये प्रेमभाव, मैत्री, स्वाभिमान, स्वावलंबन व स्वयंपूर्णताची भावना रूजते व समाजाचा सर्वांगीण विकास होतो.

१.२.३ सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका :

देशाच्या आर्थिक विकासात सहकाराला महत्वाचे स्थान आहे. विकसित अविकसित व विकसनशील देशातील सहकारी चळवळ आर्थिक विकासात महत्वाची भूमिका बजावते आहे. गरीबी, बेकारी, विषमता, मागासलेपणा इत्यादी समस्या दूर करण्यासाठी सहकार क्षेत्र उपयुक्त ठरते आहे. त्यामुळे सहकार चळवळ हे विकासाचे उत्तम साधन आहे. आर्थिक विकासात सहकारी चळवळीची भूमिका पाहतांना आपणास प्रथमत: आर्थिक विकास म्हणजे काय हे पहावे लागेल आणि त्यानंतर सहकाराची विकासातील भूमिका काय आहे ते पाहणार आहोत.

अ) आर्थिक विकास म्हणजे काय?

- १) ए मॅडीसन यांच्या मते, “विकसनशील देशातील लोकांच्या उत्पन्न पातळीतील वाढ म्हणजे आर्थिक विकास होय.”
- २) जे. के. मेहता यांच्या मते, “अर्थव्यवस्थेत घडून येणारे संख्यात्मक स्वरूपाचे बदल म्हणजे आर्थिक विकास होय.”
- ३) जी एम. मायर यांच्या मते, “ज्यामुळे दिर्घकाळात देशाचे वास्तव दरडोई उत्पन्न वाढते अशी प्रक्रिया म्हणजे आर्थिक विकास होय.”
- ४) जोसेफ शुंपिटर यांच्या मते, “स्थितीशील अर्थ व्यवस्थेत स्वयंप्रेरणेने, आपोआप आणि सतत घडवून येणाऱ्या गुणात्मक बदलाची प्रक्रिया म्हणजे आर्थिक विकास होय.”
- ५) किंडलबर्जर यांच्या मते, “आर्थिक विकास हा आर्थिक प्रगतीच्या प्रयत्नाचा एक भाग असून त्यात उत्पादन वाढीसाढी उत्पादन तंत्रातील बदल आणि संस्थात्मक बदल अभिप्रेत आहे.”
- ६) लायबेन्स्टाईन यांच्या मते, “अर्थव्यवस्थेत वस्तू व सेवा उत्पन्न करण्याच्या दरडोई पात्रतेतील वाढ म्हणजे आर्थिक विकास होय.”

थोडक्यात आर्थिक विकास ही एक दिर्घकालीन प्रक्रिया असून त्यामध्ये वास्तव दरडोई उत्पन्नात वाढ होणे अपेक्षित आहे. आर्थिक विकास ही गतीशील, सतत, दिर्घकालीन, सर्वकश व समग्र प्रक्रिया आहे. आर्थिक विकास ही सामाजिक कल्याणाची, नागरिकांचे जीवनमान उंचाविष्याची व राहणीमान उंचाविष्याची नागरिकांचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक विकास करण्याची प्रक्रिया आहे. आर्थिक विकासाच्या कार्यात बचत, भांडवल संचय, भांडवल गुंतवणूक, रोजगार निर्मिती, उत्पादन इत्यादी बाबीचा विचार केला जातो. अशा स्वरूपाचा आर्थिक विकास सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून व्हावा यासाठी सहकारी चळवळीचे योगदान पाहणे महत्वाचे ठरते. सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून आणि नियोजनाद्वारे आर्थिक विकास साध्य करता येतो.

ब) सहकार म्हणजे काय?

सहकार हे सामाजिक आर्थिक दुर्बलांचे संघटन आहे. सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून बचत गोळा करणे, भांडवल संचय करणे, भांडवल गुंतवणूक करणे, उत्पादन करणे आणि रोजगार निर्मिती करता येते. लोकशाही पद्धतीने सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून आर्थिक विकासासाठी नियोजन राबवितांना सहकारी चळवळीची भूमिका महत्व पूर्ण ठरलेली आहे. अर्थव्यवस्थेतील दुर्बलांना सबन

करणे, सामाजिक आर्थिक विषमता कमी करून समता प्रस्तापित करण्याचा प्रयत्न करणे, देशातील बेकारी कमी करून त्यांना रोजगाराची संधी उपलब्ध करणे, दारिद्र्य दूर करून लोकांचे राहणीमान आणि जीवनमान उंचावणे, प्रादेशिक असमतोल कमी करून समतोल विकास साध्य करणे, आर्थिक विकासाचा दर वाढविणे, इत्यादीसाठी समाजातील सर्व घटकांची बचत व गुंतवणूक वाढविणे आणि त्यातून उत्पादन उत्पन व रोजगार वाढविण्याचे कार्य सहकारी संस्था मार्फत केले जाते. त्यासाठी सहकारी चळवळ आणि आर्थिक नियोजनाच्या साह्याने देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये सहकाराचे स्थान वाढविता येते.

क) सहकाराची भूमिका :

१) विकसित देशाच्या आर्थिक विकासात सहकाराची भूमिका महत्वपूर्ण ठरलेली आहे. देशाच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या अधिकाधिक हिस्सा सहकारी क्षेत्राचा आहे. उदा. जपान इंग्लंड ९ टक्के, जपान ८ टक्के, अमेरिका २६ टक्के, कॅनडा ३५ टक्के त्याच प्रमाणे विकसित देशातील लोकांचे राहणीमान आणि जीवनमान उंचाविण्यासाठी सहकारी क्षेत्राची मोठी मदत झालेली आहे. त्यामुळे विकसित देशात सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका महत्वाची ठरलेली आहे.

२) विकसनशील देशाच्या आर्थिक विकासात सहकाराची भूमिका महत्वपूर्ण ठरलेली आहे. उदा. भारत, अशिया, अफ्रिका, लॅटिन अमेरिका इत्यादी देशातील सहकारी चळवळीतून त्या त्या देशाचा आर्थिक विकास झालेला आहे. त्याचबरोबर ग्रामीण, शहरी, सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि इतर घटकांच्या विकासासाठी सहकारी चळवळीचा साधन म्हणून वापर केला आहे. त्यामुळे विकसनशील देशात सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका महत्वपूर्ण ठरली आहे.

३) अविकसित देशाच्या आर्थिक विकासात सहकारी चळवळीची भूमिका महत्वपूर्ण ठरलेली आहे. उदा. आशिया आणि आफ्रिका खंडातील मागासलेल्या देशांचे उत्पन्न, बचत व भांडवल कमी असल्यामुळे आणि त्या देशात दारिद्र्य, बेकारी, विषमता आणि अन्य प्रकारचे प्रश्न असल्यामुळे सहकारी क्षेत्राला काम करायला मोठी संधी मिळालेली आहे. या देशांनी सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून शेती, उद्योग, व्यापार, आणि अन्य क्षेत्रात सहकारी संस्था स्थापन करून आर्थिक विकासाची प्रक्रिया सुरू केलेली आहे. त्यामुळे अविकसित देशाना आर्थिक विकासाची प्रक्रिया सुरू करण्यासाठी सहकारी चळवळीची भूमिका महत्वाची ठरलेली आहे.

ड) सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका

भारत, इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, जपान, फ्रान्स, कॅनडा, आशिया, आफ्रिका व युरोप खंडातील विविध देशांनी सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून नियोजनाच्या साहाय्याने देशाचा आर्थिक विकास साध्य केला आहे. त्यामुळे देशातील विविध क्षेत्राच्या विकासाबरोबरच नागरिकांचे जीवनमान व राहणीमान उंचावण्यास मदत झाली आहे. विशेषत: समाजातील सामाजिक व आर्थिक दुर्बल घटकांच्या विकासात सहकारी चळवळीची कामगिरी महत्वाची ठरली आहे. देशाच्या आर्थिक विकासात सहकाराची भूमिका खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) कृषिविकास :

देशाच्या आर्थिक विकासात कृषी क्षेत्राचा वाटा महत्वपूर्ण असल्यामुळे सहकारी चळवळीने कृषी क्षेत्राच्या विकासासाठी महत्वाची भूमिका बजावली आहे. उदा. शेतकऱ्यांची सावकाराच्या कर्जातून मुक्तता करणे, शेतीला अल्प मुदत, मध्यम मुदत व दीर्घ मुदत कर्जपुरवठा करणे, हे कार्य सहकारी पत पुरवठा संस्थांनी कार्यक्षमपणे केले आहे. शेतीसाठी सुधारित बी-बीयाने, खते, किटकनाशके, आणि अन्य आदानांचा पुरवठा करण्याचे कार्य सेवा सहकारी संस्थांनी केले आहे. शेती विकासासाठी तज्जांचा सल्ला देणे, पिकांचे संरक्षण व संवर्धन करणे, शेती विकासांचे नियोजन व व्यवस्थापना संबंधी मार्गदर्शन करणे इत्यादी कार्य शेती संशोधन संस्थानी केली आहेत. शेतमालाची खरेदी करणे, शेतमालाची प्रतवारी लावणे व प्रमाणीकरण करणे, शेतमाल साठवणूक व संग्रहण करणे, शेतमालाची योग्य किंमत मिळवून देणे इत्यादी कार्य सहकारी खरेदी-विक्री संस्था करतात. शेतमालावर योग्य प्रक्रिया करणे, शेतमालावर आधारित उद्योग सुरू करणे, उत्पादित मालाची देशांतर्गत व विदेशात विक्री करणे, इत्यादी कार्य सहकारी प्रक्रिया संस्था, सहकारी व्यापारी संस्थांनी केले आहे.

शेतकऱ्यांच्या दृष्टिकोनात बदल करणे, युवक व युवतींचा शेती उत्पादनात सहभाग वाढविणे, महिलांचा शेती उत्पादनातील हिस्सा वाढविणे इत्यादी कार्य सहकारी संस्थानी चांगल्या प्रकारे केलेली असल्यामुळे कृषी क्षेत्राच्या विकासात सहकारी संस्थांचे स्थान नाकारता येत नाही.

२) औद्योगिक विकास :

देशाच्या आर्थिक विकासात औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा महत्वपूर्ण असतो. सहकारी चळवळीने औद्योगिक क्षेत्राच्या विकासात महत्वपूर्ण कामगिरी बजावलेली आहे. अर्थव्यवस्थेतील ८० टक्के उद्योग कृषी क्षेत्रावर आधारलेले असतात. कृषी उद्योगाचा विकास सहकारी क्षेत्रामार्फत केला जातो. सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सूत गिरण्या, सहकारी दुध प्रक्रिया संस्था, सहकारी खत कारखाने, सहकारी तेल गिरण्या, सहकारी भात गिरण्या सहकारी फळ प्रक्रिया संस्था, पालेभाज्या प्रक्रिया संस्था इत्यादी उद्योगाचा विकास सहकारी तत्वानुसार केला आहे. सहकारी उद्योगातील टाकाऊ पदार्थावर उप उत्पादन घेण्याचे कार्य सहकारी उद्योग मार्फत केले जाते. उदा. कागद, पशुखाद्य, प्लायऊड, स्पिरीट आणि अन्य प्रकारची उपउत्पादने सहकारी क्षेत्रात घेतली जातात. ग्रामीण भागातील हस्तोद्योग, कुटीर उद्योग, लघुउद्योग इत्यादी क्षेत्रात सहकारी संस्थानी महत्वपूर्ण कामगिरी केली आहे. अल्प उत्पन्नगटातील लोकांना स्वयंरोजगार देणे त्यांच्या उत्पन्नात वाढ करण्यास मदत करणे, उत्पादित मालाला बाजारपेठ मिळवून देणे, कामगारांना शिक्षण व प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध करणे, उद्योगाच्या विकासासाठी अल्प व्याजदराने कर्जे देणे इत्यादी सरकारी धोरणाच्या साहाय्याने सहकारी क्षेत्राने लघूउद्योगामध्ये आणि कृषि उद्योगामध्ये भरीव कामगिरी केलेली आहे. त्यामुळे औद्योगिक विकासामध्ये सहकारी क्षेत्राची कामगिरी विचारात घेता देशाच्या आर्थिक विकासातील सहकारी चळवळीचे योगदान नाकारता येत नाही.

३) बँक व्यवसायाचा विकास :

सहकारी चळवळीने बँक व्यवसायाच्या विकासामध्ये महत्वाची भूमिका बजावली आहे. शेतकऱ्यांना आवश्यक असणारी अल्पमुदत व मध्यम मुदत कर्जपुरवठा करण्यासाठी प्राथमिक कृषि

सहकारी पत पुरवठा संस्था व जिल्हा मध्यवर्ती बँका, दिर्घमुदत कर्जपुरवठा करण्यासाठी राज्य सहकारी बँका, प्राथमिक कृषि व ग्रामीण विकास बँका आणि राज्य कृषि ग्रामीण विकास बँका आणि त्यांच्या शिखर संस्था म्हणून राष्ट्रीय कृषि व ग्रामीण विकास बँक महत्वपूर्ण कामगिरी करीत आहेत. त्याचबरोबर शहरी भागातील नोकरदार, व्यापारी व छोटे उद्योग करणारे यांना पत पुरवठा करण्यासाठी नागरी सहकारी बँका, नोकरदारांच्या पतपुरवठा संस्था महिलांच्या पतपुरवठा संस्था, आणि बँकाच्या कार्यामुळे व्यापारी, नोकरदार, उद्योजक, छोटे व्यावसायिक यांच्या आर्थिक गरजांची पुत्री करण्यासाठी मदतझाली आहे. सहकारी पत संस्था आणि बँकिंगच्या विकासामुळे जनतेची बचत वाढविणे, भांडवल संचयात वाढ करणे, गोळा केलेल्या बचती कृषि व उद्योगाच्या क्षेत्रामध्ये गुंतविणे, स्वयं रोजगाराला प्रेरणा देण्यासाठी, रोजगाराच्या योजना राबविण्यासाठी, रोजगाराला प्रोत्साहन देण्यासाठी केंद्र व राज्य सरकारच्या योजना राबविण्याचे कार्य सहकारी बँकिंग करीत असल्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासामध्ये सहकार क्षेत्राची कामगिरी नाकारता येत नाही.

४) रोजगार निर्मिती :

सहकारी चळवळीने कृषि क्षेत्रात, कृषि उद्योगाच्या क्षेत्रात, औद्योगिक क्षेत्रात, लघुउद्योगाच्या क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात गुंतवणूक केली असल्यामुळे हंगामी स्वरूपाचा आणि कायम स्वरूपाच्या रोजगाराची निर्मिती झाली आहे. सहकारी संस्था स्वयं रोजगाराला चालना मिळाली आहे. सहकारी संस्थांनी गरीब शेतकरी व शेतमजूरांना तात्पुरता रोजगार दिलेला आहे. सहकार साखर कारखान्यानी अशा स्वरूपाचा रोजगार निर्माण केला आहे. ग्रामीण भागातील पारंपारिक व्यवसाय करणारे कारागीर यांनी सहकारी संस्था स्थापन करून रोजगार निर्माण केला आहे. हस्त कला व कौशल्यावर आधारीत अनेक उद्योग सहकारी क्षेत्रात निर्माण झाले असल्यामुळे त्यांनी रोजगार निर्माण केलेला आहे. महिलांच्या सहकारी संस्था महिलासाठी स्वयंरोजगार देत आहेत. त्याची संख्या ग्रामीण भागात वाढत आहे. त्यामुळे रोजगार निर्मितीच्या क्षेत्रात सहकारी क्षेत्राची कामगिरी महत्वपूर्ण ठरलेली आहे.

५) व्यापार क्षेत्राचा विकास :

सहकारी संस्था मार्फत शेतमालाची खरेदी विक्रीकरणे, शेतमालावर प्रक्रिया करणे, मध्यस्थांचे उच्चाटन करणे, शेतमालाला योग्य किंमत देणे, शेतमालाला देशांतर्गत व आंतरराष्ट्रीय मागणी वाढविणे, आयातीला पर्याय निर्माण करणे, निर्यातीला मदत करणे इत्यादी कार्य सहकारी संस्थानी चांगल्या पद्धतीने केली आहेत. सहकारी संस्था व्यापार क्षेत्राचा विकास करण्यासाठी प्रयत्नशील असल्यामुळे व्यापार क्षेत्राच्या विकासातून परकीय चलनाची उपलब्धता झाली आहे. सहकारी संस्था अंतर्गत व आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या विकासातून देशाच्या आर्थिक विकासातील सहभाग वाढवित आहे असे म्हणावे लागेल.

६) ग्रामीण विकास व व्यवस्थेत सुधारणा :

सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून ग्रामीण भागाचा विकास साधलेला आहे. विशेषत: शेती, कृषिउद्योग व ग्रामीण उद्योगाचा विकास सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून केलेला आहे. ग्रामीण विकास म्हणजेच खेड्यांचा विकास. सहकारी चळवळीने ग्रामीण विकासासाठी महत्वपूर्ण कामगिरी केलेली आहे. सहकारी चळवळीमुळे जुणे खेडे पूर्णपणे बदलून गेले आणि ते आता आधुनिक झाले आहे.

सहकारी संस्थांनी ग्रामीण भागात विविध सेवा व सुविधांचा विकास केलेला आहे. उदा. पाणी पुरवठा, वीज पुरवठा, वाहतूक व दळणवळण,शिक्षण, रस्ते बांधणी, बाजारपेठा इत्यादी क्षेत्राचा विकास केल्यामुळे ग्रामीण व्यवस्थेत सुधारणा झाल्या. ग्रामीण व्यवस्थेत सुधारणेमुळे ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली.सहकारी चळवळ ग्रामीण विकास आणि पर्यायाने आर्थिक विकासासाठी महत्वाची ठरलेली आहे.

७) महिलांचे कल्याण आणि हित :

सहकारी चळवळीने ग्रामीण व शहरी भागातील उपेक्षित महिला वर्गाच्या कल्याणाचा मार्ग मोकळा केला आहे. सहकारी तत्वानुसार विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था स्थापन करून महिलांना रोजगार व स्वंयं रोजगार, निर्माण करता आला आहे. उदा. पापड, लोणचे, चटण्या, भाजण्या तयार करणे, शालेय गणवेश तयार करणे, कला व कौशल्याचा विविध वस्तू तयार करणे इत्यादीमुळे महिलांना अर्धवेळ रोजगार मिळाला आहे. त्याच प्रमाणे उत्पादित मालाची विक्री केंद्र चालविण्यातून काही प्रमाणात रोजगार वाढला आहे. त्यामुळे महिला वर्गाचे कल्याण आणि जास्तीत जास्त हित साध्य करण्यासाठी सहकारी संस्थानी प्रयत्न केल्यामुळे आर्थिक विकासातील सहकारी संस्थांची कामगिरी महत्वाची ठरली आहे.

८) ग्राहकांचे कल्याण आणि हित :

सहकारी चळवळीने सार्वजनिक वितरण व्यवस्थेला पुरक कार्य म्हणून ग्राहक संस्था स्थापन केल्या या संस्था सभासद ग्राहकांना व्यापारी वर्गाच्या पिळवणूकीपासून आणि फसवणूकी पासून वाचवितात, ग्राहकांचे संरक्षण करणे, त्याचे कल्याण करणे,त्याचे आर्थिक हित पाहणे ही कार्य ग्राहक सहकारी संस्था करीत असल्यामुळे सहकारी चळवळीने ग्राहक कल्याण व हित साध्य करून आर्थिक विकासामध्ये महत्वाची कामगिरी केली आहे.

९) लोकांच्या राहणीमान व जीवनमानात वाढ :

सहकारी चळवळीने ग्रामीण आणि शहरी भागातील लोकांचे राहणीमान आणि जीवनमान उंचाविण्यासाठी प्रयत्न केले.विविध संस्थांच्या माध्यमातून लोकांना रोजगाराच्या संधी दिल्या. त्यामुळे उत्पन्नात वाढ झाली. त्यांचे उत्पन्न वाढल्यामुळे त्यांच्या जीवनमानात आणि राहणीमानात वाढ झालेली दिसून येते. उच्च राहणीमान आणि जीवनमानासाठी आवश्यक असलेल्या वस्तू व सेवांचा पुरवठा करणे आणि त्यांच्या गरजांची पूर्ती करणे हे कार्य सहकार क्षेत्राने यशस्वीपणे केल्यामुळे दुर्लक्षित, अपेक्षित, दुर्बल लोकांना संरक्षण मिळाले. लोकांचा आर्थिक विकासातील सहभाग वाढला. आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत झाली. सहकारी संस्थांच्या सभासदांच्या आर्थिक कल्याणात वाढ झाल्यामुळे लोकांच्या उत्पन्नात राहणीमान व जीवनमानामध्ये बदल झाले. त्याचा चांगला परिणाम आर्थिक विकासाच्या प्रक्रियेवर झाला.देशाच्या आर्थिक विकासाला सहकारी संस्थाचे कार्य पोषक स्वरूपाचे असल्यामुळे त्या संस्थांची आर्थिक विकासातील कामगिरी महत्वाची ठरते.

१०) दृष्टिकोनामध्ये बदल

सहकारी चळवळीने व्यक्ती, संस्था आणि समाज यांच्या दृष्टिकोनामध्ये बदल केला. सहकारी संस्थामुळे लोकांची सहकार्याची भावना वाढली. त्याच प्रमाणे लोक संघटितपणे आपल्या प्रगती

आणि विकासासाठी प्रयत्न करू लागले. सहकारी चळवळीने लोकामध्ये एकमेकाच्यार सहकार्यातून विकास होतो याची जाणीव रुजविली. त्यामुळे सहकारी तत्वज्ञान आणि लोकशाही मुल्ये याच्या आधारे लोकांचे विकासाचे दृष्टिकोन बदलले. लोक संस्था काढून त्यात्या क्षेत्राचा विकास साध्य करू लागले. त्यामुळे शेती, उद्योग, व्यापार, वाहतूक, दळणवळण, शिक्षण, आरोग्य, उर्जा इत्यादी क्षेत्राचा सर्वकश विकास झाला, त्यामुळे आर्थिक विकासामध्ये सहकारी चळवळीची कामगिरी नाकारतायेत नाही.

सहकारी चळवळीने संस्थामार्फत दुर्बलांना मदत, बचत व भांडवल संचय, भांडवल पुरवठा व गुंतवणूक, रोजगार निर्मिती व उत्पादन, वितरण व गरजांची पूर्ती, शेती, कृषिउद्योग, उद्योग, व्यापार, कुटीरउद्योग, ग्राहक भांडार, प्रक्रिया उद्योग, ग्रामीण विकास, ग्राहकाचे कल्याण, महिलांचे कल्याण, आर्थिक विषमता कमी करणे, दारिद्र्य कमी करणे, समतोल आर्थिक विकासासाठी उद्योगाचे विकेट्रिकरण राबविणे, आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे, लोकांचे राहणीमान व जीवनमान उंचावणे, या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी विशेष कार्य केल्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासातील सहकारी क्षेत्राची भूमिका महत्वपूर्ण ठरलेली आहे. विविध देशात आर्थिक नियोजनाद्वारे सहकारी चळवळीने केलेली कामगिरी परिणामकारक ठरल्यामुळे सहकारी चळवळीचा आर्थिक विकासात मोलाचा वाटा आहे. अर्थव्यवस्थेतील कृषि, उद्योग, व्यापार, ग्रामीण विकास इत्यादीच्या विकासाचे साधन म्हणून सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका महत्वाची ठरते.

१.३ सारांश

- ❖ इंग्लंडमधील औद्योगिक क्रांतीने निर्माण केलेले दुष्परिणामातून मार्ग काढण्यासाठी रॉबर्ट ओवेन यांनी सहकारी चळवळीतून संस्था काढली. इंग्लंडमधील सहकारी चळवळ जगभर पसरली.
- ❖ सहकार हा अत्यंत महत्वा आणिव्यापक विषय आहे. सहकार म्हणजे एकत्रित काम करणे. सहकायने काम करणे, मानवी विकासासाठी काम करणे
- ❖ सहकाराच उगम नैसर्गिक व मुल मानवी प्रवृत्तीतून झालेला आहे.
- ❖ सहकाराचा तांत्रिक अर्थ पाहता हीएक विशिष्ट अशी आर्थिक पद्धती किंवा व्यवस्था आहे.
- ❖ सहकाराचा व्यापक अर्थ पाहता मानवी जीवनाच्या विकासाचे मुळ सहकारात आहे. त्यामुळे एकत्र राहून कामकरणे हा अर्थ अभिप्रेत आहे.
- ❖ सहकाराच्या सहकारी तज्जांनी दिलेल्या व्याख्या मध्ये सी. आर. के., एच कॅलब्हर्ट, सर होरेस प्लेकेट, पी. एच. कॅसलमन, आर. फीलीप, वॅटकिन्स, वैकुंठलाल मेहता इत्यादी तज्जांच्या व्याख्या आहेत.
- ❖ सहकाराच्या कायद्याच्या दृष्टिकोनातून व्याख्या मध्ये भारत सहकार कायदा १९९२, आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटन जपान सहकार कायदा इत्यादी व्याख्या आहेत.

सहकाराच्या व्याख्या अभ्यासताना काही वैशिष्ट्ये थोडक्यात स्पष्ट करता येतात. ती खालील प्रमाणे आहेत.

- १) सहकार हे व्यक्तींचे संघटन आहे.
- २) सहकार ही ऐच्छिक संघटना आहे.
- ३) सहकार हे लोकशाही संघटन आहे.
- ४) सहकारी संस्थेला कायदेशीर आस्तित्व असते.
- ५) सहकारी संस्थेला कायद्यानुसार नोंदणी सकतीची असते.
- ६) सहकारी संस्था सहकार तत्वानुसार चालतात.
- ७) सहकारी संस्था नफ्या ऐवजी सेवेला महत्व देतात.
- ८) सहकारी संस्था व्यावसायिक संस्था म्हणून कार्य करतात.
- ९) सहकारी संस्था नफ्याचे वाटप करतात.
- १०) सहकारी संस्था सभासदाकडून भाग भांडवल गोळा करतात.
- ११) सहकारी संस्था भांडवलावर मर्यादित व्याज देतात.
- १२) सहकारी संस्था या आर्थिक संघटनाचा एक प्रकार आहे.
- १३) सहकार हे दुर्बलांचे संघटन आहे.
- १४) सहकारी संस्था समतेच्या तत्वानुसार चालतात.
- १५) सहकार दुर्बल व उपेक्षित वर्गाला न्याय मिळवून देतो.
- १६) सहकारी संस्था सभासदांना स्वावलंबी बनवितात.
- १७) सहकार परस्पर सहाय्य तत्वावर आधारलेला आहे.
- १८) सहकारामध्ये नैतिकता तत्वांचे पालन केले जाते.
- १९) सहकारात काटकसर तत्वाला महत्वाचे स्थान असते.
- २०) सहकारात विधायक स्पर्धेला वाव असतो.
- २१) सहकार हे प्रवर्तनाचे साधन आहे.
- २२) सहकार मध्यस्थांचे उच्चाटन करते
- २३) सहकारसमान गरजवंताचे संघटन आहे.
- २४) सहकार एक शैक्षणिक साधन आहे.
- २५) सहकार ही एक लोक चळवळ आहे.
- २६) सहकारी व्यवस्था एक सुवर्ण मध्य आहे.
- २७) सहकाराला विश्व व्यापक स्वरूप आहे.

- ❖ सहकाराची तत्वे म्हणजे सहकारी संस्थांचे कार्य, व्यवस्थापन, कार्यपद्धती संबंधींचे नियम होय.
- ❖ सहकार तत्वाच्या व्याख्या जॉर्ज डेटी डिबीक, डब्ल्यू. पी. वॅटकिन्सन, डी.जी. कर्वे यांनी दिलेल्या आहेत.
- ❖ सहकारी तत्वाचा उगम १८४४ साली रॉशडेल सोसायटीच्या नियमातून झाला. ती रॉशडेल तत्वे म्हणून पुढे आली.

रॉशडेलची सहकार तत्वे :

- १) खुलेब ऐच्छिक सभासदत्व
- २) लोकशाही नियंत्रण
- ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज
- ४) व्यवहारानुसार वाढाव्यातील हिस्सा
- ५) रोख व्यवहार
- ६) राजकीय व धार्मिक तटस्थता
- ७) सभासद शिक्षणाचा प्रसार

रॉशडेलच्या तत्वा बरोबरच रफायसनची तत्वे सहकार चळवळीत आली ती खालील प्रमाणे आहेत.

रफायसनची सहकार तत्वे

- १) स्वावलंबनातून आत्मनिर्भरता
- २) मर्यादित कार्य क्षेत्र
- ३) अधिक राखीव निधीस जमा
- ४) भाग-वर्गणी शिवाय सर्वांना सभासदत्वाची तरतूद
- ५) सभासदांची मर्यादित देयता.
- ६) सभासदांना सहाय्य धोरण
- ७) संचालक पदाचे विनावेतन कार्य

याच काळातील शुल्झ डेलिस सहकार तत्वे खालील प्रमाणे आहेत.

शुल्झ डेलिस सहकार तत्वे

- १) स्वावलंबन आणि परस्पर सहाय्य
- २) व्यापक कार्यक्षेत्र
- ३) नफ्याचे व्यवहाराच्या प्रमाणात विभाजन

- ४) भांडवलावर आकर्षक व्याज
- ५) सभासदांची मर्यादित देयता
- ६) व्यवसाय विशेषिकरण
- ७) नफ्यातील १० टक्के हिस्सा राखीव निधीत ठेवणे

सहकार तत्वाची पुर्न मांडणी आंतर राष्ट्रीय सहकार संघटन संस्थेने केली १९३४ साली एक तंज समिती नेमली. समितीने आपला अहवा १९३७ साली आय सी. ए. संस्थाला सादर केला. समितीने रॉशडेलची तत्वे दोन विभागात मांडली. ती खालील प्रमाणे आहेत.

१९३७ ची मुख्य सहकार तत्वे

- १) खुले सभासदत्व
- २) लोकशाही नियंत्रण
- ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज
- ४) व्यवहाराच्या प्रमाणात वाढाव्याचा हिस्सा

१९३७ ची दुय्यम सहकार तत्वे

- १) राजकीय व धार्मिक तटस्थता
- २) रोखीचे व्यवहार
- ३) शिक्षणाचा प्रसार

सहकार तत्वाना आधुनिक दृष्टिकोन येण्यासाठी आय. सी. ए संस्थेने १९६४ साली डॉ. डी. जी. कर्वे यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. समितीने सहकार तत्वे दोन विभागात मांडली. ती खालील प्रमाणे आहेत.

१९६७ ची मुख्य सहकार तत्वे

- १) ऐच्छिक व खुले सभासदत्व
- २) लोकशाही कारभार व नियंत्रण
- ३) भांडवलावर मर्यादित व्याज
- ४) व्यवहाराच्या प्रमाणात वाढाव्याची वाटणी
- ५) सहकार शिक्षण
- ६) सहकारांतर्गत सहकार

१९६७ ची सर्व सामान्यतत्वे

- १) स्वावलंबनाद्वारे परस्परांना मदत

- २) रोख व्यवहार
- ३) राजकीय व धार्मिक तटस्थता
- ४) काटकसरीचे तत्व
- ५) सेवा तत्व
- ६) समता तत्व
- ७) मानवसेवा तत्व
- ८) प्रसिद्धीचे तत्व
- ९) बंधुभाव व एकता तत्व
- १०) सामाजिक मालकीचे तत्व
- ११) प्रामाणिक व्यवहाराचे तत्व
- १२) स्थानिक स्वायत्तेचे तत्व

आधुनिक सहकाराची तत्वे

जागतिक स्तरावर नवीन आर्थिक धोरणांच्या स्विकारानंतर सहकारी चळवळीच्या तत्वाची पुनर्रचना करावी लागली. १९९२ साली. आय. सी. ए ने स्वेन अकेबुक यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकार मूल्यतज्ज्ञ समितीची स्थापना केली त्याच बरोबर डॉ. इयान मॅकफसन यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकार तत्वाची पुनर्रचना करण्यासाठी समिती नेमली या दोन्ही अहवालावर १६ ते २५ सप्टेंबर १९९५ साली मॅन्चेस्टर येथे चर्चा झाली. त्यातून आधुनिक सहकाराची ७ तत्वे खालील प्रमाणे दिलेली आहेत.

आधुनिक सहकाराची पुनर्रचित मुलतत्वे :

- १) ऐच्छिक व खुले सभासदत्व
- २) सभासदाचे लोकशाही नियंत्रण
- ३) सभासदांची आर्थिक भागीदारी
- ४) स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्य
- ५) सहकारी शिक्षण, प्रशिक्षण व माहिती
- ६) सहकारातंगत सहकार
- ७) सामाजिक बांधिलकी

थोडक्यात आधुनिक अर्थ व्यवस्थेतील जागतिकीकरण खाजगी करण व उदारीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकाराची पुनर्रचित तत्वे महत्वपूर्ण आहेत.

❖ सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका

देशाच्या आर्थिक विकासात सहकाराला महत्वाचे स्थान आहे. आर्थिक विकास ही दिर्घकालीन सतत घडणारी प्रक्रिया आहे. सहकार हे व्यक्तीचे संघटन आहे. त्यातून व्यक्तींचे स्वावलंबन व विकास साधता येतो. त्यामुळे सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका महत्वाची असते.

सहकाराची विकसित अविकसित व विकसन देशाच्या आर्थिक विकासात महत्वपूर्ण भूमिका राहिलेली आहे.

सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका खालील प्रमाणे

- १) देशाच्या आर्थिक विकासात सहकारी कृषि संस्थाचा हिस्सा महत्वाचा ठरला आहे.
- २) देशाच्या आर्थिक विकासात सहकारी औद्योगिक विकासाचा वाटा महत्वाचा ठरला आहे.
- ३) देशाच्या आर्थिक विकासात सहकारी बँकिंग व्यवसायाचा विकासाचा वाटा महत्वाचा ठरला आहे.
- ४) रोजगार निर्मितीच्या क्षेत्रात सहकारी चळवळीने मोठी कामगिरी केली असून विविध क्षेत्रातील रोजगाराचा वाटा आर्थिक विकासासाठी महत्वाचा ठरतो.
- ५) सहकारी चळवळीने व्यापार (खरेदी-विक्री) क्षेत्रात महत्वाची कामगिरी केल्यामुळे आर्थिक विकासाला हातभार लागला आहे.
- ६) सहकारी चळवळीने ग्रामीण विकास आणि ग्रामीण व्यवस्थेत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी मदत केली आहे. त्यामुळे ग्रामीण व्यवस्थेचा आर्थिक विकास झाला आहे.
- ७) सहकारी चळवळीने महिलाचे कल्याण आणि हित साध्यकरण्यासाठी प्रयत्न केले आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासाला मदत झाली आहे.
- ८) सहकारी चळवळीने ग्राहक हिताला आणि कल्याणाला महत्व दिल्यामुळे आर्थिक विकासाला मदत झाली आहे.
- ९) सहकारी चळवळीने लोकांचे राहणीमान व जीवनमान उंचावण्यासाठी सेवा सुविधा पुरविल्यामुळे आर्थिक विकासाला मदत झाली आहे.
- १०) सहकारी चळवळीने मानसाच्या आर्थिक विकासाच्या दृष्टिकोनामध्ये बदल केला आहे. त्यामुळे आर्थिक विकासाला मदत झाली आहे.

थोडक्यात सहकारी चळवळ ही लोकचळवळ म्हणून देशाच्या आर्थिक विकासात महत्वपूर्ण भूमिका बजावते आहे. विकसित, विकसनशील व अविकसित देशांच्या आर्थिक विकासामध्ये कृषि, उद्योग, व्यापार सेवा शिक्षण, वाहतूक, दळणवळण, आरोग्य, रोजगार, राहणीमान, जीवनमान, कल्याण इत्यादी क्षेत्रात सहकारी संस्था स्थापन करून दुर्बलांना सबल केल्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासात फार मोठी कामगिरी समजली जाते.

१.४ पारिभाषिक शब्द :

- औद्योगिक क्रांती – उद्योगाच्या उत्पादन पद्धती, उत्पादन व उत्पन्नातील मुलभूत दूरगामी व अमुलाग्र बदल
- सहकार- सर्वांच्या हितासाठी एकत्र काम करणे.
- सहकार- विशिष्ट आर्थिक पद्धती होय.
- संघटन- एकत्रित पणे येण्यातून निर्माण झालेली संस्था
- सकृती-बंधनकारक/नियमानुसार
- उच्चाटन-नायनाटकरणे/नष्टकरणे
- सुवर्णमध्य-दोन व्यवस्था मधील उत्तम मध्य
- लोकचळवळ-लोकांनी चालू केलेली चळवळ
- विश्वव्यापक-जगभर चालू असलेली चळवळ
- तत्व-संस्था चालविण्यासाठीचे नियम
- रॉशडेल तत्व-रॉशडेल सहकारी संस्थेचे नियम
- रफायसन तत्वे- रफायसनने दिलेली सहकार तत्व
- शुल्जा-डेलिस तत्वे - शुल्प-डेलिसची सहकारतत्वे
- पुर्नमांडणी-तत्वांची पुन्हा मांडणी करणे
- आधुनिक दृष्टिकोन-व्यापक/नवा दृष्टिकोन
- अधिक्य-अधिक उत्पन्न
- लाभांश-मिळालेल्या नफ्यातील भाग
- काटकसर- खर्चावर नियंत्रण/उधळपट्टी न करणे
- तटस्थता-कोणाच्याही बाजुने नसणे
- स्वायत्तता-स्वातंत्र्य/अधिकार असणे
- पुनर्गचिततत्वे – पुन्हा बदलून मांडलेली तत्वे
- बांधिलकी-समाजाबद्दलची जबाबदारी
- कृषि विकास-शेती विकास
- औद्योगिक-सर्व प्रकारच्या उद्योगाचा विकास
- कल्याण-आर्थिक सामाजिक हित/लाभ

१.५ स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न

अ) चूक की बरोबर ते लिहा.

१. सहकार हे व्यक्तीचे संघटन आहे.
- २) सहकार म्हणजे परस्परांना विरोध करणे होय.
- ३) सहकार तत्वांची मांडणी प्रथम रॉशडेल ने केली.
- ४) आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटन संस्थेने सहकार तत्वांची पुनर्मांडणी केली आहे.
- ५) सहकाराला आर्थिक विकासात भूमिका नाही.

ब) रिकाम्या जागा भरा.

- १) जगातील पहिली औद्योगिक क्रांती.....देशात झाली.
- २) रॉशडेल सोसायटीची स्थापना.....साली झाली.
- ३) सहकारी संस्थांना नोंदणी.....असते.
- ४) सहकारी संस्था व्यवहाराच्या प्रमाणात .....वाटप करते.
- ५) रफायसन सहकार तत्वे.....देशातील आहेत.

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) आय. सी. ए. म्हणजे काय ?
- २) जपानमध्ये सहकाराची कोणती तत्वे वापरतात ?
- ३) इंग्लंडमधील पहिली सहकारी संस्था कोणती ?
- ४) कर्वे समितीने सहकाराची तत्वे कोणत्याविभागात विभागली आहेत ?
- ५) १९९५ च्या सहकार तत्वाना कोणती तत्वे म्हणतात.

ड) योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

- १) सहकार हे खालील संघटन आहे.
१) लोकशाही   २) धार्मिक   ३) राजकीय   ४) कोणतेही नाही
- २) सहकारी शिक्षण प्रशिक्षण व माहिती हे तत्व खालील साली मान्य झालेले आहे
१) १९३७   २) १९९५   ३) १९६७   ४) कोणत्याही नाही
- ३) सहकारी चळवळीने विविध क्षेत्रात खालील घटक निर्माण केला.
१) बेकारी   २) विषमता   ३) रोजगार   ४) कोणतेही नाही
- ४) सहकारी चळवळीने कोणाच्या दृष्टिकोणात बदल केला.

- १) शेतकरी   २) सावकार   ३) जमिनदार   ४) कोणाच्याही नाही
- ५) सहकारामध्ये राजकीय व धार्मिक काम असते?
- १) अस्पष्टता   २) तटस्थता   ३) अनिश्चितता   ४) कोणताही नाही.

१.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

अ) चूक की बरोबर ते लिहा.

- १) बरोबर   २) चूक
- ३) बरोबर   ४) बरोबर
- ५) चूक

ब) रिकाम्या जागा भरा

- १) इंग्लंड   २) १८४४
- ३) सक्तीची   ४) नफ्याचे
- ५) जर्मनी

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) आंतरराष्ट्रीय सहकार संघटन या संस्थेला आय. सी. ए. असे म्हणतात.
- २) जपान मध्ये सहकारासाठी शुल्झ-डेलिस सहकाराची तत्वे वापरली जातात.
- ३) इंग्लंड मधील पहिली सहकारी संस्था रॉशडेल इकिटेबल पायनिअर्स सोसायटी ही संस्था होय.
- ४) वर्के समितीने सहकाराची तत्वे दोन विभागात विभागली आहेत. १) मुख्य तत्वे २) सर्वसामान्य तत्वे
- ५) १९९५ च्या सहकार तत्वांना मॅन्चेस्टर ची सहकार तत्वे म्हणतात.

ड) योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.

- १) लोकशाही   २) १९९५
- ३) रोजगार   ४) शेतकरी
- ५) तटस्थता

१.७ सरावासाठी प्रश्न

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) सहकाराचा अर्थ व व्याख्या द्या आणि सहकाराची वैशिष्ट्ये सविस्तर लिहा.

- २) सहकारी तत्वांचा उगम आणि विकास सविस्तर लिहा.
  - ३) सहकाराची रॉशडेलची तत्वे सविस्तर लिहा.
  - ४) सहकाराची रफायसनची तत्वे सविस्तर लिहा.
  - ५) सहकाराची शुलङ्ग-डेलिसची तत्वे सविस्तर लिहा.
  - ६) सहकाराची १९३७ ची आयसीयूची तत्वे लिहा.
  - ७) सहकाराची १९६७ ची आयसीयूची तत्वे लिहा.
  - ८) सहकाराची मॅन्चेस्टरची तत्वे सविस्तर लिहा.
  - ९) सहकाराची आर्थिक विकासातील भूमिका सविस्तर लिहा.
- ब)** टिपा लिहा.
- १) सहकाराची वैशिष्ट्ये
  - २) रॉशडेलची सहकार तत्वे
  - ३) रफायसनची सहकार तत्वे
  - ४) शुलङ्ग डेलिसची सहकार तत्वे
  - ५) आयसीएची १९३७ ची तत्वे
  - ६) आयसीएची १९६७ ची तत्वे
  - ७) आयसीएची १९९५ ची तत्वे
  - ८) सहकाराची मुख्य तत्वे
  - ९) सहकाराची दुय्यम तत्वे

१.८ क्षेत्रिय कार्य

- १) सहकारी संस्था सहकारी तत्वाची अमलबजावणी कशी करतात याची पाहणी करणे
- २) एखाद्या गावातील सहकारी चळवळीचा उगम व विकास या संबंधी पाहणी करणे
- ३) सहकारी चळवळीतील सभासद, संचालक मंडळ अधिकारी व्यवस्थापक, कर्मचारी व सेवक वर्ग सहकारी तत्वांची अंमलबजावणी कशी करतात या संबंधीची माहिती देणे.
- ४) गांवातील सहकारी संस्थेचा गांवातील आर्थिक विकासातील कामगिरीचे सर्वेक्षण करणे
- ५) परिसरातील सहकारी चळवळीमुळे परिसराचा आर्थिक विकास कसा झाला या संबंधीची पाहणी करणे.

१.९ अधिक वाचनासाठीचे पुस्तके

- १) कुलकर्णी/भोसले/चौगुले - सहकाराचा विकास- अजब प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृती जुलै २००५
- २) शहा रुप/दामजी बी. एच - सहकार-फडके प्रकाशन कोल्हापूर प्रथमावृती सप्टेंबर २००८
- ३) शिंदे आर. के- भारतातील सहकारी चळवळ -रॉविल पब्लिकेशन सातारा १९८०
- ४) जोशी, सी. जे. - सहकाराचा विकास-फडके प्रकाशन कोल्हापूर प्रथमावृती जून २००५
- ५) बिराजदार माधव - सहकार- तिर्थरूप प्रकाशन, भोकर, सुधारित आवृती जून २००४
- ६) सराफ मोहन- सहकार-सीजामनदास आणि कंपनी मुंबई सुधारित आवृती सप्टेंबर १९८९
- ७) वाळके/बारहाते/सहाणे- सहकारी विकास - शेठ पब्लिकेशन प्रा. लि. मुंबई, प्रथमावृती ऑक्टोबर १९९९
- ८) भोसले, के. एम/काष्टे के.बी.- सहकार -फडके प्रकाशन कोल्हापूर प्रथमावृती ऑक्टोबर १९९७
- ९) कामत. गो. स.- सहकार : तत्व व्यवहार आणि व्यवस्थापन
- १०) रामखेलकर/डांगे-सहकार : तत्वे आणि व्यवहार
- ११) कुलकर्णी . प्र. रा. -सहकार : तत्वे आणि व्यवहार
- १२) भोसले के. एम. /काटे. के.बी. -सहकाराचा विकास फडके प्रकाशन कोल्हापूर प्रथमावृती जुलै २००२
- १३) Bedi R.D- Theory, History and practice of Co-operation, R-Lall Book Depo Meeral- 17th Edition 2001
- १४) Hajala. T.N. - Co-operation Principles Problems and Practice, Konark Publishes Pvt. Ltd. 6th Edition 2002
- १५) Mathur B.S- Co-operation in India, Sahtuas Bhavan, Agra 4th -Edition 1988
- १६) Kulkarni. S.K- Co-operation Development, Phadake Prakashan Kolhapur Oct 1999
- १७) Swami Krishna- Fun Damentals of Co-operation, Schand and Company Ltd. Ram Nagar New Delhi
- १८) Mukhi H.R- Co-operation in india, Heisuts -publishers New Delhi
- १९) R.B. Tyagi- Recent Trends in the Co-operative movement in India
- २०) R. Salvaraji- Co-operatives in the new millennium
- २१) Memoria Saksena- Co-operation in India.

सत्र ५ : घटक २

भारतातील सहकारी पतपुरवठा चळवळ

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम

२.२.२ भारतातील अल्पमुदतीचा कर्ज पुरवठा करणाऱ्या कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था

२.२.३ भारतातील दीर्घमुदतीचा कर्जपुरवठा करणाऱ्या कृषी पतपुरवठा संस्था

२.२.४ खुस्त्रो कमिटीचा अहवाल

२.२.५ प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांच्या संदर्भात ए. बैद्यनाथ समितीचा अहवाल

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक संज्ञा

२.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

२.६ स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

२.८ क्षेत्रिय कार्य

२.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर आपणास पुढील बाबीचे आकलन होईल.

- भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम कसा झाला हे समजून घेणे.
- भारतात कृषी क्षेत्राला अल्पकालीन पतपुरवठा करणाऱ्या संस्था ची माहिती घेणे.
- सहकारी चळवळीच्या विकासातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व राज्य सहकारी बँकाची कार्यप्रणाली ची माहिती घेणे.
- भारतात कृषी क्षेत्राला पतपुरवठा करणाऱ्या दीर्घ मुदतीच्या सहकारी संस्थाची भुमिका समजून घेणे.

- भारतातील कृषी क्षेत्रास पतपुरवठा करणाऱ्या सर्व सहकारी संस्थापुढील समस्या समजून घेणे.
- भारतात कृषी क्षेत्रास पतपुरवठा करणाऱ्या सहकारी पतपुरवठा संस्थापुढील समस्यांवरील उपाययोजनाची माहिती घेणे
- देशातील पतपुरवठा सहकारी संस्थांच्या विकासात खुस्त्रो समितीच्या शिफारशीची माहिती घेणे.
- अलिकडच्या काळात प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या विकासात ए. बैद्यनाथन समितीच्या शिफारशीची माहिती घेणे.

२.१ प्रास्ताविक :

घटक क्रमांक १ मध्ये आपण सहकाराचा अर्थ, व्याख्या, वैषिष्ट्ये, सहकारी आधुनिक तत्वे व आर्थिक विकासातील सहकाराच्या भूमिकेचे विवेचन समजावून घेतले. सहकार ही संकल्पना मानवी इतिहासाइतकी पुरातन आहे. सहकार ही दुर्बल घटकांची ढाल मानली जाते. प्रस्तुत घटकामध्ये आपण भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम, कृषी क्षेत्रास अल्प व दीर्घमुदतीचा कर्जपुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्थांची कार्यपद्धती समजावून घेणार आहोत. यामध्ये प्रामुख्याने भारतातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आणि राज्यसहकारी बँका इत्यादी सहकारी संस्थांची कार्ये व समस्यांचा अभ्यास करणार आहोत. त्याचप्रमाणे स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या कृषी क्षेत्रात वित्तपुरवठा घडवून आणण्यासाठी नियुक्त केलेल्या खुस्त्रो समिती व ए. बैद्यनाथन समितीच्या शिफारशी अभ्यासणार आहोत. भारतातील सहकारी वित्तपुरवठा संस्था कृषी क्षेत्राच्या कर्जपुरवठ्याची गरज पूर्ण करण्यात कितपत यशस्वी झाल्या आहेत हे अजमावून घेण्यासाठी प्रस्तुत घटकाचे तपशीलवार विवेचन अभ्यासणे आवश्यक ठरते.

२.२ विषय विवेचन :

या घटकामध्ये आपण सर्वप्रथम चळवळीच्या उगमाविषयीची माहिती घेणार आहोत. त्यानंतर देशात कृषी क्षेत्रास वित्तपुरवठा करणाऱ्या विविध संस्थांचा अभ्यास करणार आहोत.

२.२.१ भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम :

भारतात सहकारी चळवळीचा उगम हा प्रामुख्याने वर्षानुवर्षे दारिद्र्यावस्थेत जीवन जगत असलेल्या ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी झालेला आहे. भारतात कायदेशीर दृष्टिकोनातून जरी सहकारी चळवळीचा उगम १९०४ साली झालेला असला तरी देशात सहकार ही पारंपारिक जीवनपद्धती आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. कारण प्राचीन काळापासून भारतीय समाज आपले आर्थिक प्रश्न सोडविण्यासाठी सहकाराचा अवलंब करीत आला आहे. त्यामुळे भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम लक्षात घेताना प्राचिन काळ व आधुनिक काळ अशा दोन कालखंडातील प्रयत्न विचारात घेणे उचित ठरेल.

■ प्राचीन काळातील सहकारी चळवळ :

भारतात १९०४ मध्ये सहकारी चळवळीचा उगम होण्यापूर्वी कित्येक वष्टे कुल, ग्राम, श्रेणी, चिटफंड व फडपद्धतीच्या स्वरूपात सहकार प्रचलित होता. या सहकारी संघटनाचे स्वरूप समाजाच्या विकासात महत्वाचे मानले जात होते. कुल स्वरूपाच्या सहकारी संघटनेत कौटुंबिक स्तरावर नातलग व मित्रमंडळी परस्पर सहकायनि ऐकमेकाच्या गरजा पूर्ण करीत होते. पुढे गरजा वाढल्यानंतर या संघटनेचे रूपांतर ग्रामसभेच्या स्वरूपात झाले. खेडेपातळीवर कार्य करणाऱ्या 'ग्राम' स्वरूपाच्या संघटनेच्या माध्यमातून एखाद्या खेड्यातील विविध समस्या सोडविल्या जाऊ लागल्या. याच काळात औद्योगिक क्षेत्रात 'श्रेणी' हा सहकारी संघटनेचा प्रकार उदयास आला. या संघटनेच्या माध्यमातून भारतातील व्यापारी, कारागीर व कंत्राटदार लोक परस्पर सहकार्यातून आपले आर्थिक व सामाजिक प्रश्न सोडवू लागले. दक्षिण भारतात समाजाच्या आर्थिक गरजांच्या पुर्तेसाठी चिटफंड, निधी पद्धती व फडपद्धतीच्या रूपाने सहकाराचे विविध आस्तित्वात आले. महाराष्ट्रातील कोल्हापूर जिल्हात 'फडपद्धती' सद्या 'मिनी किसान बँकेच्या स्वरूपात' शेतकऱ्यांच्या कर्जपुरवठ्याच्या गरजा पूर्ण करीत आहे. सहकाराचे प्राचीन काळातील हे सर्व प्रकार अभ्यासल्यानंतर भारतात ग्रामीण समाजात परस्पर सहकायनि विविध कार्ये कशी पार पाडली जात होती याचा प्रत्यय येतो.

■ आधुनिक काळातील सहकारी चळवळीचा उगम :

भारतात आधुनिक काळात सहकारी चळवळीचा उगम जर्मनीप्रमाणे शेतकऱ्यांचे दारिद्र्य व कर्जबाजारीपणा कमी करण्याच्या हेतूने झालेला आहे. ब्रिटीश राजवटीत भारतातील लघुउद्योगांदे बंद पडून आधुनिक उद्योगांदे वाढीस लागले. परिणामी लघुउद्योगक्षेत्रात काम करणारे असंख्य लोक बेकार होवून त्यांचा भार शेतीव्यवसायावर पडला. त्याप्रमाणे या काळात भारतातील शेतीव्यवसायात आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव असल्याने तो किफायतशीर न राहिल्याने शेतकऱ्याच्या कर्जबाजारीपणात वाढ झाली. शेतकऱ्यांच्या या असाहाय्य परिस्थितीचा लाभ ग्रामीण भागातील सावकारांनी घेतला. या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी शेतकऱ्यांनी एकत्रित येवून सामुहिक पातळीवर दारिद्र्य निर्मुलनासाठी प्रयत्न सुरू केले. त्याला त्या काळात विविध संघटनांनी व ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी पाठींबा देवून सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी पोषक वातावरण निर्माण करण्यात हातभार लावला. इ.स. १८७५ ते १९०४ पर्यंत भारतात आधुनिक स्वरूपात सहकारी चळवळ निर्माण करण्यासाठी करण्यात आलेल्या प्रयत्नांचा आढावा आपणास पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

अ) डेक्कन बंड कमिशन (१८७५)

ब्रिटीश सरकारने सन १८७५ मध्ये भारतातील शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाचा अभ्यास करण्यासाठी 'डेक्कन बंड आयोगाची' स्थापना केली होती या आयोगाने शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी शेतकऱ्यांना खास आर्थिक मदत देण्याची योजना राबविण्यात यावी अशी शिफारस केली. त्यामुळे १८७९ मध्ये ब्रिटीश सरकारने 'डेक्कन शेतकरी मदत कायदा' संमत केला.

ब) कृषी बँकेचा प्रयोग :

भारतातील शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी सर विल्यम वेडनबर्न व न्यायमूर्ती रानडे यांनी 'कृषी बँका' स्थापन करण्याची योजना १८८२ मध्ये मुंबई इलाक्यासाठी तयार केली होती. यामध्ये पुणे जिल्ह्यातील पुरंदर तालुक्यातील शेतकऱ्यांनी नियमितपणे कर्जपुरवठा करण्यासाठी व सावकारी पाशातून त्यांची मुक्तता करण्यासाठी सहकारी तत्वावर कृषी बँक स्थापन करण्याचा प्रयत्न केला होता. या योजनेचे रूपांतर पुढे १८८३ मध्ये 'शेती सुधारणा कर्ज कायद्यामध्ये' करण्यात आले. परिणामी १८८४ मध्ये सरकारने शेतकरी कर्ज कायदा संमत करून शेतकऱ्यांना खते, बी-बियाणे जनावरांची खरेदी, शेती अवजारे इत्यादिंच्या खरेदीसाठी कर्जपुरवठा करण्याचा प्रयत्न केला. याच काळात सर हेन्री स्टोर्क व सर रेमंड वेस्ट यांनी सहकारी पतपुरवठा संस्थाच्या स्थापनेबाबत 'टाईम्स ऑफ इंडिया' मधून लेख प्रसिद्ध करून सहकारी चळवळीच्या विकासाची गरज स्पष्ट केली.

क) निकोलसन अहवाल :

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात सहकारी चळवळीचा विकास घडवून आणण्यासाठी मद्रास सरकारने (सद्याच्या तामिळनाडू) इ.स. १८८२ मध्ये योग्य दिशेने पाऊल उचलले होते. या सरकारने राज्यात कृषी पतपुरवठ्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी सर फ्रेडरिक निकोलसन यांना अहवाल तयार करण्यासाठी पाचारण केले. त्यानुसार निकोलसन यांनी जर्मनीच्या धर्तीवर भारताच्या ग्रामीण भागात कृषी वित्तपुरवठ्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी 'ग्रामीण सहकारी पतपेढ्या' स्थापन करण्याची महत्वपूर्ण शिफारस केली. याच काळात ड्युपरनेक्स या ब्रिटीश अधिकाऱ्याने उत्तर प्रदेशात ग्रामीण बँकाचा प्रयोग करून त्यावर आधारित 'पिपल्स बँक फॉर नॉर्दन इंडिया' हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. भारतात सहकारी पतपुरवठा चळवळ सुरु करण्यासाठी होत असलेले हे सर्व प्रयत्न विचारात घेवून तत्कालीन ब्रिटीश शासनाने सर एडवर्ड लॉ यांच्या अध्यक्षतेखाली नियुक्त केलेल्या १९०१ च्या 'दुष्काळ विमोचन आयोगाने' ही देशात कृषी व्यवसायाची स्थिती सुधारण्यासाठी 'परस्पर सहकार्यावर आधारित कर्ज पुरवठा संघ' स्थापन करण्याची शिफारस केली होती. त्यानंतर लॉ. आयोगाची ही महत्वपूर्ण शिफारस विचारात घेवून तत्कालीन भारत सरकारने १९०४ मध्ये 'सहकारी पतपुरवठा संस्था कायदा' संमत करून देशात सहकारी चळवळीचा प्रारंभ केला. या सहकार कायद्याचे वर्णन हेन्री बुल्फ यांनी भारताच्या आर्थिक व सामाजिक इतिहासातील मैलाचा दगड' असे केले आहे. अशा प्रकारे भारतात सहकारी चळवळीचा उगम झालेला आढळून येतो.

२.२.२ भारतातील अल्पमुदतीच्या पतपुरवठा करण्याचा कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था :

भारतातील शेतकऱ्यांच्या कर्जबाजारीपणाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी व ग्रामीण भागातील सावकारांकडून शेतकऱ्यांचे होणारे आर्थिक शोषण थांबविण्यासाठी १९०४ च्या सहकार कायद्याने कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थाच्या स्थापनेसाठी चालना दिलेली आहे. शेतकऱ्यांच्या अल्प व मध्यम मुदतीच्या कर्जाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी भारतात त्रिस्तरीय रचना स्विकारण्यात आली आहे. यामध्ये प्राथमिक सहकारी कृषी पतपेढ्या (PACS), जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व राज्य सहकारी बँका या सहकारी संस्थाचा समावेश होतो. आता आपण तिन्ही संस्थाची कार्यपद्धती विचारात घेवू

अ) प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था :

प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था हा सहकारी चळवळीचा पाया आहे. भारतातील लाखोखेड्यातील शेतकरी वर्गास स्वस्त दरात कर्जपुरवठा करून त्याची सावकारी पाशातून मुक्ता करण्यासाठी या संस्थांची निर्मिती करण्यात आली आहे. बी. मुखर्जी यांच्या मते, आपल्या आर्थिक गरजा पूर्ण करण्यासाठी व शेती उत्पादनात वाढ घडवून आणण्यासाठी परस्पर साहाय्य व सहकार्याच्या तत्वावर ग्रामीण भागातील लोकांनी निर्माण केलेली संस्था म्हणजे 'प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था' होय.

■ प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्यांची कार्ये :

भारतात सद्या कार्यरत असलेल्या प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थाची कार्ये आपणास पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) ग्रामीण भागातील शेतकरी सभासदांना अल्प व मध्यम मुदतीचा कर्जपुरवठा करणे.
- २) शेतकऱ्यांना पतपुरवठ्याबरोबर खते, बी-बियाणे, अवजारे, जंतुनाशके इत्यादी कृषी विषयक साधनांचा पुरवठा वाजवी किंमतीत पतपुरवठा करणे.
- ३) ग्रामीण जनतेला अन्नधान्य, रॉकेल, साखर इ. जीवनावश्यक वस्तूंचा स्वत किंमतीत पुरवठा करणे.
- ४) शेतकऱ्यांना कृषी विषयक सेवा पुरविणे, त्यामध्ये शेतमालाची साठवणूक, प्रक्रिया व विक्रीव्यवस्था इत्यादी सेवांचा अंतर्भाव होतो.
- ५) शेतकऱ्यांना शेती उत्पादनवाढीसाठी योग्य तांत्रिक सल्ला व मार्गदर्शन करणे.
- ६) शेतकरी सभासदांना शेतमालाची विक्रीव्यवस्था करण्यासाठी योग्य मार्गदर्शन करणे.
- ७) शेतकरी वर्गाने कृषी विकासासाठी पतपुरवठा संस्थाकडून घेतलेल्या कर्जाचा विनियोग योग्य पद्धतीने होतो किंवा नाही याची पाहणी करणे.
- ८) सभासदांना बचतीची व काटकसरीची सवय लावणे.
- ९) शेतकरी सभासद व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांच्यातील दुवा म्हणून कार्य करणे.
- १०) खेड्याच्या विकासासाठी आखण्यात आलेल्या आर्थिक व सामाजिक कल्याणाच्या योजनांमध्ये सहभागी होणे.
- ११) छोटे शेतकरी व शेतमजूर यांच्या कर्ज परतफेडीची कुवत विचारात घेवून त्यांना उपभोगासाठी कर्ज देणे

वरील सर्व कार्ये पूर्ण करीत असताना भारतात प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्याची भूमिका ही 'विविध कार्यकारी सहकारी संस्था' अशी ठरविण्यात आली होती. सर्वसाधारणपणे ५०० कुटूंबे किंवा ३००० लोकसंख्या असलेल्या खेड्यात अशी सहकारी पतसंस्था असावी असे मत मेहता समितीने व्यक्त केले होते.

■ भारतातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थाची प्रगती :

भारतात १९०४ पासून प्राथमिक कृषी पतपेढ्या कार्यरत आहेत. विशेषत: १९५१ पासून देशात कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थाची प्रगती वेगाने घडून आलेली दिसून येते. या संस्थाची नियोजन काळातील प्रगती कोष्टक क्रमांक २.१ मध्ये दर्शविली आहे.

कोष्टक क्रमांक २.१

“भारतातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाची प्रगती”

अ.क्र	तपशील	प्रगती			
		१९५०-५१	१९५८-५९	१९९६-९७	२००२-०३
१	संस्थाची संख्या (लाख)	१.१५	१.८३	०.९२	०.९२
२	सभासद संख्या (लाख)	५१	११९	९८२	उ.ना.
३	दिलेली कर्जे (कोटी रुपये)	२३	१२६	११८०५	१७५४०
४	ठेवी (कोटी रु.)	४.४८	१४.५९	उ.ना.	१९१२०
५	थकबाकी (कोटी रुपये)	५	२०	९१४०	४२४११

सदरची रक्कम येणेबाकीची दर्शविली आहे.

- संदर्भ :** १) कुलकर्णी /चौगुले/भोसले ‘सहकाराचा विकास’ अजब पब्लिकेशन, कोल्हापूर-२००५
 २) शिंदे आर के. ‘भारतातील सहकार चळवळ’ राविल पब्लिकेशन, सातार - १९८०

■ प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थाच्या कार्यपद्धतीतील उणिवा/दोष :

भारतात १९०४ पासून प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्या शेती व्यवसायाच्या उन्नतीसाठी कार्य करित आहेत. स्वातंत्र्योत्तर सहकारी चळवळीच्या विकासाबरोबर या संस्थाच्या कार्यपद्धतीत अनेक दोष किंवा समस्या निर्माण झालेल्या आहेत. या समस्यांचे विवेचन आपणास पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) दुर्बल व अकार्यक्षम संस्थाची वाढती संख्या :

भारतातील कृषी सहकारी पतपुरवठा या बाबत गोरवाला कमिटी व भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघाने असे महटले आहे की, देशात प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थाची अकार्यक्षमता ही प्रामुख्याने अपुरी सभासदसंख्या, शेतीच्या वित्तपुरवठ्यात या संस्थाना आलेले अपयश व सदोष व्यवस्थापन या कारणांनी निर्माण झाली आहे. ए. वैद्यनाथन समितीच्या मते, देशात २००२-०३ मध्ये अस्तित्वात असलेल्या एकूण १,१२,३१९ संस्थांपैकी ५३६३६ (४७.७५%) संस्था या तोट्यातील होत्या. थोडक्यात प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थाची वाढती अकार्यक्षमता सभासदांचे व्यापक हित साधण्यात अपयशी ठरली आहे.

२) असमतोल विकास :

भारताच्या ग्रामीण भागात लाखो शेतकऱ्यांना सावकाराच्या मगरमिठीतून सोडविण्यासाठी प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थाची निर्मिती प्रामुख्याने करण्यात आली आहे. तथापि अद्यापी देशाच्या सर्व घटकराज्यात या संस्थाचा विकास पुरेशा व समतोल प्रमाणात झालेला दिसून येत नाही. इतकेच नव्हे तर भारतातील ग्रामीण लोकसंख्येशी प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थाचे असणारे प्रमाण कर्नाटकात ८६% तामीळनाडूत ६४%, महाराष्ट्रात ५२%, तर आसाम व बिहारमध्ये ते अनुक्रमे १५% व २८% इतके आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या गेल्या ६० वर्षात प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांच्या सेवा सर्व देशभर पुरविण्यात आलेल्या नाहीत ही वस्तुस्थिती आपणास नाकारता येणार नाही.

३) सदोष व्यवस्थापन :

भारताच्या ग्रामीण भागात सद्या कार्यरत असलेल्या १,१२,३१९ प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थापैकी बहुतांशी संस्थाचे व्यवस्थापन सदोष आहे. १९९५ च्या मँचेस्टर परिषदेने सांगितलेल्या सहकाराच्या आधुनिक पातळीवरील राजकारण, सदोष आर्थिक व्यवहार, अप्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग व निष्क्रिय संचालक मंडळ ही सदोष व्यवस्थापनाची प्रमुख कारणे आपणास सांगता येईल. बन्याच वेळा सहकारात काम करणाऱ्या मंडळीना सहकारांतर्गत सहकार' या तत्वाचा विसर पडल्याने प्राथमिक कृषी संस्थाचे व्यवस्थापन सदोष असल्याचे आढळते.

४) सदोष कर्जविषयक धोरण :

भारतातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्था शेतकऱ्यांना पुरेशा प्रमाणात व वेळेवर कर्जपुरवठा करीत नाहीत हे कर्ज बन्याच वेळा एका हप्त्यात व रोखीने दिले जाते. त्याचप्रमाणे पिकांच्या तारणांवर कर्जे देण्यात या संस्था अपयशी ठरल्या आहेत. इतकेच नव्हेतर सभासदांना दिलेल्या कर्जाची वेळेत वसुली करण्यात ही त्या अपयशी ठरल्याने या संस्थामध्ये थकबाकीचे प्रमाण दिवसे दिवस वाढत आहे.

५) पर्याप्त आकारमानाचा अभाव :

कोणतीही सहकारी संस्था किफायतशीर ठरण्यासाठी तिची सभासदसंख्या व कर्जाचे व्यवहार या दोन बाबी महत्वाच्या मानल्या जातात. तथापि भारतातील ग्रामीण भागात कार्य करणाऱ्या या पतपुरवठा संस्थाच्या व्यवहारात प्रत्यक्ष सहभागी होणाऱ्या सभासदांची संख्या कमी आढळते. त्याचप्रमाणे या संस्थाचे व्यवहार किफायतशीर ठरण्यासाठी पदाधिकारी संचालक मंडळ फारसे उत्साही न राहिल्याने देशात पर्याप्त आकारमानाच्या सहकारी संस्थाची संख्या कमी आढळून येते.

६) आर्थिक परावलंबन :

भारतातील बहुतांशी कृषी पतपुरवठा संस्था या भांडवलासाठी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकावर अवलंबून आहेत. त्यांनी स्वतःचे भांडवल अभारण्याचे मार्ग शोधले नाहीत. ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये बचतीची सवय लावण्यात व बचतीच्या रूपाने रकमा जमा करण्यात या संस्थाना अनेक अडचणी येत आहेत. त्यामुळे आर्थिकदृष्ट्या आजही त्या परावलंबी मानल्या जातात.

७) सहकाराची तत्वे व जाणीवाचा अभाव :

देशातील प्राथमिक कृषी पतपेढ्यांच्या सुमारे ७५.८ सभासदांना अद्यापी सहकाराची तत्वे व जाणीवांचा अभाव आहे. एकमेकांच्या सहकार्यातून विकास साधताना जी मूळ्ये जपावी लागतात त्यांनी पुरेशी माहिती सभासदांना नसते. खुले सभासदत्व, लोकशाही व्यवस्थापन, सभासदांचा आर्थिक सहभाग, व सहकार शिक्षण ही सहकार तत्वे सहकारी पतपुरवठा सहकारी संस्थाच्या कार्यपद्धतीत न रूजल्याने तोट्यातील संस्थाचे प्रमाण वाढत आहे. त्याचप्रमाणे संपूर्ण देशभर या संस्थाचा विकास घडवून आणण्यात अडथळे निर्माण होत आहेत.

८) सदोष हिशेबतपासणी :

प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्याच्या कार्यपद्धतीतील हा एक महत्वाचा दोष आहे. भारतातील सहकारी पतपुरवठा संस्थांची हिशेब तपासणी नियमितपणे होत नाही. बहुसंख्य पतपुरवठा संस्थांचे संचालक मंडळ व सभासद या बाबत निष्क्रिय असतात. त्यामुळे अशा संस्थामध्ये गैरव्यवहार वाढत गेलेले आढळून येतात. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील गटबाजीचे राजकारण सदोष व्यवस्थापन यामुळे प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थाची थकबाकी वाढत जावून निद्रिस्त संस्थाची संख्या वाढत गेलेली दिसून येते.

■ प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थाच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना :

भारतासारख्या कृषीप्रधान देशात सहकारी चळवळ अधिक बलशाली होणे आवश्यक आहे. प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था या ग्रामीण शेती वित्तपुरवठ्याचा महत्वाचा स्त्रोत आहे. २१ व्या शतकात जागतिकीकरण व खाजगी करणाच्या प्रक्रियेत प्राथमिक कृषी सहकारी संस्था सक्षम ठरण्यासाठी या संस्थांच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा होणे आवश्यक आहे. या दृष्टिकोनातून आपणास पुढीलप्रमाणे उपाय सुचिविता येतील.

- १) प्राथमिक कृषी पतपेढ्यानी बहुउद्देशिय सहकारी संस्था म्हणून खेडेपातळीवर कार्य करावे.
- २) या संस्थांनी आर्थिक स्वावलंबनासाठी आपल्या सभासदांकडून बचती गोळा कराव्यात.
- ३) प्राथमिक सहकारी संस्थानी सभासदसंख्या व व्यवहार वाढविण्यावर भर द्यावा.
- ४) प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थाचे कामकाज राजकारण विरहीत करण्याचा प्रयत्न करावा.
- ५) या संस्थानी सभासदांना दिलेल्या कर्जाची योग्य विनियोग होतो की नाही याकडे लक्ष द्यावे.
- ६) कर्जवाटपा बरोबर कर्ज वसुलीच्या कार्यावर प्राथमिक कृषिपतपेढ्यांनी भर द्यावा.
- ७) प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांची हिशेब तपासणी वेळेवर करून घेण्यासाठी व्यवस्थापनाने प्रयत्नशील रहावे.
- ८) ग्रामीण भागातील कृषी सहकारी संस्थामधील कर्मचारी संचालक मंडळ व सभासदांना सहकाराचे शिक्षण व प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

९) प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थानी आपल्या सेवा शेतकरी सभासदा बरोबर सीमांत शेतकरी व भूमिहीन शेतमजूरांना मिळवून द्याव्यात.

ब) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका :

जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या जिल्ह्याच्या स्तरावर कार्य करतात. भारतात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या प्राथमिक सहकारी कृषी पतसंस्था व राज्यसहकारी बँका यांच्यामधील दुवा म्हणून कार्य करतात. श्री. जे. पी. नियोगी यांच्यामते, जिल्हातील सर्व सहकारी पतपुरवठा संस्थाना कर्जे देण्यासाठी स्थापन झालेली बँक म्हणजे 'जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक' होय या बँका प्राथमिक कृषी पतपेढ्यांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागातील शेतकऱ्यांना शेती विकासासाठी वित्तपुरवठा करतात. या बँकाचे व्यवस्थापन महाराष्ट्र सहकार कायदा १९६० नुसार मध्यवर्ती संचालक मंडळामार्फत चालते.

■ जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाची कार्ये :

भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाची विविध कार्ये आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्थाना कर्जे देणे
- २) जिल्ह्यातील सभासद व बिगर सभासदांकदून ठेवी स्वीकारणे.
- ३) प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्था व राज्य सहकारी बँका यांच्यामधील दुवा म्हणून कार्य करणे.
- ४) जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थाना गुंतवणूक सल्ला व मार्गदर्शन करणे.
- ५) जिल्हा पातळीवरील पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रातील असमतोल दूर करणे.
- ६) ग्रामीण भागात बँक व्यवसायाचा विस्तार घडवून आणून जनतेला बँकिंग व्यवहाराची सवय लावणे.
- ७) जिल्हा स्तरावर सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणे व सहकारी चळवळीचा विकास जिल्हा स्तरावर घडवून आणणे.
- ८) जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थाच्या कामकाजावर योग्य नियंत्रण ठेवणे.
- ९) केंद्र व राज्य सरकारमार्फत ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी राबविष्यात येणाऱ्या विविध योजनांची अंमलबजावणी करणे.
- १०) जिल्ह्याच्या आर्थिक विकास योजना आराखडा निर्मितीसाठी शासनास मदत करणे.

■ भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाची प्रगती :

भारतात पहिली जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक उत्तर प्रदेशात १९०६ मध्ये स्थापन झाली. त्यानंतर या बँका महाराष्ट्र, राजस्थान, गुजरात, मध्यप्रदेश व इतर प्रांतात निर्माण झाल्या. १९२९ पर्यंत भारतात ५८६ मध्यवर्ती सहकारी बँका निघाल्या होत्या. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाची संख्या, शाखा, भागभांडवल, ठेवी व कर्जे इत्यादी बाबतीत लक्षणीय प्रगती झालेली दिसून येते. १९५०-५१ ते २००५-०६ या काळात भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाची प्रगती आपणास कोष्टक क्रमांक २.२ वरून पाहता येईल.

कोष्टक क्रमांक २.२
भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाची प्रगती

अ.क्र.	तपशील	१९५०-५१ ची स्थिती	२००५-०६ ची स्थिती
१	बँकाची संख्या	५०५	३६६
२	भागभांडवल	४.०४	२३४५०
३	ठेवी	३७.३८	८७,५३२
४	कर्जे	८३	७३५८३
५	थकबाकीचे एकूण कर्जाशी असलेले शे. प्रमाण		

संदर्भ : डॉ. रूपा शाहा/डॉ. दामजी, 'सहकार' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती सप्टेंबर २००८

■ **भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका समोरील समस्या :**

१९५१ नंतर भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकानी आपल्या शाखा विस्तार, ठेवी, कर्जे, सभासद संख्या, भागभांडवल इत्यादी बाबतीत जरी लक्षणीय स्वरूपाची क्रांती केलेली असली तरी सद्या या बँकासमोर अनेक अडचणी आहेत. या बँकासमोरील प्रमुख समस्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) अपुरे भांडवल :

भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाना आपले आर्थिक व्यवहार पूर्ण करण्याइतकी साधन सामुग्री जमा करण्यात अद्यापि यश मिळालेले नाही. १९९१ नंतरच्या नव्या आर्थिक धोरणाच्या काळात या बँकाना इतर बँकाच्या स्पर्धेत काम करणे अवघड झाले आहे. महाराष्ट्र, गुजरात, उत्तर प्रदेश इत्यादि घटकराज्यात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाना ठेवी मोठ्या प्रमाणात जमा केल्या असल्या तरी प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थांच्या व पर्यायाने शेतकऱ्यांच्या वित्तीय पूर्ण करण्यात अडचणी उद्भवत आहेत.

२) ठेवी व कर्जे यात समन्वयाचा अभाव :

भारतात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाच्या कर्ज वाटपामध्ये अनेक दोष आढळून येतात. या बँकानी जमा केलेल्या ठेवी व कर्जे यांच्यात समन्वय साधलेला नाही. बन्याच वेळा व्यवस्थापनातील दोषामुळे कर्जदारांना वेळेवर कर्जे दिली जात नाहीत. असे कर्जवाटप करताना तारण, कर्जाची रक्कम, व कर्जवसुली इत्यादि घटकांडे दुर्लक्ष केले जाते. वशिलेबाजीने कर्जाचे वितरण केले जाते. परिणामी या बँकाच्या थकबाकीचे एकूण कर्जाशी असलेले प्रमाण १९५०-५१ ते २००५-०६ या काळात १% वरून १९.८% पर्यंत वाढले आहे.

३) पुरेशा बँकिंग सुविधांचा अभाव :

भारतातील काही घटकराज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आपल्या ग्राहकांना पुरेशा बँकिंग सुविधा देण्यात अपयशी ठरल्या आहेत. अलिकडच्या काळात संगणक प्रणालीमुळे बँकाच्या कार्यात आधुनिकता आली असून जिल्हा बँकाना मात्र आपली कार्यप्रणाली अद्यावत ठेवता आलेली नाही. ए. टी. एम. सेवा व कोअर बँक प्रणालीचा वापर करण्यात या बँकाना अनेक अडचणी अद्भवत आहेत. कर्जदार व ग्राहक वर्गाला अल्पावधीत पैसे मिळवून देण्यात जिल्हा बँकांना अद्यापी पुरेशा प्रमाणात यश मिळालेले नाही. परिणामी राष्ट्रीकृत व्यापारी बँकाच्या तुलनेत या बँकाची कार्यक्षमता कमी आढळून येते.

४) प्रशिक्षित सेवकवर्गाचा अभाव :

देशातील बहुसंख्य जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकामधील सेवकवर्गास पुरेसे बँकिंग व्यवहाराचे प्रशिक्षण दिलेले नाही. या बँकावर राजकीय मंडळीचे वर्चस्व असल्याने कर्मचाऱ्यांची भरती करताना निश्चित धोरणे अगर तत्वाचा वापर केला जात नसल्याचे आढळून येते. अप्रशिक्षित सेवकांच्या नियुक्त्यांमुळे या बँकाचे व्यवहार सदोष असल्याचे जाणवते. इतकेच नव्हे तर, या बँकामधील सेवकवर्गावर पुरेसे लक्ष ठेवण्यासाठी अधिकारी वर्गाचा अभाव आहे. थोडक्यात अप्रशिक्षित सेवक वर्गामुळे भारतातील बहुतांशी जागतिकीकरणाच्या लाटेत अडचणीत सापडलेल्या आढळून येतात.

५) असमतोल विकास :

भारतात जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाचा विकास सर्व देशभर समतोल प्रमाणात झालेला आढळून येत नाही. महाराष्ट्र, गुजरात, राजस्थान, उत्तरप्रदेश, मध्यप्रदेश इत्यादी घटकराज्यांत या बँकांचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झालेला आहे. तर आसाम, बिहार, ओरिसा या घटकराज्यांत या बँकाचा विकास अत्यंत न्युनतम पातळीवर झालेला दिसून येतो. वास्तविक पाहता, भारतासारख्या कृषीप्रधान अर्थव्यवस्थेत शेतकरी व ग्रामीण भागाच्या विकासासाठी अशा प्रकारचा सहकारी बँकाचा विकास होणे ही आजची महत्वाची गरज आहे. मात्र तसे घडून न आल्यामुळे ग्रामीण भागातील लाखो शेतकऱ्यांना आपल्या शेतीचा पुरेशा वित्तपुरवठ्याअभावी विकास साधता आलेला नाही.

६) वाढती थकबाकी :

वाढती थकबाकी हा भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकासमोरील महत्वाचा प्रश्न आहे. या बँकाची थकबाकी ही सभासद व सहकारी संस्थाना दिलेली कर्जे वेळेवर परत न केल्यामुळे निर्माण झाली आहे. याशिवाय सदोष कर्जवाटप धोरण, कर्जाच्या वापराकडे दुर्लक्ष, देखरेखीचा अभाव व राजकीय हेतूने दिलेली कर्जे ही या बँकाच्या थकबाकीची प्रमुख कारणे आहेत. १९५०-५१ मध्ये या बँकानी दिलेल्या एकूण कर्जाशी थकबाकीचे शेकडा प्रमाण ०.९०% इतके होते. २००५-०६ मध्ये ते १९.८०% पर्यंत वाढले आहे. वाढती थकबाकी व अनिष्टदिन कर्जाचे वाढते प्रमाण ही भारतातील बहुसंख्य जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका अवसायानात निघण्याची महत्वाची कारणे ठरली आहेत.

७) सदोष कर्जपुरवठ्याचे धोरण :

भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका या सहकारी संस्था व व्यक्तीगत अशा दोन्ही पातळीवर अल्प व मध्यम मुदतीची कर्जे देतात. १९९१ च्या नव्या आर्थिक धोरणात जागतिकीकरण व खाजगीकरणाच्या लाटेत टिकून राहण्यासाठी या बँकानी आपले व्यवहार अधिक काळजीपूर्वक

करणे आवश्यक आहे. मात्र तसे घडून येत नसल्यामुळे जिल्हा मध्यवर्ती बँकाची लाभप्रदता दिवसेंदिवस घटत असून थकबाकीचे प्रमाण वाढत आहे. वास्तविक पाहता या बँकानी त्रिस्तरीय रचनेनुसार प्राथमिक कृषी पतपेढ्यामार्फत सभासदांना कर्जे देणे आवश्यक आहे, मात्र केवळ राजकीय हेतूने व्यक्तीगत पातळीवर दिली जाणारी कर्जे या बँकाना अडचणीत आणणारी ठरत आहेत ही गंभीर बाब मानावी लागेल.

८) राजकारणाचा शिरकाव :

देशातील बहुसंख्य जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकामधून राजकारण सुरु झाले असून भारतीय राजकारणाचा संचालक मंडळाच्या कार्यपद्धतीवर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो, या बँका म्हणजे विशिष्ट राजकीय पक्षाचे महत्वाचे ठिकाण बनले आहे. त्यामुळे राजकीय व धार्मिक तरस्थतेच्या तत्वाकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष झालेले दिसून येते. याशिवाय पक्षीय राजकारणातून विशिष्ट व्यक्ती अगर व्यक्तीसमुहाना कर्जे देण्याची प्रवृत्ती वाढत गेल्यामुळे भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका आर्थिक दृष्ट्या अडचणीत आल्या आहेत. बन्याच वेळा राजकीय मंडळी या बँकाचा उपयोग स्वतःच्या स्वार्थासाठी करतात. त्यामुळे सहकारी बँकाचे व्यवस्थापन सदोष बनले आहे.

वरील सर्व दोषाशिवाय व्यवस्थापकीय दोष, सदोष नोकरभरती, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाच्या धोरणाकडे केलेले दुर्लक्ष इत्यादी दोष या बँकामध्ये आढळून येतात. २१ व्या शतकातील आर्थिक आव्हाने पेलण्यासाठी या बँकाच्या कार्यपद्धतीतील दोषांचे निर्मुलन होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

■ भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाच्या समस्यांवर उपाययोजना :

आज जगात सर्वत्र मुक्त अर्थव्यवस्थेचे वारे वाहू लागले आहे. नव्या आर्थिक धोरणाच्या अंमल बजावणीच्या काळात सहकारी संस्थानी मिळणारी शासकीय मदत बंद झालेली आहे. अशा परिस्थितीत भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकानी आपले दोष कमी करण्याशिवाय गत्यंतर नाही देशातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका पुढील समस्या सोडविण्यासाठी आपणास पुढील उपाययोजना सुचविता येतील.

- १) भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकानी आपल्या ठेवी वाढविण्यासाठी विविध योजना राबवाव्यात.
- २) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकानी शेतकऱ्यास व शेती व्यवसायास कर्जे देताना ती योग्य वेळेवर हंगामानुसार घावीत.
- ३) या बँकानी सुयोग्य व नियमितपणे कर्जवाटपाबरोबर व्यक्ती व सहकारी संस्थांना दिलेल्या कर्जाची योग्य विनियोग होतो किंवा नाही याकडे पुरेसे लक्ष देणे आवश्यक आहे.
- ४) भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकासमोर विविध आर्थिक समस्या सोडविण्यासाठी या बँकानी प्रशिक्षित व कल्पक बुद्धीच्या कर्मचारी वर्गाची भरती निपक्षपातीपणे करावी.
- ५) देशातील सद्यस्थिती विचारात घेता, मुक्त अर्थव्यवस्थेत टिकून राहण्यासाठी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकानी आपल्या व्यवस्थापनात सुधारणा करणे आवश्यक आहे. तसेच

या बँकेतील कर्मचारी व अधिकारी वर्गास प्रशिक्षणाची व्यवस्था राज्य सहकारी बँकेने करावी.

- ६) देशातील दुर्बल घटकांच्या उन्नतीचा मार्ग म्हणून भारतात सहकारी चळवळीचा उगम झालेला आहे. म्हणून सद्यस्थितीत सहकाराचे लाभ सर्वसामान्यापर्यंत पोहचविण्यासाठी देशातील सर्व घटकराज्यात जिल्हा मध्यवर्ती बँकांचा समतोल प्रमाणात विकास घडवून आणण्याची नितांत आवश्यकता आहे.
- ७) वाढत्या थकबाकीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकानी आपली कर्जवसुली यंत्रणा प्रभावीपणे राबविण्याची गरज आहे. त्यासाठी संचालक मंडळाने प्रामणिकपणे प्रयत्न करावयास हवेत.
- ८) भारतातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाचे व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी या बँका राजकीय हस्तक्षेपापासून दूर ठेवण्याची आवश्यकता आहे.
- ९) देशातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकानी आपले गुंतवणूक धोरण आखताना रोखता व लाभप्रवता यामध्ये समन्वय साधने आवश्यक आहे. म्हणजे (NPA) (अनिष्टिदित मालमत्ता) चे प्रमाण योग्य प्रमाणात ठेवता येईल.

क) राज्य सहकारी बँका :

सहकारी पतपुरवठा चळवळीतील राज्यस्तरावर सर्वोच्च संस्था म्हणजे 'राज्य सहकारी बँका' होय. भारतात प्रत्येक घटकराज्यांमध्ये राज्य सहकारी बँका स्थापन करण्यात आल्या आहेत. प्रत्येक घटक राज्यात कार्य करणाऱ्या राज्य सहकारी बँकाचे सभासद जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका असतात. एका अर्थाने राज्य सहकारी बँका या नाबार्ड व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका यांच्यामध्ये दुवा कार्य करतात. स्वातंत्र्यपूर्व काळता मँकलेगान समिती (१९१४) व मध्यवर्ती बँकिंग चौकशी समिती (१९३१) या दोन समित्यांनी 'राज्याच्या सहकारी चळवळीच्या उन्नतीसाठी राज्य सहकारी बँका आवश्यक आहेत' असे मत व्यक्त केले होते. त्यानुसार १९५१ नंतर भारतात विविध घटकराज्यात राज्य सहकारी बँकाची निर्मिती करण्यात आली आहे. इतर सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थाप्रमाणेच या बँकाचा कारभार संचालक मंडळामार्फत लोकशाही पद्धतीने चालतो.

■ राज्य सहकारी बँकांची कार्ये:

भारतात सद्या कार्यरत असणाऱ्या राज्य सहकारी बँकांची कार्य आपणास पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) राज्यातील सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी मित्र, मार्गदर्शक व नियंत्रक म्हणून कार्य करणे
- २) राज्यातील सर्व जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाच्या आर्थिक व्यवहारात संतुलन राखणे
- ३) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, नाणेबाजार व भांडवल बाजार यांच्यात समन्वय प्रस्थापित करणे.

- ४) राज्यातील सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्थाना प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या वित्तपुरवठा करणे.
- ५) राज्यात सहकारी चळवळीचा विकास घडवून आणण्यासाठी सुयोग्य अशा धोरणाची अंमलबजावणी करणे.
- ६) राज्यातील सहकारी संस्थांना भांडवल स्थलांतरासाठी साहाय्य करणे.
- ७) राज्यातील जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या वित्तीय अडचणी सोडवून त्यांच्या व्यवहारावर नियंत्रण ठेवणे.
- ८) राज्यातील सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करून विकास घडवून आणणे.
- ९) राज्यातील आर्थिक विकासासाठी रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया व स्टेट बँक ऑफ इंडियाच्या धोरणानुसार जिल्हा मध्यवर्ती बँका व इतर प्रकारच्या सहकारी संस्थांच्या वित्तीय अडचणी सोडविणे.

■ **भारतातील राज्य सहकारी बँकांची प्रगती-**

भारतात १९५१ पासून खाली अर्थाते राज्यसहकारी बँकांची प्रगती झालेली दिसून येते. स्वातंत्र्यतोर काळात राज्य सहकारी बँकांची संख्या, भांडवल, ठेवी, कर्जे, थकबाकीचे एकूण कर्जाशी असलेले प्रमाण इत्यादि बाबतीत झालेली प्रगती आपणास कोष्टक क्रमांक २.३ वरून अधिक स्पष्ट होईल.

कोष्टक क्रमांक २.३

“भारतातील राज्य सहकारी बँकाची प्रगती”

अ.क्र	तपशील	राज्य सहकारी बँकाची प्रगती			
		१९५०-५१	१९९०-९१	२००१-०२	२००५-०६
१.	बँकाची संख्या	१५	२८	३०	३१
२.	भांडवल	१९०	२२३७६	५७४७८	६९१४०
३.	ठेवी	२१	६७०८	३५५००	४५४०५
४.	कर्जे	४२	६५९३	३२१११	४८२६०
५.	थकबाकीचे एकूण कर्जाशी शे. प्रमाण	१२%	२२.७	१३.४	१६

(*रुपये कोटीमध्ये)

संदर्भ : शहा रूपा/दामजी बी. एच. ‘सहकार’ फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती सप्टेंबर २००८ पान नंबर १२२

■ भारतातील राज्य सहकारी बँकासमोरील समस्या :

देशात १९५१ नंतर राज्य सहकारी बँकांनी जरी विविध क्षेत्रात प्रगती केली असली तरी सद्या या बँकासमोर अनेक प्रश्न आहेत. राज्य सहकारी बँकांच्या कार्यपद्धतीतही काही उणीवा निर्माण झाल्या आहेत. या बँकासमोरील समस्या किंवा उणीवा आपणांस पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) असमतोल विकास :

भारतात राज्य सहकारी बँकांचा विकास सर्व घटकराज्यांत समतोल प्रमाणात झालेला दिसून येत नाही. महाराष्ट्र, गुजरात, पंजाब, केरळ इत्यादी घटकराज्यात राज्य सहकारी बँकांनी नेत्रदीपक प्रगती केली आहे. तुलनेने आसाम, बिहार, ओरिसा पश्चिम बंगाल इत्यादी प्रांतामध्ये ती झालेली दिसून येत नाही. या बँकांच्या संख्यात्मक वाढीबरोबर गुणात्मक वाढीमध्येही अशाच प्रकारची विषमता आढळून येते. परिणामी सहकारी चळवळीचा देशाच्यासर्व भागात समतोल प्रमाणात विकास घडवून आणण्यात अडचणी निर्माण होत आहेत.

२) अपुरे भांडवल :

भारतातील राज्य सहकारी बँकासमोरील ही एक सद्याची महत्वाची समस्या आहे. राज्याच्या सहकारी चळवळीचे नेतृत्व करणाऱ्या या बँकांना जिल्हामध्यवर्ती सहकारी बँका व इतर प्रकारच्या सहकारी बँकांच्या कर्जाच्या गरजा पूर्ण करता येत नाहीत ही वस्तुस्थिती आहे. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे भारतातील बहुसंख्य राज्य सहकारी बँकाचे स्वतःचे भांडवल कमी असून ठेवीच्या रूपाने भांडवल उभारणी करण्यात या बँकाना फारसे यश मिळालेले नाही. १९५१ नंतर देशातील राज्य सहकारी बँकाच्या भाग भांडवलात जरी लक्षणीय स्वरूपाची वाढ झालेली दिसून येत असली तरी सहकारी संस्थाच्या वाढत्या कर्जाच्या गरजांच्या मानाने ती अत्यंत अपुरी आहे. थोडक्यात अल्प प्रमाणातील भांडवलामुळे देशातील राज्य सहकारी बँकाना भांडवल उभारणी अभावी विकास साधता आलेला नाही.

३) सदोष कर्जव्यवहार :

भारतातील राज्य सहकारी बँका बन्याच वेळा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व इतर बँकाना कर्जे देत असताना तारणांचे स्वरूप, कर्जपरफेडीची क्षमता, बँकाची आर्थिक स्थिती यांचा विचार करीत नाहीत. काही अशी कर्जे देताना राज्य सहकारी बँका कर्जाची मर्यादा विचारात न घेता अधिक रकमेची कर्जे देतात. त्यामुळे अशी कर्जे वसूल करण्यात अडचणी निर्माण होवून थकबाकीचे प्रमाण वाढत गेलेले दिसून येते. वास्तविक पाहता, १९९१ नंतर देशात सुरु झालेल्या नव्या आर्थिक धोरणाच्या काळात स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी राज्य सहकारी बँकांनी आपली कर्जनीती सुयोग्य प्रमाण राबविष्णाची आवश्यकता निर्माण झालेली असतानाही या बँकांच्या सदोष कर्जपद्धतीत बदल न झाल्यामुळे त्यांना वित्तीय समस्यांना तोंड देणे भाग पडत आहे.

४) मध्यम मुदतीच्या कर्जपुरवठ्याकडे दुर्लक्ष :

देशातील राज्य सहकारी बँकाचा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाच्या मध्यम मुदतीच्या कर्जाच्या गरजा पूर्ण करीत नाहीत. नाबार्डकडून या बँकांना पुरेशी मध्यमकालीन कर्जे मिळत ही जिल्हा

मध्यवर्ती बँकाकडून मागणी करण्यात येणाऱ्या मध्यम मुदत कर्ज प्रकरणाचा तपशीलवार अभ्यास न केल्यामुळे या बँकाना आपले आर्थिक व्यवहार किफायतशीर बनविण्यात अनेक अडचणी निर्माण होत आहेत. इतकेच नव्हे तर या बाबत रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया व नाबांडचे धोरण सुयोग्य असून राज्य सहकारी बँकांनी त्याकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे आर्थिक उदारीकरण व जागतिकीकरणाच्या लाटेत राज्य सहकारी बँकाची स्थिती नाजूक बनली आहे.

५) सदोष गुंतवणूक विषयक धोरण:

भारतातील राज्य सहकारी बँका आपल्याकडील उपलब्ध निधीची योग्य प्रकारे गुंतवणूक करण्यात अपयशी ठरल्या आहेत. अलिकडेच या बँकानी ‘सहकारी संस्थाच्या भागभांडवलात सहभागी होवू नये’ असा निगम असतानाही या बँका केवळ राजकीय दबावामुळे सहकारी संस्थाच्या भाग भांडवलात सहभागी होतात. कर्ज परतफेडीची कुवत नसलेल्या अकार्यक्षम सहकारी संस्थाच्या भाग भांडवलात गुंतवणूक केल्यामुळे गेल्या १५ वर्षांत या बँका अनेकदा अडचणीत आलेल्या दिसून येतात.

६) थकबाकीचे वाढते प्रमाण :

भारतातील राज्य सहकारी बँकांसमोरील ही एक गंभीर समस्या आहे. सदोष कर्ज वाटप, कर्जाच्या वापराकडे दुर्लक्ष व कर्जवसूलीची प्रभावी यंत्रणा आस्तित्वात नसल्याने राज्य सहकारी बँकांपूढील समस्यावर भर पडत आहे. १९५०-५१ ते २००५-०६ या काळात देशातील राज्य सहकारी बँकांच्या थकबाकीचे एकूण कर्जाशी असलेले प्रमाण १२% वरून १६% पर्यंत वाढले. १९९९ मध्ये ते २२% इतके विक्रमी होते. थोडक्यात, वाढत्या थकबाकीमुळे राज्य सहकारी बँका या राज्यात सहकारी चळवळीचा विकास घडवून आण्यात अपयशी ठरत आहेत.

वरील सर्व प्रमुख उणीवांखेरीज वैयक्तिक, कर्जपुरवठा, राजकीय हस्तक्षेप, कर्जवसूलीच्या प्रभावी यंत्रणेचा अभाव, हिशेबतपासणी व देखरेखीच्या कार्याकडे दुर्लक्ष इत्यादी दोष राज्य सहकारी बँकांच्या कार्यपद्धतीत आढळून येतात. सहकारी चळवळीच्या उज्वल भवितव्यासाठी राज्य सहकारी बँकांनी हे दोष दूर करणे आवश्यक आहे.

■ राज्य सहकारी बँकासमोरील समस्यावर उपाययोजना :

राज्य सहकारी बँकांच्या कार्यपद्धतीत असणारे विविध दोष दूर करण्यासाठी पुढील उपाय आपणास सुचविता येतील.

- १) राज्य सहकारी बँकांनी व्यक्तीवजी संस्थात्मक स्वरूपाची सभासदसंख्या वाढविण्यावर भर द्यावा.
- २) या बँकांनी आपल्या थकबाकीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी कर्जवसूली व कर्जवाटप या कार्यावर अधिक काटेकोर लक्ष देणे आवश्यक आहे.
- ३) भारतातील राज्य सहकारी बँकांमधील उणीवा दूर करण्यासाठी या बँकाच्या संचालक मंडळात रिझर्व्ह बँकेचा प्रतिनिधी नियुक्त करून त्यांचा सल्ला व मार्गदर्शन प्रमाणभूत मानून कार्यवाही करावी.

- ४) राज्य सहकारी बँका आर्थिकदृष्ट्या सक्षम बनविण्यासाठी प्राप्त, परिस्थितीत राज्य सरकारने या बँकाच्या भागभांडवलात सहभागी व्हावे.
- ५) राज्य सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन अधिक कार्यक्षम निर्दोष बनविण्यासाठी कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षणाची सोय उपलब्ध करून द्यावी.
- ६) भारतातील राज्य सहकारी बँकांनी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व इतर प्रकारच्या सहकारी संस्थावर प्रभावी नियंत्रण ठेवणे अत्यावश्यक आहे.
- ७) देशातील राज्य सहकारी बँकांचे कामकाज अधिक कार्यक्षम होण्यासाठी 'मुख्य कार्यकारी अधिकारी' दर्जाच्या व्यक्तीची नियुक्ती करणे आवश्यक आहे. म्हणजे या अधिकाऱ्यांमार्फत राज्य सहकारी बँकांना राज्यातील सहकारी चळवळीच्या नेतृत्वाबाबत मार्गदर्शन मिळेल.
- ८) जागतिकीकरणाच्या आजच्या काळात राज्य सहकारी बँका अधिक स्वावलंबी बनविण्यासाठी त्यांनी व्यक्तिगत व संस्थापातळीवरील ठेवी आकर्षित करणाऱ्या विविध योजना राबवाव्यात म्हणजे या बँकांना कर्ज वाटपासाठी पुरेसा निधी उपलब्ध होईल.
- ९) राज्य सहकारी बँकांनी जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व इतर प्रकारच्या सहकारी संस्थाना मध्यम मुदतीच्या कर्जाचा पुरवठा करावा.

२.२.३ भारतातील दीर्घमुदतीचा कर्जपुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्था :

भारतात कृषी क्षेत्रास दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करण्यासाठी भू-विकास बँकांची निर्मिती करण्यात आली आहे. शेतीक्षेत्रास दीर्घ मुदतीची कर्जे प्रामुख्याने जमीन खरेदी, जीमन सुधारणा, वीजपंप खरेदी, विहीर खोदणे, ट्रॅक्टर सारख्या कृषी व्यवसायास उपयुक्त ठरणाऱ्या यंत्राची खरेदी करणे इत्यादि कारणासाठी आवश्यक असतात. देशात भूविकास बँकांची रचना काही घटकराज्यात द्विस्तरीय तर काही घटक राज्यात ती त्रिस्तरीय स्वरूपाची आढळते. सर्वसाधारणपणे राज्यस्तरावर राज्य सहकारी भूविकास बँका व जिल्हा किंवा राज्य सहकारी भू-विकास बँका व जिल्हा किंवा तालुका पातळीवर प्राथमिक सहकारी भू-तारण बँका कार्य करीत आहेत. अलिकडच्या काळात राज्य सहकारी भू-तारण बँकांना राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँका (State cooperative Agricultural and rural Development Banks) आणि प्राथमिक भू-विकास बँकाना 'प्राथमिक सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँका' (Primary co-operative Agricultural and rural Development Banks) या नावाने संबोधिले जाते. या दोन्ही प्रकारच्या बँकांचा कारभार लोकशाही पद्धतीने व संचालक मंडळामार्फत चालतो. राज्य सरकार व नाबांडमार्फत या बँकाना कर्जपुरवठा केला जातो.

■ राज्य व प्राथमिक सहकारी भू-विकास बँकाची कार्ये :

भारतातील राज्य व प्राथमिक पातळीवर कार्य करणाऱ्या कृषी सहकारी व ग्रामीण विकास बँकांची कार्ये आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) शेती व्यवसायासाठी अवजारे खरेदी, यंत्राची खरेदी, जमीन सुधारणा, विहीर खोदणे इत्यादीसाठी ५ ते २० वर्षे इतक्या दीर्घमुदतीचा कर्जपुरवठा करणे.

- २) रिझर्व्ह बँक, राज्य सरकार व नाबार्ड यामधील दुवा म्हणून कार्य करणे.
- ३) राज्य पातळीवरील कृषी क्षेत्राच्या दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची गरज ओळखून कार्य करणे.
- ४) कृषी क्षेत्रास दीर्घ मुदतीची कर्जे देताना आवश्यक ती कागदपत्रे व तारण यांची तपासणी करून योग्य निर्णय घेणे.
- ५) प्राथमिक सहकारी बँकानी शेतीस केलेल्या दीर्घ मुदतीच्या कर्जाचा वापर योग्य तऱ्हेने होतो किंवा नाही याची पाहणी करण्याचे कार्य राज्य कृषी व ग्रामीण विकास बँकाचे आहे.
- ६) शेती व्यवसायास दिर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा वेळेवर करता यावा म्हणून पुरेशी भांडवल उभारणी करणे.

भारतातील दीर्घमुदतीच्या कर्जपुरवठा करणाऱ्या राज्य व प्राथमिक कृषी व ग्रामीण विकास बँकाची प्रगती :

भारतात कृषी क्षेत्रास दीर्घमुदतीचा कर्जपुरवठा करण्यासाठी भूविकास बँकाची निर्मिती केली जावी अशी शिफारस स्वातंत्र्यपूर्व काळात रॉयल कमिशनने केली होती. त्यानुसार देशात १९२० पासून या बँकाकार्य करीत आहेत. स्वातंत्र्योत्तरे या बँकानी केलेली प्रगती प्रशसंनीय अशा प्रकारची आहे. भारतातील राज्य सहकारी बँका (राज्य कृषी व ग्रामीण विकास बँका) प्रगती आपणास कोष्टक क्रमांक २.४ वरून स्पष्ट होईल.

कोष्टक क्रमांक २.४

भारतातील राज्य भू-विकास बँकाची (राज्य कृषी व ग्रामीण विकास बँकाची) प्रगती

अ.क्र	तपशील	राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँकाची प्रगती		
		१९५०-५१	२०००-०१	२००४-०५
१.	संख्या	५	२०	२०
२.	स्वनिधी	N.A	३०३४	N.A
३.	ठेवी	N.A	५३६	६८९
४.	कर्जे वाटप	२.५१	२६९०	२६३१
५.	येणे कर्ज	८.५	१२३८०	१३८७०
६	खेळते भांडवल	N.A	१६८८६	N.A

संदर्भ : १) Memoria C.B/Tripathi B.B. Kitab Mahal Publication Allahabad 25th Edition 2003 PP-491 to 498

२) कुलकर्णी/चौगुले/भोसले 'सहकाराचा विकास' अजब प्रकाशन कोलहापूर प्रथमावृत्ती जुलै २००५ पान नं. १३३

कोष्टक क्रमांक २.४ वरून भारतातील राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँकाची (राज्य भू-विकास बँकाची) प्रगती स्पष्ट होते. आता. आपण प्राथमिक सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास

बँकाची भारतातील प्रगती विचारात घेवू. कोष्टक क्रमांक २.५ वरून आपण भारतातील या बँकाची १९५०-५१ ते २०००-२००१ या काळातील प्रगती लक्षात येईल.

कोष्टक क्रमांक २.५

“भारतातील प्राथमिक सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँकाची प्रगती

अ.क्र	तपशील	राज्य सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँकाची प्रगती		
		१९५०-५१	२०००-०१	२००४-०५
१.	संख्या	२८६	७३९	७२७
२.	स्वनिधी	N.A	२५०२	उ.ना.
३.	ठेवी	N.A	३५४	२०२
४.	कर्जे वाटप	१.३०	१९३०	१६९६
५.	खेळते भांडवल	N.A	१३७०८	उ.ना.
६.	येणे कर्ज	६.९६	८२९५	८६९०

ही आकडेवारी २००४-०५ या वर्षातील आहे.

संदर्भ : १) कुलकर्णी/चौगुले/भोसले ‘सहकाराचा विकास’ अजब प्रकाशन कोल्हापूर प्रथमावृत्ती जुलै २००५ पान नं. १३३

२) Misra/Puri-'Indian Economy' Himalaya Publishing House, Mumbai-25th silver jubilee Edition 2007. P.P 367-369

■ राज्य व प्राथमिक सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँकापुढील समस्या :

भारतातील राज्य स्तरावर कार्य करणाऱ्या राज्य सहकारी भू-विकास बँका व प्राथमिक (तालुका अगर जिल्हा) स्तरावर कार्य करणाऱ्या प्राथमिक भू तारण बँका समोर अनेक समस्या निर्माण झालेल्या त्या आपणास पुढील प्रमाणे विषद करता येतील.

१) असमतोल विकास :

भारतात प्रामुख्याने द्विस्तरीय स्वरूपाचे कार्य करणाऱ्या भूतारण बँकांचा विकास समतोल प्रमाणात झालेला आढळून येत नाही. महाराष्ट्र आंध्रप्रदेश, गुजरात व कर्नाटक या राज्यात भू-विकास बँकांची प्रगती समाधानकारक झाली असली तरी आसाम, बिहार, ओरिसा या राज्यांत ती पुरेशी समाधानकारक नसल्याचे चित्र आढळते. देशातील भू-विकास बँकाच्या असमान विकासामुळे कृषी पतपुरवठ्याबाबतीत दीर्घकालीन स्वरूपाचे निश्चित असे धोरण राबविण्यात अनेक अडचणी येत आहेत.

२) वाढते थकबाकीचे प्रमाण :

देशातील भू-विकास बँकापुढील एक महत्वाची समस्या आहे. स्वातचोतर भू-विकास बँकांच्या थकबाकीचे प्रमाण व आकार दिवसेंदिवस वाढतो आहे. ही गंभीर बाब आहे. सन २०००-०१ मध्ये

देशातील राज्य वल प्राथमिक भू-विकास बँकांची थकबाकी अनुक्रमे १२३८० कोटी रूपये व ८९६० कोटी रूपये इतकी होती. वाढत्या थकबाकीबरोबरच तोट्यात चालणाऱ्या भू-विकास बँकांची संख्याही वाढत आहे. २००४-०५ मध्ये देशातील ९ राज्य सह. कृषी व ग्रामीण बँका व ४६५ प्राथमिक सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँका तोट्यात होत्या.

३) सदोष कर्जवाटपक पद्धती :

राज्य व प्राथमिक भू-तारण बँका शेतकऱ्यांना जमीनीच्या तारणावर दीर्घ मुदतीची कर्जे देतात. तथापि अशी कर्जे चुकीच्या पद्धतीने अयोग्य व्यक्तींना दिली जातात. बऱ्याच वेळा वादातील जमीन मालकांना दिलेली कर्जे वसूल करणे या बँकाना अवघड जाते. ‘कर्ज मंजूर करताना कर्जदाराच्या जमीनीची उत्पादकता व मुल्यांकन या बाबी विचारात न घेता कर्जवाटप केल्याने थकबाकीच्या गंभीर समस्येस तोंड द्यावे लागते.

४) अप्रशिक्षित सेवक वर्ग :

नियोजन काळात कृषी विकासाबरोबर भू-विकास बँकाच्या कार्यात वाढ झालेली आहे. मात्र या बँकामध्ये काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना बँकींग व्यवहारांचे पुरेसे प्रशिक्षण मिळालेले नाही. याउलट अकार्यक्षम व अपात्र नोकरभरतीमुळे बँकाच्या कारभारात अनेक समस्या निर्माण होताना दिसून येतात. म्हणजेच अप्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांच्या भरतीमुळे या बँकाचे व्यवस्थापन सदोष बनले आहे. त्याचप्रमाणे सद्या या बँकात कार्यक्षमतेने काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या वेतन व इतर मागण्यांकडे व्यवस्थापन दुर्लक्ष करीत असल्यामुळे या बँकाच्या उलाढालीवर त्याचा प्रतिकुल परिणाम झालेला दिसून येतो.

५) हिशेबतपासणी व देखरेखीचा अभाव :

भू-विकास बँका समोरील हा एक महत्वाचा प्रश्न आहे. या बँकानी शेती व्यवसायास दिलेल्या कर्ज पुरवठांवर नियंत्रण व देखरेख ठेवणाऱ्या यंत्रणेचा अभाव आहे. प्राथमिक भू-विकास बँकाची हिशेब तपासणी वेळेवर करण्यात अनेक अडचणी निर्माण होत आहेत. अनुभवी व प्रशिक्षित कर्मचारी वर्गाच्या कमतरतेमुळे या बँकाना कर्जवाटप व कर्ज वसुलीच्या कार्यास प्राधान्य देता येत नाही.

वरील सर्व समस्यांखेरीज समन्वयाचा अभाव, मोठ्या शेतकऱ्यांनाच अधिक लाभ, छोट्या शेतकऱ्यांच्या कर्जाकडे दुर्लक्ष, राजकीय व्यक्तीचा प्रभाव, इत्यादि समस्या राज्य व प्राथमिक भूविकास बँकासमोर सद्या जाणवतात.

भू-विकास बँकासमोरील समस्या सोडविण्यासाठी उपाय योजना :

भारतीय अर्थव्यवस्थेत कृषी क्षेत्राच्या दीर्घ मुदतीच्या कर्जाची गरज पूर्ण करण्यासाठी राज्य व प्राथमिक भूविकास बँकांच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक आहे. त्यासाठी आपणास पुढीलप्रमाणे उपाय योजणे आवश्यक आहे.

- १) राज्य व प्राथमिक पातळीवरील भू-विकास बँकानी मोठ्या शेतकऱ्यांबरोबर छोट्या शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करणरे आवश्यक आहे. म्हणजे कर्जपुरवठ्याचे विकेंद्रीकरण होवून थकबाकीचे प्रमाण कमी होईल.

- २) या बँकांनी शेतकऱ्यांना अल्प वेळेत व सुलभ पद्धतीने कर्जवाटप यंत्रणा राबविण्याची गरज आहे.
- ३) प्राथमिक व राज्य पातळीवरील भू-विकास बँकांनी कर्जे वाटप करताना कर्जदाराची पात्रता, तारण कर्ज परतफेडीची क्षमता इत्यादि बाबींचा बारकाईने विचार करावा. म्हणजे या बँकाना थकबाकीचे प्रमाण कमी करता येईल.
- ४) या बँकानी प्रशिक्षित व अनुभवी कर्मचाऱ्यांची भरती करावी, त्याचप्रमाणे सेवकांच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था करावी. म्हणजे व्यवस्थापनाचा दर्जा उच्च राहून या बँकांच्या कार्यक्षमतेत वाढ होईल.
- ५) भारतातील कृषी व्यवसाय अद्यापी बहुतांशी प्रमाणात मान्सूनच्या पावसावर अवलंबून असल्याने राज्य सरकारने भू-विकास बँकाना स्टॅप ड्युटी, नोंदणी फी इत्यादि बाबतीत सूट द्यावी त्याचप्रमाणे भू-विकास बँकांनी ठेवी व भागभांडवल उभारणीसाठी विशेष प्रयत्न करावेत म्हणजे त्या आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी बनू शकतील.

२.२.४ खुस्त्रो समितीचा अहवाल :

भारताच्या कृषी विकासात सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे स्थान अनन्यसाधारण असे आहे. १९५१ नंतर शेतकऱ्यांच्या शेतीच्या वित्तीय गरजा सहकारी बहुतांशी पतपुरवठा संस्थामार्फत भागविल्या जात आहेत. सद्या ग्रामीण वित्तपुरवठ्यात विविध सहकारी वित्तपुरवठा संस्थाचा हिस्सा सुमारे ४०% इतका झाला आहे. देशाच्या ग्रामीण भागात लाखो खेड्यात, सहकारी चळवळ पोहोचल्यामुळे शेतकऱ्यांना हा अत्यंत जवळचा कर्जपुरवठ्याचा मार्ग वाटतो. याचा विचार करून केंद्रसरकारने भारतातील संपूर्ण पतपुरवठ्याच्या रचनेचा अभ्यास करण्यासाठी रिझर्व्ह बँकेस एक समिती नियुक्त करण्याची सूचना १९८७ मध्ये केली होती. त्यानुसार RBI ने प्रा. ए. एम. खुस्त्रो यांच्या अध्यक्षतेखाली ‘कृषी पतपुरवठा परीक्षण समिती’ नियुक्त केली. या समितीने आपला अहवाल ऑगस्ट १९८९ मध्ये सादर केला. प्रा. ए. एम. खुस्त्रो समिनीने भारतातील ग्रामीण पतपुरवठ्याचा व त्यातील समस्यांचा बारकाईने अभ्यास करून शिफारशी केल्या आहेत. या समितीने केलेल्या महत्वाच्या शिफारशी आपणास पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

१) कृषी पतपुरवठ्याच्या व्याज दराबाबतची शिफारस करताना खुस्त्रो समितीने दोन प्रकारचे व्याजदर असावेत असे सुचविले. लहान व सीमांत शेतकऱ्यांसाठी व्यापारी बँका ठेवीवर आकारीत असलेल्या व्याज दरापेक्षा १,५% कमी व्याजदराने कर्ज पुरवठा करावा व इतर प्रकारच्या शेतकऱ्यांना वार्षिक १५.५% दराने कर्जपुरवठा केला जावा. भारतातील लहान सीमांत शेतकऱ्यांची संख्या व वित्तपुरवठा मिळविण्यात त्यांना येणाऱ्या अडचणी विचारात घेवून समितीने ही महत्वपूर्ण शिफारस केली होती.

२) देशाच्या ग्रामीण भागात कृषी व इतर प्रकारच्या कारणांसाठी समतोल प्रमाणात वित्त पुरवठा करता यावा म्हणून १९७५ मध्ये प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची निर्मिती करण्यात आली होती. तथापि या बँकापैकी बहुसंख्य बँकाची स्थिती अत्यंत कमकूवत व उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यास असमर्थ अशी होती. म्हणून खुस्त्रो समितीने, अशा प्रकारच्या ग्रामीण विकास बँकाचे इतर बँकामध्ये

विलीनीकरण करावे अशी महत्वपूर्ण शिफारस केली. विशेष म्हणजे सद्याच्या डॉ. मनमोहन सिंग सरकारने याबाबत ग्रामीण बँकाच्या विलीनीकरणाचा निर्णय घेतला आहे.

३) खुस्त्रो कमिटीने भारतातील सहकारी पत पुरवठा चवबळ बळकट करण्यासाठी राष्ट्रीय स्तरावर भारतीय सहकारी बँकेची स्थापना करण्याची शिफारस केली होती. या बँकेच्या स्थापनेमुळे देशात रीषीषीय स्तरावर विविध राज्यांतील सहकारी संस्थामध्ये समन्वय प्रस्थापित करता येईल असे समितीचे मत होते. त्याचप्रमाणे देशातील शेतकऱ्यांच्या व्यापारी बँकाकडील ठेवींचा ओघ सहकारी बँकाकडे वळून ग्रामीण विकासांला चालना मिळेल.

४) प्रा. ए. एम. खुस्त्रो समितीने भारतातील सहकारी चळवळीतील प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी बिहार, ओरिसा, पश्चिम बंगाल व पुर्वेकडील राज्यांत ‘कृषी व ग्रामीण मूलभूत सुविधा’ महामंडळाची स्थापना करावी अशी महत्वपूर्ण शिफारस केली होती. सहकारी चळवळीपासून वंचित असलेल्या या चार घटकराज्यांच्या विकासासाठी अशा प्रकारच्या महामंडळाची नितांत आवश्यकता आहे.

५) सेवा क्षेत्रीय दृष्टिकोन विचारात घेवून खुस्त्रो समितीने भारतातील प्रत्येक खेड्यासाठी एक बँक शाखा (एकावयवी बँक) पद्धतीचा स्वीकार करावा अशी शिफारस केली होती. ग्रामीण भागात बँकाचे कार्यक्षेत्र व व्यवहार वाढावेत आणि सेवाखर्चाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी अशा प्रकारची बँक उपयुक्त ठेल असे समितीचे मत होते.

६) स्वातंत्र्योत्तर काळात भारतात सहकारी पतपुरवठ्याच्या विस्ताराबरोबर थकबाकीचा गंभीर प्रश्न सर्वच पातळीवरील सहकारी वित्तसंस्थापुढे निर्माण झाला. देशातील सहकारी पतसंस्था व बँकानी दिलेल्या एकूण कर्जाशी थकबाकीचे असणारे प्रमाण सुमारे ३० ते ४०% इतके आहे. या संदर्भात प्रा. ए. एम. खुस्त्रो समितीने दोन प्रमुख शिफारशी केल्या आहेत. सर्व प्रकारच्या सहकारी संस्था व बँकानी एकत्र येवून कर्जवसुलीची कायदेशीर यंत्रणा निर्माण करावी. राज्यसरकारने थकबाकीचे निर्णय घेण्यासाठी न्यायालयीन यंत्रणा निर्माण करून सहकारी संस्थाना मदत करणे आवश्यक आहे. खुस्त्रो समितीची थकबाकीच्या संदर्भातील ही शिफारस सद्यस्थितीत सहकारी बँक व्यवसाय जागतिकीकरणाच्या लाटेट टिकून राहण्यासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण वाटते.

७) प्रा. ए. एम. खुस्त्रो समितीने शेती कर्जाचा व कर्जवसुलीच्या यंत्रणेबाबत मूलभूत शिफारशी करताना पीक विमा योजनेची व्याप्ती वाढविण्याची गरज आहे. असे मत व्यक्त केले. भारतासारख्या देशातील सुमारे ७५% शेती मान्सुनच्या पावसावर अवलंबून असल्यामुळे प्रतिकूल नैसर्गिक परिस्थितीत शेतकरी व शेतीव्यवसायास स्थैर्य प्राप्त करून देण्यासाठी पीक विमा योजनेची आवश्यकता प्रतिपादन केली. त्यामुळे सद्या देशातील बहुतेक सर्व घटकराज्यांनी पीक विमा योजनेची अंमलबजावणी सुरू केली आहे. या योजनेच्या अमलबजावणीत राज्य सरकार व केंद्राचा सहभाग वाढतो आहे ही समाधानाची बाब मानावी लागेल. समितीच्या मते पीक विमा योजनेत काही दोष आहेत त्यांचे निर्मुलन करण्यासाठी अर्थतज्ज्ञ व विमा शास्त्रज्ञांचा समावेश करून ‘पीक विमा महामंडळासारखी कायदेशीर यंत्रणा निर्माण करावी. या यंत्रणेने पीक विमा योजनेचा अभ्यास करून त्यात आवश्यक तेव्हा बदल करावेत. म्हणजे ही योजना सर्वार्थाने लाभदायक ठरू शकेल.

अशा प्रकारे प्रा. ए. एम. खुस्त्रो समितीने वास्तववादी दृष्टिकोन डोळ्यासमोर ठेवून भारतातील सहकारी पत पुरवठा चळवळ बळकट करण्यासाठी महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या आहेत. सर्वांत महत्वाचे म्हणजे देशाच्या ग्रामीण भागात सहकारी पत पुरवठा संस्थाचा संख्यात्मक व गुणात्मक विकास घडवून आणण्यासाठी या शिफारशी महत्वाच्या ठरतात. म्हणूनच केंद्रसरकार व राज्यसरकारांनी या शिफारशींची अमलबजाणी सुरु केली आहे.

२.२.५ प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थांच्या संदर्भात ए.बैद्यनाथन समितीचा अहवाल :

भारतात कृषी पतपुरवठाच्यात ग्रामीण भागात कार्य करणाऱ्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थाना अनन्यसाधारण असे महत्व आहे. शेती व्यवसायाच्या अल्प व मध्यम मुदतीच्या वित्तीय गरजा या संस्थामार्फत भागविण्यात येतात. १९५१ ते १९९० पर्यंत देशात संख्यात्मक व गुणात्मक पद्धतीने या पतसंस्थांनी कार्य केले. तथापि अनेक कारणामुळे प्राथमिक कृषी पतपुरवठा सहकारी संस्था अडचणीत येवू लागल्या. त्यातच १९९१ नंतर देशाने स्विकारलेल्या नव्या आर्थिक धोरणाचा सहकारी चळवळीच्या विकासावर प्रतिकूल परिणाम झालेला दिसून येतो. प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थाच्या या आर्थिक दुरावस्थेचा अभ्यास करून कृषी पतपुरवठाबाबत कृती आराखडा तयार करण्यासाठी केंद्रसरकारच्या सुचनेनुसार रिझर्व्ह बँकेने ए. बैद्यनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली ४ ऑगष्ट २००४ मध्ये कार्यगट नियुक्त केला. या समितीत श्री. एम. रेण्णी, प्रा. एस. श्रीराम, श्री. ए. के. सिंग, श्री. उमेशचंद्र सारंगी, श्री. वाय एस. पी. थोरात, श्री. ए. व्ही सरदेसाई इत्यादि सदस्य होते.

ए. बैद्यनाथन कार्यगटास ग्रामीण व शहरी पतव्यवस्थेचे पुनरुज्जीवन घडवून आणण्यासाठी शिफारशी करावयाच्या होत्या. भारतातील सहकारी पतव्यवस्थेच्या वित्तीय मदतीचे स्वरूप ठरवून तिचे वाटप करण्याबाबत शिफारशी करावयाच्या होत्या. इतकेच नव्हे तर देशातील ग्रामीण सहकारी पतसंस्थाची कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी शिफारशी करावयाच्या होत्या. या समितीत शिफारशी करण्यापूर्वी कपूर समिती (१९९९), व्यास समिती (२००१) व विखे पाटील समिती (२००१) या तीन्ही कमिट्यांचे अहवाल अभ्यासून शिफारशी केल्या आहेत.

■ ए. बैद्यनाथन समितीच्या शिफारशी :

भारतातील कृषी सहकारी पतपुरवठा सहकारी संस्थाच्या अर्थक्षमता व कार्यक्षमता वाढीसाठी केलेल्या महत्वपूर्ण शिफारशी आपणास पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) या कार्यकारी गटाच्या मते भारतातील सुमारे ५०% कृषी पतसंस्थाची आर्थिक स्थिती दयनीय असून तिच्या पुनर्चेनेसाठी व सरकारी हस्तक्षेपापासून ही चळवळ दूर करण्यासाठी व्यवस्थापकीय सुधारणा घडवून आणणे आवश्यक आहे.
- २) ए. बैद्यनाथन समितीने सहकारी कृषी पतसंस्थाची वित्तीय स्थिती सुधारण्यासाठी राज्य सरकारने कायदेशीर व संघटनात्मक सुधारणा घडवून आणाव्यात कारण सहकार हा विषय राज्य सरकारांच्या अखत्यारीत येत असल्याने सरकारने सहकारी पतपुरवठा चळवळ बलशाली बनविण्याचा प्रयत्न करावा. अशी शिफारस केली आहे.

- ३) समितीच्या मते, ग्रामीण सहकारी कृषी पतसंस्थाना आपला तोटा भरून काढण्यासाठी, बिगर हमीची कर्जे वसूलीसाठी व सरकारने भागभांडवल परत करण्यासाठी वित्तीय मदत दिली जावी. बैद्यनाथन समितीने आपला अहवाल सादर करतेवेळी १४८३९ कोटी रुपयांच्या वित्तीय मदतीची गरज प्रतिपादन केली होती. तथापि अशी मदत देण्यापूर्वी आर्थिक दुरावस्था असलेल्या सहकारी पतपुरवठा संस्थाची खास हिशेबतपासणीसांकडून वित्तीय मदतीचा आकडा निश्चित केला जावा.
- ४) भारतातील कृषी सहकारी पतसंस्थाना वित्तीय मदत दिल्यानंतर त्यांचे कामकाज लोकशाही पद्धतीने व सभासदांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी कसे होईल याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. इतकेच नव्हे तर सहकारी संस्था या राजकारणापासून अलिस ठेवण्याची गरज आहे.
- ५) ए. बैद्यनाथन समितीने, प्राथमिक कृषी पतसंस्थाच्या पुनर्रचनेसाठी १९४९ च्या बँकिंग नियमन कायद्यात दुरुस्ती करून या संस्थावरील नाबार्ड व रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडियाचे दुहेरी काढून टाकण्याची आवश्यकता असल्याचे प्रतिपादन केली आहे.
- ६) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाना आर्थिक मदत वितरित करण्यासाठी नाबार्डने प्रतिनिधित्व करावे. त्याचप्रमाणे केंद्रसरकार, राज्यसरकार व सहकारी पतसंस्था यांच्या समन्वय प्रस्थापित करण्यासाठी परस्पर सांमंजस्य करार (MOU) करण्याची शिफारस बैद्यनाथन समितीने केली आहे.
- ७) प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाचे व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी या पतसंस्था व त्यांना वित्तपुरवठा करणाऱ्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकातील कर्जदार, ठेवीदार व सभासदांना समान मतदानाचा अधिकार द्यावा. अशी शिफारस बैद्यनाथन समितीने केली आहे.
- ८) समितीच्या मते, प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाना पुनर्रचनेसाठी ४५९५ कोटी रुपये, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकाना २३१४ कोटी रुपये तर राज्य सहकारी बँकाना २८१ कोटी रुपयांच्या वित्तीय मदतीची गरज आहे. त्याचप्रमाणे राज्य सरकारांनी हमी दिलेल्या व वसूल न झालेल्या कर्जासाठी ४४९५ कोटी रुपये आणि राज्यांचे सहकारी संस्थामधील भागभांडवल परत करण्यासाठी १२४३ कोटी रुपयांचे पैकेज देणे आवश्यक आहे.

अशाप्रकारे ए. बैद्यनाथन कमिटीने भारतातील सहकारी पतसंस्थाच्या आर्थिक पुनर्रचनेसाठी महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या आहेत. या शिफारशीची केंद्राने केली असून जानेवारी २००६ मध्ये १३५९६ कोटी रुपयाचे पहिले पैकेज जाहीर केले. या कार्यगटाच्या शिफारशीनुसार नाबार्डने समन्वय प्रस्थापित करण्यात पुढाकार घेवून आतापर्यंत महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, राजस्थान, उत्तराखण्ड, उत्तरप्रदेश, गुजरात, इत्यादी घटकराज्याबाबोबर परस्पर सांमंजस्य करार (MOU) केले आहे. बैद्यनाथन समितीचा विचार करून केंद्रसरकारने २००४-०५ पासून वाढत्या दराने कृषी वित्तपुरवठा करण्यासाठी पैकेज जाहीर केली आहेत. २००४-०५ मध्ये हे पैकेज १,२५,३०९ कोटी रुपयाचे होते ते २००६-२००७ मध्ये १,७५००० कोटी रुपये इतके वाढविण्यात आले. इतकेच नव्हे तर भारतातील कृषी पतपुरवठा व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी केंद्रसरकारने २००८-०९ च्या अंदाजपत्रकात ७१००० कोटी रुपयांची कर्जमाफी जाहीर केली आहे ए. बैद्यनाथन समितीने केलेल्या सर्व शिफारशी स्वीकारून त्यांची अंमलबजावणी करण्यासाठी देशात सद्या सुरु असलेले प्रयत्न भविष्यात प्राथमिक

कृषी पतसंस्थाचे प्रश्न सुटण्यास मदत होवून सहकारी पतपुरवठा चळवळ सक्षम होण्यास निश्चितच उपयुक्त ठरतील यात शंका नाही.

२.३ सारांश

सहकार ही एक मानवी प्रवृत्ती असून मानवी समुह आपली प्रगती करीत आहे. भारतात कायदेशीररित्या सहकाराचा उगम जरी १९०४ च्या कायद्याने झाला असला तरी त्यापूर्वी कुल, ग्राम, श्रेणी, चिटफंड इत्यादिंच्या रूपाने सहकाराची बीजे कार्यरत होती. १८७५ ते १९०४ या काळात सहकारी चळवळ सुरु झाली होती. तथापि १८८२ च्या ‘दुष्काळ विमोचन आयोग’ व १९०१ च्या ‘सर एडवर्ड लॉ’ कमिशनने केलेल्या प्रयत्नांचा भाग म्हणून सहकारी चळवळीस विशेष प्रयत्न करण्यात आले. देशात हजारो वर्षापासून दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात अडकलेल्या व सावकाराच्या मगरमिठीत नेहमी शोषित घटकाला न्याय मिळवून देण्यासाठी ‘सहकारी पतपुरवठ्याच्या’ माध्यमातून सहकारी चळवळ सुरु झाली आहे. आज या चळवळीने कृषी पतपुरवठ्याबरोबर शेतमाल विक्री, गृहनिर्माण, विमा, ग्राहक सहकार, सहकारी शेती, प्रक्रिया, दुर्घ सहकारी संस्था, इत्यादी क्षेत्रात भरीव कार्य केले आहे. सहकारी चळवळीच्या माध्यमातून गरीबांना आपली आर्थिक उन्नती करून घेण्याचा मार्ग सुकर झाला आहे.

भारतात शेती हा एक प्रधान व्यवसाय आहे. शेती क्षेत्रास अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीच्या कर्जपुरवठ्याची गरज विचारात घेवून सहकारी पतपुरवठ्याची रचना करण्यात आली आहे. भारतीय शेतीस अल्प व मध्यम मुदतीच्या कर्जाची गरज पूर्ण करण्यासाठी खेडेपातळीवर प्राथमिक सहकारी कृषी पतपेढ्या, जिल्हा स्तरावर जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व राज्य पातळीवर राज्य सहकारी बँका आज कार्यरत आहेत. याशिवाय शेतीस दीर्घ मुदतीचा (५ ते २० वर्षे) कर्जपुरवठा करण्यासाठी ताळुका स्तरावर प्राथमिक सहकारी भू-विकास बँका व राज्यस्तरावर राज्य सहकारी भू-विकास बँका स्थापन करण्यात आल्या आहे. अलिकडे प्राथमिक सहकारी भू-विकास बँकांना प्राथमिक सह. कृषी व ग्रामीण विकास बँका असे संबोधिले जाते. तर राज्य भू-विकास बँकांना ‘राज्य, सहकारी कृषी व ग्रामीण विकास बँका’ असे म्हटले जाते. या सर्व प्रकारच्या संस्थाची १९५१ ते २००७-०८ या काळात संख्यात्मक प्रगती घडून आली. तथापि सहकारी पतपुरवठा चळवळीत काही दोष ही निर्माण झाले आहेत.

सहकारी पतपुरवठा चळवळीतील दोष दूर करण्यासाठी व मुक्त अर्थव्यवस्थेत सहकार टिकून राहावा म्हणून सरकारने वेळोवेळी विविध समित्यांची नियुक्ती करून त्यांच्या शिफारशीची अंमलबजावणी केली आहे. या विविध कमिट्यामध्ये प्रा. ए. एम. खुस्त्रो समिती व ए.वैद्यनाथन समितीचा प्राधान्याने विचार करावा लागतो. प्रा. ए.एम.खुस्त्रो समिनीने १९८९ मध्ये आपला अहवाल सादर करताना, कृषी पतपुरवठ्याचा व्याजदर, समतोल वित्त पुरवठ्यासाठी प्रादेशिक ग्रामीण बँकांची स्थापना, राष्ट्रीय बँकेची निर्मिती, सेवा क्षेत्रीय दृष्टिकोन, कर्जवसूली यंत्रणा व थकबाकीचा प्रश्न सोडविण्यासाठी महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या आहेत.

प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्यांच्या संदर्भात २००४ मध्ये केंद्रसरकारने ‘ए. बैद्यनाथन’ कार्यगटाची नियुक्ती केली. या कार्यगटाने भारतातील प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाचा १९५१

पासूनचा विकास अजमावून या संस्थाच्या कार्यपद्धतीतील दोषांचे निर्मूलन करण्यासाठी महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या आहेत. विशेषत: प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्यांचे आजारीपण दूर करून त्या सक्षम करण्यासाठी विशेष उपाय सुचविले आहेत. सर्वात महत्वाचे म्हणजे बैद्यनाथन समितीने, प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्यांचे व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी व राजकीय हस्तक्षेप करण्याची शिफारस केली आहे. या संस्थांचे पुर्नरूज्जीवन करण्यासाठी १४८३९ कोटी रूपयांच्या वित्तीय मदतीची गरज स्पष्ट केली होती. नाबार्डने या कामी पुढाकार घेवून कृषी सहकारी पतपेढ्यांचे व्यवस्थापन ग्रामीण विकासात पोषक बनविण्यासाठी कार्य करावे अशी शिफारसही केली आहे. केंद्रसरकारने याचा विचार करून कृषी पतपुरवठ्यासाठी विशेष पैकेजीस २००४-०५ पासून देण्यास सुरुवात केली आहे. ही बाब भारतातील प्राथमिक कृषी पतसंस्थांना संजीवन देणारी मानावी लागेल.

२.४ पारिभाषिक संज्ञा :

- पॅक्स – प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्था
- डी. सी. सी. बी. – जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका
- एस.सी.बी – राज्य सहकारी बँका
- कृती गट – प्राथमिक कृषी सहकारी पतसंस्थाच्या दोषांचे निर्मूलन करण्यासाठी योजलेली कृती.
- सक्षमीकरण – स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी आर्थिक बळ प्राप्त करून देणे.

२.५ स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) सहकार म्हणजे काय?
- २) भारतात सहकाराचा उदय केंव्हा झाला?
- ३) प्राचीन काळात भारतात कोणत्या सहकारी संस्था अस्तित्वात होत्या?
- ४) प्रा. ए. एम. खुस्त्रो समितीने आपला अहवाल केंव्हा सादर केला?
- ५) ए. बैद्यनाथन समितीचे गठन केव्हा करण्यात आले?

ब) चूक की बरोबर ते लिहा.

- १) भारतात सर्वप्रथम सहकारी खरेदी-विक्रीच्या क्षेत्रात सहकाराचा उगम झाला आहे.
- २) राज्य सहकारी बँका शेतीस दीर्घ मुदतीची कर्जे देतात.
- ३) प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्यांचे भारतातील व्यवस्थापन सदोष आहे.
- ४) वाढती थकबाकी हा सहकारी वित्तपुरवठा समोरील महत्वाची समस्या आहे.
- ५) ए. बैद्यनाथन समितीने आपला अहवाल २००८ मध्ये सादर केला.

२.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) दुर्बल व्यक्तीनी स्वच्छेने एकत्र येवून स्थापन केलेली संस्था म्हणजे सहकार होय.
- २) भारतात सहकारी चळवळीचा उदय १९०४ मध्ये झाला.
- ३) भारतात प्राचीन काळात कुल, ग्राम, श्रेणी या सहकारी संस्था आस्तित्वात होत्या.
- ४) खुस्त्रो कमिटीने आपला अहवाल १९८९ मध्ये सादर केला.
- ५) ए. बैद्यनाथन समिनीचे गठन ४ ऑगष्ट २००४ मध्ये करण्यात आले.

ब) चूक की बरोबर ते सांगा

- १) चूक
- २) चूक
- ३) बरोबर
- ४) बरोबर
- ५) चूक

२.७ सरावासाठी प्रश्न

अ) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्यांची कार्ये सांगा.
- २) जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांच्या समस्या सांगा
- ३) राज्य सहकारी बँकेची कार्ये व प्रगती स्पष्ट करा.
- ४) प्राथमिक व राज्य कृषी व ग्रामीण विकास बँकापुढील समस्या विषद करा.

ब) टिपा लिहा.

- १) प्राथमिक कृषी पतपुरवठा संस्थापुढील समस्या
- २) भारतातील सहकारी पतपुरवठा चळवळीचा उगम
- ३) खुस्त्रो समितीच्या शिफारशी
- ४) ए. बैद्यनाथन समितीच्या शिफारशी

२.८ क्षेत्रिय कार्य

- १) आपल्या जवळच्या प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढीस भेट देवून तिच्या समस्यावर अहवाल तयार करा.
- २) जवळच्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेस भेट देवून तिची कार्यप्रणाली अहवालरूपाने मांडणी करा.
- ३) आपल्या जिल्ह्यातील प्राथमिक कृषी व ग्रामीण विकास बँकेच्या कार्याचे परीक्षण करून अहवाल तयार करा.
- ४) खुस्त्रो समिती व ए. बैद्यनाथन समितीच्या शिफारशीचा अभ्यास करून भारतातील सहकारी पतपुरवठ्यात प्राथमिक कृषी सहकारी पतपेढ्यांचे व्यवस्थापन कसे असावे? यावर निबंधरूपाने टिप्पन लिहा.

२.९ अधिक वाचनासाठीचे पुस्तके

- १) Datta / Sundaram, 'Indian Economy' S. Chand & Company New Delhi 55th revised edition 2007
- २) Misra / Puri-Indian Economy' Himalaya Publishing House, Mumbai-25th silver Jubilee Edition 2007
- ३) Economic Survey-2008-09. Govt of India Publication, New Delhi.
- ४) Memoria C.B.- Agricultural Problems in India. Kitab Mahal Publication Allahabad. 25th Edition 2003
- ५) शिंदे आर. के. - 'भारतातील सहकारी चळवळ', राविल पब्लिकेशन, सातारा १९८०
- ६) कुलकर्णी/भोसले/चौगुले- 'सहकाराचा विकास', अजब प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती जुलै २००५
- ७) शाहा रूपा/दामजी बी. एच. - 'सहकार', फडके प्रकाशन कोल्हापूर. प्रथमावृत्ती सप्टेंबर २००८
- ८) "Revitalizing Rural Cooperative Credit System" Deptt, of Commerce and Management, Shivaji University Kolhapur. Sept. 2005.

सत्र ५ : घटक ३

भारतातील कृषि-सहकारी संस्था

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ सहकारी खरेदी-विक्री संस्था

३.२.२ सहकारी प्रक्रिया-संस्था

३.२.३ सहकारी शेती-संस्था

३.३ सारांश

३.४ पारिभाषिक संज्ञा

३.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

३.६ स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.७ सरावासाठी स्वाध्याय

३.८ क्षेत्रिय कार्य

३.९ संदर्भ पुस्तके

३.१ उद्दिष्टे

- भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाचे उद्देश समजून घेणे.
- सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाची रचना ची माहिती करून घेणे.
- सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाच्या अडचणी ची माहिती घेणे.
- सहकारी-खरेदी-विक्री संस्थाच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाय सुचिविणे.
- सहकारी प्रक्रिया संस्था म्हणजे काय ते समजून घेणे.
- सहकारी प्रक्रिया संस्थाचे अर्थव्यवस्थेतील महत्व समजून घेणे.
- सहकारी प्रक्रिया संस्था कशा पद्धतीने स्थापन करतात याची माहिती घेणे.
- सहकारी प्रक्रिया संस्थाची कार्यपद्धती समजून घेणे.
- सहकारी शेती संस्था स्थापनेचे उद्देश समजून घेणे.

- सहकारी शेती स्थापनेच्या फायद्याची माहिती घेणे.
- सहकारी शेती संस्थाची गरज समजून घेणे.
- सहकारी शेती पद्धतीत दोष ते दोष दुर करण्याच्या उपाययोजना सुचिविणे.

३.२ प्रास्ताविक :

भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम इंग्लंड व जर्मनमधील चळवळीच्या मदतीने झालेला आहे. सामुदायिक प्रयत्नातून स्वहित साधण्याची संकल्पना ही सहकाराची उपजत प्रेरणा आहे. मानवाच्या आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक प्रगतीची प्रमुख कारणे त्यांची ‘‘सहकार प्रवृत्ती’’ आहे. व्यक्तिस्वातंत्र्य, समाजाच्या कल्याणाचा विचार करण्यासाठी संघटित होणे आवश्यक आहे. यातून सहकार उगम झालेला आहे. विविध क्षेत्रातील कार्यक्षमता व उत्पादकता वाढविण्यास उत्तेजन देण्याचा उपाय म्हणून सहकाराकडे पाहिले जाते. रॉबर्ट ओवेन, सेट सायमन, डॉ. विल्यम किंग, शुलझ डेलिश, रफायसन, महात्मा गांधी, वैकुठलाला मेहता, धनंजयराव गाडगीळ इत्यादी तज्ज्ञांनी सहकार चळवळीची सुरुवात केली. प्रत्येक राष्ट्रात सहकारी चळवळ वेगवेगळ्या परिस्थितीत व वेगवेगळ्या कालखंडात सुरु झाल्याने सहकाराच्या संस्था वेगवेगळ्या प्रकारच्या स्थापन झालेल्या आहेत. भारतात शेतकऱ्यांच्यासाठी स्थापन झालेल्या संस्था आहेत. त्यांचा अभ्यास आपण करणार आहे. घटक क्रमांक २ मध्ये आपण भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम, अल्प व दीर्घ मुदतीचा कर्ज पुरवठा करणाऱ्या कृषी पत पुरवठासहकारी संस्था, खुस्त्रो समितीचा अहवाल व ए.बैद्यनाथन समितीच्या अहवालाचा अभ्यास केला आहे. घटक क्रमांक ३ मध्ये आपण सहकारी खरेदी विक्रीसंस्था सहकारी प्रक्रिया संस्था व सहकारी शेती संस्था संबंधीची माहिती सविस्तरपणे घेणार आहोत.

३.३ विषय विवेचन :

३.३.१ भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्था (Co-operative Marketing Societies)

भारतातील सहकारी चळवळीचा उगम जर्मनीतील सहकारी चळवळीच्या उगमाप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्यातून आणि कर्जबाजारीपणातून झालेला आहे. शेतकऱ्यांच्या उत्पादनास योग्य किंमत मिळावी व त्यांच्या आर्थिक हिताचे रक्षण करावे या हेतूने खरेदी-विक्रीसाठी संस्था स्थापन झालेल्या आहेत. भारतातील शेती विकासासाठी अंत्यत महत्वाची बाब म्हणजे शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीची कार्यक्षम व्यवस्था होय. भारतातील खरेदी-विक्री पद्धतीत अनेक गैरव्यवहार व दोष असल्याने शेतकऱ्यांना न्याय मिळत नव्हता. ऑल इंडिया रूरल सर्वें कमिटीने दिलेल्या स्पष्टीकरणातून बाजारावर प्रभाव व दबाव असणारा, वाहतूक व्यवस्था स्वतःच्या मालकीची असणारा, व पैसा असणारा व्यापारी यांच्याशी शेतकऱ्यांना आपल्या शेतमालाचा सौदा करावा लागत असे. व्यापाऱ्यांच्या लहरीपणावर शेतमालाला किंमत मिळत असे यातून मुक्तता करणेसाठी मध्यस्थांचे उच्चाटन करून शेतकऱ्यांच्या आर्थिक हितांचे रक्षण करणे, शेतकऱ्यांस योग्य किंमत मिळवून देणे या कल्पनेतून सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाची प्रगती झालेली आहे.

सहकारी खरेदी-विक्री संस्था (विपणन) व्याख्या-

भारत देशात शेतमालाची शेतकऱ्यांना मिळणारी किंमत फारच कमी तर त्यासाठी ग्राहकांना द्यावी लागणारी किंमत फारच जास्त असते. या दोन किंमतीतील फरक व्यापारी व दलाल मिळवीत असतात. उत्पादक व उपभोक्ते यांच्यादरम्यान वस्तूची देवान-घेवाण होत असते. यासाठी शेतमालाची विपणन व्यवस्था करणारी व सहकारी तत्वावर चालणारी संस्था स्थापन करण्यात आली या संस्थेच्या व्यवस्थेवरून व्याख्या केलेल्या आहेत.

- १) सभासद शेतकऱ्यांच्या वतीने त्यांच्या शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीचे व्यवहार पाहण्यासाठी तसेच त्यासंबंधीत सेवा देण्यासाठी सहकारी तत्वावर स्थापन झालेल्या संस्थेस खरेदी-विक्री असे म्हणतात.
- २) श्रीमती मागरिट दिग्वी यांच्या मते- “उत्पादक ते उपभोक्ता पर्यंत शेतमालाची विपणन कार्य करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी सहकारी तत्वावर स्थापन केलेल्या संस्थेस सहकारी खरेदी-विक्री संस्था असे म्हणतात.”
- ३) भारतीय रिझर्व बँकेच्या व्याख्येनुसार- “खाजगी व्यापाच्यांपेक्षा अधिक किफायतीशीरपणे उत्पादनाची खरेदी-विक्री करण्याच्या हेतूने सभासदांना मदत करण्याच्या दृष्टिने शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन स्थापन केलेल्या संस्था म्हणजे सहकारी विपणन संस्था होय.”
'A Co-operative marketing society is an association of cultivators organised on co-operative principles to perform marketing functions'
सहकारी खरेदी-विक्री संस्था ही शेतकऱ्यांची संघटना आहे व खरेदी -विक्रीची कार्ये करण्यासाठी सहकारी तत्वानुसार अशी संस्था स्थापन करण्यात येते.
- ४) “सहकारी विपणन किंवा खरेदी-विक्री संघटन असते; ज्यामध्ये खाजगी व्यापारी वर्गाने सुरु केलेल्या पारंपारिक व आर्थिक हिताचा अभाव असतो.”
थोडक्यात शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन स्थापन केलेली सहकारी संघटना होय.

सहकारी खरेदी-विक्री(विपणन) संस्थाचे उद्देश :-

शेतकऱ्यांना शेतमालाची विक्री योग्य पद्धद्धतीने करता यावी, त्यांची पिळवणूक होऊ नये त्यांच्या मालाला योग्य किंमत मिळावी या करिता संस्था स्थापन करण्यात आल्या या संस्थांच्या स्थापनेतील उद्देश पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) सर्व शेतकरी संघटीत करून शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य वाजवी किंमत मिळवून देणे
- २) शेतकरी सभासदांचे आर्थिक हितरक्षण करणे
- ३) शेतकऱ्यांची सौदाशक्ती वाढविणे
- ४) खरेदी-विक्री व्यवस्थेतील शेतकऱ्यास फसविणाऱ्या मधस्थ व दलालांचे उच्चाटन करणे
- ५) शेतकऱ्यांना शेतमालाच्या तारणावर कर्ज व अग्रिम उपलब्ध करून देणे.

- ६) शेतकऱ्यांनी विक्रीस आणलेल्या मालाची प्रतवारी लावणे.
- ७) सभासद शेतकऱ्यांनी दर्जेदार शेतमालाचे उत्पादन करण्यास प्रोत्साहन देणे
- ८) शेतमालाच्या किंमती स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करणे
- ९) शेतमालाच्या एकत्रीकरणाची व वाहतुकीची व्यवस्था करणे
- १०) खरेदी-विक्री संस्थेच्यावतीने किंमत धोरणाची अंमलबजावणी करणे.
- ११) शेतकऱ्यांना सुधारित पद्धतीची माहिती देणे तसेच सुधारित बी-बियाणे, खते, जंतुनाशके इत्यादिचा वाजवी दरात पुरवठा करणे.
- १२) विपणन व पतपुरवठा संस्थाच्या कार्यात सांगड घालणे व थकबाकीचे प्रमाण कमी करण्यास मदत करणे व पतपुरवठ्याचा विस्तार करणे.
- १३) विक्री व्यवस्थेतील गैर व्यवहार या अनिष्ट प्रथा. इत्यादिना आळा घालण्याचा प्रयत्न करणे.

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची वित्तिय साधने –

खरेदी-विक्री संस्थाना अल्प व दीर्घमुदतीच्या भांडवलाची गरज पुढील साधनाद्वारे भागविली जाते

- १) सभासद व सरकार यांनी जमा केलेले भागभांडवल
- २) सभासद व संस्थानी निर्माण केलेले भागभांडवल
- ३) बँका व इतर संस्थाकडून घेतलेली कर्जे
- ४) सरकारकडून मिळालेले अनुदान

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाचे व्यवस्थापन

सहकारी खरेदी-विक्री व्यवस्थापन लोकशाही पद्धतीने चालते. सभासदांकडून संचालक मंडळ निवडले जाते ते व्यवस्थापन पहात असते. तसेच कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करून व्यवस्थापन पाहिले जाते. आधुनिक काळात राजकारणाचा सहभाग वाढलेला आहे. त्यामुळे व्यवस्थापन योग्य पद्धतीने होत नाही.

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाची कार्ये –

अलीकडील काळात विपणन व्यवस्थेच्या संकल्पनेची व्याप्ती वाढली आहे. त्यामुळे अनेक व्यावसायिक कार्याचा व प्रक्रियांचा समावेश होतो. उत्पादकापासून ग्राहकांपर्यंत शेतमाल पोहचविण्याच्या क्रियेत अनेक कार्ये करावी लागतात ती पुढील प्रमाणे.

- १) शेतमाल एकत्र करणे – सहकारी खरेदी-विक्री संस्था तालुका व मोठ्या गावात कार्य करीत असतात. त्याठिकाणी शेतमाल गोळा करणे. शेतापासून संस्थेपर्यंत शेतमाल वाहतूक करण्यास मदत केली जाते.

- २) शेतमालाची वर्गवारी व प्रतवारी ठरविणे- शेतमाल एकत्र केल्यानंतर त्याच्या गुणधर्मानुसार, दर्जानुसार वर्गवारी करून प्रतवारी ठरवली जाते. त्यामुळे सभासदाना फायदा होतो.
- ३) शेतमालाच्या साठवणूकीच्या सोयी करणे-साठवणूकीच्या सोयीच्या अभावामुळे शेतमालाची नासधूस होत असते. तसेच शेतमालाला योग्य किंमत मिळेपर्यंत थांबण्याची तयारी नसते. सहकारी खरेदी-विक्री संस्था साठवणूकीच्या सोयीतून गोदाम व्यवस्था केली जाते त्यामुळे शेतकऱ्यांना आर्थिक लाभ होतो.
- ४) शेतमालाच्या साठचावर अग्रीम किंवा कर्जे उपलब्ध करणे- सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेला शेतमालाची प्रत्यक्ष विक्री करणे शक्य नसल्यास व शेतकऱ्यांना पैशाची आवश्यकता असल्यास त्यांना शेतमालाच्या तारणावर कर्ज देण्याची व्यवस्था केली जाते. शेतमालाला योग्य किंमत मिळेपर्यंत शेतकरी थांबू शकतात.
- ५) शेतमालाची विक्री करणे- सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाचे प्रमुख कार्य म्हणजे शेतमालाची विक्री करणे होय. सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांच्यामुळे शेतकऱ्यांना विफायतशीर किंमत मिळते. सहकारी संस्था नसतील तर मध्यस्थवर्ग शेतकऱ्यांची फसवणूक करीत असतो. खोटी वजने, मापे अत्यंत कमी किंमत इत्यादि गैरप्रकारामुळे शेतकऱ्यांची फसवणूक होत असते. सहकारी संस्था स्थापन झाल्यास शेतकऱ्याच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळते.
- ६) शेतमालावर प्रक्रिया करणे- शेतमालावर योग्य अशी प्रक्रिया करण्यात आली तर शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळते म्हणून शेतमालावर प्रक्रिया करण्यासाठी सोयी उपलब्ध करून द्याव्यात. उदा. तेलबिया, फळे, कापूस यासारख्या शेतमालावर प्रक्रिया करण्यात आल्यातर शेतमालाला योग्य किंमत मिळते.
- ७) पतपुरवठा व विक्रीची सांगड घालणे- शेतकरी सभासद ग्रामीण भागातून सहकारी संस्थाकडून कर्जे घेतात, शेतकऱ्यांनी विपणन संस्थाकडे शेतमाल विक्रीसाठी दिल्यानंतर विक्री करून येणारी रक्कम सहकारी पतपुरवठा संस्थाकडे पाठविली जाते. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे कर्ज परस्पर परतफेड केले जाते. पतपुरवठा व विक्री संस्थाची सांगड घातलीतर समस्या दूर होतात.
- ८) कृषिविषयक साहित्य वाजवी किंमतीत पुरविणे- शेतकऱ्यांना कृषिविषयक साहित्य जर वाजवी किंमतीत मिळाले तर त्यामुळे त्यांचा उत्पादन खर्च कमी होतो. व उत्पादनात वाढ होऊ शकते. अवजारे, रासायनिक खेते, बि-बियाणे इत्यादिची खरेदी करून हे स्वत दराने शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देते.
- ९) शेतमालाची निर्यात करणे-सहकारी खरेदी-विक्री संस्था शेतमालाच्या निर्यातीचे कार्य देखील करीत असतात. शेतकरी सभासदांनी निर्यात करण्यास योग्य शेतमालाचे उत्पादन केल्यास त्यासाठी आवश्यक सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.
- १०) माहिती संकलन करणे- खरेदी-विक्री संस्था ही सभासदांसाठी माहितीचे भांडार म्हणून कार्य करते. यात बाजार पेठेतील मालाची आवक, विक्री, दर इत्यादी माहिती गोळा करते. त्याच्या

आधारे पुढील काळात कोणत्या शेतमालास अधिक मागणी असेल व अधिक किंमत मिळेल त्या संबंधी माहिती व मार्गदर्शन दिलेजाते.

११) सरकारच्या वतीने शेतमालाची खरेदी करणे- शेतमालाची किमान आधार किंमत शासनाने ठरविलेली असते तेव्हा बाजारात आधार किमंतीपेक्षा किंमत कमी झाल्यास सरकार शेतमालाची खरेदी करीत असते. तेव्हा खरेदी सरकारच्या वतीने सहकारी संस्था करीत असतात.

१२) शासनास धान्य वसुली कार्यात मदत करणे- शासन लेव्ही स्वरूपात धान्य वसुली करीत असते तेव्हा शासनास मदत करणे किंवा त्यांच्या प्रतिनिधी म्हणून धान्य वसुलीस मदत करणे सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाचे ग्रामीण विकासातील महत्व

- १) शेतकऱ्यांच्या शेतमालास योग्य किंमत मिळवून देणे
- २) मध्यस्थांचे व सावकारांचे उच्चाटन करणे
- ३) उत्पादक शेतकरी व ग्राहकांच्या हितांचे रक्षण करणे
- ४) शेतकऱ्यांना शेतीच्या कार्यासाठी सेवा व सोई उपलब्ध करून देणे
- ५) पतपुरवठा व खरेदी-विक्री व्यवस्थेत मदत करणे
- ६) वाहतूक व्यवस्थेची सोय उपलब्ध करून देणे
- ७) कृषी मालाशी संबंधित बाजारपेठेचे योग्य नियमन करणे
- ८) शेतमालाच्या साठवणूकीची सोय करणे व तो सुरक्षित ठेवणे
- ९) उत्पादन वाढीसाठी प्रोत्साहन दिले जाते.
- १०) शेतकऱ्यांच्या सर्वांगिण विकास मदत केली जाते.

कृषिविषयक रॉयल कमिशनने (१९२८) सहकारी विपणनाचे महत्व स्पष्ट केलेले आहे. ‘व्यक्तिगत विपणनापेक्षा सामूहिक विपणन हे जास्त कार्यक्षम असते विशेषत: भारतासारख्या अर्थव्यवस्थेत जेथे लहान उत्पादक जास्त आहेत तेथे सामूहिक विपणन महत्वाचे आहे. म्हणूनच सहकारी विपणनाचे महत्वाचे आदर्श तत्व म्हणजे सहकारी विक्री होय. उत्पादनाचे प्रमाण उत्पादनाची प्रतवारी, निर्यात आणि ग्राहकापर्यंत माल पोहचविणे या बाबतही या संस्था मार्गदर्शन करतात.’’

सहकारी विपणन संस्थाचे फायदे :

सहकारी विपणन संस्थाचे विकसनशील मोठ्या प्रमाणात झालेले आहेत. डेन्मार्कमधील दुधजन्य पदार्थाची सहकारी विपणन पद्धती ही जगातील सहकारी विपणन पद्धतीचे आदर्श उदाहरण आहे. सहकारी विपणनाचे फायदे पुढील प्रमाणे.

१) शेतकऱ्यांची सौदाशक्ती वाढते : सहकरी विपणन संस्थामुळे शेतकऱ्यांच्या शेतमालाच्या तारणावर अग्रीम मिळतात. त्यामुळे त्यांची आर्थिक अडचन दूर होते. शेतमालाला योग्य किंमत मिळे पर्यंत माल साठवून ठेवता येतो. म्हणजे शेतकऱ्यांची सौदा शक्ती वाढविण्यास मदत होते

२) मध्यस्थांचे उच्चाटन होते : ग्रामीण भागात हंगामाच्या काळात कृषि उत्पादकाशी मध्यस्था मार्फत संपर्क साधून त्यांना जादा आगावू रक्कम देवून त्यांची पिक विक्रीविषयी लिहून घेतात. पिके उत्पादन झाल्यानंतर दर्जा, प्रतवारी न लावता कर्मी किमतीला माल खरेदी करून पिळवणूक करत जर सहकारी संस्था स्थापन झाल्यातर शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळते म्हणजे मध्यस्थ दुर करता येतात.

३) शेतमाल साठविण्याची सोय होते : सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाची गोदामे असतात त्यामुळे शेतमाल साठवण्यासाठी सोय होते. उंदिर, मुँग्या तसेच शेतमाल ओला होणे यापासून संरक्षण मिळते. शेतकऱ्यांचे नुकसान टळते.

४) शेतमाल उत्पादनाबाबत मार्गदर्शन प्रोत्साहन मिळते : सहकारी विपणन संस्था शेतकऱ्यांना शेती संबंधी मार्गदर्शन करतात. कोणत्या मालाला योग्य किंमत मिळेल व कोणते पिक लाभदायक आहे याची माहिती देते.

५) वाहतूक व्यवस्थेच्या सोई मिळतात : खरेदी-विक्री संस्थाची वाहतूकीची साधने असतात किंवा संस्था स्वस्त दरात शेतमालाची वाहतूक करतात. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादन खर्चात कपात होते.

६) शेतमालाच्या तारणावर कर्ज पुरवठा उपलब्ध होतो : सहकारी विपणन संस्था कृषी उत्पादकांना कृषि मालाच्या तारणावर कर्ज पुरवठा करतात त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक गरज पूर्ण होते. शेतमाल विक्रीनंतर शेतमाला वरील कर्ज फेड करणे सोये होते.

७) व्यापारी क्षेत्रातील अपप्रवृत्तीना आळा घालता येतो : सहकारी विपणन संस्था चांगल्या व्यापारी प्रवृत्तीची जोपासना करते. व्यापारी क्षेत्रातील खोटी वजन मापे काळा बाजार-अनेक प्रकारच्या मदत स्वरूपातील देणग्या पावत्या देणे, दानधर्म या स्वरूपात शेतकऱ्यांची होणारी पिळवणूक थांबवतात.

८) शेतमालाची एकत्रिकरण-बांधणी-वर्गीकरण करणे : सहकारी विपणन संस्था शेतमालाचे एकत्रीकरण, वर्गीकरण बांधणी, मालाचे संग्रहण व प्रक्रिया करणे इत्यादी स्वरूपाची कार्ये करतात त्यामुळे शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा होतो.

९) शेतमालास योग्य किंमत मिळते : शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळते. योग्य किंमत मिळेपर्यंत माल साठवून ठेवणे. मध्यस्थ दलाल यांचे उच्चाटन सौदा पद्धतीने विक्री होत असते त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळण्यास मदत होते.

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाच्या समस्या किंवा दोष :

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाच्या कार्यात अनेक दोष आहेत त्यामुळे त्यांच्या मंदगतीने विकास झालेला दिसून येतो भारतातील सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांमधील दोष अथवा समस्या आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येतात.

१) अपुरे भांडवल : सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाचा व्यवहार मोठ्या प्रमाणात असतो त्यामुळे जास्त भांडवलाची गरज असते. तसेच शेतकऱ्यांना शेतमालावर कर्ज द्यावे लागते त्यामुळे संस्थाकडे

खेळते भांडवल मोठ्या प्रमाणात असावे लागते. प्रत्यक्षात संस्थाजवळ अपुरे भांडवल असते त्यामुळे आपले कार्य व्यवस्थित पार पाढू शकत नाहीत.

२) **खाजगी व्यापान्यांची स्पर्धा :** एकूण उत्पादनापैकी २० ते २५ टक्के माल विपणन संस्थेमार्फत विकला जातो तर बाकीचा माल खाजगी व्यापान्यां मार्फत खरेदी-विक्री व्यवहारातून होत असतो. व्यापारी शेतकऱ्यांना शेतमालावर आगावू रक्कमा देत असतात. हंगामाच्या काळात शेतकऱ्यांना मदत करतात. त्यामुळे खाजगी व्यापान्यांची स्पर्धा वाढते.

३) **वाहतुकीच्या साधनांचा अभाव :** सहकारी खरेदी-विक्री बाजार पेठेपर्यंत वाहतूक करून आणण्यासाठी आवश्यक असणारी वाहने खरेदी करणे कठीण असते. कारण अपुरे भांडवल असते भाड्याच्या वहानाने वाहतूक करावी लागते तेंब्हा वहातूक खर्च वाढतो. शेतकऱ्यांचा शेतमाल वेळेत बाजार पेठेत आणता येत नाही. त्यामुळे खरेदी-विक्री व्यवहारात अडचण निर्माण होते.

४) **साठवणूकीचा अभाव :** शेतमालाची खरेदी केल्यानंतर शेतमालाला योग्य किंमत मिळेपर्यंत साठवून ठेवावा लागतो. परंतु खरेदी-विक्री संस्थाकडे गोदामे नाहीत त्यामुळे साठवणूकीच्या अडचणी निर्माण होतात. गोदामाच्या अभावामुळे भाडोत्री गोदामे घ्यावी लागतात. किंवा ताबडतोब माल विकावा लागतो त्यामुळे आर्थिक नुकसान होते.

५) **पतपुरवठा संस्थाशी नाममात्र संबंध :** सहकारी खरेदी-विक्री संस्था व पतपुरवठा संस्था यांच्यात नाममात्र संबंध आहेत. त्यामुळे भांडवल मिळविण्यात अडचणी निर्माण होतात. विक्री व्यवहारात सुलभता राखता येत नाही.

६) **प्रक्रिया सोईचा अभाव :** सहकारी खरेदी-विक्री संस्था आहेत त्यांना पुरेशा प्रमाणात प्रक्रिया सोई उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे शेतमालाला योग्य किंमत मिळवण्यात अडचणी निर्माण होतात.

७) **अकार्यक्षम व्यवस्थापन :** शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत देणे तसेच शेतीसाठी आवश्यक अवजारे पुरविणे ही उद्दिष्टे आहेत. परंतु ती साध्य करण्यासाठी तज्ज वर्ग संस्थेकडे नसतो. संस्थेकडे अपुरे भांडवल असते. त्यामुळे तज्ज व पुरेशा नोकरवर्ग कामावर ठेवणे अशक्य असते. कामगारांना शिक्षण-प्रशिक्षण देणे अशक्य असते. व्यवस्थापकीय संचालक सुद्धा शिक्षीत व तज्ज नसतात. त्यामुळे संस्थेच्या कार्यक्षमतेत वाढ घडून आणने कठीन होते.

८) **एकात्मतेचा अभाव :** राज्य सहकारी विपणन संस्था व प्राथमिक सहकारी विपणन संस्था यांच्या कार्यात व धोरणात सुसूत्रता नसते त्यामुळे विपणन संस्थाच्या विकासाची दिशा निश्चित करता येत नाही.

९) **हिशोब तपासणीचा अभाव :** सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेने खरेदी केलेल्या आणि विक्री केलेल्या मालाची वेळेवर नोंद केली जात नाही त्यामुळे योग्य तपासणी होऊ शकत नाही तसेच व्यवस्थापनाला योग्य माहिती नसते त्यामुळे हिशोब तपासणी वेळेवर होत नाही त्यामुळे संस्थेच्या कार्यात गैरव्यवहार होतात व पैशाचा गैरवापर केला जातो.

१०) शासकीय धोरणात अनिश्चितता : सहकारी खरेदी-विक्री संस्था बाबतचे शासकीय धोरण निश्चित नाही. शासनाच्या अयोग्य धोरणात्मक बदलामुळे संस्थेला आपले कार्य योग्य पद्धतीने करता येत नाही

उपाययोजना :

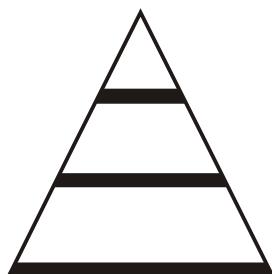
भारतात स्वातंत्र्यानंतर खरेदी विक्री संस्था स्थापन करण्यात आल्या परंतु या संस्थाना अपेक्षीत यश प्राप्त झालेले नाही कारण त्यांच्या व्यवहारात अनेक अडचणी किंवा समस्या आहेत त्या समस्या दूर केल्यास प्रगती होऊ शकते म्हणून काही उपाय सुचविले आहेत.

- १) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांनी भागभांडवलात वाढ करावी. आकर्षक व्याजदर देऊन ठेवी गोळा करून भांडवल वाढवावे.
- २) खरेदी-विक्री संस्थानी वहातूक व्यवस्था सुलभ करण्यासाठी स्वतःची वहातूक साधने घ्यावीत.
- ३) कार्यक्षम व्यवस्थापनासाठी तज्ज कर्मचारीवर्ग नेमावा व त्यांना शिक्षण प्रशिक्षण द्यावे.
- ४) हुंडी पद्धती व तारण कर्ज यासाठी संस्थानी प्रयत्न करावेत
- ५) खरेदी-विक्री संस्थानी प्राथमिक पतपुरवठा संस्थाना सभासदत्व द्यावे म्हणजे समन्वय साधला जाईल
- ६) सहकारी खरेदी विक्री संस्थांनी व्यापार क्षेत्रातील सावकार व मध्यस्थांना कोणते ही स्थान देऊ नये.
- ७) राष्ट्रीयीकृत व्यापारी बँका व रिझर्व्ह बँकेने कर्जरूपात भांडवल उपलब्ध करून द्यावे
- ८) ग्राहक व उत्पादक संस्थांच्या समन्वय साधन्याचा प्रयत्न करावा.
- ९) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थानी मालाची साठवणूक करण्याची गोदामाची व्यवस्था करावी.
- १०) सहकारी खरेदी -विक्री संस्थानी रोजच्या रोज नोंदणी केली पाहिजे म्हणजे हिशोब तपासणी योग्य होईल.
- ११) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थानी आपले कार्यक्षेत्र केवळ खरेदी-विक्रीपुरते मर्यादित ठेवावे. प्रक्रिया करण्याकडे लक्ष देऊ नये.
- १२) अस्तित्वात असलेल्या संस्थाची पुर्नरचना करावी किमान ४०० सभासदांसाठी एक प्राथमिक संस्था असावी
- १३) राज्य सरकार व आर्थिक संस्थानी सढलपणे आर्थिक मदत करावी.
- १४) वस्तूंची विक्री, मालसाठा, व्यवहार, खरेदी इ बाबत घाऊक संस्थांनी प्राथमिक संस्थाना मदत करावी.
- १५) ग्राहकांना अधिक चांगल्या दर्जाच्या वस्तूंची विक्री वाजवी दराने करून त्यांना आकर्षित करावे

१६) ज्या राज्यात ग्राहक संस्थाचा विकास झालेला नाही अशा ठिकाणी या संस्थाच्या स्थापनेसाठी सरकारने प्रयत्न करावेत.

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची रचना :

भारतात सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांची रचना संघीय पद्धतीची आहे. त्यांचे व्यवस्थापन लोकशाही पद्धतीने चालते. राज्य पातळीवर राज्यसहकारी संस्था, जिल्हा पातळीवर जिल्हा सहकारी खरेदी-विक्री संघ आणि स्थानिक पातळीवर प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्था कार्य करीत असतात.

राष्ट्रीय सहकारी संघ
राज्य सहकारी संघ
जिल्हा सहकारी संघ
प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संघ

अ) प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्था : भारतात सहकारी खरेदी-विक्री संस्था गावपातळीवर स्थापन केल्या जातात. शेतकरी, कारागीर कुटिरउद्योजक या संस्थेचे सभासद असतात. या संस्था सभासद शेतकऱ्यांच्या शेतमालाची प्रतवारी लावणे, साठवणूकीची व्यवस्था करणे, वाहतुक व्यवस्था करणे, शेतमालाची विक्री करणे, शेतीसाठी बियाणे किटकनाशके इत्यादिचा पुरवठा करतात. तसेच शेतमाल साठवणूक ठेवणे व त्यावर प्रक्रिया करणे यास मदत करतात. या संस्था जिल्हा सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाच्या सभासद असतात.

ब) जिल्हा सहकारी खरेदी-विक्री संघ : जिल्हापातळीवर या संस्थाना मध्यवर्ती सहकारी खरेदी-विक्री संघ असेही म्हणतात. महाराष्ट्र, पंजाब, गुजरात व तामिळनाडू या सारख्या राज्यात जिल्हा खरेदी-विक्री संघ स्थापन करण्यात आलेल्या आहेत.

विविध तालुका पातळीवर स्थापन झालेल्या प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्था या संस्थाच्या सभासद असतात. सभासद संस्थाना बि-बियाणे, खते अवजारे इत्यादी पुरवठा करतात. प्राथमिक संस्थाच्या कार्यात सुसूत्रता आणणे, साठवणूकीची सोय करणे, मार्गदर्शन करणे यासारखी कार्ये जिल्हा सहकारी खरेदी विक्री संघामार्फत केली जातात.

क) राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघ : राज्य पातळीवरील शेतमालाच्या खरेदी-विक्रीची कार्ये करणारी सर्वोच्च संस्था म्हणजे राज्य सहकारी खरेदी-विक्री संघ होय. या संस्थेचे कार्यक्षेत्र एका राज्यापुरते संघ मर्यादित असते.

जिल्हापातळीवर कार्य करणाऱ्या सर्व जिल्हा सहकारी खरेदी विक्री संघ, राज्यसहकारी खरेदी-विक्री संघाचे सभासद असतात. प्राथमिक सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांना या संघाचे सभासदत्व दिले जाते. जिल्हा संघ व प्राथमिक संस्थाना कर्जपुरवठा करणे, त्यांच्या कार्यात सुसूत्रता आणणे, त्यांना

मार्गदर्शन करणे, रासायनिक खते, शेती अवजारे या सारख्या वस्तू उपलब्ध करून देण्यासाठी मदत करणे. सभासदांना बाजार पेठांची माहिती देणे इत्यादी कार्ये केली जातात.

ड) नाफेड किंवा राष्ट्रीय कृषि सहकारी खरेदी-विक्री संघ : (NAFED) विविध राज्यातील सहकारी खरेदी विक्री संघाच्या पुढाकारातून नाफेड या संस्थेची १९५८ मध्ये स्थापन झाली. राज्य पातळीवरील विपणन संस्थाच्या कार्यात सूसूत्रता आणणे हा नाफेडच्या स्थापनेमागील उद्देश आहे. नाफेड ही संस्था आंतरराष्ट्रीय व्यापारात भाग घेते. शेतमालाची निर्यात करणे, जिवनावश्यक वस्तूंची आयात करणे व जिल्हा सहकारी खरेदी-विक्री संघा मार्फत वाटत करणे शासनास खरेदी-विक्री व्यवहारात मदत करणे इत्यादी.

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाची प्रगती : भारतात खरेदी-विक्री संस्थाची स्थापना स्वातंत्र्यापूर्वीच झालेली आहे. १९१५ मध्ये मुंबई व १९१८ मध्ये हुबली येथे खरेदी-विक्री संस्थाची स्थापना करण्यात आली होती. स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्रात, आंध्रप्रदेशात, बिहार, तामील्नाडू आणि उत्तर प्रदेश या राज्यात विशेष प्रगती केली आहे. महाराष्ट्र व गुजरातमध्ये कापूस खरेदी-विक्रीस मदत केली आहे. ऊस, तंबाखू, फळे, भाजीपाला यांच्या खरेदी-विक्रीसाठी मदत करतात.

१९६१ मध्ये ३१०८ प्राथमिक संस्था, १७१ जिल्हा संघ, २४ राज्य संस्था अस्तित्वात होत्या.

१९८१ मध्ये देशात ४००० प्राथमिक संस्था होत्या. जिल्हा स्तरावर ३०० संस्था होत्या.

१९९५-९६ मध्ये सहकारी विपणन संस्था ४६०० आहेत तर ३५०० संस्था ह्या विशिष्ट वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीस काम करीत होत्या.

राष्ट्रीय पातळीवर (NAFED) संस्था आहे. राष्ट्रीय पातळीवरील माल खरेदी विक्रीसाठी मदत करीत आहे. त्याच्या २५ शाखा आहेत. महाराष्ट्र, गुजरात, पंजाब आणि उत्तर प्रदेश ह्या चार राज्यांचा वाटा ७५ टक्के इतका होता. अन्ननधान्ये, कापूस, ऊस यांचा वाटा ७५ टक्के आहे.

सद्या देशात ६३०० इतक्या प्राथमिक विपणन संस्था आहेत तर ३५०० संस्था ह्या विशिष्ट वस्तूंच्या खरेदी-विक्रीत मदत करीत आहेत. तंबाखू, फळे, भाजीपाला विकणाऱ्या सहकारी खरेदी-विक्री संस्था आहेत.

३.३.२ भारतातील सहकारी प्रक्रिया संस्था Co-operative processing societies

ग्राहकांना दर्जेदार आणि चांगली वस्तू उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रक्रिया करणे आवश्यक असते. ग्राहकांना जास्तीत जास्त समाधान देण्याच्या दृष्टिने अन्नधान्य आणि इतर शेतमालांवर प्रक्रिया करणे आवश्यक असते. शेतीतून उत्पादन होणाऱ्या शेतमालावर प्रक्रिया करणे म्हणजे उसापासून गूळ किंवा साखर उत्पादन करणे, कापूस कापडगिरण्यापर्यंत जाण्यापूर्वी त्यातील सरकी काढणे होय. भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात सहकारी तत्वावर 'प्रक्रिया' उद्योग सुरु केल्यास त्यांच्या उत्पादनास चांगली किंमत मिळते त्याचा आर्थिक फायदा होतो. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढण्यास व त्यांचे दारिद्र्य कमी होण्यास मदत होते या कल्पनेतून व विश्वासातून सहकारी प्रक्रिया उद्योगाची प्रगती झाल्याचे दिसते.

सहकारी प्रक्रिया संस्थांचे महत्व/आवश्यकता -

भारतासारख्या कृषिप्रधान देशात जलद आर्थिक विकासासाठी व सहकारी चळवळीचा पाया मजबूत करण्यासाठी सहकारी प्रक्रिया महत्वाची आहे. भारतीय कृषि क्षेत्रांचा विकास आणि उत्पादन वाढ यावर देशाचा आर्थिक विकास अवलंबून असतो प्रक्रिया संस्थामुळे शेतकऱ्यांच्या शेतमालास योग्य भाव मिळतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थितीत सुधारणा होऊन शेती उद्योग किफायतशीर होतो, राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ होते, सहकारी प्रक्रियास संस्थांचे महत्व खालील प्रमाणे

१) आर्थिक विकासाला मदत : भारतीय अर्थव्यवस्था कृषि क्षेत्रातील विकासावर आधारित असून राष्ट्रीय उत्पन्नातील कृषि क्षेत्राचा हिस्सा ५४ टक्के आहे तसेच अर्थव्यवस्थेतील ८० टक्के उद्योग कृषि उत्पादनावर आधारित आहेत त्यामुळे कृषि विकासातून देशाचा आर्थिक विकास होतो.

२) सामाजिक आर्थिक बदल : ज्या प्रदेशात सहकारी तत्वावर प्रक्रिया उद्योग आहेत तेथील सामाजिक आर्थिक बदलाचे तो महत्वाचे साधन झाला आहे. विविध प्रकारची आर्थिक शेतकऱ्यांना उपलब्ध होते.

३) कृषिमालास योग्य किंमत मिळवून देणे- कृषि क्षेत्रात उत्पादन होणारा माल शेतकरी वर्ग आपल्या आर्थिक अडचणीमुळे मध्यस्थांना किंवा व्यापाऱ्यांना कमी किंमतीत विकतो. शेतकऱ्यांना आर्थिक नुकसान सोसावे लागते. जर शेतमालावर सहकारी तत्वावर आधारित प्रक्रिया संस्था म्हणून मालावर प्रक्रिया करून विकल्यास योग्य किंमत मिळते. उदा. तेलबिया, तांदूळ, काजू वगैरे

४) पतपुरवठा व प्रक्रिया यांच्यात समन्वय - सहकारी पतपुरवठा आणि सहकारी विपणन यांच्यात नेहमी समन्वय घालणे आवश्यक असते. पतपुरवठा संस्थानी दिलेल्या कर्जाची योग्य परतफेड किंवा वसुली करण्यासाठी प्रक्रिया संस्था मदत करतात. म्हणून सहकारी प्रक्रिया संस्थाचा विकास महत्वाचा आहे.

५) विकसित बाजारपेठांचा लाभ घेणे- जागतिकीकरणामुळे कृषिमाल आणि कृषी औद्योगिक उत्पादनांना इतर देशांच्या बाजारपेठा खुल्या झाल्या आहेत. प्रक्रिया सहकारी संस्था आपली उत्पादने जशा बाजारपेठात विकून त्याचा लाभ शेतकऱ्यांना मिळवून देतील. सहकारी प्रक्रिया संस्था राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सहकार्य वाढवून कृषी उत्पादनांना व्यापक बाजारपेठ आणि चांगली किंमत मिळवून देण्यास मदत करतील.

६) उपपदार्थाचे उत्पादन व उत्पन्नात वाढ - शेतमालावर प्रक्रिया केल्यास विविध प्रकारचा माल शिल्लक राहतो त्यापासून उपपदार्थाचे उत्पादन करता येते. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होते. उदा. साखर कारखान्यात मळीपासून अल्पोहोल तर चोथ्यापासून (बगॅस) पासून कागद उत्पादन करता येते. त्यामुळे रोजगार, उत्पादन व उत्पन यात वाढ होते.

७) ग्रामीण औद्योगिकीकरणास मदत- शेतकीवर अवलंबून असणाऱ्या लोकांना पर्यायी रोजगार मिळवून देण्यासाठी ग्रामीण औद्योगिकीकरण आवश्यक असते. प्रा. धनंजयराव गाडगीळ यांच्या मते 'सहकारी प्रक्रिया संस्था' ही कृषि विपणन व पतपुरवठा पद्धती बळकट करतेच त्याच बरोबर ग्रामीण औद्योगिकीकरणासाठी व्यापक आधार निर्माण करते. ग्रामीण भागात प्रक्रिया संस्था प्रगत झाल्यास

ग्रामीण भागात गुंतवणूक व रोजगार वाढण्यास चालना मिळते. परिणामी ग्रामीण भागाचा जलद विकास होतो.

c) शेतमालाच्या किंमती स्थिर व योग्य किंमत मिळवण्यास मदत – कृषी क्षेत्रात उत्पादीत होणारा माल शेतकरी वर्ग आपला माल मिळेल त्या किमतीला विकत असतो. कारण त्याची आर्थिक अडचण असते. जेंब्हा शेतमाल उत्पादीत होतो तेंब्हा किंमती घसरत असतात. तेंब्हा माल प्रक्रिया संस्थानी साठवून त्यावर प्रक्रिया केली आणि शितगृहे-गोदाम यामध्ये साठवून ठेवल्यास योग्य किंमत मिळते व किंमत स्थिर रहाते.

सहकारी प्रक्रिया संस्थाचा विकास केवळ ग्रामीण भागाचे उत्पन्न आणि उत्पादनवाढीसाठी पुरवठात वाढ करण्यासाठीच आवश्यक नसतो तर सहकारी ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या उभारणीसाठीही त्याची आवश्यकता असते. जेथे सहकारी प्रक्रिया संस्था कार्यरत आहेत. तेथील विविध सलग्नीत संस्थाचा क्षेत्रांचा विकास झाला आहे.

सहकारी प्रक्रिया संस्थाची पार्श्वभूमी :

भारतात सहकारी प्रक्रिया संस्थाची सुरुवात सन १९१७ मध्ये मैसूर राज्यात सहकारी कॉटन जिनिंग फॅक्टरी यात झाली गुजरात राज्यात १९२१ मध्ये सहकारी प्रक्रिया संस्थेची स्थापना झाली. १९३३ मध्ये महाराष्ट्रात प्रवरानगर सहकारी साखर कारखाना स्थापन झाला. सहकारी दुग्ध व्यवसाय, सहकारी कुकूटपालन, भात प्रक्रिया, फळ प्रक्रिया यासारखे सहकारी प्रक्रिया संस्था स्थापन झालेल्या आहेत. सद्या भारतात २५०० कृषि सहकारी प्रक्रिया संस्था कार्यरत आहेत. देशात एकूण २२० सहकारी साखर कारखाने आहेत. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत शेतमालाच्या प्रक्रिया संस्थांना महत्वाचे स्थान आहे.

संघटन व रचना :

भारतातील सहकारी क्षेत्रातील प्रक्रिया संस्थाची स्थापना लोकशाही तत्वानुसार झालेली आहे. देशात संघीय स्वरूपाचे व्यवस्थापन व संघटन आहे.

सहकारी प्रक्रिया संस्थाची स्थापना १) विपणनास मदत करणे यानुसार स्थापना झालेली आहे. २) स्वतंत्रपणे प्रक्रिया संस्था म्हणून स्थापन झालेल्या आहेत. उदा. साखर कारखाने, कापड गिरण्या, तेल गिरण्या इत्यादी चा समावेश या संस्थामध्ये होतो.

अ) सहकारी साखर कारखाने

प्रस्तावना : भारतातील सहकारी प्रक्रिया उद्योगांपैकी एक म्हणजे सहकारी साखरकारखाने होय. देशात साखर कारखानदारीची सुरुवात इस्टइंडिया कंपनीच्या काळात झाली. ब्रिटीश सरकारच्या धोरणाने व सहकार्याने महाराष्ट्रात खाजगी साखर कारखाने उभारले होते. १९४५ मध्ये धनजयगाव गाडगीळ व विडुलराव विखे पाटील यांच्या पुढाकाराने सहकारी क्षेत्रात साखर कारखाना सुरु करण्याचा प्रयत्न अहमदनगर जिह्वातील लोणी येथे 'प्रवरा सहकारी साखर कारखाना' या नावाने स्थापन केला. तसेच महाराष्ट्रात सांगली येथे कै. वसंतराव दादा पाटील आणि इतर नेत्यांनी पश्चिम महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखाने काढलेले आहेत. सहकारी साखर कारखान्यांचा जलद विकास

झाल्यामुळे भारत हा जगातील सर्वाधिक साखरेचे उत्पादन करणारा देश आहे. तसेच भारतातील कृषि उद्योग म्हणून दुसऱ्या क्रमांकाचा आहे.

भारतातील सहकारी साखर कारखान्यांचा विकास-

भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी कृषी आधारित उद्योग म्हणून साखर उद्योगाला विशेष स्थान देण्यात आले त्यामुळे साखर उद्योगांचा विकास झाला.

पुढील तक्त्यामध्ये साखर उद्योगांची केलेली प्रगती दर्शविलेली आहे.

वर्षे	साखर कारखान्यांची संख्या	साखर उत्पादन (हजार टन)
१९५०-५१	१३९	१४८३
१९६०-६१	१७३	३०२८
१९७०-७१	२१६	३७४०
१९८०-८१	३१४	५१४७
१९९०-९१	३७७	१०९८८
२०००-०१	५०६	१८५००
२००६-२००७	५६१	२८२९९

संदर्भ – दत्त/सुंदरम-इडियन इकॉनॉमी-एस.चाँद अँड कंपनी, नवी दिल्ली पान नं.५४९

अशा प्रकारे साखर उद्योगांची प्रगती झालेली आहे. ४५ द.लक्ष ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांना अप्रत्यक्ष रोजगार मिळतो साखर कारखान्यात ३.२५ लाख लोकांना प्रत्यक्ष रोजगार मिळतो.

सहकारी साखर कारखाने व ग्रामीण विकास :

ग्रामीण भागातील शेतकरी आणि आर्थिक दृष्ट्या दुर्बल घटकांचा सर्वांगीण विकास करणे हे उद्दिष्ट साध्य झालेले आहे. आर्थिक सामाजिक विकासातील भूमिका ही अत्यंत महत्वाची आहे. एकंदरीत ग्रामीण भागातील लोकांच्या आर्थिक व सामाजिक उन्नतीसाठी सहकारी साखर कारखाने अत्यंत उपयुक्त आहेत.

अ) साखर कारखान्याची भूमिका कोणती आहे ते पुढील प्रमाणे

- १) साखर कारखान्यांनी जल सिंचन योजना तयार केलेल्या आहेत.
- २) पिकाखालील जमिनीचे क्षेत्र वाढविले आहे.
- ३) साखर कारखान्यानी रोजगार निर्मितीत महत्वाची भर घातलेली आहे.
- ४) वाहतूक व्यवस्थेत सुधारणा झालेली आहे.

- ५) ग्रामीण भागातील मुलांच्या विकासासाठी शैक्षणिक क्षेत्रात ही सुधारणा घडवून आणलेल्या आहेत.
- ६) खेड्यातील लोकांना बचतीच्या सवयी लावण्याच्या दृष्टिने आणि कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी बँकिंग सेवेचा विस्तार केलेला आहे.
- ७) माहिती-तंत्रज्ञानाची उपलब्धता करणे
- ८) ग्रामीण भागात उद्योगाचे विकेंद्रीकरणात सहकारी साखर कारखान्याचे योगदान महत्वाचे आहे.
- ब) भारतातील साखर कारखान्यासमोरील समस्या :

अलिकडील काळात देशातील साखर कारखानदारीच्या विकासाला चालना मिळत असली तरी साखर कारखान्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे हे लक्षात घेतले पाहिजे. साखर कारखान्यांच्या समस्यांचे स्वरूप पुढील प्रमाणे-

- १) चुकीचे स्थानिकीकरण - भारतीय साखर उद्योगाचे स्थानिकीकरण हेच चुकीच्या पद्धतीने झालेले आहे. ६०% साखर कारखाने उत्तरप्रदेश व बिहार राज्यात आहेत.
- २) उसाची दर एकरी उत्पादकता कमी- भारतात दर एकरी उत्पादन अतिशय कमी आहे. ऊसाचे कमी उत्पादन व त्यातील साखरेचा कमी उतारा यामुळे उत्पादन खर्च वाढतो उदा. क्युबा मध्ये एकरी उत्पादन १७.५ मे. टन भारतात १४.७० मे टन जादा ५६-२२ मे टन आहे.
- ३) उसाची प्रत- गळीतासाठी येणारा ऊस पूर्ण परिपक्व, ताजा व स्वच्छ असणे आवश्यक आहे. परंतु प्रत्यक्षात तसे नसते. बियाणे कनिष्ठ दर्जाची आहेत.
- ४) जुनी यंत्रसामग्री- देशातील अनेक साखर कारखान्यामध्ये ३५ ते ४० वर्षांपूर्वीची यंत्रसामग्री कार्यरत आहे.
- ५) साखर उद्योगांची गाळप क्षमता कमी- भारतातील साखर कारखान्यांची गाळप क्षमता अत्यंत कमी आहे. क्युबा, इजिप्तमध्ये अनुक्रमे ४००० ते ८००० टनांची आहे तर भारतात ३००० टन आहे.
- ६) विविध करांची आकारणी - राज्य सरकारच्या ऊस खरेदी कर केंद्रीय उत्पादनकर, स्थानिक कर, वाहतूक भाडे, विजेचा वाढता दर इ. कारणामुळे साखरेचे उत्पादन खर्च वाढत आहे.
- ७) ऊस तोडणी कामगारांचा प्रश्न- हंगाम कालखंडामध्ये प्रत्येक कारखान्यात सरासरी ३००० ते ५००० तोडणी कामगारांची गरज असते पण प्रत्यक्षात कामगार उपलब्ध होत नाहीत.
- ८) सहकारी धोरण-सरकाचे साखर विषयक धोरणच साखर उद्योगांच्या विकासाला उपयुक्त ठरत नाही.
- ९) राजकारणाचा सहभाग- सहकारी साखर कारखाने हे राजकारणाचे अड्ऱे बनलेले आहेत. काळाबाजार, भ्रष्टाचार, नफेखोरी, सत्ता टिकविणे या सारख्या बाबी राजकारणामुळे घडत आहेत.

१०) अकार्यक्षम व अप्रशिक्षीत कामगार वर्ग- सहकारी साखर कारखान्यात भरती केलेले कामगार हे प्रामुख्याने राजकारण व वशिलेबाजीने आलेले आहेत. प्रामाणिक पणा व कार्यक्षमपणे काम करताना दिसत नाहीत.

११) पर्यावरणीय समस्या- साखर उत्पादनाच्या प्रक्रियेतून निर्माण होणारे दूषीत पाणी, कारखान्याची मळी पासून प्रदूषण वाढत आहे. कारखान्याची मळी नदी पात्रात सोडली जाते त्यामुळे अनेक आजार वाढत आहेत. म्हणून पर्यावरण समस्या निर्माण होतात.

साखर उद्योगातील समस्याचे वाढते प्रमाण आहे त्याचे व्यापक गंभीर परिणाम होतात म्हणून कारखाना व्यवस्थापनाने वसरकारने काही उपाय योजने आवश्यक आहे. सरकारने नव्या आर्थिक धोरणानुसार काही धारणात्मक बदल करणे आवश्यक आहे. नविन तंत्रज्ञानाचा वापर करून अधिक चांगल्या दर्जाची व वाजवी किमतीच्या साखर ग्राहकांना उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करावा.

ब) सहकारी कापूस प्रक्रिया संस्था :

कापूस हे भारतातीलशेती उत्पादनापैकी एक महत्वाचे व व्यापारी पिक आहे. कापूस उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांकडून व्यापारी व दलाल कापूस खरेदी करतात. कापसातील सरकी काढतात व कापसाच्या गाठी बांधून सूत बनविण्यासाठी विक्री करीत असतात. ह्या प्रक्रिया खाजगी क्षेत्रात केल्यास शेतकऱ्यांना त्या कापसाची योग्य किंमत मिळत नाही. शेतकऱ्यांची फसवणूक होते यातून मार्ग काढण्यासाठी सहकारी तत्वावर कापूस प्रक्रिया संस्था स्थापन करण्याची आवश्यकता आहे. कापूस उत्पादकांनी सहकारी तत्वावर जिनिंग-प्रेसिंग फॅक्टरीज स्थापन केल्या आहे. त्यानंतर सहकारी कापूस प्रक्रिया व कापड गिरण्या सुरु केलेल्या आहेत.

भारतातील सहकारी कापूस प्रक्रिया संस्थाची प्रगती –

भारतात सन १९५१ मध्ये पहिली सहकारी सूत गिरणी सुरु झाली. त्यानंतर सहकारी सुत गिरण्याची संख्या वाढत गेलेली आहे.

- १) सहकारी जिनिंग-प्रेसिंग संस्था-** कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांनी सहकारी तत्वावर या गिरण्या सुरु केल्या आहेत. शेतकारी सहकार-बँका यांच्याकडून भांडवल मिळविले जाते. १९६५-६६ मध्ये १५५ इतकी संख्या होती. १९८१ नंतर २४६ इतकी झाली ५,७१,००० टनापर्यंत कापसावर प्रक्रिया केली जाते
- २) सहकारी सूत गिरण्या-** कापूस प्रक्रिया संस्थाचा दुसरा भाग म्हणजे सूतगिरणी होय. १९५१ मध्ये सूतगिरणी सुरु झाली. १९९१ नंतर १४६ इतक्या सुत गिरण्या कार्यरत आहेत. चात्यांची संख्या ३६ लाख इतकी आहे. सद्या १९४ कोटी रु. विक्री केलेली रक्कम आहे.

भारतातील कापूस प्रक्रिया संस्था पुढील समस्या :

- १) सहकारी सूत गिरण्यांना कच्चा माल पुरेसा मिळत नाही
- २) सहकारी सूत गिरण्यांना पुरेशे भांडवल उपलब्ध होत नाही
- ३) शिक्षीत व प्रशिक्षित कामगार वर्गाचा अभाव आहे.

- ४) दर हेक्टरी कापूस उत्पादनाचे प्रमाण कमी त्यामुळे जादा कापूस उपलब्ध होत नाही त्यामुळे जास्त किंमत द्यावी लागते.
- ५) जुनी यंत्रे आहेत त्यामुळे उत्पादन क्षमता कमी आहे.
- ६) सरकारी धोरणाचा परिणाम होत आहे.
- ७) विविध करांची आकारणी होते त्यामुळे खर्चाचे प्रमाण वाढून सुत गिरण्यांना तोटा होत आहे.

सूत उद्योगातील समस्याचे वाढते प्रमाण आहे त्याचे व्यापक प्रमाण आहे तरी शेतकऱ्यांना कापूस उत्पादन हे एक वरदानच आहे म्हणून सरकारने सहकारी तत्वावर खरेदी धोरण आमलात आणावे व कच्चा माल उपलब्ध करून द्यावा. ग्रामीण भागातील कापूस उत्पादकाना व इतर व्यक्तिना रोजगार मिळवून देण्यामध्ये सूत गिरण्या महत्वाची भूमिका बजावतील.

भारतातील सहकारी प्रक्रिया संस्थामधील दोष/समस्या –

सहकारी प्रक्रिया संस्थामध्ये उत्पादन क्षमतेचा अपुरा वापर होत असतो. साखर कारखाने, सूत गिरण्या, भात गिरण्या, फळ प्रक्रिया संस्था, तेल गिरण्या, शेंगदाणा प्रक्रिया डाळ प्रक्रिया, अशा अनेक संस्था आहेत परंतु त्या संस्थाच्या कार्यात अनेक अडचणी येतात. त्या अडचणी समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

१) कच्च्या शेतमालाचा अपुरा पुरवठा – सहकारी प्रक्रिया संस्थांना पूर्ण क्षमतेने काम करण्याइतका शेतमालाचा पुरवठा होत नाही. राज्य सरकारचे आधार किंमतीबाबतचे धोरण चुकीचे, त्यामुळे कच्चा शेतमाल खरेदी करणे अडचणी होत असते.

२) किंमतीमधील बदल – शेतमालाच्या उत्पादनात सतत चढउतार होत असतात. परिणामी प्रक्रिया संस्थाना तोटा सहन करावा लागतो आधारभूत किंमती बाबतचे धोरण पण चुकीचे आहे.

३) भांडवलाची कमतरता – शेतमालावर प्रक्रिया करण्यासाठी यंत्र सामग्री खरेदी करावी लागते. शेतमालाची साठवणूक करण्यासाठी गोदामाची गरज असते. सहकारी प्रक्रिया संस्थाकडे असणाऱ्या अपूच्या भांडवलामुळे प्रक्रिया करण्याच्या कामात अडथळे निर्माण होतात. सुधारित पद्धतीने प्रक्रिया योजना राबविता येत नाहीत.

४) प्रशिक्षित व्यवस्थापकीय कर्मचाऱ्यांचा अभाव – प्रक्रिया संस्थेचे कार्य हे योग्य व्यवस्थापनावर अवलंबून असते. सहकार क्षेत्रात राजकारणाचा हस्तक्षेप असतो. त्यामुळे योग्य प्रशिक्षण व्यवस्थापन घेण्यात अडचणी निर्माण होतात. तसेच अपूच्या भांडवलामुळे योग्य वेतन देऊन तज कर्मचारी नेमता येत नाहीत.

५) खाजगी संस्थांची अनिष्ट स्पर्धा – शेतमालावर प्रक्रिया करण्याच्या अनेक खाजगी संस्था आहेत. त्या संस्थाशी सहकारी संस्थांना स्पर्धा करावी लागते. अपूच्या भांडवलामुळे व अकार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे स्पर्धा करणे अशक्य होत असते.

६) ग्रामीण भागातील प्रतिकूल प्ररिस्थिती- शेत मालावर प्रक्रिया करणाऱ्या संस्था प्रामुख्याने ग्रामीण भागातच सुरु करणे फायद्याचे असते. ग्रामीण भागात वाहतूक व दळणवळण बँका, या सारख्या आर्थिक संस्था समोर अनेक अडचणी निर्माण होतात.

७) प्रक्रिया संस्थाचे मर्यादित कार्यक्षेत्र- दरवर्षी शेतीमधून उत्पादित होणारा शेतमाल उत्पादित होत असतो. परंतु संस्थाचे कार्यक्षेत्र मर्यादित असल्यामुळे आणि आकार लहान असल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात शेतमालावर प्रक्रिया करू शकत नाहीत.

८) व्यापारी व दलांलाचे वर्चस्व- सहकारी प्रक्रिया संस्था ह्या प्राथमिक उत्पादकांनी स्थापन करणे आवश्यक असते परंतु देशात खाजगी व्यापाऱ्यांच्या संस्था आहेत. उदा. महाराष्ट्रात विदर्भात ७० टक्के भातगिरण्या खाजगी व्यापाऱ्यांच्या आहेत.

९) अनियमित हिशेब तपासणी - संस्थाची हिशेब तपासणी नियमित केली जात नाही. त्यामुळे संस्थांच्या कार्याचे योग्य मुल्यमापन होत नाही. तसेच संस्थाचालक व सेवकांना स्वतःचा खाजगी फायदा करून घेण्यास मदत मिळते. त्यामुळे संस्था तोट्यात चालतात.

१०) उत्पादन खर्च अधिक असतो- प्रक्रिया सहकारी संस्थातून राजकारणाचा शिरकाव झाल्यामुळे संस्थेच्या हिताकडे लक्ष दिले जात नाही. अनावश्यक कर्मचारी भरती, व्यवस्थापनातील अपुरेणा, अकार्यक्षमता इत्यादीमुळे खर्चाचे प्रमाण वाढते. त्यामुळे उत्पादन खर्च वाढतो.

११) इतर समस्या - कर्ज मिळण्यासाठी वेळ, तांत्रिक ज्ञान अपुरे असते सभासदांची असमर्थता- भ्रष्टाचार इत्यादि समस्याचा परिणाम प्रक्रिया संस्थावर होत असतो.

भारतातील सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या समस्यावर उपाययोजना -

देशात सहकारी क्षेत्रात प्रक्रिया संस्थाची वाढ मोठ्या प्रमाणात होण्यासाठी त्या संस्था समोरील अडचणी दूर होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी सरकारने, जनतेने, संचालक मंडळाने उपाय सुचिविणे आणि त्याची अमलबजावणी आवश्यक आहे.

१) कच्च्या मालाचा पुरेसा नियमित पुरवठा करणे- प्रक्रिया संस्थांनी उत्पादन क्षमतेचा विचार करून कच्च्या मालाचा पुरवठा करावा कच्च्या मालाचा पुरवठा कमी पडणार नाही, तसेच कच्च्या मालाचा हंगामात व बिगर हंगामात साठवणूक करून उपलब्ध करून घ्यावा. प्रक्रिया संस्थानी उत्पादक घटकांशी करार करावेत.

२) योग्य प्राथमिक नियोजन करावे- प्रक्रिया संस्था स्थापन करताना पुरेशी भांडवल तरतूद करावी. तज व्यवस्थापक वर्गाकडून योग्य व्यवस्थापन करण्याची तरतूद करावी. वाहतूक, दळणवळण व्यवस्था योग्य आहे हे पाहून प्रक्रिया संस्था स्थापन कराव्यात.

३) तांत्रिक ज्ञानाची उपलब्धता- प्रक्रिया संस्थातील यंत्राची ज्ञानाची आवश्यकता असते त्यासाठी तांत्रिक ज्ञान असणाऱ्या व्यक्तीची निवड करावी तसेच तांत्रिक शिक्षण संस्था स्थापन कराव्यात. पुरेशी तांत्रिक ज्ञान उपलब्ध असणारे संचालक वर्ग निवडावेत.

४) अनुभवी व प्रशिक्षित कामगारवर्ग असावा- प्रक्रिया संस्थांनी आपली कार्ये योग्य पद्धतीने पार पाडण्यासाठी कार्यक्षम व अनुभवी प्रशिक्षित कामगार वर्ग निवडावा. कामगारांच्या कार्यक्षमतेचा योग्य पद्धतीने वापर करून घेण्यासाठी त्यांना वेतन योग्य द्यावे.

५) शासकीय मदत- अर्थव्यवस्थेतील प्रक्रिया संस्थाचे महत्व विचारात घेऊन राज्य सरकार व केंद्र सरकारने संस्थाना अनूदान स्वरूपात मदत द्यावी. हिशेब तपासणी वेळेवर करून घ्यावी. तसेच नवीन संस्था सुरू करण्यासाठी सबलती द्याव्यात.

६) योग्य साठवणूक व्यवस्था असावी- सहकारी प्रक्रिया संस्थांनी हंगामात घेतलेल्या कच्च्या मालाची योग्य अशी साठवणूक केली पाहिजे. सरकारने गोदाम व्यवस्था उपलब्ध करून द्यावी. तसेच सहकारी संस्थानी मोठ्या प्रमाणात कच्चा माल साठवण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

७) कार्यक्षम व्यवस्थापन असावे- प्रक्रिया सहकारी संस्थानी कार्यक्षम व्यवस्थापन करावे. व्यावसायिक दृष्टिकोन ठेवून संचालक मंडळाने व्यवस्थापन पहावे. संचालक मंडळ प्रामाणिक असावे भ्रष्टाचारापासून दूर असावे म्हणजे व्यवस्थापन योग्य होते. संस्था तोट्यात येत नाहीत.

सहकारी प्रक्रिया संस्थाना अधिक महत्व प्राप्त झालेले आहे. त्यामुळे प्रक्रिया संस्थाचा आर्थिक व्यवहार सुधारला पाहिजे या दृष्टिने उपाय करावेत.

३.२.३ सहकारी शेती Co-operative farming

भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेती व्यवसायाला महत्वाचे स्थान आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेत ७० टक्केपेक्षा अधिक लोकसंख्या प्रत्यक्ष-अप्रत्यक्ष शेतीवर अवलंबून आहे. बहुसंख्य लोकांचे जीवनमान शेतीवर अवलंबून आहे. भारतीय शेतीला ‘अर्थव्यवस्थेचा कणा’ असे म्हटले जाते. राष्ट्रीय उत्पन्न, रोजगार, औद्योगिकीकरण, निर्यात व्यापार इत्यादी दृष्टिने भारतीय अर्थव्यवस्थेत शेतीचे अनन्य साधारण महत्व आहे.

शेतकरी वर्गाने स्वच्छेने आपल्या जमिनीचा मालकी हक्क सुरक्षित कसण्यासाठी शेती एकत्रित करणे व शेती विषयक सर्व कार्ये सामूहिकपणे पार पाडणे. सामूहिक शेतीतून जे उत्पन्न येते त्याची एकत्रित विक्री करून जी रक्कम मिळेल ती सामूहिकरीत्या केलेला खर्च शेतीच्या क्षेत्राप्रमाणे वजा करून अधिकची रक्कम सभासदांना वाटून दिली जाते. सहकारी शेतीसाठी काही वेळेस जमीनदाराकडून किंवा शासनाकडून भाडेपट्टीने जमीन मिळविली जाते. रशिया, डेन्मार्क, इस्त्राईल या सारख्या राष्ट्रांत सहकारी शेतीने विकास घडवून आणलेला आहे. तेंव्हा भारतात सहकारी शेतीचा कितपत उपयोग झाला आहे याचा अभ्यास सविस्तर पणे या प्रकरणात करावयचा आहे.

अ) सहकारी शेतीचा अर्थ व व्याख्या

सहकारी शेती या संकल्पनेचा अनेक तजांनी अर्थ व व्याख्या दिल्या आहेत. त्या व्याख्याचा अभ्यासावरूप सहकारी शेतीचा अर्थ खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) इंडियन सोसायटी ऑफ ऑग्रिकलचरल इकॉनॉमिक्स - ‘सहकारी शेती संस्था म्हणजे शेती व्यवसायाविषयी महत्वाचे निर्णय घेण्याची आपली क्षमता तसेच आपला हक्क त्यांनीच निर्माण

केलेल्या सर्व साधारण सभेकडे सुपुर्द करणे व सर्वसाधारण सभेचा निर्णय स्विकारणे यासाठी शेतकरी सभासदांनी स्थापन केलेली संस्था होय.”

२) प्रा. एम. ए. दांतवाला- “शेती व्यवसायाच्या संदर्भात व्यक्तीकडून सामुदायिक सभेकडे निर्णय घेण्याच्या अधिकाराच्या हस्तांतरास सहकारी शेती म्हणतात.

३) डॉ. ओटो शिलर- “सहकारी तत्वांची शेती व्यवसायात अमलबजावणी करण्याच्या प्रक्रियेस सहकारी शेती म्हणतात.

डॉ. ओटो शिलर यांच्यामते ‘सहकारी व्यवस्थापन’ स्वीकारलेले असते. तसेच १) शेतजमीन एकत्रित करणे २) संयुक्त लागवड करणे ३) एकच व्यवस्थापन असणे.

४) नियोजन मंडळाच्या मते- “सहकारी शेती म्हणजे सभासदांची शेती एकत्रित करणे आणि संयुक्त व्यवस्थापन या दोन बाबी समाविष्ट असणारी पद्धत होय.”

ब) सहकारी शेतीची वैशिष्ट्ये :

वेगवेगळ्या व्याख्यांवरून सहकारी शेतीची वैशिष्ट्ये आढळून येतात ती पुढील प्रमाणे.

- १) सहकारी शेतीमध्ये सभासद शेतकऱ्यांची शेतजमीन एकत्रित करण्याची पद्धत अवलंबिली जाते.
- २) सहकारी शेती सभासद शेतकऱ्यांचा जमिनीवरील मालकी हक्क संपुष्टात येत नाही तर कांही सहकारी शेती पद्धतीत मालकी हक्क संपुष्टात येतो.
- ३) सभासदांनी केलेल्या श्रमांच्या आणि दिलेल्या जमिनीच्या प्रमाणात मोबदला मजूरीच्या स्वरूपात दिला जातो.
- ४) सहकारी शेतीचे व्यवस्थापन हे संयुक्तपणे केले जाते.
- ५) सहकारी शेतीस लागवडीचा खर्च भागविल्यानंतर जो नफा राहतो त्यातून राखीव निधी काढून ठेवल्यानंतर राहीलेली रक्कम सभासदांमध्ये वाटला जातो.
- ६) शेतकऱ्यांची शेतजमीन एकत्रित केल्यास उत्पादकता व उत्पादन वाढविण्यात येते.
- ७) सहकारी शेती करणे सुलभ होण्यासाठी वेगवेगळ्या सहकारी शेती संस्था स्थापन केल्या जातात.

क) सहकारी शेतीचे प्रकार-

सहकारी शेतीच्या मालकी हक्कावरून व व्यवस्थापन पद्धतीच्या स्वरूपावरून सहकार नियोजन समितीने शेतीचे प्रकार पुढील प्रमाणे स्पष्ट केले आहेत.

१) सहकारी संयुक्त शेती (Co-operative joint farming)

या सहकारी शेती प्रकारात सर्व शेतकरी सभासद आपल्या मालकीची शेतजमीन एकत्रित आणतात व शेतीची सर्व कामे सामूहिक पद्धतीने व संयुक्त पद्धतीने करतात. शेतकऱ्यांचा जमीनीवरील मालकी हक्क कायम राहतो. प्रत्येक सभासद शेतकऱ्याला त्याच्या सहकारी शेतीमध्ये त्यांच्या

जमिनीच्या संदर्भात व त्यांने केलेल्या कामाच्या स्वरूपात मोबदला दिला जातो. जमीन एकत्रित असल्यामुळे सभासदांना जमीन धारणेच्या प्रमाणात लाभांश मिळण्याचा हक्क प्राप्त झालेला असतो.

सहकारी शेतीमध्ये १) पिक योजना तयार करणे २) शेतीसाठी लागणारी अवजारे संयुक्तपणे विकत घेणे. ३) शेतमाल विक्री संयुक्तपणे करणे ४) जमिनीचा तारण निधी उभारणे इ. कामे केली जातात.

भारतात अस्तित्वात असलेल्या सहकारी शेती पैकी सुमारे ६० टक्के शेतीसंस्था या प्रकारात आढळून येतात.

२) सहकारी सुधार शेती- (Co-operative Better Farming)

या शेती पद्धतीत त्यांच्या जमिनीवर वैयक्तिक मालकी कायम राहून तो त्या जमिनीवर वैयक्तिकरित्या लागवड ही करू शकतात. सामान्यपणे शेतकऱ्याला वैयक्तिकरित्या शेती करताना अनेक अडचणी येतात. शेतकऱ्यांना चांगल्या प्रकारच्या बी-बियाणांची व खतांची खरेदी करता येत नाही, त्यामुळे उत्पादनात वाढ होत नाही. स्वतंत्ररित्या शेतमालाची विक्री केल्यास मालास योग्य किंमत मिळत नाही. या सर्व बाबी करण्यासाठी व शेतीची उत्पादकता वाढविण्यासाठी सहकारी पद्धतीने शेती केली जाते.

१) शेतीची हंगामी कामे. उदा. कापणी, मळणी, नांगरणी एकत्रित करणे २) शेतमालाच्या विक्रीची व्यवस्था करणे कामे केली जातात.

भारतीय शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनीवरील मालकी हक्काबाबत फार मोठे आकर्षण असल्यामुळे हा प्रकार फायद्याचा वाटतो.

३) सहकारी कूळशेती पद्धती- (Co-operative Tenent farming)

या पद्धतीत ज्या शेतकऱ्यांच्या जवळ जमीन नाही, परंतु ज्यांना शेती करण्याची इच्छा आहे अशा भूमिहिन शेतमजूरांना या संस्थेमार्फत सरकारकडून किंवा जमिनदारांकडून दीर्घ मुदतीच्या कराराने जमीन मिळवून जमिनीचे विशिष्ट आकाराचे तुकडे करून शेतमजूरांना भाड्याने कूळ म्हणून दिली जाते.

संपूर्ण शेत जमिनीतून संस्थेच्या योजने प्रमाणे काम करण्यासाठी कूळशेती स्थापन केलेली असते. शेतकऱ्यांना कर्जे, खते, बी-बियाणे, अवजारे पुरविली जातात.

स्वतःच्या मालकीची थोडीही जमीन नसलेल्या व इतर कोणत्याही व्यवसाय नसलेल्या शेतकरी वर्गाना हा प्रकार अत्यंत महत्वाचा ठरतो. तसेच राज्य सरकारने ही या संस्थाना जमीन देऊन मदत करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

४) सामुदायिक सहकारी शेती (Co-operative Collective farming)

या सहकारी शेती संस्थेच्या प्रकारात शेतीची मालकी सामुदायिक असते. सर्व शेतकरी आपली जमीन एकत्रित आणतात. लागवडी एकत्रित करतात. सामुदायिक शेतीमध्ये शेतकऱ्याला आपल्या जमिनीची मालकी हक्क कायम राहत नाही. सर्व शेतीवर सर्वांचा सामूदायिक हक्क निर्माण होतो.

शेतीवर लागवड संयुक्तरित्या केली जाते. सर्व सभासद एकत्र काम करतात. सभासदांना ठराविक दराने मजूरी दिली जाते. वर्षाच्या शेवटी शेतकऱ्यांना राखीव निधी इत्यादी खर्च वजा केला जातो. व राहिलेला नफा वाटला जातो.

- १) मोठ्या प्रमाणात लागवड करून त्यापासून मोठ्या प्रमाणावर उत्पादनाचे फायदे मिळविणे.
- २) शेतीमध्ये आधुनिकीकरण आणि यांत्रिकीकरण केले जाते.

शेती सुधारणा समिती आणि यांत्रिकीकरण केले जाते. व शेती संघटनेने भारतात सहकारी शेतीचे फायदे भरपूर प्रमाणात मिळतात असे स्पष्ट केले आहे. रशिया, युगोस्लाविया या देशात सामूदायिक सहकारी शेती संस्था आहेत.

ड) सहकारी शेतीचे फायदे :

सहकारी शेतीचे विविध फायदे आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

१) कृषि उत्पन्नात वाढ – शेती सहकारी पद्धतीने कसल्याने जमीनीच्या आकार मानात वाढ होते. आधुनिक पद्धतीची बी-बियाणे, खते, अवजारे वापरता येतात. त्यामुळे कृषि उत्पादनात वाढ होऊन उत्पन्न वाढते.

२) उत्पादन खर्च कमी करता येतो – सहकारी शेतीमुळे शेती कसण्याच्या पद्धतीत बदल होतो. यंत्रे व अवजारे यांचा वापर वाढतो तसेच पिक पद्धतीचा वापर केला जातो. धोका व अनिश्चिततेचे प्रमाण कमी होते. शेतमालाला योग्य किंमत मिळविता येते. त्यामुळे उत्पादन खर्चात घट करणे शक्य होते.

३) शेतजमीनीच्या विभाजन व तुकडीकरणावर नियंत्रण – वारसा हक्कामुळे शेतजमिनीचे विभाजन व तुकडीकरण होत आसते. त्यामुळे जमीनीचा आकार लहान होतो. त्यामुळे उत्पादन उत्पादकता घटते. सहकारी शेतीमुळे यावर नियंत्रण ठेवता येते.

४) रोजगारात वाढ होते – सहकारी शेतीमुळे प्रत्येकाला त्यांच्या क्षमतेनुसार काम मिळते. तसेच शेतीसी पुरक प्रक्रिया करणारे उद्योग चालविता येतात. त्यामुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष रोजगारात वाढ होते. रोजगार वाढल्यामुळे बेकारी व दारिद्र्य कमी करण्यास मदत होते.

५) शेती क्षेत्रात कायम स्वरूपाच्या सुधारणा शक्य – सहकारी शेतीमुळे जलसिंचन, कुंपन घालणे, गोदाम बांधणे, जमिनीचे सपाटीकरण या सारख्या सुधारणा करणे शक्य होते. सहकारी पद्धतीमुळे शेती सुधारणेसाठी भांडवल मोठ्या प्रमाणात उपलब्ध होते म्हणून शेती क्षेत्रात कायमस्वरूपाच्या सुधारणा करणे शक्य होते.

६) पडीक जमीन लागवडीखाली आणता येते – सहकारी पद्धतीने शेती केल्यामुळे पडीक जमीन वापरता येते. संयुक्त पद्धतीमुळे शेती करण्याच्या पद्धतीत बदल होतो. त्यामुळे पडीक जमीन लागवडीखाली आणने शक्य होते.

७) लोकशाही पद्धतीच्या तत्वांची अमलबजावणी – संपत्तीच्या वाटपातील विषमता कमी करता येते शेतमजूरांचे शोषण थांबविणे शक्य होते. श्रीमंत व गरीब असा भेदभाव न करता समानतेची वागणूक दिली जाते. एक व्यक्तित एक मत तत्वांचा अवलंब करता येतो.

८) शेती साधनांचे एकत्रीकरण – सहकारी शेती पद्धतीत सभासद शेतकरी एकत्र येतात. शेती साधनांचे एकत्रीकरण केले जाते. तसेच आधुनिक यंत्रे खरेदीकरून एकत्र वापरता येतात.

९) शेतीसाठी पुरेसा भांडवल पुरवठा – सहकारी पद्धतीने शेती केल्यामुळे शेतीसाठी पतपुरवठा करण्यासाठी अनेक संस्था, बँका तयार करतात. त्यामुळे भांडवलाची अडचण निर्माण होत नाही.

१०) शेतकऱ्यांच्या राहणीमानात सुधारणा – सहकारी शेतीमुळे उत्पन्नात वाढ होते. तसेच त्याच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळते. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारते. उत्पन्नाचा उपयोग घेता येतो. त्यामुळे त्यांचे राहणीमान सुधारते.

इ) सहकारी शेती पद्धतीस दोष किंवा अपयश किंवा अडथळे –

शेती उत्पादनात वाढ घडून आणण्यासाठी व शेतकऱ्यांच्या राहणीमानात वाढ घडवून आणण्यासाठी भारतासारख्या विकसनशील देशात सहकारी शेतीपद्धती अत्यंत उपयुक्त ठरते. तथापि सहकारी शेती देशात यशस्वी करण्यात पुढील प्रमाणे अडथळे निर्माण होताना दिसून येतात. ते पुढील प्रमाणे

१) शासनाची तटस्थ भूमिका – शेतीच्या विकासाचा कार्यक्रम राबविण्याची प्रत्यक्ष जबाबदारी शासनाची आहे. परंतु शासनाची भूमिका उदासीन आहे त्यामुळे सहकारी शेतीची प्रगती झाली नाही.

२) भांडवल टंचाई – सहकारी शेतीची प्रगती करण्यासाठी आवश्यक भांडवल उपलब्ध होत नाही. शेतीचा आकार मोठा होतो परंतु भांडवल पुरेशे मिळत नाही. मध्यवर्ती बँका शेती संस्थाना फारसा पतपुरवठा करीत नाहीत.

३) अयोग्य व्यवस्थापन – सहकारी शेती संस्था स्थापन करण्यात नेतृत्वाचा अभाव आढळतो. त्यामुळे सहकारी संस्था स्थापण्याचे प्रमाण कमी होते. तसेच ज्या स्थापन होतात त्या संस्थामधील व्यवस्थापन अयोग्य पद्धतीने चालते

४) समन्वयाचा अभाव – सहकारी शेती संस्थेला विविध प्रकारच्या खात्यांकडून सहकार्य व मदत मिळणे आवश्यक आहे. पाटबंधारे खाते. पत पुरवठा संस्था, महसूल खाते यांचे सहकार्य आवश्यक आहे. परंतु यांचे सहकार्य मिळत नसते.

५) जबाबदारी टाळण्याची वृत्ती – सहकारी शेतीमध्ये सामूहिक प्रयत्न करावयाचे असतात. प्रत्येकाने समान काम वाटप करून घ्यावयाचे असते. परंतु बेजबाबदारपणे कामे केली जातात.

६) उत्पादनात वाढ होणे अशक्य – सहकारी शेती संयुक्तपणे शेती केली जाते. परंतु सखोल पद्धतीने विचार होत नाही त्यामुळे निधी या स्वरूपाचे खर्च होत असतात त्यामुळे प्रत्यक्ष उत्पादनात वाढ करण्यासाठी भांडवलाचा वापर होत नाही तसेच सार्वजनिक कामात टाळाटाळ वृत्ती वाढते.

७) सहकारी शेती स्वेच्छेनेहोत नाही- शेतीच्या मालकी हक्काबाबत शेतकरी दक्ष असतात त्यामुळे आपल्या समाजवादी राष्ट्रामध्ये ही सहकारी शेतीत अडचणी आलेल्या आहेत.

८) सहकारी शेती करण्यासाठी प्रशिक्षित शेतकऱ्यांचा अभाव- ग्रामीण भागात सहकारी करण्यासाठी प्रशिक्षण आवश्यक असते. परंतु प्रत्यक्ष तसे नसते. तसेच शेती करण्यासाठी नवीन तंत्रज्ञान आमलात आणता येत नाही.

इ) सहकारी शेतीच्या विकासासाठी उपाययोजना -

सहकारी शेती संस्था ही शेती विकासासाठी व ग्रामीण विकासासाठी अत्यंत महत्वाची आहे. म्हणून सहकारी शेती पद्धती प्रगत करण्यासाठी काही उपाय सुचिलेले आहेत. कमिटी ऑफ डायरेक्शन ऑन को-ऑपरेटिव्ह फार्मिंग या समितीच्या मते पुढील उपाय सुचिलेले आहेत.

- १) लहान व मध्यम शेतीची योग्य प्रगती होण्यासाठी सहकारी शेती संस्था स्थापन करणे आवश्यक आहे.
- २) सहकारी शेती एक चळवळ म्हणून स्वीकारल्यास यशाची खात्री देता येते.
- ३) भूविकास बँक तसेच मध्यवर्ती बँका यांनी सहकारी शेती संस्थांना योग्य प्रमाणात व योग्य वेळी पतपुरवठा केल्यास हि चळवळ जास्त गतिशील होऊ शकेल.
- ४) ग्रामपंचायती, पंचायत समिती आणि इतर क्षेत्रातील कार्यकर्त्यांना सहकारी शेतीच्या कार्यक्रमात सहभागी होणे आवश्यक आहे.
- ५) सहकारी शेतीच्या प्रगतीसाठी शासनांने तांत्रिक, व्यवस्थापकीय तसेच आर्थिक मदत उपलब्ध करावी.
- ६) शेती उत्पादनाच्या विक्रीमध्ये मध्यस्थ असतात त्यांचे उच्चाटन करणे आवश्यक आहे.
- ७) देशातील कमकुवत सहकारी शेती संस्थाची पुनर्रचना व पुनर्बाधंणी करण्याची आवश्यकता आहे.

३.३ सारांश-

खरेदी-विक्री संस्था-

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाची निर्मिती एका विशिष्ट परिस्थितीत झालेली आहे. सर्व सामान्य शेतकरी आपला शेतमाल व्यापारी. दलाल, मध्यस्थांना विकत असे. हे दलाल व व्यापारी शेतकऱ्यांकडून शेतमाल किंमतीला खरेदी करीत असत. अशा परिस्थितीत शेतकऱ्यांची पिळवणूक होत असे. या परिस्थितीतून सुटका करण्यासाठी, शेतकऱ्यांची सौदा शक्ती वाढविणे, शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळवून देणे, प्रतवारी व वाहतुकीच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, खरेदी-विक्री व पतपुरवठा यांची सांगड घालणे या सारखी कार्ये महत्वाची आहेत.

सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाची रचना संघीय स्वरूपाची आहे. प्राथमिक जिल्हा राज्य, राष्ट्रीय पातळीवर खरेदी-विक्री संस्था स्थापन झालेल्या आहेत. खरेदी-विक्री संस्थाच्या कार्यात प्रगती झालेली आहे. परंतु एकूण संखेत घटच झालेली आहे. कारण अनेक समस्या निर्माण झालेल्या

आहेत. त्या समस्या दूर करण्यासाठी उपाय ही सुचविलेले आहेत. परंतु योग्य प्रमाणात प्रगती झालेली नाही. हिशेब तपासणी, प्रक्रिया करणे, राजकारणाचा हस्तक्षेप, भाडवली दृष्टिकोन यामुळे समस्यावर मात करण्यात अडचणी येत आहेत.

सहकारी प्रक्रिया संस्था –

सहकारी प्रक्रिया संस्थाना आधुनिक काळात महत्व प्राप्त झालेले आहे. हंगामी उत्पादनाचा उपयोग घेणे, वाजवी भाव मिळविणे, ग्रामीण विकास साधने, शेतकरी उत्पादक घटकांना प्रोत्साहन देणे, कृषि उद्योगांचा विकास करणे या दृष्टिने महत्व वाढत आहे. तसेच ग्रामीण भागात रोजगार निर्मिती आणि ग्रामीण भागात औद्योगिकीकरण या दृष्टिने कृषि विकासासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. सहकारी प्रक्रिया संस्था आर्थिक विकासात मदत करतात. म्हणून सरकारने आर्थिक मदत द्यावी. हिशेब तपासणी वेळेत करून घ्यावी. म्हणजे ग्रामीण अर्थव्यवस्था बळकट होतील आणि सक्षम मानवी जीवन जगण्यास मदत होते.

सहकारी शेती –

सहकारी शेतीचे फायदे प्रत्यक्ष व्यवहारात मोठे मिळत नाहीत. परंतु सहकारी शेती मोठ्या प्रमाणात यशस्वी करणे आवश्यक आहे. लोक शिक्षणाद्वारे शेतकऱ्यांना सहकारी शेतीचे महत्व पटवून देणे आवश्यक आहे. लहान मोठ्या शेतकऱ्यांनी समान आर्थिक निष्ठा ठेवून एकत्र येऊन सहकारी शेती केल्यास एक आदर्श शेती संघटना व आर्थिक संघटना निर्माण होईल. ग्रामीण जीवन सुखी व समृद्ध करण्यासाठी सहकारी शेती हा एक अत्यंत चांगला मार्ग आहे.

३.४ पारिभाषिक संज्ञा :

- **किफायतशीर दर** – शेतमाल उत्पादनाचा खर्च वसूल होऊन किमान नफा मिळेल असा शेतमालाचा दर होय.
- **सौदाशक्ती**– शेतमालाला योग्य किंमत मिळेपर्यंत शेतमाल न विकणे आणि आवश्यक त्या गरजापूर्ण करण्यासाठी भांडवल मिळविणे होय.
- **प्रमाणिकरण**– वस्तूच्या गुणवत्तेबाबत योग्य कसोट्या ठरवून वस्तूची गुणवत्ता निश्चित करणे.
- **शेतमालाचे योग्य विपणन**– शेतकऱ्यांनी उत्पादन केलेला शेतमाल योग्य किंमतीला विकावा म्हणून प्रक्रिया करून किफायतशीर किंमत मिळवून देणे होय.
- **शेतकऱ्यांची सौदा शक्ती** – शेतमालाला योग्य किंमत मिळेपर्यंत थांबण्याची क्षमता होय.
- **कार्यक्षम व्यवस्थापन** – योग्य, कार्यक्षम, तात्रिकज्ञान असणारे संचालक मंडळाकडून व्यवस्थापन म्हणजे कार्यक्षम व्यवस्थापन
- **सर्वसाधारण सभा** – सहकारी शेती पद्धतीमध्ये जे सर्व शेतकरी सभासद असतात त्यांची सभा

- स्वेच्छेने संघटीत –सहकारी शेती व्यवस्थेत विनाबंधनानुसार सहभागी होणे
- संयुक्तपणे –सर्वांनी एकत्र येऊन शेती व्यवस्थापन पहाणे, शेती कसणे होय.
- कुंपण घालणे –शेती संरक्षणासाठी जी व्यवस्था केलेली असते त्याला कुंपण घालणे म्हणतात.

३.५ स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न

१) सहकारी खरेदी–विक्री संस्था

अ) चूक की बरोबर ते लिहा.

- १) व्यापान्यांच्या लहरीपणावर शेतमालाला किंमत मिळत असे.
- २) शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळवून देणे या कल्पनेतून सहकारी खरेदी–विक्री संस्थाची प्रगती झाली.
- ३) उत्पादक ते उपभोक्ते पर्यंत शेतमालाचे विपणन कार्य करण्यासाठी शेतकऱ्यांनी स्थापन केलेली संस्था होय.
- ४) सहकारी विपणन हे सहकारी संघटन असते.
- ५) शेतमालाला योग्य किंमत न मिळवून देणे हे उद्दिष्ट आहे.

उत्तरे : १) बरोबर २) बरोबर ३) बरोबर ४) बरोबर ५) चूक

ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) शेतमालाच्या किंमती स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे काय ?
- २) सहकारी खरेदी–विक्री व्यवस्थापन कशा पद्धतीने चालते.
- ३) राजकारणाचा सहभाग असणे योग्य आहे काय ?
- ४) शेतमालाची प्रतवारी ठरविणे म्हणजे काय ?
- ५) शासनाची लेव्ही पद्धती म्हणजे काय ?

उत्तरे : १) शेतकऱ्यांच्या शेतमाल उत्पादन प्रक्रियेत होणारा खर्चा इतकी किंमत मिळविणे

- २) सहकारी खरेदी–विक्री व्यवस्थापन लोकशाही पद्धतीने चालते.
- ३) सहकारी खरेदी–विक्री व्यवस्थेत राजकारणाचा सहभाग असणे हे अयोग्य आहे.
- ४) शेतमालाची दर्जानुसार गुणवत्तेनुसार वर्गवारी करणे होय.
- ५) शेतकऱ्यांकडून सरकारकडे मदतीसाठी धान्यसाठा पुरविणे होय.

२) सहकारी प्रक्रिया संस्था

अ) चूक की बरोबर ते लिहा.

- १) ग्राहकांना दर्जेदार आणि चांगली वस्तू उपलब्ध करण्यासाठी प्रक्रिया करणे आवश्यक असते.
- २) प्रक्रिया केलेल्या मालास योग्य किंमत मिळते.
- ३) प्रक्रिया संस्था कृषि विकासास मदत करतात.
- ४) उपपदार्थाचे उत्पादन हे उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत करते
- ५) ग्रामीण औद्योगिकीकरणास मदत होत नाही.

उत्तरे : १) बरोबर   २) बरोबर ३) बरोबर ४) बरोबर ५) चूक

ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) प्रक्रिया संस्थाची स्थापना लोकशाही तत्वानुसार आहे की नाही ?
- २) पतपुरवठा व प्रक्रिया यांच्यात समन्वय असतो काय ?
- ३) जागतिकीकरणात शेतमालाला खुली बाजारपेठ आहे काय ?
- ४) स्वतंत्रपणे प्रक्रिया संस्थाम्हणून साखर कारखाने स्थापन झालेले आहेत काय ?
- ५) भारतातील व्यापारी पिके दोन नावे लिहा.

उत्तरे : १) प्रक्रिया संस्थाची स्थापना लोकशाही तत्वानुसार झालेली आहे.

- २) पतपुरवठा व प्रक्रिया संस्था यांच्यात समन्वय असतो.
- ३) जागतिकीकरणात शेतमालाला खुली बाजारपेठ आहे.
- ४) स्वतंत्रपणे प्रक्रिया संस्था म्हणून साखर कारखाने स्थापन झालेले आहेत.
- ५) कापूस व ऊस ही व्यापारी पिके आहेत.

३) सहकारी शेती

अ) चूक की बरोबर ते लिहा.

- १) भारतात ७०% पेक्षा अधीक लोक शेती व्यवसायावर प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या अवलंबून आहेत.
- २) शेती व्यवस्थापनाबाबत उत्पादनात सहकार्य करणे बाबत निर्णय घेण्यासाठी सहकारी शेती पद्धत स्विकारली आहे.
- ३) सहकारी सुधार शेती संस्थेत शेतकऱ्यांची वैयक्तिक मालकी असते.
- ४) सहकारी शेती पद्धतीमुळे विभाजन-तुकडीकरणावर नियंत्रण असते.

उत्तरे : १) बरोबर २) बरोबर ३) बरोबर ४) बरोबर

ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) शेती व्यवसायात कोणते व्यवस्थापन स्विकारलेले असते.
- २) शेतकऱ्यांची शेत जमीन एकत्रित केल्यास उत्पादकतेत वाढ होते काय ?
- ३) सहकारी शेतीमुळे प्रत्येकाला त्यांच्या क्षमतेनुसार रोजगार मिळतो काय ?
- ४) शेती व्यवसायामध्ये आधुनिकीकरण करणे शक्य आहे काय ?
- ५) सहकारी शेती पद्धतीमध्ये जबाबदारी टाळण्याची वृत्ती असते काय ?

उत्तरे : १) शेती व्यवसायात लोकशाही व्यवस्थापन स्विकारलेले असते

- २) शेतकऱ्यांची शेतजमीन एकत्रित केल्यास उत्पादकतेत वाढ होते
- ३) सहकारी शेतीमुळे प्रत्येकाला त्यांच्या क्षमतेनुसार रोजगार मिळतो.
- ४) सहकारी शेती व्यवसायात आधुनिकीकरण शक्य असते.
- ५) सहकारी शेती पद्धतीमध्ये सामूदायिक पद्धतीमुळे जबाबदारी टाळण्याची वृत्ती वाढत असते.

३.६ सरावासाठी प्रश्न

१) खरेदी विक्री संस्था

अ) थोडक्यात उत्तरे लिहा

- १) सहकारी खरेदी-विक्री संस्था म्हणजे काय ?
- २) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेचे उद्देश व रचना लिहा.
- ३) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेसमोरील मुख्य समस्या कोणत्या व त्या सोडविण्यासाठी उपाय कोणते लिहा.

ब) टिपा लिहा.

- १) सहकारी खरेदी-विक्री संस्था रचना
- २) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थेची कार्ये
- ३) सहकारी खरेदी-विक्री संस्थाच्या समस्या

२) प्रक्रिया संस्था

अ) थोडक्यात उत्तरे लिहा

- १) सहकारी प्रक्रिया संस्था म्हणजे काय ?
- २) सहकारी प्रक्रिया संस्थाची आवश्यकता व महत्व हिला.

३) सहकारी प्रक्रिया संस्थाचे दोष लिहून उपाय लिहा.

ब) टिपा लिहा.

१) सहकारी प्रक्रिया संस्थाची रचना लिहा.

२) सहकारी प्रक्रिया संस्थाचे महत्व

३) सहकारी प्रक्रिया संस्थाना येणाऱ्या अडचणी

३) सहकारी शेती

अ) थोडक्यात उत्तरे लिहा

१) सहकारी शेती पद्धती म्हणजे काय ? या पद्धतीची वैशिष्ट्ये लिहा.

२) सहकारी शेती म्हणजे काय ? सहकारी शेती पद्धतीतील उणिवा व उपाय लिहा.

३) सहकारी शेती संस्थाची वैशिष्ट्ये व प्रकार लिहा.

ब) टिपा लिहा.

१) सहकारी शेती संस्थाचे प्रकार

२) सहकारी शेतीच्या समस्या

३) सहकारी शेतीची वैशिष्ट्ये

४) सहकारी शेती व्यवस्थेचे फायदे

३.७ क्षेत्रिय कार्य

१) सहकारी खरेदी-विक्री संस्था

१) तुमच्या गावानजीकच्या कृषी उत्पादन बाजार समितीच्या बाजार आवाराला भेट द्या. तिथे शेतमालाची किंमत कशी ठरते त्याचे निरीक्षण करा.

२) तुमच्या गावानजीकच्या एखाद्या खेड्यातील मुख्य पीक कोणते ते पाहा. पिकाचे उत्पादन किती होते-तसेच त्याची विक्रीपद्धत कशी आहे ते पहाणे.

३) बाजार यंत्रणेत सौदा पद्धती कशी चालते ते पहावे.

२) सहकारी प्रक्रिया संस्था

१) तुमच्या गावानजीकच्या एखाद्या खेड्यातील मुख्य पीक कोणते ते पहा.

२) मुख्य पिकावर प्रक्रिया कशी केली जाते ते पाहा.

३) तुमच्या आसपास असणाऱ्या एखाद्या प्रक्रिया करणाऱ्या कारखान्यास भेट द्या.

४) शेतमाल उत्पादनावर प्रक्रिया कशी केली जाते ते पहा.

३) सहकारी शेती

- १) तुमच्या भागातील सहकारी शेती प्रकाराची माहिती गोळाकरा.
- २) तुमच्या भागातील सहकारी शेती संस्थेला भेट द्या.
- ३) तुमच्या भागात सहकारी शेती असावी की नसावी लोकमताची माहिती गोळा करा.

३.८ अधिक वाचनासाठीचे पुस्तके

- १) डॉ. गो. स. कामत- “सहकार तत्त्वे-व्यवहार आणि व्यवस्थापन
- २) प्रा. रायखेलकर आणि डांगे- “सहकार तत्त्वे आणि व्यवहार”
- ३) डॉ. सी. जे. जोशी- “सहकाराचा विकास”
- ४) डॉ. अे. डी. कुरकूटे- “सहकार”
प्रा. सी. अे. शिंदे
- ५) प्रा. आर. के. शिंदे- “सहकार तत्त्वे आणि व्यवहार”
- ६) सहकार महाराष्ट्र -विविध अंक
- ७) B.S. Mathur- "Co-operation In India"

सत्र ५ : घटक ४

भारतातील बिगर शेती सहकारी संस्था

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ भारतातील सहकारी गृहनिर्माण संस्था

४.२.२ भारतातील मजूर/श्रमिक सहकारी संस्था

४.२.३ नागरी सहकारी बँका : कार्ये, समस्या, उपाययोजना

४.२.४ औद्योगिक सहकारी संस्था : कार्ये समस्या आणि उपाय

४.३ सारांश

४.४ पारिभाषिक संज्ञा

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

४.६ स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.७ सरावासाठी स्वाध्याय

४.८ क्षेत्रिय कार्य

४.९ संदर्भ पुस्तके

४.० उद्दिष्टे :

- भारतातील सहकारी गृहनिर्माण संस्थेची व्याख्या, वैशिष्ट्ये, कार्य व प्रकाराची माहिती करून घेणे
- भारतातील सहकारी गृहनिर्माण संस्थांचा उगम व विकास समस्या, उपाययोजना व महत्व समजून घेणे
- भारतातील मजूर सहकारी संस्थेचा अर्थ, उद्दिष्ट्ये, रचना, प्रकार इत्यादीची माहिती घेणे.
- भारतातील मजूर सहकारी संस्थाची प्रगती त्यांच्या समस्या व त्यावरील उपाययोजना यांची माहिती करून घेणे.
- नागरी सहकारी बँकांचा परिचय करून घेणे.
- भारतातील नागरी सहकारी बँकांची कार्ये अभ्यासणे.

- भारतातील नागरी सहकारी बँकांच्या समस्या जाणून घेऊन तीवर उपाययोजना सुचविणे.
- औद्योगिक सहकारी संस्थांची संकल्पना समजून घेणे.
- औद्योगिक सहकारी संस्थांची कार्ये समजून घेणे.
- औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्या समजून घेणे.
- औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्यावरील उपाययोजना समजून घेणे.

४.१ प्रास्ताविक :

अन्न, वस्त्र व निवारा या मानवाच्या तीन मूलभूत गरजा आहेत. मानवाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाबरोबरच ‘निवारा’ या मूलभूत गरजेला विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. जगातील प्रगत तसेच विकसनशिल राष्ट्रात घराची (निवारा) समस्याची तिक्रता कमी-अधिक आहे. जागतिक लोकसंख्येतील वाढ, विकसनशिल देशातील लोकसंख्येचा स्फोट, विभक्त कुटुंब पद्धती इ. मुळे निवाच्याची मागणी दिवसेंदिवस वाढत आहे. परंतु त्याचबरोबर वाढत जाणारे शहरीकरण, घरांसाठी उपलब्ध होणारी मर्यादित जागा व जागेच्या प्रचंड किंमती, बांधकाम साहित्याच्या वाढत्या किंमती इ. मुळे सर्वसामाच्यांच्या व मध्यम वर्गीयांच्या निवासाची समस्या दिवसेंदिवस गंभीर होत चालली आहे. संयुक्त राष्ट्र संघाच्या ‘जागतिक गृहविषयक अंदाजानुसार’ आशिया, आफ्रिका व लॅटिन अमेरिका या खंडातील ९०० दशलक्ष लोक आजही योग्य अशा निवाच्याच्या सुविधेपासून वंचित आहेत. ‘राष्ट्रीय बांधकाम समितीच्या’ मतानुसार भारतातील शहरी भागात ६२ लक्ष निवाच्याची टंचाई आहे. मुंबई, कलकत्ता सारख्या मोठ्या शहरात झोपडपट्टीची समस्या गंभीर होत आहे.

प्रत्येकाला स्वतःचे घर असावे असे वाटते. वैयक्तिकरित्या घरबांधणीत जागेची उपलब्धता, जागेच्या प्रचंड किंमती, बांधकाम साहित्याच्या वाढत्या किंमती कर्ज मिळविण्यातील अडचणी व होणारा विलंब व इतर अडचणी येतात. घरबांधणीचा खर्चही अधिक येतो. घरबांधणीतील या विविध अडचणींमुळे सहकारी गृह निर्माण संस्थांना विशेष महत्व प्राप्त झाले आहे. सहकारी गृह निर्माण संस्था स्थापन करून सभासद आपली निवाच्याची (घराची) गरज कमी खर्चात पूर्ण करू शकतात. सरकार अशा संस्थांना अल्प किंमतीत जागा उपलब्ध करून देणे, बांधकाम साहित्य वाजवी किंमतीत मिळवू देणे, सभासदाना कर्ज मिळवून देण्यात मदत करणे, थोडक्यात मर्यादित प्राप्ती असणाऱ्या अथवा मध्यमवर्गीयांचे घरबांधणीचे (निवाच्याचे) स्वप्न साकार होण्यास सहकारी गृह निर्माण संस्थामुळे मदत होते. त्यामुळे आधुनिक काळात अर्ध नागरी व नागरी भागात सहकारी तत्वावर, घरबांधणीवर अधिक भर देण्यात येत आहे. त्यामुळे सहकारी गृह निर्माण संस्थांचे महत्व दिवसेंदिवस वाढत आहेत.

‘सहकाराचा विकास’ या पेपरमध्ये आपण सहकाराचा परिचय, सहकाराची तत्त्वे, शेती सहकारी संस्था यांचा अभ्यास केला आहे. भारताच्या शेती आणि ग्रामीण विकासामध्ये सहकारी संस्थांचे मोठे योगदान आहे. प्रकरण चार मध्ये आपण भारतातील बिगर शेती सहकारी संस्थांमध्ये सहकारी गृहनिर्माण संस्था, सहकारी औद्योगिक संस्था, त्यांची कार्ये, समस्या आणि उपाययोजना अभ्यासत

आहोत. याचबरोबर भारतातील श्रमिक किंवा मजूर सहकारी संस्था आणि नागरी सहकारी बँका यांचेही देशाच्या विकासात विशेषत: लहान कारागीर, मजूर, श्रमिक, व्यापारी यांच्या विकासात मोठे योगदान राहिले आहे. प्रस्तूत प्रकरणात आपण बिगर सहकारी संस्थांमध्ये श्रमिक सहकारी संस्था आणि नागरी सहकारी बँका यांचा अभ्यास करणार आहोत. यामध्ये श्रमिक सहकारी संस्थेची कार्ये, त्यांच्या समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना अभ्यासणार आहोत. त्याचबरोबर नागरी सहकारी बँका, त्यांची कार्ये, प्रगती, त्यांना भेडसावणाऱ्या समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना अभ्यासणार आहोत.

विकसित, विकसनशिल आणि अविकसित देशांच्या औद्योगिक विकासामध्ये लघुउद्योगांचे महत्त्वाचे स्थान आहे. अशाप्रकारचे लघुउद्योग खाजगी क्षेत्रात ज्याप्रमाणे सुरु करता येतात त्याचप्रमाणे सहकारी क्षेत्रात देखील सुरु करता येतात. देशाच्या शहरी आणि ग्रामीण औद्योगिकरणाच्या दृष्टीने सहकारी संस्थामार्फत सुरु करण्यात येणारे उद्योग महत्त्वाची भूमिका बजावतात. मोठ्या भांडवलदाराकडून होणारे आर्थिक शोषण थांबविण्यासाठी आणि कामगार, कारागीर आणि समाजातील दुर्बल घटक यांना सन्मानाची वागणूक मिळण्यासाठी त्यांना सहकारी संस्था स्थापन करून उद्योग सुरु करता येतो. या प्रक्रियेतून औद्योगिक सहकारी संस्थांचा विकास होतो. अर्थव्यवस्थेतील स्थानिक साधनसंपत्तीचा, श्रमशक्तीचा, कला आणि कौशल्याचा, व्यवस्थापनाचा, भांडवलाचा, संयोजन शक्तीचा, कार्यक्षमता आणि उत्पादकनेचा, कल्पकता आणि उपक्रमशीलतेचा, नवकल्पना आणि उद्योजकतेचा वापर करून घेण्यासाठी औद्योगिक सहकारी संस्थांचे महत्त्व जास्त आहे. औद्योगिक सहकारी संस्था प्रामुख्याने कारागीरीतून निर्माण होतात. भारतात पूर्वीपासून हस्तकला व हस्तकौशल्य, यांचा वापर करून स्वयंपूर्णतेसाठी व्यवसाय व उद्योग केले जात होते. परंतु औद्योगिक क्रांतीनंतरच्या काळात या कारागीरांना भांडवलदारांच्या कारखान्यातून कामगार व्हावे लागले. त्यांना आपले मालकाचे स्थान टिकविता आले नाही. त्यांचे मालकांचे स्थान पुन्हा निर्माण करण्यासाठी त्यांना सहकारी संस्था स्थापन करून औद्योगिक उत्पादन घेण्यासाठी औद्योगिक सहकारी संस्थांनी महत्त्वपूर्ण कार्य केले आहे.

४.२ विषय विवेचन :

घटक क्रमांक ३ मध्ये आपण भारतातील शेती सहकारी संस्थांच्या अभ्यासामध्ये सहकारी खरेदी विक्री संस्था, सहकारी प्रक्रिया संस्था आणि सहकारी शेती संस्थांचा अभ्यास केला आहे. घटक क्रमांक ४ मध्ये आपण बिगर शेती सहकारी संस्थांचा अभ्यास करणार आहोत. त्यामध्ये आपण ग्राहक सहकारी संस्था, गृहनिर्माण सहकारी संस्था, मजूर सहकारी संस्थाचा अभ्यास करणार आहोत. त्यापुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

अशिक्षित, अप्रशिक्षित आणि असंघटित क्षेत्रात आढळणाऱ्या मजूर वर्गाला नियमित रोजगार मिळवून देण्याच्या दृष्टीने श्रमिक सहकारी संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावतात. नागरी भागापुरतेच मर्यादित कार्य असलेल्या आणि नागरी किंवा शहरी भागातील लोकांना ठेवी आणि बचतीची सवय लावून त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने नागरी सहकारी बँका महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

४.२.१ भारतातील सहकारी गृह निर्माण संस्था

अ) सहकारी गृह निर्माण संस्थेच्या व्याख्या

सहकारी गृहनिर्माण संस्थेच्या व्याख्यां खालील प्रमाणे आहेत.

व्याख्या : (१) “निवान्याची अथवा घराची गरज असणाऱ्या मर्यादित अथवा नियमित उत्पन्न गटातील व्यक्तितंनी, स्वच्छेने एकत्र येवून, निवान्याची कायमस्वरूपी सुविधा उपलब्ध करणेसाठी, सहकारी तत्त्वावर स्थापन केलेली संस्था म्हणजे सहकारी गृहनिर्माण संस्था होय.”

मानवाने सहकारी संघटनाच्या माध्यमातून किफायतशिर गुंतवणुकीतून निवान्याची मुलभूत गरज भागविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो. सहकारी गृह निर्माण संस्था मानवाची निवान्याची गरज भागविण्याबरोबरच सामूहिक जीवन जगण्याची प्रेरणा देतात. त्यामुळे अन्य गरजांची पूर्तता करण्याच्या सोयी होवू शकतात.

(२) आपल्या सभासदांना घरे किंवा सदनिका देणे, अथवा घरे किंवा सदनिका मिळविल्या असतील तर त्यांना सामाजिक सुखसोयी आणि सेवा पुरविणेच्या उद्देशाने सहकारी तत्त्वावर स्थापन झालेली संस्था म्हणजे सहकारी गृहनिर्माण संस्था होय.” (महाराष्ट्र राज्य सहकारी कायदा)

ब) सहकारी गृहनिर्माण संस्थेची वैशिष्ट्ये :

सहकारी गृह निर्माण संस्थेच्या व्याख्या व कार्यावरून या संस्थांची पुढील वैशिष्ट्ये स्पष्ट करता येतील.

१) गरजवंताकडून संस्थेची स्थापना : निवान्याची गरज असणाऱ्या व्यक्ती एकत्र येवून सहकारी गृहनिर्माण संस्थेची स्थापना करतात. ज्या व्यक्तितंना स्वतःचे घर नाही अशाच व्यक्तिला या संस्थेचे सभासद होता येते.

२) संस्थेची नोंदणी : निवान्याची गरज असणाऱ्या किमान दहा व्यक्ती स्वेच्छेने एकत्र येवून सहकारी गृह निर्माण संस्थेची नोंदणी करू शकतात. सदनिकाधारकही सामूहिक सेवा प्राप्त करून घेणेसाठी संस्थेची स्थापना करू शकतात. भारतात प्रत्येक घटक राज्यात ‘राज्य सहकारी संस्था कायद्यानुसार’ अशा संस्थेची नोंदणी केली जाते.

३) जागेची उपलब्धता : सहकारी गृहनिर्माण संस्थेमार्फत सामूहिक तत्त्वावर घरबांधणीसाठी जागा अथवा जमीन मिळविली जाते.

४) वाजवी किंमतीत घर अथवा सदनिका : सहकारी गृहनिर्माण संस्थेमार्फत सभासदांना वाजवी किंमतीत अथवा दरात घर अथवा सदनिका दिली जाते.

५) भांडवल उभारणी : सहकारी गृह निर्माण संस्था भागभांडवलाच्या आधरे व्यापारी व सहकारी बँका, भारतीय आयुवृत्ता महामंडळ, व गृहनिर्माण व नागरी विकास महामंडळ इ. कडून कर्जाची उभारणी करतात. आपल्या सभासदांना दीर्घ मुदतीसाठी तुलनेने कमी व्याजदरात कर्ज व घरबांधणीसाठी आवश्यक त्या सेवा पुरवितात.

६) सहकारी गृह निर्माण संस्था : ग्रामीण भागाच्या तुलनेत अर्धनागरी व नागरी भागात सहकारी गृहनिर्माण संस्था अधिक कार्यरत आहेत.

७) संघीय रचना : भारतात सहकारी गृहनिर्माण संस्थाची रचना संघीय स्वरूपाची आहे. जिल्हा किंवा प्राथिमिक पातळीवर या संस्थाचा संघ कार्यरत असतो. या संघांच्या राज्य पातळीवर 'राज्य सहकारी गृह निर्माण संघ' राष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रीय सहकारी गृहनिर्माण महासंघ कार्यरत आहे.

क) सहकारी गृह निर्माण संस्थांची कार्ये –

भारतातील सहकारी गृहनिर्माण संस्था कार्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) घरासाठी जागा संपादन/खरेदी करणे : सहकारी गृहनिर्माण संस्था सहकारी मालकीच्या मोकळ्या जागा वाजवी किंमतीला सरकारकडून खरेदी करतात. तसेच खाजगी जमिनही वाजवी किंमतीत खरेदी करतात, त्याचे प्लॉट पाडून आपल्या सभासदामध्ये वाटप करतात.

२) बांधकाम साहित्याचा सभासदांना पुरवठा करणे : सहकारी गृह निर्माण संस्था घर बांधणीसाठी लागणारे साहित्य मोठ्या प्रमाणावर, घाऊक दराने खरेदी करते व सभासदांना ते साहित्य वाजवी किंमतीत पुरविते.

३) घरबांधणी सेवा पुरविणे : सभासदांना घराचा आराखडा (Plan) तयार करून देणे, तो योग्य त्या स्थानिक स्वराज्य संस्थेकडून मंजूर करून घेणे, गंवडीकाम, सुतारकाम, रंगकाम, विजपुरवठा, पाणीपुरवठा इ. सेवा किमान मोबदल्यात पुरविल्या जातात.

४) घरबांधणीचे कार्य करणे : सहकारी गृहनिर्माण संस्था सभासदांच्या वतीने स्वतः घरबांधणीचे कार्य करते. त्यामुळे बांधकाम खर्च कमी येतो.

५) घरबांधणीसाठी भांडवलउभारणी करणे : सहकारी गृहनिर्माण संस्था, घरबांधणीसाठी सभासदांना, बँका व वित्तीय संस्थांकडून, दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा कमी व्याजदरात उपलब्ध करून देतात.

६) सदनिका उपलब्ध करून देणे : सहकारी गृह निर्माण संस्था कमी जागेत अनेक मजली इमारती बांधून त्यातील सदनिका सभासदांना उपलब्ध करून देतात.

७) सेवा सुविधा पुरविणे : सहकारी गृहनिर्माण संस्थेमार्फत सभासदांना कालेनीमध्ये रस्ते बांधणी, लाईट व्यवस्था, पाणीपुरवठा, सुरक्षा व साफसफाई व्यवस्था इ. सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

८) कर्ज व्यवस्थापन : सभासदांनी घेतलेल्या कर्जाची नियमितपणे वसुली करणे व कर्जव्यवहारांची नोंद ठेवणेचे कार्य सहकारी गृहनिर्माण संस्था करते.

९) सभासदांच्या घर दुरुस्तीसाठी/नुतनिकरणासाठी मध्यम मुदतीचे कर्ज उपलब्ध करून दिले जाते.

ड) भारतातील गृहनिर्माण संस्थांचे प्रकार :

भारतातील सहकारी गृहनिर्माण संस्थांचे प्रकार पुढील प्रमाणे आहेत.

१) सर्व समावेशक सहकारी गृहनिर्माण संस्था : (All the way Housing Co-operatives)

या प्रकारात सर्व मालमत्ता सहकारी गृहनिर्माण संस्थेच्या मालकीची असते. तिचे व्यवस्थापनही संस्थेकडूनच केले जाते. सहकारी गृहनिर्माण संस्था घरबांधणीसाठी जमिन संपादन करते, त्याचे प्लॉट झाडते, सभासदासाठी घर बांधते व सभासदांमध्ये घरांचे वाटप करते, सभासदांकडून भाडेकरून प्रमाणे घरभाडे घेते, सभासदास घराची मालकी हक्क कधीच मिळत नाही. हा सहकारी गृहनिर्माण संस्थेचा प्रकार फारसा आढळत नाही.

२) संयुक्त सहकारी गृहनिर्माण संस्था (Co-venture Housing Co-operatives)

या प्रकारातील गृहनिर्माण संस्थेचे सभासद गृह निर्माण कार्यात कधीना कधी सामूहिकपणे भाग घेत असतो. सभासदास अंतिमत: त्याच्या घराची मालकी प्राप्त होते. ती दोन प्रकारे असते.

(अ) सहकारी गृह निर्माण संस्था घर बांधणेसाठी जागा संपादन करते, ती विकसित करून तीचे प्लॉट पाडते व त्यावर सभासदांनी मान्य केलेल्या आरेखणाप्रमाणे घरे बांधते व सभासदांना देते. सभासदाला विशिष्ट मुदतीचे विशिष्ट रकमेचे हप्ते सहकारी संस्थेस द्यावे लागतात. त्या विशिष्ट मुदतीत सर्व हप्ते भरल्यानंतर घर सभासदाच्या मालकीचे होते.

(ब) सहकारी गृह निर्माण संस्था जमीन संपादीत करते व विकसित करून तीचे प्लॉट पाडते. संस्था सभासदांना प्लॉट देते. सभासद त्या प्लॉटवर संस्थेमार्फत घर बांधून घेवू शकतो. प्लॉटची व घराची मालकी सभासदाने सर्व हप्ते भरल्यानंतर सभासदांना हस्तांतरीत केली जाते. प्लॉटची मालकी मात्र संस्था व सभासद यांची संयुक्त राहते. संस्थेच्या परवानगीने सभासद आपला प्लॉट व घर विकू शकतो. हा संस्था प्रकार जास्त प्रचलित आहे.

३) सहकारी सदनिका मालकी संस्था : (Flat Ownership Co-operatives)

मुंबई व दिल्ली सारख्या महानगरात घरांची व जागेची टंचाई असल्याने सहकारी सदनिका मालकी संस्था अस्तित्वात आल्या आहेत. संस्थेमार्फत अनेक मजली इमारत बांधली जाते. प्रत्येक मजल्यावर सर्व सोरीनीयुक्त अशा सदनिका बांधल्या जातात व सभासदांना दिल्या जातात. संस्थेने सदनिका बांधणेसाठी जागा खरेदी केलेली असते. त्यामुळे ती संस्थेच्याच मालकीची राहाते. सदनिका सभासदाच्या मालकीची होते.

सदनिका बांधणेसाठी संस्था बँकेकडून अथवा वित्तीय संस्थेकडून कर्ज घेतले जाते. सदनिका बांधणी सामूहिकपणे केली जाते. या प्रकारात संस्थेतर्फे कर्ज दिले जात नाही. संस्थेने घेतलेले कर्ज व्याजासह पूर्णपणे परतफेड केल्यानंतर सदनिका सभासदाच्या मालकीची होते. त्यासाठी सभासदाने सदनिकेची पूर्ण किंमत संस्थेकडे भरावी लागते अथवा संस्थेने सूचित केलेल्या हप्त्याप्रमाणे रक्कम द्यावी लागते.

इ) सहकारी गृहनिर्माण संस्थांचे महत्व :

१) आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल व मध्यमवर्गीयांच्या दृष्टिने महत्व : मर्यादित उत्पन्न व बचत प्रमाणामुळे मध्यमवर्गीयांना घर बांधणे पैशाअभावी शक्य होत नाही. सहकारी गृहनिर्माण संस्थांमुळे या वर्गाचा घरबांधणीचा प्रश्न मार्गी लागू शकतो. त्यामुळे या वर्गाचे घरबांधणीचे स्वप्न साकार होवू शकते. त्यामुळे या वर्गास सहकारी घरबांधणी संस्थांचा मोठा आधार वाटतो.

२) सभासदांना बचतीची सवय : सहकारी गृहनिर्माण संस्थामुळे सभासदांना बचत करण्याच्या सवयी लागतात. कारण घर बांधण्यासाठी बचत करणे व त्यानंतर घेतलेले कर्ज फेडण्यासाठी बचत करणे आवश्यक ठरते. कुटुंबातील सर्व सदस्यांसाठी घर ही कल्पना प्रेरणादारी असल्याने काटकसर वाढून बचतीची सर्वांना सवय लागते. त्यामुळे सहकारी गृहनिर्माण संस्थाबद्दल पगारदार व्यक्ती व मध्यमवर्गीयांना आकर्षण वाटते.

३) सामूहिक जीवन जगण्याची प्रेरणा : सहकारी गृहनिर्माण संस्था सभासदांना सामूहिक जीवन जगण्याची प्रेरणा देतात. सभासदांना एकत्रितपणे सामूहिक जीवन जगण्याचा आनंद उपभोगता येतो. सामूहिक जीवनात भाषा, प्रांत, जात, धर्म, लिंग इत्यादीना स्थान दिले जात नाही. त्यामुळे सामाजिक समता प्रस्थापित होण्यास मदत होते.

४) कमी व्याजदरात कर्जाची उपलब्धता : वैयक्तिकरित्या घरबांधणीसाठी कर्ज मिळविताना अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते, व्याजाचे दर अधिक असतात. मात्र सहकारी गृहनिर्माण संस्थेमार्फत मिळणाऱ्या कर्जविरील व्याजदर तुलनेने कमी असतो. सभासदांचा कमी व्याज दरामुळे आर्थिक फायदा होतो. कर्ज उभारणीच्या अडचणींना तोंड द्यावे लागत नाही. या दृष्टिने या संस्था महत्वाच्या ठरतात.

५) कमी गुंतवणूकीत निवाच्याची सोय : सहकारी गृह निर्माण संस्थेमार्फत घरबांधणीचा खर्च कमी येतो. संस्थेला सरकारकडून अल्प किंमतीत जागा मिळते. बांधकाम साहित्य व इतर सेवा घाऊक प्रमाणात खरेदी केल्याने वाजवी किंमतीत उपलब्ध होतात. त्यामुळे सभासंदाना कमी गुंतवणुकीत घराची सुविधा प्राप्त होते.

६) घरांची समान रचनामुळे एकता : सहकारी गृहनिर्माण संस्था सर्व सभासदांच्या घरांचा आराखडा समान ठेवतात. सर्व सदनिकांची रचना व त्यातील सुविधा सारख्याच असतात. दर चौरसफूटास किंमतही समान असते. त्यामुळे सभासदांत हेवेदावे, मत्सर किंवा स्पर्धा निर्माण होण्याचा प्रश्न निर्माण होत नाही. म्हणजेच सभासदात समता निर्माण होण्यास मदत होते.

थोडक्यात सहकारी गृहनिर्माण संस्था मानवाचे घराचे स्वप्न कमी खर्चात साकारतात. सामूहिक जीवन जगण्याची प्रेरणा देतात. निवासा लाभल्याने मानवाचे आयुष्य स्थिर बनते आणि अन्य प्रश्नांकडे अधिक लक्ष देण्यास संधी मिळते.

फ) भारतातील सहकारी निर्माण संस्थांचा उगम व विकास

(Origin and Development of Housing Co-operatives in India)

भारतात सहकारी गृहनिर्माण चळवळ अलिकडील काळात गतिमान झालेली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतात 'सारस्वत हाऊसिंग को-ऑपरेटिव सोसायटी' ही पहिली सहकारी गृह निर्माण संस्था मुंबई येथे १९०५ मध्ये स्थापन झाली. त्यानंतर १९०९ मध्ये म्हैसूर प्रांतातील 'बेंगलोर को-ऑप. हौसिंग सोसायटी ली.' ही संस्था स्थापन झाली. मद्रासमध्ये १९१४ ला नोंद झालेली सहकारी गृह निर्माण संस्था खन्या अर्थने १९२३ मध्ये कार्यरत झाली. १९१५ मध्ये बांम्बे को-ऑप. हाऊसिंग सोसायटी लि. ची स्थापना मुंबई मध्ये झाली. आर्थिक मंदी व दुसऱ्या महायुद्धामुळे गृह निर्माण चळवळीच्या विकासात अडथळे आले. परिणामी या संस्थाची फारशी प्रगती झाली नाही. दुसऱ्या महायुद्धानंतर गृहनिर्माण चळवळीच्या विकासास चालनामिळाली. १९५० अखेर मुंबई प्रांतात ७६९, मद्रास प्रांतात १९३ सहकारी गृहनिर्माण संस्था कार्यरत होत्या. उर्वरित सर्व प्रांतात सहकारी गृहनिर्माण संस्थांची संख्या ५५३ होती. यावरून सहकारी संस्थांच्या असमतोल विकासाची कल्पना येते. श्री. सरैय्या समितीने या संस्थांच्या कार्याची मिमांसा करून काही शिफारशी केल्या होत्या.

स्वातंत्र्योत्तर काळात सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या विकासास चालना मिळाली. भारतात १९६०-६१ मध्ये प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्थांची संख्या ६४५८ होती ती १९७४ मध्ये २४००० पर्यंत वाढली याच काळात या संस्थांची सभासद संख्या ३.८१ लाखावरून १७.७ लाखापर्यंत वाढली. व खेळते भांडवली १८४ कोटी रु. झाले. १९७२-७३ मध्ये गुजरात व महाराष्ट्र या दोन राज्यात एकत्रित गृहनिर्माण सहकारी संस्थाची संख्या १४८२५ होती व त्यांचे भारतातील एकूण सहकारी गृहनिर्माण संस्थाशी ६५% प्रमाण होते. या आकडेवारीवरून असे स्पष्ट होते की भारतातील सर्व राज्यात सहकारी गृहनिर्माण संस्थांची प्रगती सारख्या प्रमाणात झालेली नाही. गुजरात व महाराष्ट्र या दोन राज्यातच सहकारी गृह निर्माण संस्थांची प्रगती केंद्रीत झालेली आहे. आसाम जम्मू-काश्मीर, बिहार या राज्यातील सहकारी संस्थांची प्रगती समाधानकारक नव्हती.

३० जून १९८२ अखेर भारतात ४०,३७४ प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्था कार्यरत होत्या. त्यांची सदस्य संख्या २२.४८ लक्ष होती. या संख्यापैकी महाराष्ट्रात १६९१३ व गुजरात मध्ये ९६३९ संस्था कार्यरत होत्या. आणि राजस्थान, आंध्रप्रदेश, कर्नाटक या राज्यात प्रत्येकी १००० संस्था कार्यरत होत्या. राज्य पातळीवर १७ शिखर सहकारी गृहनिर्माण संघ कार्यरत होते. व त्यांची सभासद संख्या १६९८६ होती. १९८१-८ मध्ये या संस्थांची २५५१६ घरे आणि १५७५४ सदनिका (फ्लॅट्स) बांधल्या.

१) भारतीय राष्ट्रीय सहकारी गृहनिर्माण महासंघ

(National Co-operative Housing Federation)

महासंघाची स्थापना १९६९ मध्ये झाली. ही राष्ट्रीय शिखर संस्था देशातील सहकारी गृहनिर्माण चळवळीला दिशा देण्याचे कार्य करते. राज्यपातळीवरील शिखर संस्थांना मार्गदर्शन करून त्यांच्या कार्यात समन्वय साधण्याचे कार्य करते. भारतात राज्यपातळीवरील २५ सहकारी गृहनिर्माण संस्थांचे संघ (शिखर संस्था) म्हणून कार्यरत आहेत. हे सर्व राज्यसंघ राष्ट्रीय पातळीवरील महासंघाचे सदस्य

आहेत. २००४ मध्ये भारतात प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्थांची संख्या ९२००० होती व त्यांची सभासद संख्या ६.६ दशलक्ष होती.

२) स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकार मार्फत विविध गृहबांधणी योजना :

घराची वाढती मागणी लक्षात घेवून सरकारने विविध गृहबांधणी योजना स्वातंत्र्योत्तर काळात सुरु केल्या. या पाठीमागे समाजातील सर्व स्तरातील लोकांना घरबांधणे शक्य व्हावे हा हेतू होता. सरकारच्या विविध योजनांचा थोडक्यात आढावा पुढील प्रमाणे

१) ग्रामीण गृहनिर्माण प्रकल्प योजना : ही योजना १९५७ मध्ये सुरु करण्यात आली. ही योजना सीमांत व लहान शेतकरी आणि भूमिहीन शेतमजूरांना घरबांधणीसाठी कार्यान्वित करण्यात आली. या योजनेनुसार भूमिहीन शेतमजूरांना घरबांधणीसाठी जागा देण्यात येते. या योजनेनुसार घरबांधणी खर्चाच्या ८०% रक्कम किंवा किमान ३००० रूपये यापैकी जी रक्कम कमी असेल ती मंजूर करण्यात येते. ५ हजार खेड्यांमध्ये घरे बांधण्याचा संकल्प करण्यात आला होता.

२) अनुपूर्ती औद्योगिक गृहनिर्माण संस्था (Subsidised Industrial Housing Scheme) : औद्योगिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कमी उत्पन्न गटातील कामगारांना घर बांधता यावे यासाठी ही योजना १९५२ मध्ये सुरुर करण्यात आली. या योजनेनुसार कामगाराला स्वतःचे घर बांधणेसाठी अल्प व्याजदरात कर्ज दिले जाते. किंवा एखाद्या उद्योगपतीने कामगारांसाठीघरे बांधणेचा प्रकल्प हाती घेतल्यास त्यास घरबांधणी खर्चाच्या ५०% पर्यंत कर्ज दिले जाते. सतेच २५% पर्यंत उनुदान दिले जाते.

३) कमी उत्पन्न गटातील लोकांसाठी गृहबांधणी योजना (Low Income Group Housing Scheme) : ही योजना १९५४ मध्ये सुरु करण्यात आली. या योजनेनुसार केंद्र सरकार राज्य सरकारला ३० वर्ष मुदतीसाठी कर्ज देते. राज्य सरकार, त्याचा उपयोग गृहनिर्माण संस्था, स्थानिक संस्था, खाजगी व्यक्ती यांना घरे बांधण्यासाठी कर्ज देणे. ज्या व्यक्तीचे उत्पन्न रु. ६००० पेक्षा कमी आहे त्यांना घर बांधकाम खर्चाच्या ८०% किंवा जास्तीत जास्त ६००० रूपयापर्यंत कर्ज दिले जाते.

४) सरकारी कर्मचाऱ्यांसाठी सहकारी गृहनिर्माण योजना (Housing Scheme for Government Employees) : ही योजना १९५६ मध्ये सुरु करण्यात आली. जे सरकारी कर्मचारी सेवेत कायम झालेले आहेत व १० वर्षे सेवा पूर्ण झाली आहे त्यांना घरबांधणीसाठी ही योजना आहे. या योजनेनुसार कर्मचाऱ्याला त्याच्या पगाराच्या पाचपट किंवा एक लाख रूपये यापैकी कमी असणारी रक्कम कर्ज म्हणून दिली जाते. तसेच जागाही कमी किंमतीत उपलब्ध करून दिली जाते.

५) झोपडपट्टी निर्मूलन योजना : शहरी भागातील झोपडपट्टी निर्मूलन व झोपडपट्टीत राहणाऱ्यांना घरे बांधता यावीत यासाठी ही योजना १९५६ मध्ये सुरु करण्यात आली. यानुसार अल्प व्याजदराने कर्ज दिले जाते. तसेच सरकार मार्फत अनुदानही दिले जाते.

६) मध्यम उत्पन्न गटासाठी गृहनिर्माण योजना (Middle Income group Housing Scheme) : ही योजना १९५९ मध्ये सुरु करण्यात आली. ज्या व्यक्तीचे वार्षिक उत्पन्न रूपये ६००० पेक्षा जास्त व रूपये १५०० पेक्षा कमी आहे अशा व्यक्तींना घर बांधणेसाठी १२,०००

रूपयांपासून २०,००० रुपयांपर्यंत सवलतीच्या दराने कर्ज दिले जाते. हे कर्ज बांधकामाच्या प्रगतीनुसार हप्त्या हप्त्याने दिले जाते.

७) **राष्ट्रीय झोपडपट्टी विकास कार्यक्रम (१९९६)** : या कार्यक्रमानुसार २००४ पर्यंत ३.७५ कोटी झोपडपट्टीधारकांना सहकारी तत्त्वावर घरे बांधून देण्यात आली आहेत.

८) ‘सर्वासाठी घरे’ (Housing For all) : केंद्र सरकारने ही योजना १९९८ मध्ये सुरू केली. या योजनेच्या पुरतेसाठी हुडकोने २ दशलक्ष घरबांधणी प्रकल्पांना १० लाख रु., ग्रामीण युनिटना ६ लाख रा. आणि शहरी युनिटना ४ लाख रु. अर्थसहाय्य करण्याचे ठरविले. २००३-०४ मध्ये अशा प्रकल्पातील ६० लाख युनिटना कर्जपुरवठा केला.

९) **वालिंकी-आंबेडकर आवास योजना** : या योजनेअंतर्गत हुडकोने २००३-०४ मध्ये ७७ प्रकल्पांना १,३४,०५३ राहत्या घरांना आणि १०४११ सौचालयांना अर्थसहाय्य केले. सन २००४ अखेर, हुडकोने या योजनेणे १६७ प्रकल्प उभारले व या घरसंकुलाचे सहकारी गृहनिर्माण संस्थेकडे हस्तांतरण केले.

१०) **नॅशनल हाऊसिंग बँकेची स्थापना** : १९८८ मध्ये केली गेली ही बँक सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना अर्थपुरवठा करणाऱ्या वित्तीय संस्थांची शिखर संस्था म्हणून कार्य करीत आहे. तसेच ही बँक सहकारी गृहनिर्माण प्रकल्पांना अर्थसहाय्य करते.

ग) **भारतातील सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या समस्या :**

सहकारी गृहनिर्माण संस्थांची संख्यात्मक प्रगती दिसून येत असली तरी या संस्थांसमोर, अनेक समस्या दिसून येतात. त्यांचे विवेचन थोडक्यात पुढील प्रमाणे-

१) **जमीन मिळविण्यात अडचणी** : सहकारी गृहनिर्माण संस्था स्थापन झाल्यानंतर देखिल त्यांना जमीन संपादन करण्यात अनेक अडचणी येतात. योग्य दरात जमीन मिळत नाही. सरकारचा या बाबतचा दृष्टिकोणही उदासीन आहे. जमीन विकत घेण्यासाठी अधिक किंमत द्यावी लागते त्यामुळे सभासदांना अपेक्षित फायदा होत नाही.

२) **अपुरा भांडवल पुरवठा** : सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या विकासातील महत्वाचा अडथळा म्हणजे या संस्थांना अर्थपुरवठा करणाऱ्या संस्थाकडून पुरेशा प्रमाणात वित्तपुरवठा होत नाही. त्यांच्याकडे स्वनिधीही फारसा असत नाही. काही राज्यांमध्ये प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी शिखर संस्था कार्यरत नाहीत. सरकार याबाबतीत केवळ आश्वासने देण्यापलिकडे काहीच करू शकत नाही.

३) **कर्जप्राप्तीतील क्लिष्टता** : या संस्थांना गृहनिर्माण महामंडळाकडून कर्ज उभारणी करता येते. परंतु कर्ज उभारण्याची पद्धती किलष्ट, गुंतागुंतीची आणि आर्थिक वेळ घेणारी आहे. अलिकडील काळात बँकांनी गृहकर्जासाठी सुलभ पद्धती अवलंबल्या आहेत.

४) **मार्गदर्शन** : प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना मार्गदर्शन करण्याकरिता आवश्यक तो तांत्रिक कायदेशिर सळ्हा देणारा तज्ज्वर्ग नाही. तसी यंत्रणा नाही. त्यामुळे या संस्थांना प्रशासन कायदा विषयक, तांत्रिक व वित्तीय बाबीसाठी योग्य मार्गदर्शन मिळत नाही.

५) बांधकाम साहित्याची अडचण : घरबांधणीसाठी लागणाऱ्या साहित्याचा पुरवठा हवा तसा होत नाही. त्यांच्या किंमतीतही सतत वाढ होत असते. अलिकडील काळात सर्व प्रकारच्या बांधकाम साहित्यात प्रचंड भाववाढ झाल्याचे दिसते. त्यामुळे घरबांधणे सामान्यांच्या आवाक्याबाहेरचे ठरत आहे.

६) संस्थांमधील गैरप्रकार : प्लॉट वाटपामध्ये व जमीन खरेदीच्या व्यवहारांमध्ये अनेकदा गैरव्यवहार झाल्याचे दिसून येते. व्यक्तीगत लाभ, घरांची परस्पर विक्री, एकच प्लॉट अनेकांना विकणे इ. अपप्रवृत्तीमुळे या संस्थांची प्रगती होत नाही.

७) जनतेतील उदासिनता : सहकारी गृह निर्माण संस्थांच्या निर्मिती व कार्यवाहीबाबत जनतेत उदासिनता आढळते. मध्यम वर्गीयांत आर्थिक अडचणीमुळे उदासिनता निर्माण झाली आहे. त्यामुळे या संस्थांच्या प्रगतीत अडचणी येतात.

८) भारतातील सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या समस्येवरील उपाययोजना :

सहकारी गृह निर्माण संस्थापुढे असणाऱ्या समस्यावर पुढील उपाय सुचिता येतील.

१) सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या पोटनियमात सुसूत्रतः : देशातील सर्व सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या पोटनियमात समानता अथवा सुसूत्रता आणावी. त्यामुळे त्यांच्या समस्या सोडविणे सुलभ होईल. एस.टी. राजा यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या समितीने सुचिविलेल्या आदर्श पोटनियमांचा स्वीकार सर्व राज्यातील सहकारी गृहनिर्माण संस्थांनी करावा. त्यामुळे राज्य निबंधकाला संस्थांच्या कार्यावर, योग्य नियंत्रण व देखरेख करता येईल.

२) सहकारी गृहनिर्माण संस्थाना सरकारी मालकीची जमीन वाजवी दरात अग्र हक्काने देण्यात यावी. त्यामुळे नोंदलेल्या गृहनिर्माण संस्थांना गृहनिर्मितीच्या कार्यास सुरुवात करता येईल.

३) घरबांधणी साहित्य पुरवठा : सरकारने या संस्थांना घरबांधणीसाठी आवश्यक सिमेंट, सल्वी इ. साहित्याचा पुरवठा करावा. त्यासाठी शिखर सहकारी गृहनिर्माण संस्थेस (राज्य पातळीवरील) बांधकाम साहित्याचा कोटा ठरवून द्यावा. त्याचे गरजेनुसार प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्थेस वाटप केले जावे.

४) करात सूट : सहकारी गृहनिर्माण संस्थांनी निर्माण केलेल्या घरावरील भाडेपट्टीत शासनाने काही प्रमाणात सूट द्यावी.

५) सहकारी गृहनिर्माण संस्थेचे सभासदत्व : सहकारी गृह निर्माण संस्थेचे सभासदत्व हे ज्यांना स्वतःचे घर नाही अशा व्यक्तींनाच दिले जावे. निबंधकांना याची तपासणी करण्याचे अधिकार असावेत. एका व्यक्तीस एकाच संस्थेचे सभासदत्व स्विकारता येईल असे बंधन असावे.

६) सहकारी गृह निर्माण संस्थांचा अर्थपुरवठा : या संस्थांना अर्थ पुरवठा करणाऱ्या बँकाचे व वित्तीय संस्थांचे धोरण समान असावे. व्याजदरात जास्त फरक असू नये. या संस्थाची कर्जाची गरज लक्षात घेवून शिखर संस्थेने पत पुरवठ्याचे नियोजन करावे. तसेच कर्जपुरवठ्यातील किलष्टता कमी करावी. प्राथमिक सहकारी गृहनिर्माण संस्था वेळेवर कर्जफेड करतील याची दक्षता घ्यावी.

७) सहकारी गृह निर्माण संस्थांच्या त्रीस्तरीय रचना अधिक सुसंघटीत करावी.

४.२.२ भारतातील श्रमिक सहकारी संस्था : (Labour Co-operative societies in India)

मानवी श्रम ही अदभुत गोष्ट आहे. ती श्रमिकांच्या अंगात असते. उत्पादनाच्या प्रक्रियेत श्रम या घटकाला विशेष महत्व आहे. श्रम या घटकाला मिळणारा मोबदला म्हणजे मजुरी किंवा वेतन जागतिक पातळीवर श्रमिकांच्या वेगवेगळ्या संघटना आहेत. सद्या अमेरिकेच्या नेतृत्वाखाली प्रमुख राष्ट्र जागतिक व्यापार संघटनेच्या माध्यमातून (W.T.O) सर्व सदस्य राष्ट्रातून कामगारविषयक कायद्यात समानता आणण्यासाठी आग्रहपूर्वक संघटितपणे प्रयत्न करत आहेत असे दिसते.

अ) श्रमिक सहकारी संस्था अर्थ :

१) “अनेक शारीरीक कष्ट करणाऱ्या श्रमिकांनी समुहिकपणे एकत्रित येवून आपल्या सभासदांना रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टिने स्थापन केलेल्या संघटनेस श्रमिक सहकारी संस्था असे म्हणतात.”

२) मजुरी मिळविणाऱ्या श्रमिकानी आपली काम करण्याची परिस्थिती टिकवून ठेवण्याच्या किंवा त्यामध्ये करण्याच्या उद्देशाने स्थापन केलेली संघटना म्हणजे श्रमिक सहकारी संस्था होय.

श्रमिक संस्था ही श्रमिकांची ऐच्छिक संस्था असते. सामुदायिक कृतीच्या माध्यमातून श्रमिकांच्या हिताचे रक्षण करणे व संवर्धन करण्यासाठी ती स्थापन झालेली असते. श्रमिक संस्था ही मजुरी मिळविण्यासाठी असते. प्रत्येक श्रमिक हा व्यक्तीशा दुर्बल असतो. आणि त्याला सुरक्षा निर्माण व्हावी यासाठी देशात श्रमिक सहकारी संस्था निर्माण करण्यात आलेल्या आहेत. ते श्रमिकांनी स्वतःच्या कल्याणासाठी अशा सहकारी श्रमिक संस्था देशात निर्माण केल्या जातात.

ब) श्रमिक सहकारी संस्थाची उद्दिष्टे :

श्रमिकांच्या सहकारी संस्थेवर किंवा उद्दिष्टावर जागतिक श्रमिक सहकारी संस्थाचा प्रभाव दिसतो. कार्ल मार्क्सच्या मते भांडवलशाहीचे उच्चाटन करून वर्गहीन समाजरचना स्थापने हे उद्दिष्ट श्रमिक संघटनेचे आहे. श्रमिक संस्था ही वेगवेगळ्या व्यवसायात श्रमिकानी निर्माण केलेली संस्था आहे. तिचे उद्दिष्ट पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) श्रमिकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे.
- २) श्रमिकांच्या वेतनात वाढ घडवून आणणे.
- ३) श्रमिकांतील नियमितपणा व शिस्त पणा गुणाचा विकास करणे.
- ४) श्रमिकांची सौदाशक्ती वाढवून मालकाकडून होणारी पिळवणूक थांबवणे.
- ५) श्रमिकांचे मानसिक परिवर्तन घडविणे.
- ६) श्रमिक सहकारी संस्था सभासदांचे कल्याणात वाढ करण्याच्या दृष्टिने प्रयत्न करणे.
- ७) विमा योजना, सामूहिक सौदा पद्धती व कायद्याची निर्मीती इत्यादी मार्गानी सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे.
- ८) उद्योग व्यवसायात श्रमिकांना महत्वाचा वाटा मिळवून त्यातील त्याचा सहभाग वाढविणे.

९) श्रमिकांची शैक्षणिक पातळी व नितीमत्ता वाढविणे.

१०) श्रमिकांच्या राहत्या ठिकाणी निवासाच्या सुविधात वाढ करणे.

श्रमिक सहकारी संस्थांची रचना :

भारतात श्रमिक सहकारी संस्थाची रचना ही त्रिस्तरीय पद्धतीची आहे. त्यामध्ये प्राथमिक श्रमिक सहकारी संस्था हे गाव पातळीवर कार्य करतात. त्याच्या बरोबर श्रमिक सहकारी संस्थांचा जिल्हा संघ तालुक्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी संस्था एकत्र येवून ही संस्था निर्माण करतात. त्याच बरोबर तिसरी संस्था म्हणजे श्रमिक सहकारी राज्य महासंघ होय. याची चर्चा पुढील प्रमाणे करता येईल.

१) **प्राथमिक श्रमिक सहकारी संस्था** : प्राथमिक श्रमिक सहकारी संस्था गाव पातळीवर कार्य करते एका गाव किंवा खेडी एकत्र येवून प्राथमिक श्रमिक सहकारी संस्था निर्माण करतात या संस्थेत लोकशाही पद्धतीने संचालकाची निवड केली जाते व त्या संस्था संचालक मंडळाच्या नियंत्रणाखाली या संस्थेचे कार्य सुरु असते. त्या बरोबर संस्थेची नोंदणी शासनाच्या परवानगीने होते.

२) **श्रमिक सहकारी संस्थाचा जिल्हा संघ** : प्राथमिक संस्था ह्या गावपातळीवर तर संस्थाचा जिल्हा संघ तालुक्यातील सर्व प्राथमिक सहकारी संस्था एकत्र येवून जिल्हा पातळीवर श्रमिक सहकारी संघ निर्माण करतात. जिल्ह्यातील सर्व प्राथमिक श्रमिक संस्था या संघाच्या सभासद असतात. त्या बरोबर जिल्ह्यातील सर्व संस्थांचे चेअरमन एकत्रित येवून मतदान पद्धतीने अध्यक्षांची निवड करतात.

३) **श्रमिक सहकारी राज्य** : राज्यातील सर्व जिल्हा श्रमिक सहकारी संघ मिळून राज्य श्रमिक सहकारी महासंघाची स्थापना करतात. राज्यातील संपूर्ण श्रमिक सहकारी चळवळ संघटित करून मजुरांच्या आर्थिक उद्धारास साहाय्य करणे हा या संघाचा उद्देश असतो. शासन व त्याची कामे देणारी खाती, सहकारी चळवळ आणि मजूर संस्था यामध्ये सहकाऱ्य व समन्वय साधण्याचे महत्वाचे कार्य हे फेडरेशन करते.

४) श्रमिक सहकारी संस्थांचे प्रकार :

देशात श्रमिकांच्या दृष्टिने श्रमिक सहकारी संस्था ह्या अत्यंत महत्वाच्या आहेत. त्यादृष्टिने श्रमिक सहकारी संस्थेचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. प्रामुख्याने सहकारी संस्थेचे चार प्रकार आढळतात. त्यामध्ये १) श्रमिकांच्या बांधकाम संस्था (२) जंगल कामगारांच्या सहकारी संस्था (३) वाहतूक कामगाराच्या सहकारी संस्था (४) सहकारी कार्यशाळा आहेत त्यांचे स्वरूप व कामगिरी खालील प्रमाणे नमूद करता येईल.

१) **श्रमिकांच्या बांधकाम संस्था** : श्रमिक सहकारी संस्थेचा हा एक प्रकार आहे. या संस्था स्वातंत्र्यपूर्व काळामध्ये देखिल मुंबई, मद्रास अशा कांही राज्यात निर्माण झाल्या होत्या. परंतु त्या काळामध्ये ह्या संस्थेनी विशेष अशा प्रकाराचे कोणतेही कार्य केलेली आढळत नाही. स्वातंत्र्यानंतर या संस्थेकडे शासनाने बांधकामे दिली यामुळे या संस्थेचा विकास नंतर फार मोठ्या प्रमाणात झाला. त्या दृष्टिने सरकारने अनेक सवलती दिल्या. अशा संस्था अधिक सक्षम व्हाव्यात म्हणुन राज्यानी प्रयत्न केले. या संस्थांना कर्जांच्या व अर्थसाहाय्याच्या स्वरूपात आर्थिक मदत राज्याकडून उपलब्ध करून देण्यात येते.

२) जंगल कामगारांच्या सहकारी संस्था : या सहकारी संस्था जंगलामध्ये काम करणाऱ्या आदिवाशी जमातीच्या प्रामुख्याने असतात. आदिवाशी समाजाचे खाजगी गुतेदाराकडून शोषण होऊनये यासाठी या संस्था निर्माण करण्यात आल्या आहेत. प्रत्येक राज्यामध्ये या संस्था कार्यरत आहेत. पण महाराष्ट्रात या संस्थेची प्रगती उल्लेखनीय स्वरूपाची आढळते.

३) वाहतूक कामगारांच्या सहकारी संस्था : वाहतूक व्यवसायात असलेल्या लोकांच्या हितासाठी अशा संस्था निर्माण केल्या जातात. महाराष्ट्र, राज्यस्थान, मध्यप्रदेश या सारख्या अनेक राज्यात अशा संस्था कार्यरत आहेत.

४) सहकारी कार्यशाळा : महाराष्ट्र, बिहार, केरळ, तामिळनाडू, पं. बंगाल इत्यादीसारख्या काही राज्यामध्ये सहकारी कार्यशाळा विकसित करण्यात आल्या आहेत.

वरील सर्व सहकारी संस्था श्रमिकांच्या हितासाठी कार्य करतात. त्याबरोबरच इतर लोकांकडून त्यांचे शोषन होवू नये यासाठी विशेष असे लक्ष दिले जाते.

ई) भारतातील श्रमिक सहकारी संस्थांची प्रगती :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात केवळ दोन ते तीन राज्यात काही प्रमाणात श्रमिक सहकारी संस्था कार्यरत होत्या. १९४९-५० मध्ये मद्रास प्रांतात ४० मंजूर करार संस्था कार्यरत होत्या. त्यांनी २.२९ लाख रुपयांची कामे केली होती. मुंबई राज्यात २२ मंजूर करार संस्था कार्यरत होत्या व त्यांची सभासद संख्या १९०३ होती.

स्वातंत्र्योत्तर नियोजन काळात श्रमिक सहकारी संस्थांच्या विकासाला चालना मिळाली. १९५३-५४ मध्ये श्रमिक सहकारी संस्थांची संख्या ४३६ व त्यांची सभासद संख्या ६०,००० होती. १९६२ मध्ये या संस्थांचा नागपूर येथे राष्ट्रीय परिसंवाद घेतला गेला. त्यातून बांधकाम सळगार समितीची निर्मिती करण्यात आली.

१९७८ मध्ये १०,४६६ मंजूर सहकारी संस्था कार्यरत होत्या. यामध्ये वनमंजूर सहकारी संस्थांचा ही समावेश होता. त्यांची सभासद संख्या ७.३१ लाख होती. त्यांनी ५३.३ कोटी रु. ची कामे पूर्ण केली. १९८४-८५ मध्ये या संस्थांची संख्या १८,६७० पर्यंत वाढली तर सदस्य संख्या ११.८६ लाख एवढी झाली. आणि त्यांची एकूण उलाढाल २४७.३७ कोटी रु. पर्यंत वाढली होती.

देशातील पंजाब, राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र, हरियाणा तामिळनाडू या राज्यात श्रमिक सहकारी संस्थांचा विकास झाला असून उर्वरित राज्यात त्यांची प्रगती लक्षात घेण्यासारखी नाही. सन २००१-०२ मध्ये श्रमिक सहकारी संस्थांची संख्या ३०,२३४ होती. सभासदसंख्या १६.९६ लाख होती. त्यांचे भागभांडवल ३९२.४५ कोटी रु. होते. त्यांनी ७.५१४,१७ कोटी रु. ची एकूण उलाढाल केली. याबरोबरच जंगल कामगारांच्या सहकारी संस्थांची संख्या ३२७८ होती आणि ७.०७ लाख सभासद संख्या होती. भागभांडवल ३७.३९ कोटी रु. होते. व त्यांनी ५२१.४ कोटी रुपयाची कामे पूर्ण केली होती. या दोन प्रकारच्या नफा मिळविण्याच्या सहकारी संस्थांची तुलना केली असता असे दिसून येते की ३०.४६% मंजूर सहकारी संस्था नफा मिळवत होत्या तर ४०% वन कामगार सहकारी संस्था नफा मिळवत होत्या.

भारतात श्रमिक सहकारी संस्था महत्वपूर्ण कार्य करीत असल्या तरी या संस्थांच्या कार्यात अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. त्या या संस्थांच्या विकासातील अडथळा ठरत आहेत. या समस्यांचा थोडक्यात आढावा पुढील प्रमाणे घेता येईल.

फ) भारतातील श्रमिक सहकारी संस्थांच्या समस्या :

भारतातील श्रमिक सहकारी संस्थांना भेडसावणाऱ्या प्रमुख समस्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील.

- १) श्रमिक सहकारी संस्थांचे आकारमान लहान आहे.
- २) या संस्थांना भांडवलाची कमतरता जाणवते.
- ३) शोषण (पिळवणूक) : समाजातील तत्वहीन व संधिसाधू नेतेमंडळी काही वेळा स्वतः या संस्थांच्या प्रवर्तनाचे कार्य करतात आणि नंतर स्वतः कंत्राटदार म्हणून संस्थांचा वापर आपल्या फायद्यासाठी करतात.
- ४) कामातील सातत्याचा अभाव : या संस्थांना सतत कामे मिळतातच असे नाही. तसेच या संस्थांच्या मर्यादित भांडवलामुळे त्यांना फारशी कामेही घेता येत नाहीत. त्यामुळे संस्था सभासदांना कामाचा सतत पुरवठा करू शकत नाही.
- ५) स्पर्धा : या संस्थांना खाजगी कंत्राटदारांशी स्पर्धा करावी लागते परंतु या संस्थांच्या मर्यादित आर्थिक शक्तीमुळे त्या खाजगी कंत्राटदारांच्या स्पर्धेत टिकू शकत नाहीत.
- ६) शासकीय निमशासकीय कार्यालयांकडून अडथळे : शासकीय व निमशासकीय तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्थाकडून श्रमिक सहकारी संस्थांना विनाअडथळे कामे मिळत नाहीत. तसेच त्यांनी केलेल्या कामाचे मोजमाप करणे, बिले तयार करणे यात होणारा विलंब, दंड आणि बिलातून होणाऱ्या वजावटी इ. मुळे या संस्थांचे नुकसान होते व त्यांची ताकद कमी होते.
- ७) सभासदांचे अज्ञान व अशिक्षितपणा : विशेषतः ग्रामीण भागातील श्रमिक सहकारी संस्थांचे अनेक सभासद अज्ञानी व अशिक्षित असतात. त्यामुळे त्यांना या संस्था चालविणे फारसे जमत नाही. अनेक सभासद संस्थेच्या कामकाजात सक्रिय भाग घेत नसल्याने संस्था विशेष कार्य करू शकत नाही.

ग) भारतातील श्रमिक सहकारी संस्था प्रभावी करण्यासाठी उपाय :

भारतात श्रमिक सहकारी संस्थांची अत्यंत गरज आहे. कारण श्रमिक हा घटक महत्वाचा आहे. परंतु स्वातंत्र्यानंतर ६० वर्षे होवूनही या संस्थांची संख्यात्मक व गुणात्मकदृष्ट्या अपेक्षित प्रगती झालेली नाही. श्रमिकांचा श्रमिक सहकारी संस्थेतील सहभाग वाढविण्यासाठी काही प्रयत्न होणे आवश्यक आहे. त्यासाठी पुढील उपाय सुचविता येतील.

- १) श्रमिकांची गतिशीलता लक्षात घेवून या संस्थांचे कार्यक्षेत्र निश्चित केले जावे.
- २) प्रत्येक गावात किमान एक श्रमिक सहकारी संस्था संघटीत करावी.
- ३) सर्व राज्यात श्रमिक सहकारी चळवळ म्हणून रुजवावी.

- ४) शासकीय, निमशासकीय, स्थानिक स्वराज्य संस्था, सहकारी संस्थांची कामे प्राधान्याने श्रमिक सहकारी संस्थांनाच दिली जावीत.
- ५) कामाच्या किंमतीत मालाचा समावेश नसावा.
- ६) कुशल व अकुशल स्वरूपाची कामे वेगळी करून ती स्वतंत्रपणे सक्षम संस्थांनाच द्यावीत.
- ७) बयाना रक्कम अथवा हमी रकमेतून श्रमिक सहकारी संस्थांना सूट द्यावी.
- ८) कामासाठी लागणारी यंत्रसामग्री शासकीय अथवा निमशासकीय संस्थांनी योग्य दरात (भाडेने) श्रमिक सहकारी संस्थांना पुरवावित.
- ९) जश्व्रमिकांचा श्रमिक सहकारी संस्थेतील सहभाग वाढविणेसाठी कार्यशाळा आयोजित करणे.
- १०) श्रमिक सहकारी संस्थांना आर्थिक मदत देण्याचे काम जिल्हापातळीवर अथवा तालुका पातळीवर एकाच संस्थेकडे देण्यात यावे.
- ११) श्रमिक संस्थांची कार्यकारी भांडवलाची गरज पूर्ण करण्यासाठी शासनाने मदत करावी.

४.२.३ नागरी सहकारी बँका

देशातील नागरी किंवा शहरी भागातील लोकांना बचतीची सवय लावून त्यांच्या गरजा पुन्या करण्यासाठी त्यांना आवश्यक त्या प्रमाणात कर्जपुरवठा करण्याचे ध्येय समोर ठेवून नागरी सहकारी बँका स्थापन झालेल्या असतात. भारतातील नागरी सहकारी बँकांनी नागरी भागातील अल्प उत्पन्न गटातील व्यक्ती, कारागीर, स्वयंरोजगार असणाऱ्या व्यक्ती, लहान व्यापारी यांना तारणावर कर्ज देऊन या बँका मदत करत असतात. याचा या गटातील व्यक्तींना लाभ होत असतो.

नागरी सहकारी बँकेचा अर्थ :

नागरी किंवा शहरी भागात नागरिकांना विविध बँकिंग सोयी आणि सुविधा देण्याच्या हेतूने स्थापन झालेल्या बँकांना नागरी सहकारी बँका असे म्हणतात.

भारतामध्ये १९०४ मध्ये मद्रास येथे पहिली नागरी सहकारी बँक स्थापन झाली. सन १९०५ मध्ये मुंबई इलाख्यातील धारवाड येथे 'बेटेगिरी सहकारी पतपुरवठा सोसायटी' तर कर्नाटकातील बेंगलोर येथे 'बंगलोर सिटी को-ऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटी'ची स्थापना झाली. स्वातंत्र्यानंतर नागरी सहकारी बँकेच्या संख्येत आणि कार्यात बरीच प्रगती झाली. १९१५ मधील मँकलेगन समितीने नागरी भागातील लोकांना बँकिंगची सवय होणे तसेच त्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण देण्याच्या दृष्टीने नागरी सहकारी बँका उपयुक्त ठरू शकतील असे स्पष्ट मत व्यक्त केले होते. सन १९३१ च्या इंडियन सेंट्रल बँकिंग एन्कायरी कमिटीने नागरी बँकांचे समर्थन केले. १९५१ मधील अखिल भारतीय ग्रामीण पतपाहणी समिती, आणि अलिकडच्या काळातील वैद्यनाथन समितीने (२००५) भारतीय बँकिंग व्यवस्थेतील नागरी सहकारी बँकांचे महत्त्व मान्य केले.

नागरी सहकारी बँकांची कार्ये किंवा उद्दिष्ट्ये

नागरी सहकारी बँकांची कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) ठेवी स्वीकारणे

२) कर्जे देणे

३) हुंड्या वटविणे

४) एजंट म्हणून काम करणे

५) व्यापारी बँकांची कार्ये करणे

६) इतर कार्ये

१) ठेवी स्वीकारणे : नागरी, अर्धनागरी आणि शहरी भागात कार्य करणाऱ्या या बँका सभासद आणि बिगर सभासदांकडून ठेवी स्वीकारतात. व्यापारी बँकांप्रमाणेच या बँका चालू ठेवी, बचत ठेवी, आवर्ती ठेवी, मुदत ठेवी, आणि इतर विशेषीकृत (उदा. सणासुदीच्या ठेवी) ठीची स्वीकारतात.

२) कर्जे देणे : शहरी भागातील व्यापारी, लघुउद्योजक, व्यावसायिक, किरकोळ व्यापारी, पगारदार व्यक्ती यांना आर्थिक मदत करण्याच्या हेतूने या बँका सोने, जमीन, घर, इमारत यासारख्या तारणांवर अल्प, मध्यम व दीर्घ मुदतीचा कर्जपुरवठा करतात. कर्जदारांकडून दोन व्यक्ती जामीन घेतल्या जातात.

३) हुंड्या वटविणे : नागरी सहकारी बँका व्यापारी बँकांप्रमाणेच हुंड्या वटविण्याची जबाबदारी घेतात. तसेच कार्यक्षेत्रातील व्यापारी लोकांनी व्यावसायिकांनी एकमेकांवर काढलेल्या हुंड्या वटविण्याचे कार्य करतात. यामुळे व्यापारी वर्गाला मदत होऊन व्यापार वाढण्यास मदत होते आणि बँकेचा व्यवहार वाढण्यासही मदत होते.

४) एजंट म्हणून काम करणे : नागरी सहकारी बँका सभासद आणि बिगर सभासदांचे एजंट म्हणून काम करू लागल्या आहेत. कारण अलिकडच्या काळात फक्त ठेवी स्वीकारणे आणि कर्जे देणे एवढेच बँकांचे काम राहिलेले नाही. या बँका त्यांच्या ग्राहकांना मौल्यवान वस्तू व ऐवज सुरक्षित ठेवता यावा यासाठी लॉकरची सुविधा उपलब्ध करून देतात.

५) व्यापारी बँकांची कार्ये करणे : व्यापारी बँका ज्याप्रमाणे आपल्या ग्राहकांना विविध सोयी-सुविधा, सेवा उपलब्ध करून दातेत. त्या सेवा नागरी सहकारी बँका त्यांच्या ग्राहकांना उपलब्ध करून देऊ लागल्या आहेत. जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत व्यवसाय टिकविण्यासाठी नागरी सहकारी बँकाना सज्ज राहावे लागत आहे.

६) इतर कार्ये : नागरी, शहरी व अर्धनागरी भागांतील लोकांमध्ये बचतीची सवय निर्माण करणे, त्यांच्या रकमांच्या स्थानांतराची (transfer) सोय करणे, निवृत्ती वेतन गोळा करणे, वीज बिले भरणे अशा व अन्य प्रकारच्या सेवा ग्राहकांना देण्याचे कार्य या नागरी सहकारी बँका करत आहेत.

नागरी सहकारी बँकांची प्रगती :

भारतातील नागरी सहकारी बँकांची वाढ खालील तक्त्यावरून स्पष्ट करता येईल.

तक्ता

भारतातील नागरी सहकारी बँकांची वाढ

वर्ष ३१ मार्च रोजी	नागरी सहकारी बँकांची संख्या	ठेवी (कोटी रु.)	कर्जे (कोटी रु.)
१९९१	१३०७	१०१५७	८००३
२००१	१६१८	८०८४०	५४३८९
२००५	१८७२	१०५०२९	६६८७४
२००९	१७२१	१५८७३३	९७९१८

स्रोत : भारतीय रिझर्व्ह बँक बुलेटिन, २००९ – नागरी सहकारी बँका

वरील तक्त्यावरून हे दिसून येते की, नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतरही भारतातील नागरी सहकारी बँकांची संख्या वाढली आहे. या बँकांनी २००९ मध्ये १,५८,७३३ कोटी रुपये इतक्या ठेवी गोळा केल्या होत्या, तर ९७९१८ कोटी रु. इतकी कर्जे दिली होती. भारतातील महाराष्ट्र, गुजरात, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक तसेच तामिळनाडूसारख्या राज्यामध्ये नागरी सहकारी बँककांची वाढ झापाण्याने झाली. व्यापारी बँकांशी तुलना करता नागरी सहकारी बँका आकाराने लहान असल्या तरी नागरी भागातील सामाजिकदृष्ट्या वंचित व गरीब वर्गाच्या दृष्टीने, व्यापारी वर्गाच्या गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने या बँकांची उपयुक्तता हे त्यांचे महत्त्व अधोरेखित करते.

नागरी सहकारी बँकांच्या समस्या :

भारतातील नागरी सहकारी बँकांपुढे पुढील समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

१) व्यापारी बँकेशी स्पर्धा,	२) वित्तीय समस्या
३) प्रशासकीय समस्या	४) कार्यात्मक समस्या
५) वाढती थकबाकी	६) शासकीय यंत्रणेकडून दुर्लक्ष

१) **व्यापारी बँकेशी स्पर्धा :** राष्ट्रीयीकरणानंतर देशामध्ये सार्वजनिक क्षेत्रातील व्यापारी बँका आणि १९९१ नंतर खाजगी क्षेत्रातील खाजगी व परकीय बँकांची संख्या मोठ्या प्रमाणावर वाढली. ग्राहकांची संख्या वाढविणे, नफा वाढवणे या हेतूने या बँकांनी नाविन्यपूर्ण सेवा देण्यास सुरुवात केली. नागरी सहकारी बँकांची स्पर्धात्मकता कमी असल्यामुळे त्याचा त्यांच्या व्यवसायावर विपरित परिणाम होत आहे.

२) **वित्तीय समस्या :** देशातील नागरी सहकारी बँकांना नेहमी वित्तीय अडचणींना तोंड द्यावे लागत आहे. त्यांच्या शाखा फारशा नसल्यामुळे वेळप्रसंगी अधिक रोख रकमेची गरज भासल्यास समस्या निर्माण होते. रोखतेची समस्या निर्माण होते. तसेच अलिकडच्या काळात लोकांचा

सहकारावरील विश्वास कमी झाल्यामुळे ठेवी मिळण्यासही अडचणी निर्माण झाल्या आहेत.

३) प्रशासकीय समस्या : देशातील नागरी सहकारी बँकांना प्रशासकीय समस्यांना मोठ्या प्रमाणावर तोंड द्यावे लागत आहे. बँकांचे सभासद मोठ्या प्रमाणावर संस्थेच्या कार्यात आणि वार्षिक सर्वसाधारण सभेपासून अलिप्त राहत असल्यामुळे या संस्थांवर मोजक्या व्यक्तींचीच पकड निर्माण होते. तसेच गैर प्रवृत्तीच्या लोकांचा अशा संस्थेत शिरकाव झाल्यामुळे सहकाराच्या मूळ पावित्र्याला बाधा पोहचत आहे.

४) कार्यात्मक समस्या : या बँकांमध्ये कार्यात्मक समस्या निर्माण झालेल्या दिसूत येतात. कर्ज वाटपाचे अधिकार संचालक मंडळास असतात. बन्याचदा संचालक मंडळ नातेवाईकांच्या नावावर कर्जे घेतात. विनातारण दिलेले कर्ज व मूल्य करताना बन्याच प्रमाणात अडचण निर्माण होते. काही ठिकाणी अपुन्या वेतनावर काम करणाऱ्या सेवक वर्गाकडून पैशाचे गैरव्यवहार केल्याचे आढळून येते.

५) वाढती थकबाकी : देशातील बन्याच भागात आणि बन्याच संस्थांना कर्जवसूलीची समस्या भेडसावत आहे. त्यामुळे नागरी सहकारी बँकांची थकबाकी निर्माण होते. ‘शासनाच्या कर्ज माफी योजनेमुळे’ सभासदांची आर्थिक कुवत असून देखील कर्ज भरण्यास नकार दिला जातो. विना तारण कर्जे, एकाच मालमत्तेवर अनेक कर्जे, संचालकांच्या नातेवाईकांना दिलेली कर्जे यामुळे नागरी सहकारी बँकांची थकबाकी वाढत आहे.

६) शासकीय यंत्रणेकडून दुर्लक्ष : नागरी सहकारी बँकांवर राज्य सरकार आणि भारतीय रिझर्व्ह बँक या दोन्हीचेही नियंत्रण असते. या बँकांची कार्यक्षमता वाढावी, कर्जवसूली वाढावी, व्यवसाय वाढावा या दृष्टीने शासकीय यंत्रणेने म्हणजे राज्य सरकारच्या दुर्योग निबंधक कार्यालयाकडून लक्ष द्यावयास हवे. परंतु या यंत्रणेकडून दुर्लक्ष झाल्याचे दिसते.

याशिवाय, खर्चाचे प्रमाण अधिक, अपुरे निधी, कर्जावा वापर अनुत्पादक कारणांसाठी, कर्जदारांच्या प्रमाणात घट, काटकसरीचा अभाव, प्रशिक्षणाचा अभाव इ. समस्या या संस्थांना भेडसावत आहेत.

उपाययोजन :

नागरी सहकारी बँकांना भेडसावत असलेल्या समस्यांवर खालील उपाययोजन करता येतील.

१) कर्ज प्रकरणाची छाननी	२) सेवक वर्गास प्रशिक्षण
३) दुहेरी नियंत्रण	४) संचालकांची पात्रता
५) आदर्श प्रमाणके	

१) कर्ज प्रकरणाची छाननी : नागरी सहकारी बँकांनी दिल्या जाणाऱ्या कर्जासाठी छाननी समिती स्थापन करावी. या समितीत कुशल कायदेतज्ज्ञ, लेखा परीक्षक, सहकार खात्याचे अधिकारी, सामाजिक कार्यकर्ते यांचा समावेश करावा. विशेषत: मोठ्या कर्जासाठी या समितीची शिफारस महत्वाची मानावी. कर्ज मंजूर करताना तारण, कारण व वितरण, वापर यांची योग्य सांगड घालून कर्ज मंजूर करावे.

२) सेवक वर्गास प्रशिक्षण : नागरी सहकारी बँकांमधील सेवकांच्या कामाचा दर्जा उच्च नसतो. तसेच त्यांची भरती वशिल्याने झाल्याची शक्यता असते. बन्याचदा हे सेवक कमी वेतनावर काम करत असतात. बँकेची कार्यक्षमता, उत्पादकता वाढविण्यासाठी बँकेतील सेवकांना शिक्षण, प्रशिक्षण आणि उजळणी प्रशिक्षण देण्यावर भर देण्यात यावा. त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढण्यास मदत होईल. तसेच त्यांना योग्य वेतनही देण्यात यावे.

३) दुहेरी नियंत्रण : नागरी सहकारी बँकांवर राज्य सरकार व मध्यवर्ती बँक यांचे दुहेरी नियंत्रण असते. त्यामुळे बन्याचवेळा धोरण, कार्य आणि नियंत्रण यांमध्ये गोंधळ निर्माण होतो. त्यासाठी या बँकांवर फक्त रिझर्व्ह बँकेचे नियंत्रण असावे.

४) संचालकांची पात्रता : या बँकेतील संचालकांची पात्रता, अनुभव निश्चित करावयास हवा. प्रामुख्याने त्यांची शैक्षणिक पात्रता, बँकिंग क्षेत्रातील ज्ञान, आर्थिक स्थिती, प्रामाणिकपणा, सामाजिक कार्यातील सहभाग इ. गोष्टींच्या साहाय्याने त्यांची निवड व्हावी. तसेच कर्जासाठी संचालकाची शिफारस सकतीची करावी. कर्जदाराने कर्ज किंवा कर्जाचे हप्ते न भरल्यास त्याला संबंधित संचालकास जबाबदार धरले जावे.

५) आदर्श प्रमाणके : कर्ज-ठेव प्रमाण, एन. पी. ए. प्रमाण, नफ्याचे खेळते भांडवलाशी प्रमाण, प्रति सेवक व्यवसाय, प्रति सेवक नफा, ठेव खर्च इत्यादी आदर्श प्रमाण व इतर आंतरराष्ट्रीय मानके कटाक्षाने पाळण्याचा या बँकांनी प्रयत्न करावा. त्यामुळे या बँकांची कर्जवसुली वाढून थकबाकीचे प्रमाण कमी होईल.

यांशिवाय सभासद वाढविणे, त्यांचा संस्थाच्या कार्यातील सहभाग वाढविणे, ठेवीत वाढ होण्यासाठी प्रयत्न करणे, संधीसाधू राजकीय कार्यकर्त्यांचा सहभाग कमी करणे, कर्जवाटप कार्यात सुधारणा, योग्य तपासणी व्यवस्था, प्रबोधनपर शिबिरे, उत्पन्नाचे इतर मार्ग यासारख्या उपाययोजनांचा समावेश आवश्यक आहे.

४.२.४ औद्योगिक सहकारी संस्था : कार्य, समस्या आणि उपाय

औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या व्याख्या

१) संयुक्त उत्पादन, कच्चा माल खरेदी, पक्का माल विक्री, वित्त सहाय्य, उत्पादन तंत्रात सुधारणा इत्यादी व्यवस्थेसाठी कारागिरांनी किंवा लघू उद्योजकांनी स्वेच्छेने एकत्र येवून सहकारी तत्वानुसार स्थापन केलेली सहकारी संस्था म्हणजे औद्योगिक सहकारी संस्था होय.

२) औद्योगिक सहकारी संस्था म्हणजे अशाप्रकारची सहकारी संस्था की, ज्या सहकारी संस्थेमध्ये लघू उद्योग धंद्यातील उद्योजक किंवा कुशल कारागीर कच्चा माल खरेदी, उत्पादन, उत्पादन विक्री इत्यादी कार्य आपल्या सभासदांसाठी केले जाते.

३) उत्पादनकार्य, कच्चा माल खरेदी किंवा पक्का माल विक्री कार्य आणि स्वतःला सेवा पुरविण्यासाठी कारागीर, औद्योगिक कामगार किंवा लघू उद्योजकांनी स्वेच्छेने एकत्र येऊन सहकारी तत्वानुसार स्थापन केलेल्या सहकारी संस्थेस औद्योगिक सहकारी संस्था असे म्हणतात.

औद्योगिक सहकारी संस्थांचे उद्देश :

- १) सहकारी तत्वाच्या आधारे संयुक्तपणे औद्योगिक उत्पादन करणे.
- २) औद्योगिक सहकारी संस्थेच्या सभासदांसाठी एकत्रितपणे कच्चा माल खरेदी करणे आणि पक्क्या मालाची विक्री करणे.
- ३) सभासदांना कच्चा माल, हत्यारे, अवजारे, यंत्रे, उत्पादन साहित्य यांचा कमी किंमतीत आणि नियमितपणे पुरवठा करणे.
- ४) सभासदांच्या उत्पादनास बाजारपेठ मिळवून देणे.
- ५) सभासदांना उत्पादन कार्यासाठी कर्जपुरवठा करणे.
- ६) सभासदांसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्था, राज्य सरकार व केंद्र सरकार आणि इतर औद्योगिक संस्थाकडून मालाच्या पुरवठ्यासंबंधी आदेश मिळविणे.
- ७) सभासदांना आधुनिक तंत्र आणि यंत्रे याचे प्रशिक्षण देणे, मार्गदर्शन करणे, भाड्याने उपलब्ध करणे, सुविधा प्रदान करणे इत्यादी.
- ८) संस्था सभासदांना सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देणे, पिळवणूक थांबविणे, हितसंबंधाचे रक्षण करणे, रोजगार देणे, बचत व भांडवल संचय करणे, आर्थिक हिताचे संवर्धन करणे व अनुषंगीक कार्य करणे.

औद्योगिक सहकारी संस्थांची रचना :

औद्योगिक सहकारी संस्थांची रचना संघीय पद्धतीची आहे. १) प्राथमिक पातळीवरील औद्योगिक सहकारी संस्था, २) जिल्हा पातळीवर केंद्रीय किंवा मध्यवर्ती औद्योगिक सहकारी संघ, ३) राज्य पातळीवर शिखर/राज्य औद्योगिक सहकारी संघ, ४) राष्ट्रीय पातळीवर राष्ट्रीय औद्योगिक सहकारी संघ यांचे देखील औद्योगिक सहकारी संस्थांचा राष्ट्रीय संघ आणि अखिल भारतीय औद्योगिक संघ आहेत.

औद्योगिक सहकारी संस्थांचे वर्गीकरण :

- १) उत्पादन करणाऱ्या औद्योगिक सहकारी संस्था : प्रत्यक्ष औद्योगिक उत्पादन करणाऱ्या सहकारी संस्था होय.
- २) सेवा पुरविणाऱ्या औद्योगिक सहकारी संस्था : उत्पादकांना विविध सेवा उपलब्ध करून देणाऱ्या औद्योगिक सहकारी संस्था होय.

औद्योगिक सहकारी संस्थांसाठी विविध मंडळे :

- १) अखिल भारतीय हातमाग महामंडळ १९५२.
- २) खादी आणि ग्रामोद्योग महामंडळ १९५३.
- ३) अखिल भारतीय हस्तोद्योग मंडळ १९५२.
- ४) अखिल भारतीय लघू उद्योग मंडळ १९५४.
- ५) काथ्या उद्योगासाठी मंडळ १९५४.

औद्योगिक सहकारी संस्थांना अर्थपुरवठा करणाऱ्या संस्था :

औद्योगिक सहकारी संस्थांना दीर्घ मुदत कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य स्टेट बँक ऑफ इंडिया, विविध स्तरावरील औद्योगिक सहकारी बँका, आयुर्विमा महामंडळ, राज्य वित्त महामंडळ, औद्योगिक वित्त पुरवठा महामंडळ इत्यादी कदून केला जातो. औद्योगिक सहकारी संस्थाना अल्प मुदत, मध्यम मुदत आणि दीर्घ मुदत कर्जपुरवठा केला जातो. त्याचप्रमाणे ताबेगहाण, नजरगहाण आणि किलन लोन स्वरूपात कर्जे दिली जातात. औद्योगिक सहकारी संस्थेच्या कर्जातील हानीभय विचारात घेता स्वतंत्र संशयीत कर्जनिधी उभारावा लागतो.

औद्योगिक सहकारी वसाहती :

औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी सहकारी तत्वावर आधारित औद्योगिक वसाहती उभारल्या जातात, औद्योगिक सहकारी वसाहतीमध्ये भूखंड, पाणी, वीज, रस्ते, वाहतूक, दलणवळण साधने, बँका, दुरुस्ती सेवा पुरविल्या जातात.

भारतातील विविध प्रकारच्या औद्योगिक सहकारी संस्था :

- १) विणकर औद्योगिक सहकारी संस्था.
- २) घाणीच्या तेल उत्पादक सहकारी संस्था.
- ३) कातळ्याच्या वस्तू उत्पादक सहकारी संस्था.
- ४) काथ्याच्या वस्तू उत्पादक सहकारी संस्था.
- ५) हस्तकौशल्य वस्तू उत्पादक सहकारी संस्था.
- ६) ताडगुळ उत्पादक सहकारी संस्था.
- ७) वाहतूक करणाऱ्या सहकारी संस्था.
- ८) छपाई/छापखाना सहकारी संस्था.

भारतातील औद्योगिक सहकारी संस्थांचा उगम आणि विकास

भारतात सहकारी चळवळीची सुरवात १९०४ च्या पहिल्या सहकार कायद्याने झाली आणि सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा विकास झाला. त्यामुळे शेती व्यवस्थेच्या विकासाला मदत झाली. परंतु औद्योगिक विकासासाठी सहकारी चळवळीला फारच अल्प प्रतिसाद होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील १९१८ सालच्या औद्योगिक समितीने आणि १९२८ सालच्या रॉयल कमिशन ऑन ॲग्रिकल्चर यांनी औद्योगिक क्षेत्रात उद्योगांची सहकारी पद्धतीने संस्था उभारणी करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली होती. त्यामुळे मुंबई आणि मद्रास राज्यात हातमाग विणकर यांच्या सहकारी संस्था स्थापन झाल्या होत्या. सन १९३८-३९ या काळात मुंबई राज्यात ४० विणकर सहकारी संस्था होत्या. सन १९४५-४६ साली त्यात वाढ होऊन ही संख्या १३० इतकी झाली. या व्यतिरिक्त औद्योगिक सहकारी संस्थांची संख्या ८६ इतकी होती. त्याचप्रमाणे सन १९३८-३९ या काळात मद्रास राज्यात १७४ विणकर सहकारी संस्था होत्या. सन १९४५-४६ साली त्यात वाढ होऊन ही संख्या ११५६ इतकी झाली. या व्यतीरिक्त औद्योगिक सहकारी संस्थांची संख्या २२ इतकी होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळात १९४८ च्या औद्योगिक धोरणामध्ये ग्रामीण उद्योग आणि लघू उद्योग यांच्या विकासासाठी सहकारी संस्थाद्वारे उद्योगांचे संघटन करावे असे सुचविले होते. त्याचप्रमाणे भारतीय राज्य घटनेच्या ४३ व्या कलमानुसार कुटीर उद्योग, लघू उद्योग, ग्रामीण उद्योग यांचे संघटन व्यक्ती किंवा सहकारी तत्त्वावर संघटित करण्याची जबाबदारी राज्याने मान्य केली होती आणि त्याप्रमाणे कार्यवाहीला सुरवात झाली होती. त्यानंतर १९५६ च्या औद्योगिक धोरणानुसार सहकारी तत्त्वानुसार औद्योगिक संघटन वाढीला सक्रीय प्रोत्साहन देण्याची शिफारस करण्यात आली होती. औद्योगिक सहकारी संस्थांची औद्योगिकरणासाठीची आवश्यकता आणि गरज विचारात घेता केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारे यांनी औद्योगिक सहकारी संस्था निर्मितीला चालना दिलेली दिसून येते. पंचवार्षिक योजनांच्या काळात अखिल भारतीय खादी ग्रामोद्योग महामंडळ आणि त्यांच्या विविध राज्यातील शाखा यांनी औद्योगिक सहकारी संस्था निर्मिती आणि वाढीला चालना दिलेली दिसून येते. नियोजनाच्या काळात औद्योगिक सहकारी संस्थामध्ये समाविष्ट असलेल्या विविध प्रकारच्या संस्थांना सरकारने अर्थसहाय्य आणि विविध प्रकारच्या सवलती दिल्या त्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्थांचा विकास झाला. १९६५ साली मिर्धा समितीने औद्योगिक सहकारी संस्थांची निष्क्रियता घालविष्यासाठीच्या शिफारशी केल्या. त्याची अंमलबजावणी सरकारने केल्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्थांचा विकास झाला. प्राथमिक सहकारी औद्योगिक संस्था, मध्यवर्ती औद्योगिक सहकारी संघ, शिखर औद्योगिक सहकारी संघ, राज्य किंवा राष्ट्रीय औद्योगिक सहकारी संघ आणि अखिल भारतीय औद्योगिक संघाच्या माध्यमातून विविध प्रकारच्या औद्योगिक सहकारी संस्थांचा विकास झाला.

१९५०-५१ साली ७१०१ औद्योगिक सहकारी संस्था होत्या. १९६०-६१ साली ३३२६६ औद्योगिक सहकारी संस्था होत्या. १९७०-७१ साली ४६६४० औद्योगिक सहकारी संस्था होत्या. या आकडेवारीवरून हे स्पष्ट करता येते की, औद्योगिक सहकारी संस्थामध्ये स्वातंत्र्योत्तर काळात वाढ होत आहे. सन २००४-०५ साली बिगर विणकर प्राथमिक औद्योगिक सहकारी संस्था ४८८४१, मध्यवर्ती औद्योगिक सहकारी संस्था ११९ आणि राज्य औद्योगिक सहकारी संस्थांची संख्या २३ इतकी होती. त्याचप्रमाणे विणकर प्राथमिक औद्योगिक सहकारी संस्था २०८७१, विणकर मध्यवर्ती सहकारी संस्था ३६ आणि विणकर राज्य औद्योगिक सहकारी संस्था ३१ होत्या. भारतात औद्योगिक सहकारी संस्थांची संख्या वाढती आहे.

औद्योगिक सहकारी संस्थांची कार्ये

भारतातील विविध प्रकारच्या औद्योगिक सहकारी संस्था संस्था सभासदासाठी पुढील महत्वाची कार्ये करतात. ती कार्ये खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) सभासदांना कच्चा माल पुरविणे

औद्योगिक सहकारी संस्था सभासद असलेल्या कारागीर, औद्योगिक कामगार, ग्रामउद्योजक, लघू उद्योजक, कुटीर उद्योजक, इत्यादीना औद्योगिक उत्पादन करण्यासाठीचा कच्चा माल पुरविष्याचे कार्य करते. अशा स्वरूपाचा कच्चा माल योग्य किंमतीला योग्य वेळी, योग्य प्रमाणात पुरविष्याचे कार्य करावे लागते. त्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्थेचा सभासद आपले उत्पादन कार्य नियमितपणे करू शकेल.

२) सभासदांना हत्यारे व अवजारे पुरविणे

औद्योगिक सहकारी संस्था सभासदांना उत्पादनासाठी आवश्यक असणाऱ्या साहित्यापैकी औद्योगिक हत्यारे आणि अवजारे पुरविण्याचे कार्य करते. अशी औद्योगिक अवजारे आणि हत्यारे वाजवी किंमतीत, योग्य वेळी आणि योग्य प्रमाणात पुरविण्याचे कार्य करावे. त्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्था सभासद आपले उत्पादन कार्यक्षमपणे वाढविण्यास मदत करू शकते.

३) उत्पादक सभासदांना इतर उत्पादन साहित्य पुरविणे

औद्योगिक सहकारी संस्था उत्पादक सभासदांना उत्पादन साहित्य पुरविण्याचे कार्य करते. उदा. पॅकिंगचे साहित्य पुरविणे, यांत्रिक सेवा पुरविणे, किंमत छपाईचे साहित्य पुरविणे, तांत्रिक सेवा पुरविणे इत्यादी.

४) सभासदांच्या उत्पादनास बाजारपेठ मिळविणे

औद्योगिक सहकारी संस्था उत्पादक सभासदाने तयार केलेल्या उपभोग्य वस्तू उत्पादनास आणि भांडवली वस्तू उत्पादनाला बाजारपेठ मिळवून देण्याचे कार्य करावे लागते. शहरी आणि ग्रामीण बाजारपेठ मिळविणे, निर्यातदार सभासदांना मार्गदर्शन करणे, उत्पादनाचे देशात आणि विदेशात प्रदर्शन भरविणे व विक्री करणे इत्यादी कार्य करते.

५) सभासदांना वित्त पुरवठा करणे

औद्योगिक सहकारी संस्थांना उत्पादक सभासदांना अल्पमुदत, मध्यम मुदत आणि दीर्घ मुदतीची कर्जे मिळवून देणे, वैयक्तिक तारणावर आणि मालाच्या तारणावर कर्जे मिळवून देणे, औद्योगिक क्षेत्राला वित्त पुरवठा करणाऱ्या वित्त पुरवठा संस्थांकडून कर्जे मिळवून देणे इत्यादी कार्ये करावी लागतात. औद्योगिक सहकारी संस्थांचे उत्पादन कार्य नियमितपणे चालू राहण्यासाठी उत्पादन संस्था टिकून राहण्यासाठी आणि उत्पादन संस्थांच्या उत्पादन वृद्धी आणि विस्तारासाठी या कार्यामुळे मदत होते.

६) सभासदांना तंत्रज्ञानाची माहिती व प्रशिक्षण देणे

औद्योगिक सहकारी संस्था सभासदांना उत्पादनासाठी नवे, उच्च, प्रगत आणि अद्यावत तंत्रज्ञान मिळवून देणे, त्याची माहिती देणे, त्याचे शिक्षण आणि प्रशिक्षण देणे, तंत्रज्ञान खरेदीसाठीची माहिती व पते देणे, इत्यादी कार्य करते. त्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्था आपल्या उद्योगांचा विकास करू शकतात.

७) सभासदांना बाजारपेठेची माहिती देणे व उपलब्ध करणे

औद्योगिक सहकारी संस्था सभासदांना कच्चा मालाच्या बाजारपेठेची माहिती देणे, बाजारपेठ मिळवून देणे, बाजारपेठ नव्याने निर्माण करणे, बाजारपेठ टिकविणे, बाजारपेठेतील स्पर्धेला तोंड देण्याची क्षमता सभासदामध्ये निर्माण करणे, उत्पादनासाठी मागणी वाढविणे आणि आदेश मिळविणे, बाजारपेठेमध्ये नाविण्य निर्माण करणे याद्वारे उद्योगाचा विकास साध्य करण्याचे कार्य केले जाते. त्याचप्रमाणे पक्क्या मालाला बाजारपेठ मिळविणे, टिकविणे, स्पर्धा करणे, आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळविणे हे कार्य करावे लागते. त्यामुळे उद्योगाच्या विकासाला हातभार लागतो.

८) सभासदांचे सरकारकडे प्रतिनिधित्व करणे

औद्योगिक सहकारी संस्था, उत्पादक सभासदांचे सरकारकडे प्रतिनिधित्व करण्याचे महत्त्वाचे कार्य करते. औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या विविध मागण्या सरकारकडे मांडणे आणि त्याला न्याय मिळवून देणे, सरकारच्या सेवा-सुविधा मिळवून देणे, सरकारकडून सवलती मिळवून देणे, सभासदांना उत्पादन साहित्य मिळवून देण्यासाठी सरकारचे सहकार्य व मदत मिळवून देण्याचे कार्य औद्योगिक सहकारी संस्थांना करावे लागते.

९) सभासदांच्या उत्पादनाला योग्य किंवा वाजवी किंमत मिळवून देणे

औद्योगिक सहकारी संस्था उत्पादक सभासदांनी उत्पादन केलेल्या उपभोग्य आणि भांडवली वस्तू उत्पादनाचे योग्य किंवा वाजवी मुळ्य मिळवून देण्याचे कार्य करावे लागते. उत्पादन क्षेत्रातील मध्यस्थ हसाक आणि दलालांना दूर करून उत्पादन विक्री कार्यात सहकार्य आणि मदत करणे, उत्पादनासाठी स्थानिक, विभागीय, राज्य, राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ मिळविण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. सरकारकडून विविध करामध्ये सूट घेवून सभासदांच्या उत्पादन विक्रीस सहाय्य आणि सहकार्य करण्याचे कार्य केले जाते.

१०) सभासदांना विविध सहाय्य व मदत करणे

औद्योगिक सहकारी संस्था उत्पादक सभासदामध्ये बचत आणि गुंतवणुकीची प्रेरणा निर्माण करणे, गुंतवणूक निर्णय घेण्यासाठी मार्गदर्शन करणे, उत्पादनाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी सभासदांना शिक्षण आणि प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे, सभासदांच्या कल्याणाच्या योजना राबविणे, कामगार कल्याणाच्या व मुरुक्षिततेच्या योजना राबविणे, सभासद स्त्री आणि पुरुषांना रोजगार मिळवून देणे, त्यांच्या मुला-मुलींच्या शिक्षणाची व्यवस्था करणे, उद्योजकांच्या शिक्षण आणि प्रशिक्षणाची व्यवस्था करणे, स्पर्धेत टिकून राहण्यासाठी सेवा सुविधा पुरविण्यावर भर देणे, सभासदांच्या राहणीमान आणि जीवनमानात सुधारणा करणे, सभासदांच्या सामाजिक आणि आर्थिक कल्याणासाठी प्रयत्न करणे, इत्यादी कार्य औद्योगिक सहकारी संस्था आणि संघांना करावे लागते.

थोडक्यात देशातील औद्योगिक सहकारी संस्था आणि संघात असणाऱ्या विविध प्रकारचे आणि विविध वस्तूचे उत्पादन करणाऱ्या सभासदांच्या एकूणच विकासासाठीची कार्ये करावी लागतात. त्याचप्रमाणे औद्योगिक सहकारी संस्था, त्याचे जिल्हा संघ, राज्य संघ आणि राष्ट्रीय संघ बरोबर समन्वय करण्याचे कार्य केले जाते.

औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्या आणि उपाय

समस्या - १) भांडवली समस्या : औद्योगिक सहकारी संस्थांना प्रत्यक्ष कामकाज करतांना भांडवलाचा अपुरा पुरवठा ही समस्या निर्माण होते. संस्थांचे भागभांडवल कमी असते. संस्थेला यंत्रसामग्री, इमारत इत्यादीसाठी दीर्घमुदतीचे भांडवलाची गरज असते. त्याचप्रमाणे कच्चा माल, मजुरी आणि इतर खर्चासाठी खेळते भांडवल गरजेचे असते. संस्थांना अल्पमुदतीचे आणि दीर्घमुदतीचे भांडवल कमी व्याजदराने, योग्य वेळी आणि योग्य प्रमाणात उपलब्ध होत नसल्यामुळे भांडवलाची समस्या भेडसावते.

उपाय - १) भांडवलाचा योग्य पुरवठा करणे : औद्योगिक सहकारी संस्थांना आवश्यक असणारे खेळते भांडवल आणि दीर्घ मुदतीचे भांडवल उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी सरकारने आणि औद्योगिक क्षेत्रातील वित्त संस्थांनी किंवा सहकारी क्षेत्रातील शिखर संस्थानी घ्यावी. औद्योगिक सहकारी संस्थांनी आपली सभासद संख्या वाढवून भाग भांडवलात वाढ करणे, सभासदांच्या ठेवी स्वीकारणे, जनतेच्या ठेवी स्वीकारणे, स्वतःचे विविध निधी निर्माण करून त्याचा वापर करणे, रिझर्व बँक ऑफ इंडिया, स्टेट बँक ऑफ इंडिया आणि त्यांच्या सलग्न बँका, राष्ट्रीयकृत बँका, नाबार्ड, राज्य सहकारी बँका, नागरी सहकारी बँका यांनी औद्योगिक सहकारी संस्थांना योग्य प्रमाणात भांडवल पुरवठा केला असता भांडवलाची समस्या सोडविता येते.

समस्या - २) कच्चा मालाची समस्या : औद्योगिक सहकारी संस्थांना उत्पादनाचे उद्दिष्ट साध्य करताना कच्चा मालाची समस्या निर्माण होते. कच्चा माल योग्य किंमतीमध्ये, योग्य प्रमाणात उपलब्ध होत नसल्यामुळे उत्पादनाचे उद्दिष्ट साध्य करता येत नाही. कच्चा माल साठवणुकीसाठी गुदामाची अपुरी व्यवस्था असल्यामुळे कच्चा माल साठवणूक करता येत नाही. त्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्थांना कच्चा मालाची समस्या सातत्याने भेडसावते.

उपाय - ३) कच्चा मालाचा पुरवठा करणे : औद्योगिक सहकारी संस्थांना त्यांच्या उत्पादनाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आणि बाजारपेठेतील मागणीप्रमाणे उत्पादन करण्यासाठी कच्चा मालाचा योग्य किंमतीला, योग्य प्रमाणात पुरवठा करणे हा उपाय करणे आवश्यक आहे. कच्चा माल साठवणूक करण्यासाठी गुदामाची व्यवस्था करणे, कच्चा मालाची आयात करून कच्चा माल पुरवठा करणे इत्यादी उपाय योजनाच्या साह्याने कच्चा मालाची समस्या सोडविता येते.

समस्या - ३) अकार्यक्षम व्यवस्थापन : औद्योगिक सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन करताना अनेक अडचणी निर्माण होतात. व्यवस्थापन करताना अशिक्षित, अप्रशिक्षित लोकाकडून केले जाते त्यामुळे व्यवस्थापनामध्ये अकार्यक्षमता ही समस्या दिसून येते. वस्तू उत्पादनापासून वस्तूंची विक्री करण्यासाठी योग्य व्यवस्थापन तंत्राचा वापर करावा लागतो. औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापनामध्ये सदोष व्यवस्थापन तंत्र वापरले जात असल्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्था अपयशी ठरतात.

उपाय - ३) कार्यक्षम व्यवस्थापन करणे : औद्योगिक सहकारी संस्थांनी वस्तूंची निवड करण्यापासून ते वस्तू उत्पादन करून त्याची विक्री करण्यापर्यंत प्रगत व्यवस्थापन तंत्राचा वापर करून व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. व्यवस्थापनाचे कार्यक्षम नियोजन व प्रभावी नियंत्रण करून व्यवस्थापन तंत्रामध्ये व्यावसायिक व्यवस्थापन, शास्त्रशुद्ध व्यवस्थापनाचा वापर करणे आवश्यक आहे. व्यवस्थापनाची विभागणी करतांना त्याच्या कार्यपद्धतीत दोष निर्माण झाले असता व्यवस्थापनाच्या विभागणीची पुनर्रचना करणे आवश्यक असते. औद्योगिक सहकारी संस्थांनी आपल्या उद्योगाचे व्यवस्थापन काटेकोरपणे करणे, व्यवस्थापन खर्चात बचत करणे, व्यवस्थापनाचे नियोजन व नियंत्रण केले असता कार्यक्षम व्यवस्थापन करता येईल आणि अकार्यक्षमता घालवता येईल.

समस्या - ४) विक्रीव्यवस्थेचा अभाव : औद्योगिक सहकारी संस्थानी जी विविध प्रकारची उत्पादने केलेली असतात त्याच्या विक्रीव्यवस्थेचा अभाव असल्यामुळे समस्या निर्माण होतात. विक्री

करतांना स्पर्धेला तोंड घावे लागते. वाढता उत्पादन खर्च आणि वाढता विक्री खर्च विचारात घेता वस्तू उत्पादनाच्या किंमती वाढतात त्यामुळे विक्रीचे नियोजन करता येत नाही. त्यातून विक्रीच्या समस्या निर्माण होतात.

उपाय - ४) विक्रीचे नियोजन करणे : औद्योगिक सहकारी संस्थांनी आपल्या उत्पादनाच्या विक्रीचे योग्य आणि कार्यक्षम नियोजन करून, विक्री केंद्र उभारून, विक्री साखळी पद्धतीने करून, विक्रीवर आकर्षक भेट योजना राबवून, सूट देवून विक्री करावी. उत्पादनाचा खर्च कमी करून विक्री खर्च कमी करून वस्तूची किंमत कमीत कमी आणि परवडेल अशी ठरवून विक्रीचे नियोजन आणि कार्यक्षम नियंत्रण ठेवले असता विक्रीची समस्या सोडविता येते. त्याचप्रमाणे विक्री व्यवस्थेत स्पर्धेला तोंड देण्यासाठीची तयारी करणे आवश्यक असते.

समस्या - ५) नियोजनाचा व नियंत्रणाचा अभाव : औद्योगिक सहकारी संस्था चालवितांना कार्यक्षम नियोजन आणि प्रभावी नियंत्रणाचा अभाव दिसून येते. उत्पादन सभासदांच्या गरजेतून हवे पण विनाकारण केले जाते. उत्पादनाची गती मंद असते, उत्पादन साधनाचा आणि अर्थपुरवठा मंद असतो, त्याचे नियोजन नसते त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात.

उपाय - ५) कार्यक्षम नियोजन व नियंत्रण आवश्यक : औद्योगिक सहकारी संस्था चालविण्याचे विविध विभागाचे परिपूर्ण आणि कार्यक्षम नियोजन करावे, त्याची प्रभावी अंमलबजावणी करावी. त्यामुळे उत्पादन, विनियम, वाटणी आणि क्षेत्रात समस्या निर्माण होणार नाहीत. उत्पादनसंस्थाना आवश्य लागणाऱ्या सर्व घटकांचे मागणीप्रमाणे पुरवठा करण्याचे नियोजन करणे आवश्यक आहे.

समस्या - ६) अनियोजित विकास : औद्योगिक सहकारी संस्थांचा विकास घाईगडबडीत केला जातो. औद्योगिक सहकारी संस्थांना आवश्यक असणारी साधनसामुग्री नसतांना सहकारी संस्था स्थापन केल्या जातात. त्यामुळे संस्था चालवितांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. संस्था स्थापन करताना स्थानियीकरणात दोष असतात. सरकारचा किंवा सहकारी संस्थांचा अनियोजित पद्धतीने विकास केला जातो. त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात.

उपाय - ६) नियोजित विकास : औद्योगिक सहकारी संस्थांचा विकास नियोजित स्वरूपाचा असावा. साधनसामुग्रीची उपलब्धता विचारात घेता औद्योगिक सहकारी संस्थांची उभारणी करावी, सहकारी संस्थांना आवश्यक असणारे सर्व घटक पुरेपूर प्रमाणात उपलब्ध होत असतील तरच संस्थांची निर्मिती करावी. संस्थांना परवानगी देतांना सरकारने याची चौकशी करावी म्हणजे नियोजित विकासाचे धोरण कार्यक्षमपणे राबविले असता औद्योगिक सहकारी संस्थांना समस्यांना सामोरे जावे लागणार नाही.

समस्या - ७) अपुरी देखरेख व तपासणीचा अभाव : औद्योगिक सहकारी संस्थांमध्ये देखरेखीचा अपुरेपणा असतो. त्याचप्रमाणे त्यांच्या आर्थिक व्यवहाराची तपासणी योग्य वेळी व योग्य प्रमाणे केली जात नाही. त्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्थामध्ये समस्या निर्माण होतात. व्यवस्थापनावर योग्य देखरेख नसल्यामुळे आणि जमाखर्चाची योग्य तपासणी नसल्यामुळे समस्या निर्माण होतात.

उपाय - ७) योग्य देखरेख आणि तपासणी आवश्यक : औद्योगिक सहकारी संस्थांनी विविध विभागावर योग्य देखरेख ठेवणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे संस्थेच्या जमाखर्चाची योग्य तपासणी करणे, नियमितपणे तपासणी करणे आवश्यक आहे. व्यवस्थापनाची पुनर्रचना आणि अधिकृत हिशेबनिसाकडून तपासणी केली असता औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्या सोडविण्यास मदत होईल.

समस्या - ८) सरकारी खात्यातील समन्वयाचा अभाव : औद्योगिक सहकारी संस्थांची नोंदणी, शिक्षण व प्रशिक्षण, निरिक्षण, देखरेख, तपासणी, हिशेब तपासणी इत्यादींची जबाबदारी विविध स्तरावर सहकार निबंधकाकडे असते. त्याचप्रमाणे औद्योगिक सहकारी संस्थांना आवश्यक असणारा कच्चा माल व वित्त पुरवठा औद्योगिक खाते आणि वित्तिय संस्थाकडून दिला जातो. सहकार निबंधकाच्या शिफारशीशिवाय औद्योगिक खात्याकडून अनेक गोष्टी केला जातात. त्यामुळे शासनाच्या विविध खात्याअंतर्गत समन्वयाचा अभाव असल्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्या निर्माण होतात.

उपाय - ९) सहकारी खात्यामध्ये समन्वय आवश्यक : औद्योगिक सहकारी संस्थांना परवानगी देतांना सहकार खाते आणि सहकार निबंधक यांच्यामध्ये आणि औद्योगिक सहकारी संस्थांना कच्चा माल आणि भांडवल पुरवठा करतांना औद्योगिक खात्यामध्ये आणि सहकार खात्यामध्ये समन्वय असणे आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे सहकारी संस्था नोंदणी, तपासणी, अंकेक्षण इत्यादी कार्यात योग्य तो समन्वय सरकारी खात्याने ठेवणे आवश्यक आहे. सरकारच्या विविध खात्यातील समन्वयातून औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्या सोडविण्यास मदत होईल.

समस्या - १) शासन सहभागाचा अभाव : औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या भागभांडवलामध्ये, खेळत्या भांडवलासाठी, व्यवस्थापन खर्च, शिक्षण व प्रशिक्षणासाठीचा खर्च इत्यादीमध्ये शासनाच्या सहभागाचा अभाव दिसतो. त्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या विकासामध्ये अडथळे निर्माण होतात.

उपाय - १) औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी शासनाने भागभांडवल, खेळते भांडवल, शिक्षण व प्रशिक्षण आणि व्यवस्थापन खर्च इत्यादीमध्ये भरीव सहभाग आवश्यक आहे. त्याचप्रमाणे कर्जे घेतांना हमी घेणे आवश्यक आहे. संस्था विकासासाठी अंशदान आणि अनुदान देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्था विकासाला मदत होईल.

समस्या - १०) हितसंबंधित गट किंवा लोकांचे वर्चस्व : औद्योगिक सहकारी संस्थांमध्ये राजकीय गट आणि लोकांचे वर्चस्व दिसून येते. त्यामुळे विकासकार्यात अडथळे निर्माण होतात. खाजगी उद्योजक केवळ स्वार्थी हेतूने खाजगी औद्योगिक संस्थेचे सहकारी संस्थेत रूपांतर करतात. त्यामागे त्यांचा हेतू कामगारवर्गाचे किंवा कारागीर वर्गाचे कल्याण साध्य करण्याचा हेतू स्पष्ट होत नाही. त्यातून गट, तट आणि लोकांच्या वर्चस्व निर्माण करण्याच्या स्पर्धा सुरु होतात आणि संस्था विकासकार्यात अडचणी निर्माण होतात.

उपाय - १०) हितसंबंधी गट किंवा लोकांचे वर्चस्वाचे निर्मूलन करणे : औद्योगिक सहकारी संस्थांमध्ये राजकीय लोकांचे किंवा राजकीय पक्षाच्या गटतटांचे वर्चस्व असते. त्यांचे निर्मूलन केले पाहिजे. म्हणजे औद्योगिक सहकारी संस्थांचे कामकाज, राजकीय पक्ष निरपेक्ष पद्धतीने व्हावे. खाजगी

उद्योजकांना स्वार्थसाठी आपल्या खाजगी संस्थेचे रूपांतर सहकारी संस्थेमध्ये करू देता कामा नये. त्याचप्रमाणे केवळ अंशदान किंवा अनुदानासाठी औद्योगिक सहकारी संस्थांची निर्मिती करता कामा नये. औद्योगिक सहकारी संस्थांनी कामगार किंवा कारागीर कल्याण साध्य करण्यासाठीच सहकारी संस्थांची निर्मिती करावी. अशा विविध उपायांच्या साहाने हितसंबंधी लोकांचे वर्चस्व कमी करता येईल आणि निखळ औद्योगिक विकासासाठी सहकारी संस्था कार्यरत राहतील.

समस्या - ११) आधुनिकीकरणाचा अभाव : औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या उत्पादन प्रक्रियेत आधुनिकीकरण झालेले दिसून येत नाही. उत्पादनासाठीची जुनी यंत्रसामुद्रीमुळे उत्पादकता वाढत नाही. उत्पादन पद्धतीत नवीन नवीन पद्धतीचा आणि संशोधनाचा अभाव दिसून येतो. म्हणजेच आधुनिकीकरणाच्या अभावामुळे औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या विकास कार्यात अडथळे निर्माण होतात आणि समस्या निर्माण होतात.

उपाय - ११) आधुनिकीकरण करणे आवश्यक : औद्योगिक उत्पादन करणाऱ्या सहकारी संस्थांनी आपल्या उत्पादन प्रक्रियेचे, उत्पादन तंत्राचे आणि यांत्रिक साधन सामुद्रीचे आधुनिकीकरण करणे आवश्यक आहे. आधुनिकीकरणामुळे उत्पादन क्षमता वाढेल, उत्पादनांचा दर्जा आणि गुणवत्ता वाढेल, उत्पादन खर्चात कपात करता येईल, कमी किंमतीतील उत्पादन करता येईल. उत्पादन प्रक्रियेत संशोधन करता येईल आणि उत्पादन प्रक्रिया सुलभ करून उत्पादकता आणि कामगारांची कार्यक्षमता वाढीला मदत होईल. थोडक्यात आधुनिकीकरणातून औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्या सोडविष्ण्यास हातभार लागेल.

समस्या - १२) सभासद शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभाव : औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या सभासदांना सहकार, तत्त्वे, व्यवहार, कायदे, नियम, पद्धती, अधिकार इत्यादी संबंधीचे शिक्षण आणि कामगार आणि कारागीर यांची उत्पादकता वाढ होण्यासाठीचे तांत्रिक प्रशिक्षण यांचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या विकास कार्यात अडथळे निर्माण होतात.

उपाय - १२) सभासद शिक्षण व प्रशिक्षण आवश्यक : औद्योगिक सहकारी संस्था सभासदांना सहकार, तत्त्वे, कायदे, व्यवहार, पद्धती, अधिकार व जबाबदाऱ्या इत्यादी संबंधीचे शिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यातून सामाजिक बांधिलकीची जाणीव निर्माण होईल, त्याचप्रमाणे कामगार आणि कारागीर यांना बदलत्या काळातील उत्पादन तंत्र, पद्धती, यांत्रिक बदल यांचे प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. त्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता व उत्पादकता वाढीस मदत होईल. त्याचप्रमाणे व्यवस्थापकाला प्रशिक्षण दिले असता कार्यक्षम व्यवस्थापन करता येल आणि औद्योगिक सहकारी संस्थांचा विकास साध्य करता येईल.

४.३ सारांश :

मानवाची 'निवारा' ही मूलभूत गरज आहे. अल्प उत्पन्न गटातील व्यक्तींना व मध्यम वर्गीयांनी ही गरज व्यक्तिगतरित्या पूर्ण करण्यात अनेक अडचणी येतात. म्हणून निवाच्याची गरज असणाऱ्या व्यक्तीद्वारे सहकारी तत्त्वावर गृह निर्माण संस्था स्थापन केल्या जातात. या संस्थांची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) निवाच्याची गरज असणाऱ्यांद्वारे स्थापना

- २) संस्थेची नोंदणी
- ३) वाजवी किंमतीत अथवा दरात निवाञ्याची सोय
- ४) भांडवल उभारणी
- ५) संस्थेचे व्यवस्थापन
- ६) संघीय अथवा स्त्री स्तरीय पद्धतीची रचना
- ७) सामूहिक सहजीवनाची प्रेरणा
- ८) अल्पउत्पन्न गटातील व्यक्तींची व मध्यमवर्गीयांची सोय इत्यादी.

सहकारी गृहनिर्माण संस्थाचे अनेक फायदे आहेत त्यावरून त्यांचे महत्व स्पष्ट होते. त्यामध्ये प्रामुख्याने पुढील बाबींचा समावेश होतो. १) गुंतवणूकीत निवाञ्याची सोय. २) सभासदांना बचतीची सवय लागते. ३) घराची रचना समान असते त्यामुळे एकता निर्माण होते. ४) निवासाचे स्वप्न साकार होते ५) सामूहिक जीवन जगण्याची प्रेरणा मिळते. ६) नागरी विभागात अल्पजागेत निवाञ्याची सोय (सदनिका) ७) सरकारच्या निवारा संबंधीच्या विविधयोजनांचा लाभ घेता येतो.

सहकारी गृहनिर्माण संस्थांचे वर्गिकरण प्रामुख्याने पुढीलप्रमाणे केले जाते. (१) सर्व समावेशक गृहनिर्माण संस्था (२) संयुक्त सहकारी गृह निर्माण संस्था (३) सहकारी सदनिका मालकी संस्था इ.

भारतात सन १९०५ मध्ये ‘सारस्वत हाऊसिंग को-ऑपरेटिव्ह सोसायटी’ ही पहिली सहकारी गृहनिर्माण संस्था मुंबई येथे स्थापन झाली. त्यानंतर इतर प्रातांत सहकारी गृहनिर्माण संस्था स्थापन झाल्या. या संस्थांच्या विकासास स्वातंश्योत्तर काळात अधिक गती प्राप्त झाली. सरकारने (केंद्र व राज्य) या संस्थांच्या विकासासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी केली. भांडवल उभारणीसाठी विविध वित्तीय संस्थाची उभारणी केली. १९८८ मध्ये या क्षेत्रासाठी शिखर बँक म्हणून नेशनल हाऊसिंग बँकेची स्थापना केली या संस्थाच्या विकासाची जबाबदारी राज्य सरकारांवर आहे. या संस्थांची नियोजन काळात संख्यात्मक प्रगती झाली परंतु त्यांच्या प्रमुख समस्या पुढील प्रमाणे आहेत. (१) जागा/जमीन मिळविण्यातील अडचण (२) जागेची आर्थिक किंमत (३) अपुरा भांडवल पुरवठा (४) घरबांधणी साहित्याचा अपुरा पुरवठा व वाढत्या किंमती (५) कर्ज प्राप्तीतील किलष्टता (६) संस्थांमधील गैरप्रकार (७) कर्जवसूलीतील अडचणी (८) जनतेची उदासिनता.

खाजगी व्यापारी पुरवठादाराकडून ग्राहक वर्गाची आणि समाजाची होणारी फसवणूक आणि पिळवणूक थांबवावी आणि समाजाचे किंवा ग्राहक वर्गाने स्वतःच्या गरजा कमी खर्चात भागवाव्यात यासाठी ग्राहक सहकारी संस्था प्रयत्न करतात. अशा प्रकारे ग्राहकांना कमी किंमतीत मालाचा पुरवठा करून खर्चात बचत करणे व त्यातून त्यांचे जीवनमान सुधारण्यास या संस्था मदत करतात. भारतातील ग्राहक सहकारी संस्थेचे मुल्यमापन करत असताना या संस्थेने ग्राहकांच्या तक्रारी किंवा समस्या व होणारी फसवणूक कमी करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न केले पाहिजे.

प्रत्येक देशाच्या अर्थव्यवस्थेत रोजगाराचा प्रश्न अत्यंत महत्वाचा असतो. त्यावर देशाचा विकास अवलंबून असतो. उत्पादनाच्या कार्यात श्रमिक हा अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. त्यास रोजगार प्राप्त करून देण्याच्या दृष्टिने श्रमिक सहकारी संस्था महत्वपूर्ण कार्य करू शकतात.

श्रमिकांवरील अन्याय कमी करण्यासाठी, त्यांचे इतरांकडून होणारे शोषण कमी करण्यासाठी श्रमिक सहकारी संस्था महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडतात. श्रमिक किंवा मजूरांच्या गटास रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टिने कार्य करणाऱ्या संघटनेस श्रमिक सहकारी संस्था असे म्हणतात. श्रमिकांनी एकत्रितपणे काम केल्यानंतर त्यांना कामाबद्धल मिळणाऱ्या मोबदल्याचे वाटप कार्य पुरतीत सहभागी होणाऱ्या मजूरांत केले जाते. या संस्थामुळे श्रमिकांची सौदाशक्ती वाढते. सामान्यतः इमारत, रस्ते बांधणी, कारखाने उभारणी, पाटबंधारे, धरणे बांधणे इ. मध्ये श्रमिक सहकारी संस्थांना वाव असतो.

श्रमिकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे त्यांच्या वेतनात वाढ घडवून आणणे, त्यांच्यात नियमितपणा व शिस्त इ. गुणांचा विकास करणे, त्यांची सौदाशक्ती वाढवून मानसिक परिवर्तन घडविणे इ. श्रमिक संस्थेची उद्दिष्ट्ये आहेत.

श्रमिक सहकारी संस्थांची रचना त्रिस्तरीय स्वरूपाची आहे. यामध्ये प्राथमिक श्रमिक सहकारी संस्था गाव पातळीवर, तालुक्यातील सर्व श्रमिक सहकारी संस्था एकत्र येवून श्रमिक सहकारी राज्य महासंघ स्थापन करतात. श्रमिक सहकारी संस्थांचे प्रामुख्याने श्रमिकी कामगारांची सहकारी संस्था व सहकारी कार्यशाळा असे वर्गीकरण केले जाते. सन २००१-२००२ मध्ये भारतात श्रमिक सहकारी संस्थांची संख्या ३०२३४ होती व सभासद संख्या १६.९६ लाख होती. त्यांचा विकास प्रामुख्याने महाराष्ट्र, पंजाब, राज्यस्थान, गुजरात, हरियाना, तामिळनाडू इत्यादी राज्यात झालेला आहे.

श्रमिक सहकारी संस्थांच्या प्रमुख समस्यामध्ये संस्थांचा लहान आकार, कमी भागभांडवल अपूरे भांडवल कंत्राटदारांशी स्पर्धा, शासकिय अधिकाऱ्याचे अडवणूकीचे धोरण, सभासदांची उदासिनता, शासनाकडून आर्थिक मदतीचा अभावा इत्यादीचा समावेश होतो.

भारतातील श्रमिक सिहकारी संस्थाच्यार समस्या सोडविणेसाठी त्यांचे संघटन क्षमता वाढविणे, शासकीय कामे या संस्थानाच देणे, पिलवणूक थांबवणे, आर्थिक मदत देणे, कार्यकारी भांडवल देणे, यंत्रे पुरवणे इ. उपाय सुचवता येतील.

प्रस्तूत प्रकरणात आपण श्रमिक सहकारी संस्था आणि नागरी सहकारी बँकांचा अभ्यास केला आहे. यामध्ये श्रमिक सहकारी संस्थांची कार्ये, त्यांच्या समस्या, त्यावरील उपाययोजना; त्याचबरोबर नागरी सहकारी बँका, त्यांची कार्ये, समस्या आणि उपाययोजना यांचा समावेश होतो. असंघटित, अशिक्षित आणि अप्रशिक्षित बेकारांना नियमित रोजगार मिळवून देण्यामध्ये श्रमिकांच्या सहकारी संस्था महत्वाची भूमिका पार पाडत आहेत. ग्रामीण लोकांचा विकास करणे, श्रमिकांची पिलवणूक थांबविणे, श्रमिक सभासदांच्या आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा करणे, श्रमिकांना न्याय मिळवून देणे यासाठी श्रमिक सहकारी संस्थेची आवश्यकता आहे. देशातील आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या दुर्बल असणाऱ्या व्यक्तींना बचतीची सवय लागावी, त्यांच्या उत्पादक व मर्यादित प्रमाणात अनुत्पादक गरजा भागविल्या जाव्यात आणि शहरी भागातील लोकांची आर्थिक उन्नती व विकास व्हावा या हेतूने नागरी सहकारी बँका स्थापन झाल्या. नागरी सहकारी बँका एका अर्थाने विशेष कार्यक्षेत्रात काम करणाऱ्या वित्तीय संस्था आहे.

औद्योगिक सहकारी संस्था ग्रामीण औद्योगिकरणाच्या दृष्टिने महत्वाची भूमिका बजावतात. विकसित, विकसनशील आणि अविकसित देशातील आर्थिक विकासात औद्योगिक सहकारी संस्था महत्वाची कामगिरी करतात.

औद्योगिक सहकारी संस्था संयुक्तपणे उत्पादन करतात, त्याची रचना प्राथमिक, जिल्हा, राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवर संस्था आणि संघ या स्वरूपाची असते.

औद्योगिक सहकारी संस्था उत्पादन करणाऱ्या आणि सेवा पुरविणाऱ्या औद्योगिक सहकारी संस्था असतात.

औद्योगिक सहकारी संस्थासाठी विविध मंडळे आहेत.

औद्योगिक सहकारी संस्थांना अर्थपुरवठा करणाऱ्या संस्था आणि महामंडळे कार्यरत आहेत.

औद्योगिक सहकारी संस्थासाठी सहकारी वसाहतीची निर्मिती करण्यात आलेली आहे.

विविध प्रकारच्या औद्योगिक सहकारी संस्था देशातील विविध राज्यात आणि विभागात कार्यरत आहेत.

औद्योगिक सहकारी संस्थांची निर्मिती १९०४ च्या आणि १९१२ च्या सहकारी कायद्यानुसार झालेली आहे. स्वातंत्र्यपूर्व आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध प्रकारच्या औद्योगिक सहकारी संस्थांची निर्मिती झाली आहे.

औद्योगिक सहकारी संस्थांना कच्चा माल, हत्यारे, अवजारे, उत्पादन साहित्य, बाजारपेठ, वित्तपुरवठा, माहिती, शिक्षण, प्रशिक्षण, प्रतिनिधित्व, वाजवी किंमत, सहाय्य व मदत करणे इत्यादी प्रकारची कार्ये सभासदासाठी करावी लागतात.

औद्योगिक सहकारी संस्थाना भांडवल व कच्चा माल पुरवणे, अकार्यक्षम व्यवस्थापन, विक्री व्यवस्था, अनियांजित विकास, नियोजन व नियंत्रणाचा अभाव, अपुरी देखेरेख व नियंत्रण, विविध खात्याचा समन्वय, सरकारी खात्यामध्ये समन्वय, शासन सहभाग, हितसंबंध गटाचे वर्चस्व, आधुनिकीकरणाचा अभाव, सभासद शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभाव इत्यादी समस्या निर्माण होतात. त्या समस्या त्या त्या पातळीवर सोडविण्यासाठी औद्योगिक सहकारी संस्था प्रयत्न करतात आणि सहकारी औद्योगिक संस्थांचा विकास केला जातो.

४.४ पारिभाषिक संज्ञा

- ‘संस्था’ हा शब्द सहकारी गृहनिर्माण संस्था या अर्थाने वापरला आहे.
- सहकारी घरबांधणी संस्था व सहकारी गृहनिर्माण संस्था हे शब्द एकाच अर्थाने वापरले आहेत.
- श्रमिक सहकारी संस्था व मजूर सहकारी संस्था हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाने वापरले आहेत.
- **श्रमिक सहकारी संस्था :** असंघटित क्षेत्रातील श्रमिक किंवा मजूराच्या गटास रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने कार्य करणाऱ्या संघटनेस श्रमिक सहकारी संस्था असे म्हणतात.

- नागरी सहकारी बँका : नागरी भागात नागरिकांना विविध प्रकारच्या बँकिंग सोयी व सुविधा देण्याच्या हेतूने स्थापन झालेल्या बँकांना नागरी सहकारी बँका असे म्हणतात.
  - औद्योगिक सहकारी वसाहती : सहकारी उद्योगासाठी जागा देण्याच्या उद्देशाने औद्योगिक सहकारी वसाहतींची निर्मिती केली जाते.
  - उत्पादन करणाऱ्या औद्योगिक सहकारी संस्था : उपभोग्य व भांडवली वस्तूचे प्रत्यक्ष उत्पादन करणाऱ्या औद्योगिक सहकारी संस्था होय.
  - सेवा पुरविणाऱ्या औद्योगिक सहकारी संस्था : औद्योगिक सहकारी संस्थांना विविध प्रकारच्या संरचनात्मक सेवा आणि उत्पादनासाठीच्या आवश्यक सेवा पुरविणाऱ्या संस्था होय.

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

★ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-१

★ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-२

अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

- १) नेशनल हाऊसिंग बँक ही शिखर संस्था म्हणून सहकारी गृहनिर्माण प्रकल्पांना अर्थसहाय्य करते.
- २) सहकारी गृहनिर्माण संस्था ग्रामीण भागात जास्त आहेत.
- ३) संयुक्त घरबांधणी संस्थेमध्ये जमिनीची मालकी संस्थेकडे असते.
- ४) सदनिका मालकी संस्थेमध्ये बांधणी सामुदायिकरित्या केली जाते.
- ५) सर्व घरबांधणी संस्था सभासदांना कर्ज देतात.
- ६) सहकारी गृहनिर्माण संस्थामुळे कमी गुंतवणूकीत निवासाची कायमची सोय होते.
- ७) फक्त बेघर व्यक्ती सहकारी गृहनिर्माण संस्थेचे सभासद होतात.

ब) योग्य पर्यायाची निवड करून रिकाम्या जागा भरा.

- १) जमिनीच्या खरेदीपासून सदनिका तयार होईपर्यंत सर्व कामे परस्पर सहकार्याने करणाऱ्या संस्थांना.....म्हणतात.
अ) सहकारी गृहनिर्माण संस्था   ब) बिल्डर
क) घरबांधणी संस्था   ड) यापैकी नाही.
- २) सहकारी गृहनिर्माण संस्थांचा महासंघ .....नावाने ओळखला जातो.
अ) राष्ट्रीय सहकारी गृहनिर्माण महासंघ   ब) राज्यसहकारी गृहनिर्माण संघ
क) सहकारी गृहनिर्माण संघ   ड) यापैकी नाही.
- ३) सहकारी गृहनिर्माण संस्थांची रचना .....स्तरीय आहे.
अ) द्वि   ब) त्री   क) एक   ड) यापैकी नाही.
- ४) .....मध्ये गृहनिर्माण विकास वित्त महामंडळाची (HDFC) स्थापना झाली.
अ) १९७७   ब) १९७०   क) १९८८   ड) यापैकी नाही.
- ५) .....मार्फतही महाराष्ट्रात केंद्र-राज्य संयुक्त प्रकल्पातून गृहनिर्माण संस्थांची स्थापना केली जाते.
अ) म्हाडा   ब) हुडको   क) नाफेड   ड) यापैकी नाही.
६) गृहनिर्माण आणि नागरी विकास महामंडळाची (HDFC) स्थापना.....या वर्षी झाली.
अ) १९७७   ब) १९७०   क) १९८८   ड) यापैकी नाही.

★ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-३

अ) पुढील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.

- १) श्रमिक किंवा मजुरांच्या गटास रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टिने कार्य करणाऱ्या संघटनेस श्रमिक सहकारी संस्था म्हणतात.
- २) श्रमिक सहकारी संस्थेमुळे श्रमिकांच्या शोषणात वाढ होते.
- ३) भारतात एकत्र श्रमिक सहकारी संस्था आहे.
- ४) श्रमिक सहकारी संस्थेमुळे श्रमिकांच्या सामुहिक सौदा शक्तीत वाढ होते.
- ५) श्रमिक सहकारी संस्थेत मध्यस्थाना स्थान असते.

ब) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. श्रमिक सहकारी संस्थेचा अर्थ सांगा.
२. श्रमिक सहकारी संस्थांची कोणतीही दोन उद्दिष्ट्ये लिहा.
३. श्रमिक सहकारी संस्थांचा विकास कोणत्या राज्यातून झाला.
४. श्रमिक सहकारी संस्थेच्या दोन समस्या लिहा.
५. देशात श्रमिकांच्या सहकारी संस्था कोणत्या आहेत.

★ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न-४

- १) औद्योगिक सहकारी संस्थांची रचना ..... प्रकारची असते.
अ) चार   ब) तीन   क) दोन   ड) वरीलपैकी कोणतेही नाही
- २) खादी ग्रामोद्योग महामंडळाची स्थापना ..... साली झाली.
अ) १९५५   ब) १९४३   क) १९५१   ड) वरीलपैकी कोणतेही नाही
- ३) अखिल भारतीय हातमाग मंडळाची स्थापना ..... साली झाली.
अ) १९५०   ब) १९४३   क) १९५२   ड) वरीलपैकी कोणतेही नाही
- ४) अखिल भारतीय लघूउद्योग महामंडळाची स्थापना ..... साली झाली.
अ) १९५४   ब) १९५५   क) १९५६   ड) वरीलपैकी कोणतेही नाही
- ५) औद्योगिक सहकारी संस्थांचे वर्गीकरण ..... व ..... प्रकारे केले जाते.
अ) उत्पादन करणाऱ्या व सेवा पुरविणाऱ्या
ब) खर्च करणाऱ्या व सेवा पुरविणाऱ्या
क) कर गोळा करणाऱ्या व सेवा पुरविणाऱ्या
ड) बचत करणाऱ्या व सेवा पुरविणाऱ्या

४.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

★ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-१

१. अ) श्रमिक सहकारी संस्था   २. ड) वरील सर्व
३. क) नागरी सहकारी बँका   ४. ड) वरील सर्व
५. ब) वरील विधान बरोबर आहे.

★ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-२

- अ) १) बरोबर   २) चूक   ३) बरोबर   ४) चूक   ५) चूक
६) बरोबर   ७) बरोबर

ब) रिकाम्या जागा भरा

- १) सहकारी गृहनिर्माण संस्था   २) राष्ट्रीय सहकारी गृहनिर्माण महासंघ
३) त्रि   ४) १९७७
५) म्हाडा   ६) १९७०

★ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-३

अ) चूक की बरोबर ते लिहा.

- १) बरोबर   २) चूक   ३) चूक   ४) बरोबर ५) चूक

ब) एका वाक्यात उत्तरे

- १) श्रमिक किंवा मजुरांच्या गटास रोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टिने कार्य करणाऱ्या संघटनेस श्रमिक सहकारी संस्था असे म्हणतात.
२) अ) सभासदात बचत, स्वसेवा, परस्पर सहकार्य वाढीवणे ब) सभासदाची सौदाशक्ती वाढविणे
३) देशातील पंजाब, राजस्थान, गुजरात, महाराष्ट्र, हरियाना, तामिळनाडू या राज्यांतून श्रमिक संस्थाचा विकास झाला.
४) कमी भाग भांडवल, मोठी कामे स्वीकारण्यात अडचणी
५) देशात श्रमिक सहकारी संस्था खालील आहेत.
१) प्राथमिक श्रमिक सहकारी संस्था
२) श्रमिक सहकारी संस्थाचा जिल्हा संघ
३) श्रमिक सहकारी राज्य महासंघ

★ स्वयं-अध्ययन प्रश्न-४

- १) अ (चार)   २) ब (१९५३) ३) क (१९५२) ४) अ (१९५४)
५) अ (उत्पादन करणाऱ्या व सेवा पुरविणाऱ्या)

४.७ सरावासाठी स्वाध्याय

अ) दीर्घोत्तरी प्रश्न

- १) सहकारी गृहनिर्माण संस्थेचे अर्थ व प्रकार स्पष्ट करा.
- २) सहकारी गृहनिर्माण संस्थेच्या समस्या स्पष्ट करा व उपाय सूचवा
- ३) सहकारी गृहनिर्माण संस्थेचे महत्व विशद करा.
- ४) भारत सरकारने सहकारी गृहनिर्माण संस्थांच्या विकासासाठी योजलेल्या विविध योजनांचा आढावा घ्या.
- ५) भारतातील श्रमिक सहकारी संस्थांची उद्दिष्ट्ये सांगून त्यांच्यापुढील समस्यांची चर्चा करा.
- ६) श्रमिक सहकारी संस्थेचा अर्थ सांगून त्याचे प्रकार लिहा.
- ७) श्रमिक सहकारी संस्था म्हणजे काय ? या संस्थापुढील समस्या कोणत्या ?
- ८) श्रमिक सहकारी संस्थांच्या समस्या सांगून त्यावर उपाय सुचवा.
- ९) श्रमिक सहकारी संस्था म्हणजे काय ते सांगून त्यांची कार्ये स्पष्ट करा.
- १०) नागरी सहकारी बँकेचा अर्थ सांगून त्याची कार्ये स्पष्ट करा.
- ११) भारतातील नागरी सहकारी बँकांना भेडसावणाऱ्या समस्यांची चर्चा करा.
- १२) नागरी सहकारी बँकांच्या समस्या सांगून त्यावर उपाय सूचवा.
- १३) औद्योगिक सहकारी संस्था म्हणजे काय ? औद्योगिक सहकारी संस्थांची कार्ये लिहा.
- १४) औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्या आणि त्यावरील उपाय लिहा.
- १५) भारतातील औद्योगिक सहकारी संस्थांचा उगम आणि विकास लिहा.

ब) टिपा लिहा.

- १) सहकारी गृहनिर्माण संस्थेची वैशिष्ट्ये.
- २) सहकारी गृहनिर्माण संस्थेची कार्ये
- ३) सहकारी गृहनिर्माण संस्थेचे प्रकार
- ४) सहकारी गृहनिर्माण संस्थेचे महत्व
- ५) भारतातील श्रमिक सहकारी संस्था
- ६) श्रमिक सहकारी संस्थेची कार्ये
- ७) श्रमिक सहकारी संस्थांच्या समस्या
- ८) नागरी सहकारी बँकांची कार्ये
- ९) नागरी सहकारी बँका
- १०) नागरी सहकारी बँकांच्या समस्या
- ११) औद्योगिक सहकारी संस्थांची कार्ये
- १२) औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्या

- १३) औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्या सोडविण्याच्या उपाययोजना
- १४) औद्योगिक सहकारी संस्थांची रचना व वर्गीकरण
- १५) औद्योगिक सहकारी संस्थांचे उद्देश

४.८ क्षेत्रिय कार्य

- १) परिसरातील सहकारी गृहनिर्माण संस्थेला भेट देऊन कामकाजासंबंधीची माहिती घ्या.
- २) परिसरातील मजूर सहकारी संस्थेला भेट देऊन कामकाजाची माहिती घ्या.
- ३) मजूर सहकारी संस्थाचे प्रश्न समजून घेवून उपाय योजनासंबंधी पाहणी करा.
- ४) श्रमिक सहकारी संस्था संबंधी वर्तमानपत्रातील कात्रणे गोळा करा.
- ५) आपल्या परिसरातील औद्योगिक सहकारी संस्थांची यादी तयार करा.
- ६) आपल्या परिसरातील औद्योगिक सहकारी संस्थांच्या समस्यांचा शोध घ्या.
- ७) आपल्या परिसरातील औद्योगिक सहकारी संस्थांचे वर्गीकरण व रचना जाणून घ्या.

४.९ अधिक वाचनासाठीचे पुस्तके

- १) शाहा रुप/दामजी बी. एच - सहकार-फडके प्रकाशन कोल्हापूर प्रथमावृती सप्टेंबर २००८
- २) शिंदे आर. के- भारतातील सहकारी चळवळ -रॉविल पब्लिकेशन सातारा १९८०
- ३) कुलकर्णी/भोसले/चौगुले - सहकाराचा विकास- अजब प्रकाशन कोल्हापूर, प्रथमावृती जुलै २००५
- ४) डॉ. गो. स. कामत- “सहकार तत्वे-व्यवहार आणि व्यवस्थापन
- ५) प्रा. रायखेलकर आणि डांगे-“सहकार तत्वे आणि व्यवहार”
- ६) डॉ. सी. जे. जोशी-“सहकाराचा विकास”
- ७) Kulkarni S. S. (2008) : 'Co-operative Development', Phadke Prakashan, Kolhapur.
- ८) Mathur B. S. (1988) : 'Co-operation in India', Sahitya Bhavan, Agra.
- ९) पाटील जे. एफ. आणि भालबा विभुते (संपा.) (२०११) : 'महाराष्ट्रातील सहकारी अर्थकारण, मूल्यमापन व दिशादर्शन', शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.
- १०) जोशी सी. जे. (२००८) : 'सहकाराचा विकास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- ११) भारतीय रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया बुलेटिन (२००९) : 'भारतातील सहकारी चळवळीची सांख्यिकी माहिती.
- १२) Thorat Usha (2006) : 'Urban Co-operative Banks', RBI Bulletin.
- १३) भोसले-काटे (२००२) : 'सहकाराचा विकास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.
- १४) कामत गो. स. - सहकार : तत्वे व्यवहार आणि व्यवस्थापन.
- १५) रायखेलकर ए. आर. आणि अशोक डांगे - सहकार, तत्वे आणि व्यवहार.

सत्र ६ : घटक १

महाराष्ट्रातील निवडक सहकारी संस्थांचा विशेष अभ्यास

अनुक्रमणिका

१.० उद्दिष्टे

१.१ प्रस्ताविक

१.२ विषय-विवेचन

१.२.१ महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखाने

१.२.२ महाराष्ट्रातील दुग्ध सहकारी संस्था

१.२.३ महाराष्ट्रातील कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था

१.२.४ महाराष्ट्रातील फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया सहकारी संस्था

१.३ सारांश

१.४ पारिभाषिक शब्द

१.५ स्वयं अध्ययन प्रश्न

१.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नाची उत्तरे

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय

१.८ क्षेत्रिय कार्य

१.९ संदर्भग्रंथ

१.० उद्दिष्टे :

भारतात स्वातंत्र्योत्तर काळात सहकारी क्षेत्राचा विकास झाला. महाराष्ट्र हे एक सहकारी क्षेत्राच्या माध्यमातून विकास करणारे अग्रगण्य राज्य आहे. विशेषत: महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखाने, सहकारी दुग्ध व्यवसाय आणि नागरी सहकारी बँकांचा झपाटयाने विकास झालेला दिसून येतो. तेव्हा महाराष्ट्रातील या महत्त्वाच्या सहकारी संस्थांच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

- महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांचा उगम, विकास व प्रगती अजमावणे.
- महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांच्या समस्या जाणून योग्य उपाय सुचिविणे.
- महाराष्ट्रातील दुग्ध सहकारी संस्थांचा उगम, विकास व प्रगती अजमावणे.
- महाराष्ट्रातील सहकारी दुग्ध संस्थांच्या समस्या जाणून योग्य उपाययोजना सुचिविणे.

- कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांचा उगम व विकास समजून घेणे.
- कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांच्या समस्या आणि उपाय समजून घेणे.
- महाराष्ट्रातील कापूस सहकारी प्रक्रिया संस्थांचा अभ्यास करणे.

१.१ प्रास्ताविक :

सहकारी साखर कारखाने हे कृषि औद्योगिक विकासाच्या दृष्टीने ग्रामीण भागातील महत्त्वाचे केंद्र आहे. रोजगार, उत्पादन, उत्पन्न व गुंतवणूक इत्यादी बाबतीत साखर कारखाने हे ग्रामीण विकासाचे चक्र (Development Wheel) मानले जाते. विकेंद्रीत विकासाच्या दृष्टीने सहकारी साखर कारखाने महत्त्वाची भूमिका बजावतात. महाराष्ट्र राज्य हे ऊस व साखर उत्पादनात अग्रेसर असून महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखानदारी खन्या अर्थने विकसित झाली आहे. सहकारी साखर कारखान्यांमुळे ग्रामीण भागात वाहतूक, दळणवळण, शिक्षण, आरोग्य, बाजारपेठा इ. पायाभूत विकासाला चालना मिळाली आहे.

महाराष्ट्रात सरकारने प्रोत्साहन देऊन दुग्ध उत्पादनाला चालना दिली. महाराष्ट्रात प्रत्येक गावागावात प्राथमिक सहकारी दुग्ध संस्थांची स्थापना झालेली असून राज्यशासनाने दुभत्या जनावरांची खरेदी करणे, पशुवैद्यकीय सेवा पुरविणे, पशुखाद्य निर्मितीचे कार्य केल्याने महाराष्ट्रात दुग्ध व्यवसायाचा विकास झालेला आहे.

भारतातील कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्था या शेतमालाच्या किंमती स्थिर ठेवणे, शेतमालाचा दर्जा सुधारणे, शेतमाल टिकविणे, शेतमालावर आधारित उद्योग सुरु करणे, शेतमालावर प्रक्रिया करून शेतमालाचे मूल्यवर्धन करणे, नाशवंत शेतमालावर प्रक्रिया करून शेतमाल टिकवून ठेवणे, शेतमाल उद्योगासाठी कच्चा माल म्हणून वापरतांना उप-पदार्थाची निर्मिती करणे, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत सामाजिक व आर्थिक परिवर्तन घडवून आणणे, ग्रामीण औद्योगिकरणाला चालना देणे, उद्योगांचे आणि कृषी उद्योगांचे विकेंद्रीकरणाला सहाय्य करणे, खाजगी व्यापाऱ्यांच्या गैर व्यवहाराला प्रतिबंध घालणे, सहकारी संस्थांतर्गत सहकाराला प्रोत्साहन देणे, शेतकऱ्यांच्या जीवनविषयक दृष्टिकोनात बदल करणे इत्यादीसाठी महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

भारतात कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्थामध्ये सहकारी साखर कारखाने, कापूस प्रक्रिया संस्था, सूतगिरण्या, दूध सहकारी संस्था, मत्स्य सहकारी संस्था इत्यादी कृषी प्रक्रिया संस्थांचा समावेश केला जातो. देशाच्या एकूण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात विशेषत: ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या विकासात शेतमालाला वाजवी भाव देण्यासाठी, कृषी उद्योगाला चालणा देण्यासाठी, ग्रामीण भागात रोजगार वाढविण्यासाठी सहकारी प्रक्रिया संस्थांची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

भारतातील प्रक्रिया संस्थामध्ये सहकारी तत्त्वावर आधारित शेतमाल प्रक्रिया सहकारी संस्था एक महत्त्वाच्या आर्थिक संस्था म्हणून ओळखल्या जातात. शेतमालावर प्रक्रिया करून शेतमालाचे मूल्य संवर्धन करणे, शेतमालाला योग्य किंमत किंवा भाग देणे, शेतीचा विकास करणे, देशाच्या आर्थिक विकासात सहभाग घेणे, शेतमालाची उपयुक्तता वाढविणे, शेतकरी, शेतमजूर आणि शेती विकासाला हातभार लावणे, शेतमालाचे ग्राहकांना लाभ मिळवून देणे, समाजाच्या गरजांची पूर्ती करणे, शेतमालाच्या बाजारपेठा विकसित करणे, शेतमालाचे एकत्रिकरण, वर्गीकरण, प्रतवारी, गुणवत्ता, दर्जा

निर्माण करणे, शेतमालाची प्रक्रिया करून उपयुक्तता वाढविणे, उपपदार्थाची निर्मिती करणे, शेतमालाची बांधणी करणे, खारविणे, वाळविणे, साठा करणे, ग्राहकांना दर्जेदार व गुणवत्तापूर्ण शेतमाल उपलब्ध करणे इत्यादीसाठी शेतमाल प्रक्रिया सहकारी संस्थांची आवश्यकता असते.

शेतमाल प्रक्रिया संस्थांमध्ये विविध प्रकारच्या प्रक्रिया संस्थांचा समावेश केला जातो. शेतामध्ये रोख पिके आणि पारंपारिक पिके घेतली जातात. या दोन्ही पिकावर प्रक्रिया करणाऱ्या सहकारी संस्था भारतात कार्यरत आहेत. शेतमाल प्रक्रिया सहकारी संस्था या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला पोषक शेतमालाला योग्य किंमत मिळवून देण्यासाठी प्रेरक, ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत रोजगार निर्माण करण्यासाठी प्रेरणादायी अशा सहकारी संस्था आहेत. शेतमालप्रक्रिया सहकारी संस्थांची विकासातील भूमिका महत्वपूर्ण ठरलेली आहे.

१.२ विषय विवेचन

१.२.१ महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखाने

(Co-Operative Sugar Factories in Maharashtra)

भारतीय अर्थव्यवस्थेत सहकारी साखर कारखान्यांना महत्वाचे स्थान आहे. महाराष्ट्र ऊस व साखर उत्पादनात अग्रेसर आहे. भारतात साखर उत्पादनाला पाच हजार वर्षांचा इतिहास आहे. भारतीय प्राचीन ग्रंथामध्ये ऊस व साखर उत्पादनाचे संदर्भ सापडतात. वैदिक साहित्य, चरक संहिता, कौटिल्याचे अर्थशास्त्र इ. ग्रंथातून हे संदर्भ मिळतात. हू-एन-संग या चिनी प्रवाशाने भारतात साखरेचा व्यापार चालत असल्याचे प्रतिपादन आपल्या प्रवास वर्णनात केले आहे. इ.स.१६०० मध्ये ईस्ट इंडिया कंपनीने भारतात व्यापार सुरू केल्यानंतर आधुनिक साखर उत्पादनाला सुरुवात झाली. साखर उद्योग हा एक भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्वाचा उद्योग आहे. जागतिक साखर उत्पादनात भारताचा ब्राझीलनंतर दुसरा क्रमांक लागतो तर कापड उद्योगानंतर साखर उद्योगाचा दुसरा महत्वाचा उद्योग म्हणून समावेश होतो. स्वातंत्र्योत्तर काळात साखर उद्योगाचा सहकारी क्षेत्राच्या माध्यमातून विकास झाला. महाराष्ट्राने सहकारी साखर उद्योगाच्या माध्यमातून उल्लेखनिय कामगिरी केली आहे.

अ) महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांचा उगम व विकास :

महाराष्ट्रात १९१८ ला सहकारी तत्त्वावर पहिल्या साखर कारखान्याची स्थापना झाली. तो “दि नीरा व्हॅली सहकारी साखर कारखाना” पुणे जिल्ह्यात बारामती येथे सुरू झाला होता. श्री. लळूभाई समळदास यांच्या कल्पनेतून साकार झालेला हा कारखाना १९२४ मध्ये बंद पडला. दरम्यान महाराष्ट्रात खाजगी साखर कारखाने स्थापन होण्यास सुरुवात झाली. १९३२ मध्ये ब्रिटीश सरकारने आयात जकातीव्दरे साखर कारखान्यांना संरक्षण दिले. त्यामुळे १९४१ पर्यंत १२ खाजगी साखर कारखाने स्थापन झाले होते. त्यानंतर १९४५ मध्ये खन्या अर्थाने सहकारी क्षेत्रात यशस्वी झालेला पहिला सहकारी साखर कारखाना सहकार तज डॉ. धनंजयराव गाडगीळ व कुशल शेतकरी विठ्ठलराव विखे-पाटील यांच्या प्रयत्नातून १९५० मध्ये स्थापन झाला. तोच सध्याचा अहमदनगर जिल्ह्यातील लोणी येथील ‘प्रवरा सहकारी साखर कारखाना’ होय. त्यानंतर पश्चिम महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखाने स्थापन झाले. २००५ मध्ये महाराष्ट्रात २०२ साखर कारखाने नोंदणीकृत होते व त्यापैकी

१२० साखर कारखाने उत्पादन घेत होते. तर २००७-०८ मध्ये १७१ साखर कारखाने उत्पादन घेत होते.

ब) महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांची सद्यस्थिती :

सन २००६-०७ मध्ये साखरेचे जागतिक उत्पादन १६६.७४ द.ल.मेट्रिक टन होते. त्यापैकी ७८% साखर ऊसापासून तर २२% साखरेचे उत्पादन बिटापासून झाले होते. भारतात सध्या ५०१ साखर कारखाने असून त्यापैकी २५१ सहकारी साखर कारखाने आहेत तर ५० द.ल. ऊस उत्पादक शेतकरी असून ५ लाख लोकांना साखर कारखान्यात रोजगार मिळत आहे. भारतातील साखर उत्पादनापैकी ३५% साखरेचे उत्पादन महाराष्ट्रात होते. महाराष्ट्रात २००५-०६ मध्ये ७०.०८९१ लक्ष मे.टन साखरेचे उत्पादन झाले होते. त्यापैकी ६४.६७८२ लक्ष मे.टन साखर उत्पादन सहकारी साखर कारखान्यांचे होते.

महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांची सद्यस्थिती दर्शविण्यासाठी चालू स्थितीतील कारखाने, हंगाम दिवस, उत्पादन, क्षमतेचा वापर, साखर उतारा इ. बाबींचा तपशील पुढील पत्रकात दिलेला आहे.

महाराष्ट्रातील साखर कारखान्यांची सद्यस्थिती

अ. क्र.	तपशील	२००१-०२	२००२-०३	२००३-०४	२००४-०५	२००५-०६	२००६-०७	२००७-०८
१	चालू स्थितीतील कारखाने	१३३	१६०	१३६	१२०	१४२	१६३	१७१
२	हंगाम दिवस	१३५	१३५	९०	८२	१२१	१८९	१८०
३	क्षमता वापर	-	९९	९४	८४	९९	९५	९१
४	साखर उतारा	११.६२	११.६५	१०.९५	११.४३	११.६८	११.३९	११.९४
५	द.हे.उत्पादन	७८	७४	५८	७३	७८	७८	७४

(संदर्भ : को-ऑफरेटिव्ह शुगर, नोव्हेंबर २००८)

वरील संदर्भ पत्रकातील आकडे महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांची सद्यस्थिती स्पष्ट करीत आहेत. २००१-०२ ते २००७-०८ या कालावधीत चालू स्थितीतील साखर कारखान्यांची संख्या वाढत आहे. मात्र २००४-०५ या हंगामामध्ये दुष्काळी स्थितीमुळे ऊस उत्पादनात घट झाल्याने अनेक कारखाने बंद ठेवण्यात आले होते. सन २००३-०४ आणि २००४-०५ हे दोन हंगाम कमी कालावधीत चालले. साखर कारखान्यांच्या उत्पादन क्षमतेच्या पूर्ण वापर होत नसल्याचेही दिसून येते. दर हेक्टरी उत्पादन वाढण्याची क्षमता असतानाही ते स्थिरच आहे. तथापि साखर उताऱ्याच्या बाबतीत महाराष्ट्र हा राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा (१०.१६) पुढे असल्याचे स्पष्ट होते.

क) महाराष्ट्रातील साखर कारखान्यांची प्रगती :

महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखान्यांची संख्या वाढत आहे. भाग भांडवल, खेळते भांडवल, साखर उत्पादन, आसवनी प्रकल्प इ. बाबतची प्रगती खालील पत्रकात दर्शविली आहे.

सहकारी साखर कारखान्यांची प्रगती (रु.लक्ष)

अ.क्र.	बाब	१९८१	१९९१	१९९७	२००३	२००५	२००६
१	नोंदीत साखर कारखाने	७८	१३८	१६५	२०२	२०२	१८७
२	उत्पादन घेणारे साखर कारखाने	६७	९३	१०२	१४४	८३	१४२
३	संभासद	४३७६	९९४०	१६३६२	४३५४३	१२६०६	१२६०६
४	भागभांडवल पैकी शासनाचे	९४४३ ४५१३	२८८८५ १५९५६	८६६७२ ४६०८७	२३४८८४ १३४०७५	१०९६४७ ३२६१५	१०९६४७ ३२६१५
५	ठेवी	१४१२९	६४०००	११५९८३	१६५८७४	१६२१९०	१६२१९०
६	स्वनिधी	२८००४	९९०००	२४४८४३	५४०३८७	११७३१०	११७३१०
७	खेळते भांडवल	६६८४३	२८८५५२	९०३२८५	२०६७९८६	८१७७२८	८१७७२८
८	नफा	४१७	३१२५	२४२०	१८४४	५४५३	५४५३
९	तोटा	३०११	३७८६	१४४६०	७५३३२९	११९९१७	११९९१७
१०	डिस्टीलरी प्लॅट	१२	३०	४६	४८	४८	४८

(संदर्भ : महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टीक्षेपात २००६)

वरील प्रगतीदर्शक तक्त्यातील ठळक बाबी खालीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) अपुरा ऊस पुरवठा व कर्जबाजारीपणामुळे २००५ मध्ये केवळ ८३ कारखान्यांनी हंगाम सुरु ठेवला होता.
- २) भागभांडवलातील शासनाचा सहभाग २००५ पासून कमी झालेला आहे.
- ३) सहकारी साखर कारखान्यांचा तोटा सातत्याने वाढला असून १९९१ मध्ये ३७८६ लक्ष रुपये होता तो २००६ पर्यंत ११९९१७ लक्ष रुपयेपर्यंत वाढला आहे. १९९१ च्या तुलनेते जवळजवळ ३२ पट तोट्यात वाढ झालेली दिसून येते.

ड) महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांची ग्रामीण विकासातील भूमिका

(Role of Co-Operative Sugar Factories in Rural Development)

१. शेतकऱ्यांना उत्पन्नाची हमी :

सहकारी साखर कारखाने सभासदांच्या उसाला हमीभावा प्रमाणे किंमत देतात. केंद्रसरकारच्या आधारभूत किंमतीनुसार उसाचा भाव निश्चित केला जातो. अन्य शेतमालाच्या तुलनेत ऊस उत्पादनापासून उत्पन्नाची खात्री अधिक असते. निश्चित उत्पन्नामुळे ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची पत् सुधारण्यास मदत होते.

२. सभासदांच्या मुलांना रोजगार :

ग्रामीण भागामध्ये शेतीशिवाय इतर व्यवसायाचा विकास झालेला नसतो. सहकारी साखर कारखाने हे ग्रामीण भागातील संघटीत क्षेत्रातील एक महत्त्वाचे रोजगाराचे केंद्र आहे. साखर कारखान्यात सभासद शेतकऱ्यांच्या मुलांना कुशल व अकुशल स्वरूपाचा रोजगार मिळतो. त्यामुळे कृषि क्षेत्रातील अदृश्य बेकारी कमी होण्यास मदत होते व शेती व्यवसायाला हातभार लागतो.

३. आधुनिक तंत्राला प्रोत्साहन :

सहकारी साखर कारखान्यांनी सभासद शेतकऱ्यांना उसाच्या आधुनिक लागवडीसाठी प्रोत्साहन दिले आहे. कमी कालावधीत अधिक उतारा देणाऱ्या ऊस बियाण्यांची उपलब्धता, नवीन लागवड पद्धतीसाठी लागणारी औजारे, अंतर्गत मशागतीची अवजारे, ठिंबक सिंचन इ. आधुनिक तंत्राला साखर कारखान्यांमुळे चालना मिळाली.

४. बाजारपेठांचा विकास :

सहकारी साखर कारखाने हे ग्रामीण भागातील विकासाचे केंद्र मानले जाते. कारखान्यांच्या आजूबाजूच्या गावात बाजारपेठा विकसित होतात. धान्य व भाजीपाला खरेदी विक्री, सहकारी भांडारे, सुपर बाजार इ. चा विकास होतो. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या धान्य, फळे व भाजीपाला इ. उत्पादनाला चालना मिळते.

५. वाहतुक व दलणवळण विकास :

साखर कारखान्यांमुळे ग्रामीण भागात पक्के रस्ते, वाहतुकीची साधने, पोष्ट-तार, बँका, झेरॉक्स, फॅक्स इ. सेवांचा विकास होतो. शहरातील विविध दर्जेदार सेवा ग्रामीण भागामध्ये विकसित होतात. त्यामुळे ग्रामीण विकासाला चालना मिळते.

६. शिक्षण व आरोग्य सेवा :

ग्रामीण भागात सहकारी साखर कारखान्यांनी शिक्षण संस्थांची स्थापना करून प्राथमिक, माध्यमिक व उच्च शिक्षण, तंत्रशिक्षण सेवा निर्माण केल्या आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागात शैक्षणिक विकासाला चालना मिळाली. तसेच सार्वजनिक व खाजगी दवाखाने स्थापन झाल्याने आरोग्य सेवाही उपलब्ध झाल्या आहेत.

७. राजकीय व सामाजिक विकास :

सहकारी साखर कारखान्यांचे संचालक मंडळ लोकशाही पद्धतीने निवडले जाते. त्यामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना लोकशाही मुल्यांची जाणीव होण्यास मदत होते. शहरांच्या तुलनेत ग्रामीण जनतेला सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये अधिक उत्साह दिसून येतो. याशिवाय साखर कारखान्यांच्या संचालक मंडळात इतर मागासवर्ग, आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक व स्त्री राखीव पदांमुळे सामाजिक विकासाला हातभार लागतो.

८. सहकारी बँकिंगचा विकास :

सहकारी चळवळ विकसित होण्यामध्ये सहकारी साखर कारखान्यांचे महत्त्वाचे योगदान आहे. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकांना कर्ज वसुलीस सहकारी साखर कारखाने सहाय्य करतात. सहकारी कृषी पत सोसायट्यांच्या वसुलीसाठी सहाय्य होते. सहकारी पतचळवळ विकसित होण्यासाठी साखर कारखान्यांचा हातभार लागतो.

इ) महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांच्या समस्या/दोष :

सहकारी साखर कारखान्यांची स्थिती दिवसेंदिवस बिघडत असून अनेक सहकारी साखर कारखाने तोट्यात चालतात. आजारी साखर कारखान्यांची संख्या वाढत आहे. अकार्यक्षम व्यवस्थापनामुळे साखर कारखान्यांच्यासमोर खालील प्रमाणे समस्या निर्माण झाल्या आहेत.

१. ऊस पुरवठ्यातील चढउतार :

गेल्या काही वर्षात साखर कारखान्यांना पुरेसा ऊस उपलब्ध होत नाही. पुरेशा ऊसाअभावी साखर कारखान्यांना उत्पादन क्षमतेचा पूर्ण वापर करता येत नाही. त्यामुळे उत्पादन खर्च वाढतो, तर काही वेळा ऊसाचे उत्पादन वाढल्याने सभासदांच्या ऊसाचे गाळप करणे कठीण बनते.

२. अल्प उतारा :

महाराष्ट्रातील ऊस उत्पादन क्षेत्रात सातत्याने ऊसाचे पीक घेतल्याने जमिनीतील क्षार नष्ट होऊन उत्पादकता घटत आहे. त्याबरोबरच साखर उताऱ्यांतही घट होत आहे. अनेक शेतकरी पारपारिक बियाणे वापरतात की ज्यांचा साखर उतारा कमी आहे. त्यामुळे सहकारी साखर कारखान्यांना साखर उत्पादन किफायतशीर ठरत नाही.

३. अपूर्ण हंगाम :

साखर कारखान्यांचा गाळप हंगाम १६० ते १८० दिवस चालल्याशिवाय कारखान्यांना उत्पन्न व खर्चाचा मेळ घालता येत नाही. शेतकरी एकाचवेळी ऊस लागवड करीत असल्याने १२ ते १४ महिन्यांनंतर येईल त्या दराला कोणत्याही साखर कारखान्यास ऊस पाठवितात. अलीकडे कारखान्यांची संख्याही वाढली आहे. त्यामुळे अनेक कारखान्यांचा हंगाम ९० ते १२० दिवसात संपतो. अशा कारखान्यांचा उत्पादन खर्च वाढतो व ते योग्य दर देऊ शकत नाहीत.

४. लागवड नियोजनाचा अभाव :

साखर कारखान्यांनी आपल्या सभासदांना ऊसाची वेगवेगळ्या कालावधीत लागवड करण्यासाठी ऊस विकास विभागाव्दारे नियोजन करणे आवश्यक आहे. ऊस हंगाम पुरेसा मिळण्यासाठी ऊस लागवड विभागून करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे ऊस गाळपाचे नियोजन करता

येते. त्यासाठी ऊस उत्पादकांना प्रोत्साहन व अनुदान देणे गरजेचे आहे. परंतु साखर कारखाने त्याबाबत उदासीन दिसून येतात.

५. कालबाह्य यंत्रसामग्री :-

अनेक सहकारी साखर कारखान्यांची यंत्र कालबाह्य झाली असून झीज खर्चाची तरतुद नसल्याने किंवा घसारा निधी अन्यत्र वापरल्याने कारखान्यांना आधुनिकीकरण करणे अशक्य झाले आहे. कालबाह्य यंत्रसामग्रीमुळे उत्पादन खर्च वाढतो. यांत्रिक बिघाडामुळे गाळपात खंड पडतो व उत्पादन खर्च वाढतो.

६. अतिरिक्त कामगार भरती :

सहकारी साखर कारखान्यांनी राजकीय दृष्टीकोनातून सातत्याने कामगार भरती केल्याने कामगार संख्या वाढून वेतनावरील खर्च भरमसाठ वाढलेला आहे. तसेच कामगारांची अकार्यक्षमता, बेशिस्त यामुळे कारखान्यांचे नुकसान होते. याकडे सहकारी साखर कारखान्यांनी पूर्णतः दुर्लक्ष केले आहे.

७. आर्थिक परावलंबन :

सहकारी साखर कारखान्यांनी स्थापनेपासून ठराविक काळात आर्थिक स्वावलंबन मिळविणे आवश्यक आहे. किंबहुना सहकाराचे ते एक महत्त्वाचे तत्त्व आहे. परंतु बहुतेक साखर कारखाने दरवर्षी व्यापारी बँका व राज्य सहकारी बँकेकडून कर्ज उचलतात. त्याशिवाय त्यांचा हंगाम चालू होऊ शकत नाही. परिणामी कारखान्यांचा व्याज खर्च वाढतो. उत्पादन खर्च जास्त असल्याचे ते एक महत्त्वाचे कारण आहे. आर्थिक परावलंबन ही सहकारी साखर कारखान्यांची मुलभूत समस्या आहे.

८. चुकीचे व अकार्यक्षम व्यवस्थापन :

सहकारी साखर कारखान्याकडे अनुभवी व प्रशिक्षित व्यवस्थापकांचा अभाव आहे. तसेच व्यवस्थापनात व्यावसायिकरणाचा अभाव दिसून येतो. मनुष्यबळ, तंत्रज्ञान, विक्री व्यवस्था, वित्तीय उभारणी, इंधन, मालाची साठवण, गुणवत्ता वाढ यासाठी विशेष प्रयत्न केले जात नाहीत. चुकीचे व अकार्यक्षम व्यवस्थापन हेच सहकारी साखर कारखान्यांच्या दिवाळखोरीचे महत्त्वाचे कारण आहे.

९. अनुत्पादक खर्च :

सहकारी साखर कारखान्यांचा अनुत्पादक खर्च जास्त आहे. सभा व समारभावरील खर्च, अतिथीगृहावरील खर्च, अधिकारी व संचालकाचे वाहन भत्ते, अवास्तव खरेदी इ. अनाठायी खर्च वाढल्याने कारखान्यांची दिवाळखोरी वाढते.

१०. वाढती कर आकारणी :

साखर कारखान्यांच्या एकूण खर्चात करदायित्वाचा खर्च मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. उत्पादन कराशिवाय ज्या कारखान्यांनी आधारभूत किंमतीपेक्षा जास्त किंमत दिली आहे. त्यांच्या उत्पन्नावर कर आकारणी करण्यात आल्याने अनेक कारखाने अडचणीत आले आहेत.

११. लेव्ही साखरेची समस्या :

साखर कारखान्यांना एकूण साखर उत्पादनापैकी सध्या १० टक्के साखर केंद्र सरकारला लेव्ही साखर म्हणून कमी किंमतीत देणे बंधनकारक आहे. त्यामुळे साखर कारखान्यांना तोटा सहन करावा लागतो.

१२. ऊस तोडणी मजूरांच्या समस्या :

ज्या प्रमाणात साखर कारखान्यांची संख्या वाढत गेली त्याप्रमाणात ऊस तोडणी मजूरांची संख्या वाढली नाही. मजूर टंचाईमुळे साखर कारखान्यांमध्ये मजूर मिळविण्यासाठी स्पर्धा होते व परिणामी ऊस तोडणी मजूरांच्या संघटनाही दरवर्षी मजूरी वाढविण्यासाठी ऐन हंगामावेळी संप करतात. त्यामुळे हंगाम सुरु होण्यास विलंब होतो व साखर कारखान्यांचे नुकसान होते.

१३. चुकीचे परवाना धोरण :

साखर कारखान्यांना परवाना देताना योग्य स्थानिकीकरणाची अट विचारात घेतली जात नाही. काही वेळा अगोदर साखर कारखाना असणाऱ्या परिसरात नवीन कारखान्यास परवानगी दिली जाते, तर काही वेळा उसाचे क्षेत्र नसणाऱ्या भागात साखर कारखाना उभारला जातो. त्यामुळे साखर कारखान्यांचा विकास होत नाही.

वरील समस्यांशिवाय कर्जबाजारीपणा, राजकारणाचा वाढता प्रभाव, उपउत्पादनाबाबत उदासीनता, ऊस उत्पादकांना वेळेवर बीले न देणे, अकार्यक्षम ऊस वाहतुक इ. अनेक समस्या दिसून येतात. या समस्या सोडविण्यासाठी प्रभावी उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.

फ) महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखाण्याच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाययोजना :

१. ऊस लागवडीचे नियोजन :

महाराष्ट्रात पुरेसे ऊस उत्पादन होण्यासाठी तसेच एकाचवेळी ऊस परिपक्व होऊ नये. यासाठी आडसाली १५% पूर्व हंगामी ३०% व सुरु १५% अशा पद्धतीने लागवड केल्यास कारखान्यांना ऊस गाळपाचे नियोजन करता येईल व ऊस इतरत्र घालण्याच्या शेतकऱ्यांच्या प्रवृत्तीला आळा घालता येईल.

२. किफायतशीर आकारमान :

साखरेचा वाढता उत्पादन खर्चाची समस्या सोडविण्यासाठी कारखान्यांची प्रति दिवसाची गाळप क्षमता ५००० ते १०००० मे.टनापर्यंत वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शासनाने नवीन कारखान्यांना परवानगी न देता लहान साखर कारखान्यांना विस्तारीकरणासाठी प्राधान्याने भांडवल उपलब्ध करून द्यावे.

३. कार्यक्षमता सुधारणे :

सहकारी साखर कारखान्यांनी व्यवस्थापनात व्यावसायिक दृष्टीकोन स्विकारणे अत्यंत आवश्यक आहे. त्यासाठी मुख्य व्यवस्थापक व केन विभाग, विक्री विभाग, मनुष्यबळ विभाग या

उपव्यवस्थापकांनाही प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे. व्यावसायिक व्यवस्थापन कौशल्य वाढविल्याशिवाय कार्यक्षमता वाढणार नाही.

४. आर्थिक स्वावलंबन :

सहकारी साखर कारखान्यांचा व्याजावरील खर्च जास्त असून सातत्याने कारखान्यांना अनामत रकमा घेतल्याशिवाय हंगाम सुरु करता येत नाही. त्यासाठी साखर कारखान्यांनी आपले देणे कमी करण्यासाठी नियोजन करून आर्थिक स्वावलंबन निर्माण करणे गरजेचे आहे.

५. उप-उत्पादन प्रकल्प :

लहान कारखान्यांनी एकत्र येऊन दोन ते तीन कारखान्यांनी परस्पर सहकार्यातून उप-उत्पादन प्रकल्प सुरु केल्यास किफायतशीर ठरेल. डिस्टीलरी, स्पीरीट निर्मिती, कागद निर्मिती, बीज निर्मिती इ. प्रकल्प सहकार्यातून सुरु करणे शक्य आहे. त्यासाठी सहकारी साखर संघ व सहकार खात्याने निश्चित धोरण राबविणे आवश्यक आहे.

६. इथेनॉल प्रकल्प :

सहकारी साखर कारखान्यांनी साखर उत्पादनाबरोबर इथेनॉल प्रकल्प सुरु केल्यास साखरेच्या किंमतीतील चढउतारामुळे होणारे नुकसान भरून काढता येईल. ब्राझील मधील साखर कारखान्याप्रमाणे महाराष्ट्रातील सहकारी क्षेत्राने हा बदल स्विकारणे आवश्यक आहे.

७. आधुनिकीकरण :

महाराष्ट्रातील अनेक साखर कारखाने जुने आहेत. ज्या कारखान्यांची यंत्रसामग्री कालबाह्य झाली आहे. त्यांचे वाजवीकरण करणे आवश्यक आहे. क्षमता वाढ आणि आधुनिक यंत्र व तंत्राचा वापर करण्यासाठी लहान साखर कारखान्यांना सवलतीच्या दराने भांडवल उपलब्ध झाले पाहिजे. त्यासाठी नाबार्ड व राज्य सहकारी बँकेने पुरेशी मदत करावी.

८. सभासदांना शिक्षण :

सभासद हे सहकारी संस्थेचे मालक असतात. परंतु महाराष्ट्रातील सभासद शेतकरी अशिक्षित व अडाणी आहेत. त्यामुळे त्यांची संस्थेबाबत उदासीनता दिसून येते. सहकारी साखर कारखान्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी सभासदांच्यात योग्य जाणीव व्हावी. यासाठी त्यांना सहकारी संस्थांचे नियम, पोटनियम, सभासदांचे हक्क व कर्तव्य इ. ची माहिती होणे आवश्यक आहे.

९. कामगार संरक्षण :

सहकारी साखर कारखान्यात कामगारांची संख्या मर्यादित ठेवून प्रशिक्षित कामगार भरतीस प्राधान्य द्यावे. तसेच कामगारांना सेवा शाश्वती देऊन वेतन पूर्णरचना करणे आवश्यक आहे. अतिरिक्त कामगार संख्येमुळे त्यांना अपूरे वेतन दिले जाते. त्यामुळे कामगारांची संस्थेबाबत आपुलकी रहात नाही. त्यासाठी मनुष्यबळ नियोजन व विकास यासाठी साखर कारखान्यांनी लक्ष द्यावे.

१०. ऊस तोडणी पर्याय :

ऊस तोडणी कामगारांची टंचाई ही साखर कारखान्यांची महत्वाची समस्या असून भविष्यात ती बाब चिंताजनक ठरणार आहे. त्यासाठी साखर कारखान्यांनी ऊस लागवडीमध्ये यांत्रिक तोडणीचे नियोजन करून नवीन यंत्रणा कार्यान्वित करणे आवश्यक आहे.

याशिवाय सहकारी साखर कारखान्यांनी साखरेच्या निर्यातीसाठी, साखर उत्पादनातील गुणवत्ता सुधारणेसाठी, वाहतुक खर्च कमी करणेसाठी तसेच अनुत्पादक खर्चात कपात करणे इ. साठी उपाययोजना कराव्यात.

१.२.२ महाराष्ट्रातील दुध सहकारी संस्था (Dairy Co-operatives in Maharashtra)

मानवाच्या राहणीमानामध्ये समतोल आहाराला महत्व असून दुध व दुधापासून बनविलेल्या पदार्थाचा आहारात समावेश असणे आवश्यक असते. दुधामध्ये कॅल्शियम व प्रोटीन्सची उपलब्धता होते. दुध दुभत्या पशुंचे संगोपन करून भूमिहीन शेतमजूर व शेतकरी दुधाचा पुरवठा करतात. दुध उत्पादन हे लहान व अल्पभूधारक शेतकरी तसेच शेतमजूरांच्या उत्पन्नाचे एक महत्वाचे साधन आहे. तर उपभोक्त्यांना वाजवी किंमतीला दुध उपलब्ध होण्यासाठी सहकारी दुध पुरवठा संस्था उपयुक्त ठरतात. सहकार हा परस्पर सहकार्यातून उत्कर्षाचा मार्ग आहे की जो सामान्य दुध उत्पादकांचा राजमार्ग ठरलेला आहे. जगात प्रथमतः डेन्मार्क मध्ये १८८९ ला सहकारी तत्वावर दुध पुरवठा संस्था स्थापन करण्यात आली. भारतात गुजरात प्रांतात १९४६ मध्ये खेडा जिल्हयात दुध सहकारी संस्थेची स्थापना झाली व त्यानंतर सहकारी दुध व्यवसायाचे महत्व वाढत गेले. महाराष्ट्रात १९६० पूर्वी दुध क्षेत्रात खाजगी व्यवसायाचा प्रभाव होता. महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेनंतर सरकारने राज्यात दुध व्यवसायाच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले. त्यानुसार प्रत्येक जिल्हयाच्या ठिकाणी शासकीय दुध पुरवठा प्रकल्प स्थापन केले. तसेच दुध उत्पादकांना दुध उत्पादन वाढीसाठी सवलत व अनुदाने दिली. सहकार खाते, पशुसंवर्धन संचनालय इ. व्दरे दुध व्यवसायाला चालना दिली. महाराष्ट्रात सहकारी क्षेत्राचा जो विकास झाला. त्यामध्ये दुध सहकारी संस्थांचे योगदान अतिशय महत्वाचे असल्याने दिसून येते.

■ अ) महाराष्ट्रातील दुध सहकारी संस्थांचे उद्देश :

गावपातळीवरील दुध उत्पादकांनी एकक्रित येऊन स्थापन केलेल्या दुध सहकारी संस्थांच्या कार्याचे उद्देश पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. दुध उत्पादकांच्या दुधाचे संकलन करणे.
२. संकलित दुध तालुकास्तरावरील दुध संघाकडे पाठविणे.
३. दुध उत्पादकांना योग्य भाव मिळवून देणे.
४. दुध व्यवसायाला चालना देणे.

■ ब) महाराष्ट्रातील सहकारी दुध संस्थांची रचना :

महाराष्ट्रात दुध संस्थांची रचना त्रिस्तरीय स्वरूपाची करण्यात आली आहे. त्यामध्ये गावपातळी, तालुका किंवा जिल्हास्तर आणि राज्यस्तरावर दुध संस्थांचा समन्वय करण्यात आला आहे, तो पुढीलप्रमाणे-

अ) प्राथमिक सहकारी दुध संस्था :

गावपातळीवर असणाऱ्या या संस्थांचे दुध उत्पादक सभासद असतात. या संस्थांनी दुध उत्पादकांचे दुध संकलित करावयाचे असते. तसेच दर १५ दिवसांनी दुधाच्या बीलाचे वाटप करावयाचे असते.

ब) तालुका व जिल्हा दुध संघ :

तालुका/जिल्हा दुध संघांना गावपातळीवरील प्राथमिक सहकारी दुध संस्था जोडलेल्या असतात. या दुध संघाकडून संकलित दुधाची प्रक्रिया केली जाते. त्यामध्ये शीतकरण व निर्जुकीकरण आणि दुधाची विक्री करणे इ. कार्याचा समावेश असतो.

क) राज्य सहकारी दुध महासंघ :

राज्य सहकारी दुध महासंघाशी सर्व तालुका व जिल्हा संघ जोडलेले असतात. त्यांच्यावर महासंघाचे नियंत्रण असते. याशिवाय दुध विक्री, दुध पदार्थ निर्मिती व मार्गदर्शनाचे कार्य महासंघ करतो.

■ क) महाराष्ट्रातील सहकारी दुध संस्थांची प्रगती

महाराष्ट्र राज्याची १ मे १९६० मध्ये स्थापना झाल्यानंतर राज्य शासनाने स्वतंत्र सहकार खाते मुरु करून सहकारी क्षेत्राला चालना दिली. त्यानुसार गावोगावी प्राथमिक सहकारी दुध संस्था स्थापन करण्याची घोषणा करण्यात आली. आज गावोगावी एकापेक्षा अधिक प्राथमिक संस्था स्थापना झालेल्या दिसून येतात.

■ महाराष्ट्रातील प्राथमिक सहकारी दुध संस्थांची प्रगती (१९९१ ते २००६)

(रुपये लाखात)

अ.क्र.	तपशील	१९९१	२००१	२००५	२००६
१	संस्था संख्या	१४२८४	२२४६६	२६४९९	२६८८९
२	सभासद संख्या	१३१०१००	१५१८२००	१८१५८६१	१८४२०३८
३	भागभांडवळ	३१३९	६५९४	२४९६	२४५९
४	खेळते भांडवळ	१२९५०	१२४१३२	२४८९७	२५२५६
५	स्वनिधी	६६१४	११६११९	२५८५	२६२३
६	नफ्यातील संस्था	६७६२	१२२६७	१२६१७	१४४३२

(संदर्भ :- महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टिक्षेपात २००६)

वरील संदर्भ पत्रकातील आकडेवरून प्राथमिक सहकारी दुध संस्थांच्या प्रगतीबाबतचे निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे-

१) संस्था व सभासद संख्या :

१९९१ ला दुध संस्थांची संख्या १४२८४ होती, ती २००४ मध्ये २६६७७ पर्यंत वाढली, तर २००५ मध्ये किंचितशी घट झाल्याचे दिसून येते. त्याप्रमाणे सभासद संख्येतही २००६ पर्यंत वाढ झालेली आहे.

२) भागभांडवल :

१९९१ मध्ये दुध संस्थांचे भागभांडवल ३१३१ लाख रु. होते, तर २००४ मध्ये ८३८७ लाखापर्यंत वाढ झालेली असून २००५ मध्ये २४१६ तर २००६ मध्ये २४५१ लाख रु. भागभांडवल दिसून येते.

३) खेळते भांडवल :

१९९१ मध्ये दुध संस्थांचे खेळते भांडवल १२९५० लाख रु. होते. ते २००६ मध्ये २५५५६ लाख रु. आहे.

४) स्वनिधी :

१९९१ मध्ये दुध संस्थांचा स्वनिधी ६६१४ लाख रु. वरून २००१ मध्ये ११६११९ लाख रुपयेपर्यंत वाढ झाली आहे, तर २००६ मध्ये तो २६२३ लाख रुपये इतका होता.

५) नफ्यातील संस्था :

१९९१ मध्ये १४२८४ संस्थापैकी ६७६२ संस्था नफ्यात होत्या, तर २००५ मध्ये २६४९९ संस्थापैकी १२६१७ संस्था नफ्यात होत्या. यावरून सामान्यपणे निम्या संस्था तोट्यात असल्याचे स्पष्ट होते. १९९१ शी तुलना करता नफ्यातील संस्थांचे प्रमाण घटलेले आहे.

■ महाराष्ट्रातील सहकारी दुध संघ :

प्राथमिक सहकारी दुध संस्थांच्या तालुका व जिल्हा स्तरावरील दुध संघांची प्रगती पुढील पत्रकात दर्शविली आहे.

सहकारी दुध संघांची प्रगती (Dairy Unions) (१९९१ ते २००६)

(रुपये लाखात)

अ.क्र.	तपशील	१९९१	२००१	२००४	२००५	२००६
१	संघ संस्था	७१	६५	९९	८५	८७
२	सभासद संख्या	२४३००	४६८३५००	८६३५३००	४८१९७००	४७१९५००
३	भागभांडवल	११६६	४७२५	८९२४	८८२०	९०२८
४	खेळते भांडवल	२२६६३	१०२८५१४	५८५९४	६८८०८	७०४२७
५	स्वनिधी	४२७२	१२९९८०	२७२८	९८३३	१००६५
६	नफ्यातील संस्था	३६	४२	३७	४५	४७

(संदर्भ :- महाराष्ट्रातील सहकारी चळवळ एका दृष्टिक्षेपात-२००६)

सहकारी दुध संघाच्या प्रगतीदर्शक आकडेवारीतील ठळक बाबी पुढीलप्रमाणे-

- अ) दुध संघाच्या संख्येत चढउतार झाले आहेत.
  - ब) दुध संघापैकी पन्नास प्रतिशत दुध संघ नफ्यात चालतात.
  - क) सभासद संख्येत २००४ पासून घट झालेली आहे.
  - ड) भागभांडवल स्थीर असून खेळते भांडवल व स्वनिधी २००४ पासून कमी झाले आहेत.
- ड) महाराष्ट्रातील दुग्ध सहकारी संस्थांची भूमिका (Role of Dairy Co-operatives)

१. दुध प्रक्रिया व वितरण :

दुध संकलन प्रक्रिया, पॅकिंग व वितरण इ. कार्य सहकारी दुध संघामार्फत केले जाते. त्यामुळे दुग्ध उत्पादकांना दुध विक्रीची समस्या रहात नाही व ग्राहकांना निर्जतुक दुधाचा पुरवठा होतो. त्यामुळे सभासद आणि ग्राहकांच्या दृष्टीने सहकारी दुध संघ महत्त्वाचे आहेत.

२. सभासदांना योग्य मोबदला :

दुधदुभती जनावरे पाळणाऱ्या शेतकऱ्यांना दुध विक्रीची व किंमतीची हमी सहकारी दुध संस्थांमुळे मिळाली. दुध संकलन, प्रक्रिया, वहातुक खर्च इ. वर आधारित योग्य भाव मिळणे शक्य झाले आहे.

३. रोजगार व स्वयंरोजगार :

सहकारी दुध संघाकडे कुशल व अकुशल कार्य करण्यासाठी लोकांना प्रत्यक्ष रोजगार मिळतो. त्याप्रमाणे शेतकऱ्यांच्या मुलांना सुशिक्षित बेरोजगार योजनेअंतर्गत अनुदान व सवलतीच्या दराने पशुपालन व्यवसाय सुरू करता येतो. ग्रामीण भागातील रोजगार व स्वयंरोजगार वाढीसाठी सहकारी दुध व्यवसायाला महत्त्व आहे.

४. शेतकऱ्यांना रोखीचे उत्पन्न :

शेतकऱ्यांना शेतीमध्ये खुरपण, मशागत, खते, कीटकनाशके इ.साठी रोखीच्या उत्पन्नाची आवश्यकता असते. दुधदुभत्या जनावरांमुळे शेतीला खेळत्या भांडवलाचा पुरवठा होतो. कारण दुधाचे बील दर १५ दिवसांनी मिळते.

५. किफायतशीर पुरक व्यवसाय :

शेतीला जोड व्यवसाय म्हणून शेतकरी दुधदुभत्या जनावरांचा गोठा विकसित करतात. शेतीतून मिळणारा सुका चारा, गवत, कडवळ अल्प खर्चामध्ये उपलब्ध होते. तसेच कमी खर्चात शेडची उभारणी करून हळूहळू दुध व्यवसायात वाढ करता येते. त्यामुळे हा एक किफायतशीर पुरक व्यवसाय म्हणून महत्त्वाचा मानला जातो.

६. सेंद्रिय खत निर्मिती :

जनावरांच्या मलमुत्रापासून कंपोष्ट खताची निर्मिती करता येते. तसेच शेणखतही पीकांसाठी आवश्यक असते. त्यामुळे शेतकऱ्यांना दुहेरी हेतूने दुध-दुभती जनावरे उपयुक्त ठरतात. शेतजमिनीचा पोत सुधारण्यासाठी दुध व्यवसाय सहाय्यक ठरतो.

७. दुग्धजन्य पदार्थाची निर्मिती :

पश्चिम महाराष्ट्रातील अनेक सहकारी दुध संघानी लोणी, तुप, खवा, पनीर, श्रीखंड, आप्रखंड, सुगंधी दुध, लस्सी इ. उत्पादने घेतली आहेत. त्यामुळे असे दुध संघ आपल्या दुग्ध संस्थांना दुधाचे चांगले दर देऊ शकतात.

८. इतर व्यवसायाना चालना :

ग्रामीण व शहरी भागात पॅकिंग दुध व दुग्धजन्य पदार्थाची विक्री केंद्र, पशुखाद्य एजन्सी, पशुवैद्यक पदवीधारक, वाहतुकदार यांना दुध व्यवसायामुळे उत्पन्नाचे साधन मिळाले. त्यामुळे दुध व्यवसायांची ग्रामीण व शहरी भागातील स्वयंरोजगार निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका आहे.

९. राहणीमान सुधारणा :

सहकारी दुध संस्थांच्यामुळे शेतकरी व भूमिहीन शेतकर्यांना खात्रीशीर उत्पन्नाचे साधन मिळाले. दुध व्यवसायामुळे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष उत्पन्नात वाढ होऊन शेतीला व कुटुंबाला हातभार लागतो. शेतकर्यांच्या राहणीमानात सुधारणा होण्यास दुग्ध व्यवसायाचा मोलाचा वाटा आहे.

१०. ग्रामीण बचतीमध्ये वाढः-

दुग्ध व्यवसायामुळे ग्रामीण भागातील लोकांना उत्पन्न मिळू लागले. त्यातुन काही उत्पन्न लोक बचत करू लागले. त्यामुळे ग्रामीण भागातही सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या विकासाला चालना मिळाली. या पतसंस्था पिंगी ठेवी गोळा करून अल्प उत्पन्न गटातील लोकांना अल्प कर्ज पुरवठा करू लागल्या.

■ इ) महाराष्ट्रातील सहकारी दुध संस्थांच्या समस्या :

१. खाजगी डेअरी प्रकल्पांची स्पर्धा :

खाजगी डेअरी प्रकल्प मोठ्या प्रमाणात स्थापन होत असून त्यांना शासनाने काही सवलती दिल्या आहेत. हे दुध प्रकल्प दुध प्रक्रियेबरोबरच दुग्धजन्य पदार्थाचे उत्पादनही करतात. ते दुध उत्पादकांना दुभती जनावरे खरेदी करण्यासाठी अनामत रकमा देतात. त्यामुळे सहकारी दुध संस्थांचे दुध संकलन कमी झाले आहे. ही एक सध्या सहकारापुढील चिंतेची बाब आहे.

२. अनिष्ट स्पर्धा :

महाराष्ट्रातील दुग्ध सहकारी संस्था ही एक आजही सरकारी चळवळीचाच भाग आहे. गावोगावी राजकीय पक्षांचे गट-तट असतात. त्यानुसार एकाच गावात अनेक प्राथमिक सहकारी दुध संस्था स्थापन झाल्या असून त्या परस्परांत अनिष्ट स्पर्धा करीत आहेत.

३. अतिरिक्त दुधाची समस्या :

महाराष्ट्रात दुध व्यावसायाचा मोठ्या प्रमाणात विस्तार झाला आहे. त्यातच दुध संकलन, निर्जुतकीकरण, पॅकिंग व वाहतुक इ. खर्च जास्त असून दुध उत्पादकांना दिलेल्या दराच्या दुप्पट दर पॅकिंग दुधाचा असतो कि जो उपभोक्त्यांना परवडत नाही. त्यामुळे दुधाची मागणी वाढत नाही म्हणून अनेकवेळा दुध संकलनास सुट्टी दिली जाते. त्यामध्ये शेतकर्यांचे नुकसान होते.

४. दुधातील भेसळ :

दुध संकलित करताना प्रतवारीनुसार अथवा गायीचे व म्हैशीचे दुध स्वतंत्रपणे संकलित केले जात नाही. दुध संस्थांच्याकडे योग्य उपकरणे नसल्याने दुधात पाणी व साखर घातली जाते. स्वच्छता राखली जात नाही. त्यामुळे दुध संघाचे नुकसान होते.

५. अकार्यक्षम दुध संस्था :

दुध संस्थांची संख्या वाढल्याने अनेक दुध संस्था पुरेसे दुध संकलन करू शकत नाहीत. अशा लहान व अकार्यक्षम दुध संस्थांचे प्रमाण वाढले आहे. त्यामुळे दुध संकलनाचा खर्च वाढतो.

६. स्पर्धा क्षमतेचा अभाव :

सहकारी दुध संघ स्पर्धा क्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्नशील नाहीत. खाजगी दुध प्रकल्प नवनवीन योजना राबवितात. दर्जा नियंत्रण चांगले ठेवतात. विविध उत्पादनाबोरोबर दुध पावडर प्रकल्प सुरु करतात. तथापी सहकारी दुध संघ यासाठी उदासीन दिसून येतात. त्यामुळे सभासदांच्यात संस्थेबद्दल आस्था राहीलेली नाही.

७. शीतगृहांचा अभाव :

दुध संकलन केल्यानंतर त्यावर त्वरीत प्रक्रिया करावी लागते. दुध साठविण्यासाठी शीतगृहांची आवश्यकता असते. परंतु सहकारी दुध संघाकडे भांडवलाच्या अभावामुळे शीतगृह नाहीत. त्यामुळे दुध साठवून ठेवता येत नाही. दुध अतिरिक्त झाल्यास दुध संस्थांचे नुकसान होते.

८. शासनाचे बदलते धोरण :

शासनाचे दुध व्यवसायाबाबतचे धोरण वेळोवेळी बदलते. अलीकडे शासनाने सहकारी दुध संस्थाकडे दुर्लक्ष केल्याचे दिसून येते. दुधाची ग्राहक किंमत व उत्पादक किंमत यातील तफावत कमी करण्यामध्ये शासनाला यश आले नाही.

■ फ) महाराष्ट्रातील सहकारी दुध संस्थांच्या समस्या सोडविण्यासाठीच्या उपाययोजना :

१. अंतर्गत स्पर्धा टाळणे :

प्राथमिक सहकारी संस्थांनी अंतर्गत स्पर्धा टाळावी. त्यासाठी एक गाव एक दुध संस्था हे मुत्र स्विकारणे व दुध संस्था सक्षम बनवाव्यात.

२. दर्जानुसार भाव :

दुधाची प्रतवारी करून स्थिरांशानुसार दुधाचे दर द्यावेत. गायीचे व म्हैसीचे दुध स्वतंत्रपणे घ्यावे. दररोज दुधाची प्रतवारी करून दर्जानुसार भाव दिल्यास भेसळीस आला बसेल.

३. प्रतवारी उपकरणांचा पुरवठा :

प्राथमिक दुध संस्थांना दुधाची प्रतवारी करण्यासाठी दुध संघानी उपकरणे पुरवावित. उपलब्ध असणारे प्रतवारी यंत्र व तंत्र स्विकारणे गरजेचे आहे. त्यासाठी दुध संघाना अर्थ पुरवठा शासनाने उपलब्ध करून द्यावा, तरच खाजगी डेअरी प्रकल्पांच्या स्पर्धेत सहकारी दुध संघ चालू शकतील.

४. दुधजन्य पदार्थ निर्मिती :

पश्चिम महाराष्ट्रातील सहकारी दुध संघांनी जसे श्रीखंड, तुप, लस्सी, सुगंधी दुध, पेढा, खवा, ब्रेड, बटर, दुध पावडर इ. चे उत्पादन घेतले आहे. त्याप्रमाणे सर्व जिल्हा संघांनी दुधजन्य पदार्थाची निर्मिती करावी.

५. उच्च पैदास पशुचा पुरवठा :

दुध उत्पादक शेतकऱ्यांना उच्च पैदास पशु खरेदी करण्यासाठी शासनाने अनुदान वाढवावे. वेगवेगळ्या भागातील हवामान बदलानुसार पशुपैदासीवर भर द्यावा.

६. दुध उत्पादकांना प्रशिक्षण :

सुशिक्षित बेरोजगार योजनेअंतर्गत ग्रामीण युवकांना नवीन दुध उत्पादन तंत्राचे प्रशिक्षण द्यावे. उच्च तंत्रज्ञानयुक्त युनिट सुरु करण्यासाठी पुरेशा पतपुरवठा वाढविणे आवश्यक आहे. तापमानानुसार ओला चारा, सुका चारा, पशुखाद्य, पाणी औषधे इ.बाबत प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

७. सहकारी पशुखाद्य संस्था :

प्रत्येक तालुक्यामध्ये प्राथमिक सहकारी संस्थांनी एकत्रित येऊन सहकारी पशुखाद्व निर्मितीचे प्रकल्प सहकारी तत्त्वावर उभारल्यास शेतकऱ्यांना दुहेरी फायदा होईल. मका उत्पादनास चालना मिळेल व वाजवी किंमतीला पशुखाद्य उपलब्ध होईल. तसेच खाजगी नफेखोरीला आळा बसेल. शासकीय पशुखाद्य प्रकल्पांची क्षमता मर्यादित आहे. त्यामध्येही वाढ होणे आवश्यक आहे.

८. सहकारी पशुवैद्यक संस्था :

उच्च पैदास पशुचा वैद्यकीय खर्च जास्त असून तो शेतकऱ्यांना परवडत नाही. त्यासाठी प्राथमिक दुध संस्थांनी पुढाकार घेऊन पशुवैद्यकीय सेवा देण्यासाठी ग्रामीण भागातील युवकांना वैद्यकीय पदविका अभ्यासक्रमासाठी पाठवून त्यांची सहकारी तत्त्वावरील पशुवैद्यक संस्था स्थापन केल्यास पुरेशा व माफक दराने पशुवैद्यकीय सेवा उपलब्ध होतील.

९. महिला बचतगटांचा सहभाग :

प्रत्येक खेड्यामध्ये महिला बचत गट स्थापन झाले असुन ते चांगल्या पद्धतीने कार्य करीत आहेत. प्राथमिक दुध संस्थांचे व्यवस्थापन महिला बचत गटांकडे सोपविल्यास कार्यक्षमता वाढेल.

१.२.३ महाराष्ट्रातील कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था

(Cotton co-operative in Maharashtra)

१) कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था

भारतीय शेती व्यवस्थेतील रोख पिका पैकी प्रमुख पिक म्हणून कापूस पिकाचा उल्लेख केला जातो. कापूस पिकाला पांढरे सोने म्हणतात. कापूस पिकावर विविध प्रक्रिया उद्योग चालतात. कापूस पिक तयार झाल्यानंतर कापसातून सरकी बाजूला काढणे, स्वच्छ कापसाच्या गाठी किंवा गठूठे तयार करणे, कापसापासून सूत तयार करणे, सूतापासून कापड तयार करणे, हातमागावर कापड तयार करणे, यंत्रमागावर कापड तयार करणे, स्वंयंचलित यंत्र मागावर कापड तयार करणे, कापड गिरण्यातून

विविध प्रकारचे कापड तयार करणे इत्यादी उद्योग कापूस प्रक्रिया उद्योगामध्ये येतात. शेतकरी रोख पिक म्हणून कापूस उत्पादन करित होते. व्यापारी व दलाल कापूस खरेदी करित होते. परंतु शेतकऱ्यांच्या कापसाला योग्य किंमत दिली जात नसे. शेतकऱ्याची अडवणूक आणि फसवणूक केली जात होती. यावर उपाय योजना करण्यासाठी आणि शेतकऱ्यांच्या रोख पिकाला योग्य किंमत मिळवून शेतकऱ्याला न्याय मिळवून देण्यासाठी सहकारी कापूस प्रक्रिया संस्था सुरु करण्यात आल्या.

भारतातील कापूस पिकाचे क्षेत्र आणि होणारे कापूस उत्पादन विचारात घेता ब्रिटीश काळात कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था सुरु झाल्या होत्या. ब्रिटीश व्यापारी इंग्लंड येथील कापड उद्योगाला लागणाऱ्या कापसाची भारतातून निर्यात केली जात होती. भारतातून चांगल्या दर्ज्याच्या आणि गुणवत्तेच्या कापसाची निर्यात केली जात होती. ब्रिटीश व्यापारी भारतीय शेतकऱ्यांनी तयार केलेला उत्तम प्रतिचा चांगल्या दर्जाच्या आणि उत्कृष्ट गुणवत्ता असलेला कापूस कमी किंमतीला खरेदी करीत होते. भारतीय शेतकऱ्यांची अडवणूक आणि फसवणूक करित होते. भारतीय कापूस उत्पादकावर अन्याय करित होते. तेंव्हा भारतीय शेतकऱ्यांनी तयार केलेला कापूस भारतातून निर्यात करण्यापेक्षा कापसावर प्रक्रिया करण्याऱ्या सहकारी संस्था स्थापन करणे आवश्यक होते.

कापूस पिक घेतल्यानंतर कापसापासून सरकी बाजूला काढणे, कापूस स्वच्छ करणे, स्वच्छ कापसाऱ्या गाठी किंवा गढ्ठे बांधणे, स्वच्छ कापसापासून सूत तयार करणे, सूतापासून हातमागावर कापड तयार करणे, सूतापासून यंत्रमागावर कापड तयार करणे, सूतापासून स्वयंचलित यंत्रमागावर कापड तयार करणे, सूतापासून कापड गिरण्या मध्ये विविध प्रकारचे कापड तयार करणे, सूताची निर्यात करणे इत्यादी प्रक्रिया करणारे उद्योग खाजगी क्षेत्रात निर्यात झाले होते. खाजगी क्षेत्रातील उद्योजक कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना प्रक्रिया उद्योगामध्ये सहभागी करून घेत नव्हते. कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या कापसाला योग्य किंमत म्हणजेच भाव देत नव्हते. कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांचे मोठ्या प्रमाणावर आर्थिक आर्थिक नुकसान होतानाच आर्थिक शोषण केले जात होते. कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांचे आर्थिक आर्थिक नुकसान होऊ नये, कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना योग्य भाव मिळावा, भारतीय शेतीचा विकास व्हावा यासाठी कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था सुरु झाल्या त्यामुळे कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थामध्ये सहभागी होता आले आणि त्यांना न्याय मिळाला.

भारतातील कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांची सुरवात ब्रिटीश काळात झाली. ब्रिटीश सरकारने १९०४ साली पहिला सहकारी संस्था कायदा आणि १९१२ साली दुसरा सहकारी संस्था कायदा केला. त्यानंतर भारतात कृषी आणि बिगर कृषी सहकारी संस्था सुरु झाल्या. १९१७ साली म्हैसूर येथे पहिली कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था स्थापन झाली. म्हैसूर येथील कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थेने कापूस पिंजणे आणि कापसाचे गढ्ठे बांधणे यासाठी गिरणी सुरु होती. गुजरात राज्यामध्ये १९२१ साली कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था अस्तित्वात आल्या. १९३० साली आंग्नेयप्रदेशात कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था सुरु झाल्या आणि १९३३ साली कनटिकराज्यात कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था सुरु झाल्या. त्यानंतर कापूस उत्पादक प्रदेशात सहकारी तत्वावर आधारित कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था सुरु झाल्या. पंचवार्षिक योजना काळात सरकारने कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्था विकासाकडे विशेष लक्ष दिल्यामुळे नियोजन काळात कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्थांचा विकास होताना कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांचा विकास झालेला आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात शेती विकासासाठी

धोरण राबवितांना कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना योग्य किंमत देणे, कापूस प्रक्रिया करणारे सहकारी तत्वावर आधारित उद्योग सुरु करणे, सहकारी क्षेत्राचा महत्वाचे क्षेत्र म्हणून विकास करणे या मुख्य उद्देशाने १९५१ साली पहिली. सहकारी सूत गिरणी सुरु झाली. कापूस उत्पादन क्षेत्र वाढत असल्यामुळे कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांचा विकास करणे आवश्यक होते.

कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांचे प्रकार-

१) कापूस पिंजणे व गठूठे बांधणाऱ्या सहकारी संस्था: (Cotton Gining and pressing cooperatives)

देशातील कापूस पिक उत्पादन क्षेत्र आणि कापूस पिक उत्पादन विचारात घेता कापसावर प्रक्रिया करतांना प्रथमत: कापूस पिंजणे आणि कापसातून सरकी बाजूला काढणे, कापूस स्वच्छ करणे आणि कापसाच्या गाठी बांधणे अशी कामे करणारी संस्था प्रथमत: खाजगी क्षेत्रात सुरु झाली होती. खाजगी क्षेत्र प्रामुख्याने नफा मिळविण्यासाठी कार्यरत असते. त्यामुळे कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना त्यांनी सहभागी करून घेतले नाही. याउलट कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांच्या कापसाला कमी किंमत देणे, कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांची अडवणूक आणि फसवणूक करणे, कापूस उत्पादक शेतकऱ्याचे आर्थिक नुकसान करणे आणि त्यांचे आर्थिक शोषण करणे हे मोठ्या प्रमाणावर होत असल्यामुळे कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांनी कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था सुरु केल्या. भारतातील कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांनी सहकारी तत्वावर कापूस पिंजणे आणि गठूठे बांधणाऱ्या सहकारी संस्था (Gining and pressing cooperatives) सुरु केल्या. कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांनी आणि राज्य सरकारने या सहकारी संस्थांचे भागभांडवल घेतले आणि ते सभासद झाले. या सहकारी संस्थेने सभासद शेतकऱ्याचा कापूस विकत घेतला. कापूस पिंजला, कापसातून सरकी बाजूला काढली, कापूस स्वच्छ केला. स्वच्छ केलेल्या कापसाच्या गाठी बांधल्या आणि तो कापूस सहकारी सूत गिरण्यांना विकला. अशा प्रकारचे कार्य करतांना या सहकारी संस्थांना फायदा झाला. जिनिंग-प्रेसिंग सहकारी संस्थामुळे कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना योग्य किंमत मिळाली. खाजगी क्षेत्राकडून कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांचे होणारी अडवणूक, फसवणूक आणि शोषण थांबले.

महाराष्ट्र राज्यात कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांची संख्या मोठी आहे. कापूस शेतकऱ्यांचा कापूस खाजगी व्यापारी आणि दलाल खरेदी करीत होते. कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांची खाजगी व्यापाऱ्यांकडून आणि दलालाकडून अडवणूक, फसवणूक आणि पिळवणूक होत होती. हे महाराष्ट्र सरकारच्या लक्षात आल्यानंतर कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी आणि कापूस पिकाला योग्य भाव मिळवून देण्यासाठी महाराष्ट्र सरकारने १९७२-७३ या आर्थिक वर्षापासून एकाधिकार कापूस खरेदी योजना सुरु केली आहे. या योजनेमुळे कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना कापूस उत्पादनाच्या प्रेरणा मिळाल्या, कापसाला योग्य किंमत मिळाली आणि कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांच्या विकासाला चालना मिळाली. त्यामुळे महाराष्ट्र राज्यात कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांचा विकास झालेला आहे. महाराष्ट्र सरकार जिनिंग-प्रेसिंग सहकारी संस्था विकासासाठी विशेष प्रयत्न करीत आहे.

जिनिंग – प्रेसिंग सहकारी संस्थाची सद्यस्थिती:

महाराष्ट्रात कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांची संख्या सन २०१३-१४ साली १४२ असून त्यापैकी उत्पादन चालू असणाऱ्या सहकारी संस्थांची संख्या ११० इतकी आहे. त्याची सभासद संख्या २०२००० इतकी आहे. भागभांडवल ८ कोटी रूपये असून त्यापैकी राज्य शासनाचे भागभांडवल २ कोटी रूपये आहे. त्यांनी कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणी केलेला पासून १३३ मेट्रिक टन इतका आहे. राज्यातील १४२ कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था ८५ आणि एक कोटी रूपये आहे. त्यांना राज्य सरकारची मदत आवश्यक आहे. कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांच्या समस्या विचारात घेता महाराष्ट्र राज्यातील त्यांच्या संघाने राज्य सरकारकडे आर्थिक मदतीची मागणी केलेली आहे. महाराष्ट्र सरकारने त्यांना योग्य मदत पुरवावी म्हणजे ग्रामीण भागाच्या विकासाला मदत होणार आहे.

२) सहकारी सूत गिरण्या (Cooperative Spining Mills) देशातील कापूस पिकाचे उत्पादन क्षेत्र आणि उत्पादन यातील वाढ विचारात घेता कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था मध्ये सहकारी सूत गिरण्या या महत्वाच्या प्रक्रिया संस्था आहेत. त्याचप्रमाणे भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्वाच्या उद्योगापैकी एक महत्वाचा उद्योग आहेत.

सूतगिरण्या मुख्यतः खाजगी क्षेत्रात आणि सहकारी क्षेत्रात कार्यरत आहेत. खाजगी क्षेत्रातील सूतगिरण्या नफ्याच्या प्रेरणेने स्थापन झालेल्या असल्यामुळे कापूस उत्पादकांना फायदा मिळवून देणाऱ्या किंवा त्यांना योग्य भाव मिळवून देणाऱ्या असतातच असे नाही. याउलट कापूस उत्पादक शेतकऱ्याची अडवणूक, फसवणूक आणि त्यांचे शोषन करणाऱ्या असतात. कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांना न्याय मिळावा आणि कापसाला योग्य भाव मिळावा यासाठी सहकारी तत्वावर कापूस उत्पादक शेतकरी आणि विणकर सहकारी संस्थांनी सहकारी सूत गिरण्या सुरु केल्या आहेत.

सहकारी क्षेत्रातील सूत गिरण्यामध्ये कापूस उत्पादक शेतकरी सभासदाचे भाग भांडवल, राज्य शासनाचे ५१ टक्के भागभांडवल, ठेवी स्वरूपातील आणि सहकारी बँका कडून घेतलेल्या कर्जाच्या स्वरूपात भांडवल वापरले जाते. सहकारी सूत गिरण्याचे व्यवस्थापन लोकशाही व सहकार व्यवस्थापन पद्धतीनुसार केले जाते. आज व्यावसायिक आणि शास्त्र शुद्ध व्यवस्थापन वापरले जाते. कापूस उत्पादकांचा कापूस खरेदी करणे त्यावर प्रक्रिया करून सूत उत्पादन केले जाते. सहकारी सूत गिरण्या विशेषतः हातमागासाठी आवश्यक असणारे हॅन्क यार्न (Hank yarn) आणि यंत्रमागासाठी आवश्यक असणारे कोन यार्न (Cone yarn) या दोन्ही सुताचे उत्पादन केले जाते. सहकारी सूत गिरण्यांना हातमागासाठी आवश्यक असणारे हॅन्कयार्न (Hank yarn) चे उत्पादन ५० टक्के करणे आवश्यक आणि बंधनकारक आहे. सहकारी सूत गिरण्याच्या सूत उत्पादनामुळे हातमाग कापड, यंत्रमाग कापड, स्वंयंचलित यंत्रमाग कापड आणि यांत्रिक कापड उद्योगाच्या विकासाला हातभार लागला आहे.

सहकारी सूत गिरण्याचे प्रकार-

सहकारी सूतगिरण्या दोन घटकांनी स्थापन केलेल्या असल्यामुळे सहकारी सूत गिरण्या दोन प्रकारे कार्यरत आहेत.

१) कापूस उत्पादकांनी सुरु केलेल्या सहकारी सूतगिरण्या

२) विणकर सहकारी संस्थांनी सुरु केलेल्या सहकारी सूतगिरण्या

महाराष्ट्रातील सहकारी सूत गिरण्याची सद्यस्थिती:

महाराष्ट्रात कापूस उत्पादकांनी आणि विणकर सहकारी संस्थांनी स्थापन केलेल्या सहकारी सूत गिरण्याची संस्था सन २०१३-१४ साली १४९ इतकी असून त्यापैकी उत्पादन सुरु असलेल्या सहकारी सूत गिरण्याची संख्या ६५ इतकी आहे. सहकारी सूत गिरण्याच्या सभासदांची संख्या ५३९८ इतकी आहे. सहकारी सूत गिरण्याचे भागभांडवल १९४० कोटी रूपये असून त्यापैकी राज्य शासनाचे भागभांडवल १६१६ कोटी रूपये आहे. राज्यातील एकूण सहकारी सूत गिरण्यामध्ये एकून चात्यांची संख्या १४.६० लाख इतकी असून त्या चात्यापासून २६२४ कोटी रूपये मुल्याच्या सूताचे उत्पादन झाले आहे. राज्यातील एकूण १४९ सहकारी सूत गिरण्या पैकी ५६ सहकारी सूत गिरण्या तोट्यात चालविल्या जातात आणि त्याचा तोटा ७७३ कोटी रूपये इतका आहे.

३) सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्था:

कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था मध्ये सहकारी हातमाग व यंत्रमाग संस्थाचा समावेश केला जातो. सहकारी तत्वानुसार कापूस उत्पादक शेतकरी किंवा विणकर हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था स्थापन करतात. सभासदाचे भाग भांडवल राज्य शासनाचे भाग भांडवल आणि वित्तीय संस्थांचे कर्ज घेऊन सहकारी व्यवस्थापानानुसार हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था सूताचा कच्चामाल म्हणून वापर करून कापड उत्पादन करतात आणि रोजगार निर्मिती करतात. महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागात विशेषतः सूत गिरण्या परिसरामध्ये सहकारी तत्वानुसार हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था स्थापन झालेल्या असतात आणि कापड उत्पादन करतात.

महाराष्ट्रातील सहकारी हातमाग संस्थाची सद्यस्थिती:

सहकारी सूत गिरण्या त्यांच्या एकूण सूत उत्पादनापैकी ५० टक्के सूत उत्पादन हॅंक्यार्न (Hank yarn) चे करावे लागते. या हॅंक यार्न सूताचा वापर करून हातमाग सहकारी संस्था कापड उत्पादन करतात. या हॅंक यार्न सूताचा वापर करून हातमाग सहकारी संस्था कापड उत्पादन करतात. त्यामुळे सन २०१३-१४ साली राज्यातील एकूण सहकारी हातमाग संस्थांची संख्या ६७२ इतकी आहे. त्यांची सभासद संख्या ९४४०० इतकी आहे. त्याचे भाग भांडवल ७७ कोटी रूपये इतके असून त्यापैकी राज्य शासनाचे भागभांडवल ४.९७ कोटी रूपये आहे. हातमागांची संख्या २२८००० इतकी असून त्यांच्या उत्पादनाचे मुल्य ७७ कोटी रूपये इतके आहे. एकूण हातमाग सहकारी संस्था पैकी तोट्यातील सहकारी हातमाग संस्थांची संख्या ३२५ इतकी असून त्याचा तोटा १२ कोटी रूपये आहे.

महाराष्ट्रातील सहकारी यंत्रमाग संस्थांची सद्यस्थिती:

सहकारी सूतगिरण्या त्याच्या एकूण सूत उत्पादनापैकी ५० टक्के सूत उत्पादन कोन यार्न (Cone yarn) चे करतात कोन यार्न सूताचा वापर यंत्रमाग सहकारी संस्था कापड उत्पादन करतात. त्यामुळे सन २०१३-१४ साली राज्यातील एकूण यंत्रमाग सहकारी संस्थांची संख्या २१३६ इतकी आहे. त्याची सभासद संख्या ६१९०० इतकी आहे. त्याचे भागभांडवल १३०.७५ कोटी रूपये असून त्यापैकी राज्य शासनाचे भाग भांडवल ९५.९७ कोटी रूपये आहे. एकूण यंत्रमाग सहकारी संस्थांची

संख्या २८८००० इतकी असून त्यांच्या उत्पादनाचे मुल्य ७० कोटी रूपये इतके आहे. राज्यातील तोट्यात चालविलेल्या सहकारी यंत्रमाग संस्थाची संख्या ११४५ इतकी असून त्याचा तोटा ६.६८ कोटी रूपये आहे.

कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांच्या समस्या आणि उपाययोजना:

जिनिंग प्रेसिंग, सूत गिरणी, हातमाग व यंत्रमाग सह. संस्थांच्या समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना :

१) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या यांना कच्चा माल म्हणून कापसाचा अपुरा पुरवठा असतो. त्यामुळे पूर्ण क्षमतेने ३६५ दिवस या तिन्ही प्रकारच्या सहकारी संस्था चालविता येत नाहीत. त्यावर उपाय म्हणून सहकारी विपणन संस्थांनी कापूस पुरवठा पुरेसा आणि योग्य प्रमाणात करावा, वर्षभर पूर्ण क्षमतेने या तिन्ही प्रकारच्या सहकारी संस्था चालविता येणे गरजेचे आहे.

२) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांना हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या यांना कच्चा माल म्हणून कापूस आवश्यक असतो. कापसाच्या किंमतीत चढ-उतार होतात त्यामुळे संस्थांच्या क्षमतेचा पर्याप्त वापर करता येत नाही. त्यावर उपाय म्हणून सहकारी विपणन संस्था आणि सहकारी खरेदी यंत्रणेने कापसाच्या किंमतीतील चढउतार कमी करून कापूस किंमती स्थीर ठेवण्यात म्हणजे योग्य प्रमाणात कापूस पुरवठा होईल.

३) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरणी यांना काम करताना भांडवल अपुरे पडते. त्यामुळे या संस्था कार्यक्षमपणे चालविता येत नाहीत. त्यावर उपाययोजना म्हणून या तिन्ही प्रकारच्या सहकारी संस्थांना सरकारने आणि सहकारी पत संस्थांच्या शिखर संस्थांना भांडवल पुरवठा करावा म्हणजे या संस्था कार्यक्षमपणे चालविता येतील.

४) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था आणि सहकारी सूत गिरण्या यांच्या स्थापनेच्या उभारणीचा कालावधी खूप असतो. त्यामुळे एकूण खर्चात वाढ होते आणि उत्पादन करण्याचा कालावधी लांबतो. त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी या विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था स्थापना उभारणीतील कालावधी कमी करावा. त्यामुळे खर्चात वाढ होणार नाही आणि उत्पादन वेळेवर सुरु होईल आणि या संस्था टिकतील.

५) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या यांच्या वाढत्या संख्येबरोबर त्यांना शिक्षित, प्रशिक्षित, तज्ज्ञ व अनुभवी व्यवस्थापकीय वर्गाचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे दैनंदिन कामकाजावर अनिष्ट परिणाम होतो. यावर उपाययोजना करताना शिक्षित, प्रशिक्षित, तज्ज्ञ व अनुभव व्यवस्थापन वर्ग सर्व संस्थांना उपलब्ध होईल याची दक्षता घेतली पाहिजे. त्यामुळे नोकरवर्ग कार्यक्षमतेने आणि योग्य पद्धतीने दैनंदिन कामकाज करतील.

६) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या यांना अपुरे खेळते भांडवल या समस्येला सामोरे जावे लागले. कर्ज-

भांडवल उधे करतांना अडचणी निर्माण होतात. त्यावर उपाययोजना करताना सहकारी पत संस्थांच्या शिखर संस्था, वित्तीय संस्था आणि राज्य आणि केंद्र सरकारने या विविध संस्थांना त्याच्या कामकाजासाठी आवश्यक असणारे खेळते भांडवल पुरेशा प्रमाणात आणि योग्य वेळी व योग्य दराने उपलब्ध करून द्यावे.

७) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या यांचा प्राथमिक नियोजनाचा अभाव असतो. म्हणजे संस्थांच्या स्थानियीकरणास आवश्यक असणारे घटक विचारात न घेता स्थानियीकरण होते त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात. उदा. जिथे कापूस पिकतो तिथेच याविविध संस्था निर्माण होणे आवश्यक असते पण तसे होत नाही. राजकारणी लोक चुकीच्या पद्धतीने या सहकारी संस्थांचे स्थानियीकरण करतात. तेव्हा यावर उपाययोजना करण्यासाठी प्राथमिक नियोजन योग्य पद्धतीने आणि स्थानियीकरणाचे सर्व घटक उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. तरच या सहकारी संस्था टिकून राहतील.

८) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या यांना खाजगी क्षेत्राबरोबर स्पर्धा करावी लागते. त्याचप्रमाणे खाजगी व्यापारी या विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था निर्माण करतात. प्रत्यक्षात उत्पादकांनी या सहकारी संस्था निर्माण कराव्यात असा मूळ हेतू बाजूला राहतो आणि स्पर्धा सुरु होते. यावर उपाययोजना करण्यासाठी कापूस उत्पादक शेतकऱ्यांनी सहकारी तत्वानुसार सहकारी संस्था सुरु कराव्यात म्हणजे या संस्थांचा विकास होईल.

९) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या यांच्यावर राजकारणाचा, राज्यकर्त्याचा, राजकीय नेत्यांचा जास्त प्रभाव असतो. त्या सहकारी संस्था आपल्याच ताब्यात असाव्यात यासाठी सहकारी संस्थांच्या निवडणुकांवर जास्तीत जास्त पैसा खर्च करतात. त्यातून समस्या निर्माण होतात. यावर उपाययोजना करण्यासाठी या विविध प्रकारच्या सहकारी संस्था राजकारणविरहित स्थापन कराव्यात, राजकीय पक्षाच्या नेत्यांचा प्रभाव कमी करावा. त्याचप्रमाणावर लोकशाही प्रक्रियेत निवडणुकांवर जास्त खर्च करू नये. राजकारण न करता अर्थकारणावर भर द्यावा म्हणजे या संस्था टिकून राहतील आणि त्यांचा विकास होईल.

१०) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या या जागृकपणे उत्पन्न व खर्चाचा विचार करीत नाहीत. स्थापनेपासून उत्पादन करेपर्यंत उत्पन्न-खर्च याबाबत दुर्लक्ष केल्यामुळे या सहकारी संस्था आर्थिक अडचणीत सापडतात. यावर उपाययोजना करतांना या विविध प्रकारच्या कापूस प्रक्रिया संस्थांनी उत्पन्न-खर्चाबाबत दक्ष राहणे आवश्यक आहे. तोटा होणार नाही, संस्था बंद पडणार नाही याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

११) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या प्रामुख्याने ग्रामीण भागात स्थापन होतात. ग्रामीण भागातील प्रतिकूल परिस्थितीमुळे उदा वाहतूक, दळणवळण, बँका पुरेशा नसल्यामुळे अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. यावर उपाययोजना करण्यासाठी सरकारने ग्रामीण भागात कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था

स्थापनेसाठी अनुकूल परिस्थिती निर्माण करणे आवश्यक आहे. म्हणजे ग्रामीण भागातील औद्योगिकरणाला पोषक वातावरण निर्माण केले असता कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांच्या समस्या सोडविता येतील.

१२) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या या संस्थावर देखरेख, नियंत्रण आणि त्याची हिशेब तपासणी नियमितपणे केली जात नाही त्यामुळे संस्थांपुढे समस्या निर्माण होतात. कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांवर योग्य देखरेख हवी, त्यांच्या कामकाजावर योग्य नियंत्रण हवे आणि त्याचा आर्थिक वर्षातील जमाखर्च, नफातोटा, आवकजावक याचे योग्य पद्धतीने मुल्यमापन होऊन त्यांचे नियमितपणे लेखापरिक्षण आवश्यक आहे.

१३) कापूस पिंजणी आणि गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्था, हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था व सहकारी सूत गिरण्या यांचा असमतोल पद्धतीने विकास झालेला आहे. खरे म्हणजे ज्या भागात कापूस पिकतो म्हणजेच उत्पादन होते त्याच भागात कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था स्थापने आवश्यक आहे. प्रत्यक्षात असे घडत नाही. यावर उपाय योजना करतांना सरकारने कापूस पिकतो त्याच भागात कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था काढण्यास परवानगी द्यावी म्हणजे असमतोल विकास होणार नाही. ज्या भागात ज्या प्रकारच्या प्रक्रियासंस्था आवश्यक आहेत त्याची पाहणी करूनच स्थापनेसाठी परवानगी द्यावी म्हणजे समतोल विकास होईल.

१४) कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांना कर्जप्राप्तीत होणारा विलंब, तांत्रिक ज्ञानाचा अपुरेपणा, भाग भांडवल उभारणीतील अडचणी, अक्षम व अर्थक्षम संस्थांची वाढती संख्या अशा विविध समस्या आहेत. यावर उपाययोजना करतांना कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांना योग्य दराने योग्य प्रमाणात कर्ज पुरवठा करावा, तांत्रिक व यांत्रिक सल्ला व मार्गदर्शन करावे, भागभांडवलात सरकारची भागीदारी वाढवावी. अक्षम संस्था सक्षम कराव्यात, अर्थक्षम संस्था पूर्ण पण अर्थक्षम कराव्यात, शासकीय मदत वेळेवर द्यावी, दुर्बल घटकांना लाभ व्हावा यापद्धतीने उपाय केले असता कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था चांगल्या पद्धतीने चालतील आणि यशस्वीपणे कार्य करतील.

१.२.४ महाराष्ट्रातील फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया सहकारी संस्था :

भारतातील शेती व्यवस्थेत पारंपारिक पिकामध्ये आणि अलिकडच्या काळात रोखणिक घेताना अंतरपिकाचा एक भाग म्हणून फळे आणि भाजीपाला उत्पादन घेतले जाते. शेतकरी फळांचे उत्पादन घेतांना रोखणिक म्हणून स्वतंत्रपणे उत्पादन घेतो आणि भाजीपाला उत्पादन शेतीचा दैनंदिन खर्च भागविण्यासाठी आणि शेतकऱ्याला वरखचाला लागणारे उत्पन्न मिळविण्यासाठी भाजीपाला उत्पादन घेत आहे. खरे पाहता त्यासाठी त्यांनी भाजीपाला पीक नियोजन केले तर ते शेतकऱ्याचे मुख्य पीक होऊ शकते असे दिसून आले आहे. शेतकरी स्वतंत्रपणे किंवा अंतर पीक म्हणून भाजीपाला पीक घेतो. भाजीपाला पीकामध्ये पालेभाज्या, फळभाज्या, वेलवर्गीय भाज्या, कंदमुळं अशा प्रकारच्या पीकांचे उत्पादन घेतो. साधारणपणे शेतकरी अशा प्रकारची पीक मध्यस्थामार्फत बाजारात विकतो. तेव्हा त्याला योग्य भाव मिळत नाही किंवा मध्यस्थ, दलाल, बागवान त्याची फसवणूक, अडवणूक व पिळवणूक करतात. असे होऊ नये यासाठी शेतकऱ्यांनी एकत्रित येऊन फळ आणि भाजीपाला

सहकारी संस्थांची स्थापना करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. जागरूक शेतकऱ्यानी अशा प्रकारच्या सहकारी संस्था सुरु केल्या.

समान ध्येय आणि उद्दिष्ट्ये असलेले शेतकरी एकत्र येऊन, ती साध्य करण्यासाठी भागभांडवल गोळा करून जी आर्थिक संस्था चालवितात ती सहकारी संस्था होते. त्याचप्रमाणे फळे उत्पादन करणारे शेतकरी आणि भाजीपाला उत्पादन करणारे शेतकरी एकत्र येऊन भागभांडवल गोळा करून फळे आणि भाजीपाला याच्यावर प्रक्रिया करून जे नवीन उत्पादन करतात, त्याला बाजारपेठ मिळवितात ही सहकारी संस्था कार्यक्षमपणे चालवितात. त्यास फळे आणि भाजीपाला सहकारी संस्था असे म्हणता येईल.

फळे आणि भाजीपाला सहकारी संस्थांचे सभासद हे फळ उत्पादन करणारे शेतकरी, भाजीपाला उत्पादन करणारे शेतकरी असतात. भागभांडवल खरेदी करून ते फळे आणि भाजीपाला सहकारी संस्थांचे सभासद होतात. अशा सभासदामधून संचालक मंडळाची निवडून आलेले संचालक मंडळ या संस्थेचा कारभार पाहतात. संस्थेच्या आर्थिक व्यवहाराचे निर्णय घेतात आणि त्याची अंमलबजावणी करतात. या संस्थेचे दैनंदिन व्यवस्थापन पाहण्यासाठी व्यवस्थापक, कर्मचारी वर्ग व सेवक वर्गाची नेमणूक संस्थेच्या संचालकाकडून केली जाते. संस्थेच्या कामासाठी भांडवलाची गरज पडल्यास संस्था कर्ज उभारून भांडवल उभे करतात आणि आपली कार्ये पूर्ण करतात.

ब) फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया सहकारी संस्थेची कार्ये

शेतकऱ्याने पिकविलेल्या फळे आणि पालेभाज्या यांचे एकत्रीकरण करणे, वर्गीकरण करणे, प्रमाणीकरण करणे, प्रतवारी लावणे, योग्य प्रकारे बांधणी करणे, योग्य साठवणूक करणे, योग्य किंमत मिळवून देणे, प्रक्रिया करणे, पालेभाज्यांचे रस काढणे, भुकटी तयार करणे, फळांचे रस काढणे, जॅम तयार करणे, जेली तयार करणे, स्वॅच तयार करणे, आणि त्या मूल्यवर्धन करणे, त्याच्या उपउत्पादनाची निर्मिती करणे, पशूखाद्य, खत आणि तस्सम पदार्थ तयार करणे, शेतीला लागणाऱ्या पुरक, प्रेरक साहित्याचा पुरवठा करणे, शेतकऱ्याना पीकांच्या तारणावर कर्ज उपलब्ध करणे, शेतकऱ्याला सल्ला व मार्गदर्शन करणे, ग्रामीण भागात शेतीपुरक सेवा उपलब्ध करणे. शेतमालाची साठवणूक आणि वाहतूक व्यवस्था करणे, सहकारी संस्थेच्या सभासदाच्या कल्याणासाठी उपाययोजना करणे, सभासदाच्या विविध प्रश्नाची सोडवणूक करण्यासाठीच्या योजना राबविणे, वैद्यकीय सेवा, शिक्षण सेवा, प्रशिक्षणाच्या सोयी, नवीन तंत्राची माहिती व मार्गदर्शन इत्यादीच्या माध्यमातून फळे आणि भाजीपाला सहकारी संस्था फळे उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांना, भाजीपाला उत्पादन करणाऱ्या शेतकऱ्यांना आणि फळे व भाजीपाला यावर प्रक्रिया करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा सर्वांगीण विकास साध्य करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य करतात.

फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया संस्थांना कच्चा माल म्हणून फळे आणि भाजीपाला पुरवठा करणाऱ्या सहकारी संस्थांची भूमिका एकूण शेती विकासामध्ये अत्यंत महत्त्वाची ठरलेली आहे. फळे आणि भाजीपाला उत्पादन करणाऱ्या सहकारी संस्थांच्या पिकासाठी राज्य सरकार आणि केंद्र सरकार प्रयत्नशील आहे. पंचवार्षिक योजना काळात सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी जी आर्थिक तरतूद करण्यात आली होती. त्यामध्ये फळे आणि भाजीपाला सहकारी संस्था विकासाच्या तरतूदीचा समावेश असतो. अशा तरतुदीतून योजना काळात या सहकारी संस्थांचा विकास झालेला आहे.

१९५८ च्या दामले समितीने कापूस व ऊस बगळता अन्य शेतमाल पिकांवर प्रक्रिया करण्यासाठी सहकारी संस्थांना प्राधान्य द्यावे अशी शिफारस केली होती. विशेषत: तेलबियापासून तेलगिरण्या, फळापासून फळाचा रस आणि इतर उत्पादने, भाजीपाल्यापासून रस आणि इतर उत्पादने याच्या सहकारी संस्था निर्मितीवर भर द्यावा अशी शिफारस केली होती. त्यामुळे देशात फळे आणि भाजीपाला सहकारी संस्था सुरु झाल्या असे दिसून येते.

क) फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया सहकारी संस्थांची प्रगती

स्वातंत्र्योत्तर काळात केंद्र सरकार आणि राज्य सरकारने शेतमालप्रक्रिया संस्था विकासावर भर दिलेला होता. पंचवार्षिक योजना काळात महाराष्ट्र सरकारने शेतमाल प्रक्रिया संस्थांचा विकास करण्यासाठी सहकाराचे विशेष धोरण राबविले. त्यामुळे शेतमाल प्रक्रिया संस्थांचा एकून सहकारी चळवळीमध्ये मोठा सहभाग असलेला दिसून येतो.

महाराष्ट्र राज्यात ३१ मार्च २०१२ पर्यंत ८८५२९ कृषी सहकारी प्रक्रिया संस्था कार्यरत होत्या. त्यांच्या सभासदांची संख्या ८५.३० लाख इतकी होती. त्यामध्ये फळे आणि भाजीपाला सहकारी संस्थांची संख्या समाविष्ट केली आहे. त्याचे स्वतंत्र वर्गीकरण केलेले नाही.

ड) महाराष्ट्र राज्यातील शेतमाल प्रक्रिया सहकारी संस्थांची प्रगती

	संस्था	१९६०-६१	२०११-१२
१.	शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम संस्था	४३०६	४८५२९
२.	शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम सभासद संख्या	३२३०००	८५३००००
३.	शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम खेळते भांडवल	४१ कोटी रुपये	२२६९० कोटी रुपये
४.	शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम स्थूल कर्ज	१ कोटी रुपये	३३४७ कोटी रुपये
५.	येणे कर्ज	१ कोटी रुपये	१००२३ कोटी रुपये
६.	शेतमाल प्रक्रिया उपक्रम उलाढाल तयार माल विक्री मूल्य	३६ कोटी रुपये	३१९१० कोटी रुपये

शेतमाल प्रक्रिया उपक्रमामध्ये फळे आणि भाजीपाला सहकारी संस्थांची संख्या सभासद, खेळते भांडवल, स्थूल कर्ज, येणे कर्ज, उलाढाल इत्यादीचा समावेश केला आहे.

इ) फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया सहकारी संस्थांच्या समस्या व उपाय

१) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांना पूर्ण क्षमतेने काम करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या भाजीपाला व फळाचा कच्चा माल म्हणून पुरवठा अपुरा असतो. त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी शेतकऱ्यानी फळ आणि भाजीपाला यांचे उत्पादन स्वतंत्रपणे द्यावे किंवा रोख पिकामध्ये अंतरपीक म्हणून घ्यावे आणि तो माल मध्यस्थ किंवा बागवान यांना विकण्याएवजी सहकारी प्रक्रिया संस्थांना विकावा म्हणजे कच्चा मालाचा पुरेसा पुरवठा होऊन त्या सर्व प्रक्रिया संस्था पूर्ण क्षमतेने चालतील.

२) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थाना आवश्यक असणाऱ्या कच्चा मालाच्या किंमतीत चढउतार होतात. सुगीच्या काळात किंमती कमी होतात तर इतर काळात किंमती वाढतात. किंमतीतील चढउताराचा परिणाम शेतकऱ्याच्या उत्पन्नावर होतो. त्यामुळे या संस्थांवर प्रतिकूल परिणाम होतो. फळे आणि भाजीपाला यांच्या किंमतीतील चढउतार कमी करण्यासाठी आणि त्याचे परिणाम कमी करण्यासाठी किंमती जेव्हा वाढतात तेंव्हा बाजारपेठेच्या सुविधा उपलब्ध करणारी यंत्रणा उभी करणे आवश्यक आहे.

३) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांना त्यांच्या कामासाठी खेळते भांडवल अपुरे असते. त्यावर उपाययोजना करतांना फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांनी स्वतःचे खेळते भांडवल निर्माण करावे, सभासदांच्या ठेवी स्वीकारून खेळते भांडवल निर्माण करावे, वित्तिय संस्था आणि शिखर संस्थाकडून कर्ज घेऊन खेळते भांडवल उभारावे, सरकारने भागभांडवलामध्ये भागीदारी वाढवावी आणि खेळत्या भांडवलाचा पुरवठा करावा असे केले असता खेळत्या भांडवलाची समस्या सुटू शकते.

४) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या कारभारासाठी प्रशिक्षित, कुशल, तज्ज्ञ, अनुभवी व्यवस्थापक, कर्मचारी वर्ग व सेवकवर्गाचा अभाव दिसून येतो. त्यातून समस्या निर्माण होतात. यावर उपाययोजना करण्यासाठी फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांसाठी शिक्षित, प्रशिक्षित, कुशल, अनुभवी व तज्ज्ञ व्यवस्थापक, कर्मचारी व सेवक वर्गाची नेमणूक महत्वाची असते. त्यामुळे दैनंदिन कामकाज व्यवस्थित चालेल. चांगल्या व्यवस्थापनामुळे सहकारी संस्था कार्यक्षम होतात.

५) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्था सुरु करतांना शासनाच्या विविध विभागाचे परवाने घ्यावे लागतात. त्यासाठी वेळ लागतो त्याचा कामकाजावर प्रतिकूल परिणाम होतो आणि समस्या निर्माण होतात. यावर उपाययोजना करण्यासाठी शासनाने सहकारी प्रक्रिया संस्थांना शेतमालावर प्रक्रिया करण्यासाठीचे परवाने तात्काळ द्यावेत. कागदपत्राची पूर्तता करून ताबडतोब परवाने दिले असता सहकारी प्रक्रिया संस्थांचा निर्मितीचा काळ कमी होईल. आणि सहकारी प्रक्रिया संस्था सक्षमपणे चालतील.

६) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांना खाजगी फळे प्रक्रिया संस्था आणि खाजगी भाजीपाला प्रक्रिया संस्था बरोबर स्पर्धा करावी लागते. खाजगी व्यापारी आणि संस्था त्याच्या फायद्यांसाठी शेतकऱ्याचे शोषण करतात तेव्हा शेतकऱ्याचे हित साधण्यासाठी फळ आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांनी कार्यक्षमपणे नियोजनपूर्वक आणि अर्थक्षमतेने खाजगी संस्थांबरोबर व व्यापाऱ्याबरोबर स्पर्धा करून शेतकरी उत्पादकांचे जास्तीत जास्त हित साधण्याचा प्रयत्न करावा म्हणजे सभासद शेतकरी संस्था चालविण्यासाठी सहकार्य व मदत करतील.

७) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थामध्ये संचालक मंडळाच्या निवडणुकीवर खर्च केला जातो. त्यामुळे राजकारणी लोक निवडणुकामध्ये सहभागी होतात. त्यांना आपले वर्चस्व निर्माण करण्यासाठी ते मोठ्या प्रमाणावर खर्च करतात. त्यामुळे अनेक आर्थिक समस्या निर्माण होतात. यावर उपाय योजना करण्यासाठी फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांनी राजकारणविरहित निवडणुका कराव्यात. निवडणुकामध्ये कमीत कमी खर्च करावा. सहकारी

तत्त्वानुसार संस्था चालवाव्यात तरच सहकारी संस्था टिकतील असे वाटते. त्याचप्रमाणे सभासदाव्यतिरिक्त राजकीय व्यक्तीचे वर्चस्व निर्माण होता कामा नये याची दक्षता घेणे आवश्यक आहे.

८) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्था प्रकल्पाची उभारणी करताना अतिरिक्त खर्च करतात. ले आउट, यंत्रसामुग्री या बाबतीत काळजीपूर्वक पाहणी न करता खर्च केला जातो. त्यामुळे अनेक समस्या निर्माण होतात. यावर उपाययोजना करताना फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांनी आपला प्रकल्प उभा करतांना खर्चाबाबतीत जागरूकता ठेवावी, यंत्रसामुग्री, लेआउट याचा खर्च योग्य करावा, अनावश्यक खर्चावर नियंत्रण ठेवावे, खर्चाचे हिशेब व्यवस्थित ठेवावेत. तोटा होणार नाही याची दक्षता घ्यावी तरच सहकारी प्रक्रिया संस्था व्यवस्थितपणे चालविता येतील.

९) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्था आपले आर्थिक कामकाज करतांना कामकाजाचा आढावा आणि त्याचा जमाखर्चाचा मेळ याचे लेखा परिक्षण नियमितपणे करीत नाही. त्यामुळे सहकारी संस्थांना समस्याना सामोरे जावे लागते. यावर उपाययोजना करण्यासाठी फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांनी नियमितपणे लेखापरिक्षण करून घेणे आवश्यक आहे. त्यामुळे सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या कामात पारदर्शकता निर्माण होते आणि सहकारी प्रक्रिया संस्था सक्षम, अर्थक्षम आणि कार्यक्षमपणे चालतात.

१०) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थामध्ये अअर्थक्षम, अकार्यक्षम, अक्षम असणाऱ्या संस्था असतात त्यामुळे त्या तोट्यात चालतात, आजारी असतात, आर्थिक नुकसानीत चालत असतात अशा सहकारी प्रक्रिया संस्थांचे योग्य नियंत्रण, योग्य देखरेख आणि काटोकोर लेखा परिक्षण व्हावे, त्यातून त्या सहकारी संस्था सक्षम, अर्थक्षम आणि कार्यक्षम होतील आणि सहकारी प्रक्रिया संस्थाचा कारभार चांगला चालेल, त्याची आर्थिक उलाढाल योग्य पद्धतीने होईल.

११) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांना योग्य तांत्रिक माहिती, मार्गदर्शन व सल्ला नसल्यामुळे किंवा तंत्रज्ञानाच्या वापराचा अभाव असल्यामुळे या सहकारी प्रक्रिया संस्थांची प्रगती होत नाही. यावर उपाययोजना करण्यासाठी या सहकारी प्रक्रिया संस्थांना योग्य तांत्रिक मार्गदर्शन, योग्य सल्ला, योग्य माहिती दिली पाहिजे. त्याची जबाबदारी शिखर संस्थांनी घ्यावी किंवा सहकार विकास परिषदेने घ्यावी. तांत्रिक व यांत्रिक माहिती, मार्गदर्शन व सल्ला यासाठी स्वतंत्र यंत्रणा उभारावी. त्यातून या सहकारी प्रक्रिया संस्थांना योग्य माहिती मिळेल आणि सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या विकासाला मदत होईल.

१२) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थामध्ये अनावश्यक खर्चात वाढ, अनावश्यक कामगार भरती, व्यवस्थापनात अनावश्यक हस्तक्षेप, संस्था हिताकडे दुर्लक्ष असे अनेक प्रश्न निर्माण होतात. यावर उपाययोजना करण्यासाठी या सहकारी संस्थेने आवश्यक ती कामगार भरती अधिकृत रित्या करावी, कामगार शिक्षित व प्रशिक्षित असावेत, व्यवस्थापनामध्ये काटकसर व बचत करावी, राजकीय व्यक्तीचा हस्तक्षेप कमी करावा, संस्था हिताकडे लक्ष घ्यावे, अनावश्यक खर्च टाळावा आणि संस्था व्यवस्थितपणे चालवाव्यात.

१३) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांना शासनाची मिळणारी आर्थिक मदत, तांत्रिक मदत, व्यवस्थापकीय मदत योग्य प्रमाणात आणि वेळेवर उपलब्ध होत नसल्यामुळे या सहकारी संस्थांच्या कारभारात अडचणी निर्माण होतात. यावर उपाययोजना करण्यासाठी केंद्र सरकारने आणि राज्यसरकारने त्याचप्रमाणे वित्तीय संस्था, तांत्रिक संस्था, शिक्षण व प्रशिक्षण संस्था, व्यवस्थापन संस्था यांनी या संस्थांना योग्य वेळी योग्य प्रमाणात विविध स्वरूपाची मदत द्यावी. अर्थसहाय्य, तांत्रिक मदत, व्यवस्थापकीय मदत, वित्तीय मदत वेळेवर उपलब्ध झाली असता या सहकारी प्रक्रिया संस्था कार्यक्षमपणे कारभार करतील.

१४) फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया संस्था शेतमालावर प्रक्रिया करून जे उत्पादन करतात त्याची योग्य किंमत ठरविणे आवश्यक असते. अशा किंमती ठरविण्यात अडचणी निर्माण होतात. त्यामुळे या संस्थांना आर्थिक व्यवहार करताना अडचणी निर्माण होतात. सरकारने योग्य किंमत धोरण ठरवावे की जे उत्पादन खर्चावर आधारित असावे. किंमतीतील चढउतार होऊ नये याची दक्षता घ्यावी. या संस्थांच्या कारभारावर प्रतिकूल परिणाम होणार नाही किंवा या संस्था तोट्यात चालणार नाहीत याची दक्षता घ्यावी म्हणजे या सहकारी प्रक्रिया संस्था व्यवस्थितपणे चालतील.

१५) फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांना इतर समस्या निर्माण होतात. त्यामध्ये मालसाठवणुकीची समस्या, किमान नफा मिळवण्यात येणारे अपयश योग्य प्राथमिक नियोजनाचा अभाव, शेती तंजाचा अभाव, सरकारचे अयोग्य धोरण संघटनात्मक रचनेचा अभाव, नव्या आर्थिक धोरणाशी सुसंगत धोरणाचा अभाव इत्यादीमुळे या सहकारी संस्था सक्षम, अर्थक्षम व कार्यक्षमपणे चालत नाहीत यावर उपाय योजना करताना आपणाला मालसाठवणुकीच्या सुविधामध्ये वाढ करणे आवश्यक, किमान नफा मिळविण्यासाठी लागणारे प्रयत्न व कौशल्य वापरणे आवश्यक, योग्य प्रकारचे प्राथमिक नियोजन या प्रक्रिया संस्थांनी करून प्रकल्प पूर्ण करणे आवश्यक, शेती तज्जांचा आणि पीक तज्जांचा सल्ला व मार्गदर्शन घेणे आवश्यक, आर्थिक संघटना म्हणून संस्थांचे संघ उभारणे आवश्यक आणि नव्या आर्थिक धोरणाशी सुसंगत धोरण राबवून घेणे आवश्यक आहेत. तरच फळ आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्था व्यवस्थित चालतील ही अपेक्षा.

१.३ सारांश :

सहकारी साखर कारखाने कृषी व ग्रामीण विकासाचे केंद्र आहे. शेतकऱ्यांना सहकारी साखर कारखान्यामुळे निश्चित उत्पन्न मिळते. खेडयातील लोकांचे राहणीमान, शिक्षण, आरोग्य, वाहतूक दलणवळण विकासाला साखर कारखानदारीमुळे चालना मिळाली आहे. परंतु अलीकडील काळात सहकार क्षेत्रात बेशिस्त निर्माण झाल्याने या महत्त्वाच्या क्षेत्राची अधोगती होत आहे. त्यासाठी सहकार खाते, राज्य साखर संघ व साखर कारखाने यांनी एकत्रित कृती कार्यक्रम राबविणे आवश्यक आहे. सहकारी साखर कारखान्यांचा संख्यात्मक विकास झाला आहे. त्यांचा गुणात्मक विकास होण्यासाठी व्यवस्थापन कार्यक्षमता सुधारणे आवश्यक बनले आहे. तसेच सहकारी साखर कारखान्यांची सभासद हिताला प्राधान्य देऊन राजकारण विरहीत कारभार चालविल्यास सहकारी साखर कारखानदारी खन्या अर्थने प्रबळ होईल.

महाराष्ट्रात राज्य शासनाच्या प्रोत्साहनामुळे सहकारी दुध व्यवसायाचा विस्तार झालेला आहे. सहकारी दुध संस्थामुळे दुग्ध व्यवसायाला चालना मिळाली असून ग्रामीण भागात रोजगार व

स्वयंरोजगार, उत्पन्न, राहणीमान वाढण्यासाठी सहकारी दुध व्यवसायाची भूमिका महत्त्वाची आहे. तथापि अलिकडे सहकारी दुध संस्थांची अकार्यक्षमता वाढली आहे. तसेच संपूर्ण महाराष्ट्रात समतोल विकास झालेला नाही. त्यासाठी योग्य धोरणाची गरज आहे. सहकारी दुध संस्थांच्यामुळे दुध उत्पादक शेतकऱ्यांची दुध विक्रीची समस्या सुटलेली आहे.

१) कृषी प्रक्रिया सहकारी संस्थांची आवश्यकता व महत्त्व, त्याचे कार्य, २) कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्था प्रकार - १) कापूस पिंजणे व गड्डे बांधणाऱ्या सह. संस्था, २) सहकारी सूत गिरण्या त्याचे प्रकार, ३) हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था यांची सद्य स्थिती, त्याच्या समस्या आणि त्यावरील उपाय योजनाचा अभ्यास आपण केला आहे.

फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया सहकारी संस्था उद्देश, कार्य, महत्त्व सद्यस्थिती, समस्या व उपाययोजना संबंधी चर्चा केली आहे. ती आपण समजून घेतली आहे.

१.४ पारिभाषिक संज्ञा :

- किफायतशीर - आर्थिकदृष्ट्या योग्य
- वाजवीकरण - आधुनिकीकरण
- आसवनी - डिस्टीलरी
- वाजवी - योग्य.
- अनिष्पादितमत्ता - येणे थकीत कर्ज
- एकावयवी बँकिंग - बँक शाखांचा अभाव

१.५ स्वयं अध्ययनसाठी प्रश्न

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

१. महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखान्यांची सुरुवात केव्हा झाली ?
२. अहमदनगर जिल्ह्यात पहिला सहकारी साखर कारखाना कोणी स्थापन केला ?
३. महाराष्ट्रात दुध सहकारी संस्थांची रचना कोणत्या स्वरूपाची आहे ?
४. दुध संघाचे सभासद कोण असतात ?

ब) चूक की बरोबर ते लिहा.

१. साखर उद्योगाला १९३२ मध्ये संरक्षण मिळाले.
२. महाराष्ट्रातील साखर उतारा राष्ट्रीय सरासरीपेक्षा कमी आहे.
३. भारतात प्रथमतः महाराष्ट्रात सहकारी दुध संस्था स्थापन झाली.
४. नफ्यातील सहकारी दुध संस्थांचे प्रमाण घटत आहे.

क) योग्य पर्याय निवडा.

ड) योग्य पर्याय निवडा.

१.६ स्वयं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

अ) एका वाक्यात उत्तरे.

१. महाराष्ट्रात सहकारी साखर कारखान्यांची सुरुवात १९१८ ला झाली.
  २. अहमदनगर जिल्ह्यात डॉ.धनंजय गाडगीळ व विखे पाटील यांनी पहिला सहकारी साखर कारखाना स्थापन केला.
  ३. महाराष्ट्रात दुध सहकारी संस्था त्रिस्तरीय स्वरूपाच्या आहेत.
  ४. प्राथमिक सहकारी दुध संस्था या दुध संघाच्या सभासद असतात.
  ५. १९१५ च्या मँकलेगन समितीने प्रथमतः नागरी सहकारी बँका असाव्यात असे सुचविले.
  ६. १ मार्च, १९६६ ला नागरी सहकारी बँकांना बँकींग नियमन कायदा लागू करण्यात आला.

ब) चूक की बरोबर

१. बरोबर २. चूक ३. चूक ४. बरोबर ५. चूक ६. बरोबर.

- क) १) पांढरे सोने, २) रोख, ३) वरील सर्व, ४) १९१७, ५) १९७२-७३, ६) १४२, ७) खाजगी, ८) सहकारी, ९) दोन, १०) तीन
- ड) १) शेतमाल   २) अंतरपिक   ३) मुख्यपिक   ४) ४८५२९
 ५) पिक उत्पादकांच्या

१.७ सरावासाठी स्वाध्याय :

अ) लघुत्तरी प्रश्न.

१. ग्रामीण विकासातील सहकारी साखर कारखान्यांचे योगदान स्पष्ट करा.
२. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांची सद्यस्थिती व समस्या स्पष्ट करा.
३. सहकारी साखर कारखान्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी उपाय सुचवा.
४. महाराष्ट्रातील सहकारी साखर कारखान्यांच्या प्रगतीचा आढावा घ्या.
५. महाराष्ट्रातील सहकारी दुध संस्थांच्या प्रगतीचा आढावा घ्या.
६. सहकारी दुध संस्थांच्या समस्या स्पष्ट करा.
७. सहकारी दुध संस्थांच्या विकासासाठी उपाय सुचवा.
८. कापूस प्रक्रिया सहकारी संस्थांचे मूल्यमापन करा.
९. कापूस पिंजणी व गासड्या बांधणाऱ्या सहकारी संस्थांच्या समस्या व उपाययोजना लिहा.
१०. सहकारी सूत गिरण्यांच्या समस्या व उपाययोजना लिहा.
११. हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्थांच्या समस्या व उपाययोजना लिहा.
१२. जिनिंग व प्रेसिंग सहकारी संस्था
१३. हातमाग व यंत्रमाग सहकारी संस्था
१४. सहकारी सूत गिरण्या
१५. फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांची प्रगती थोडक्यात लिहा.
१६. फळे आणि भाजीपाला सहकारी प्रक्रिया संस्थांच्या समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना लिहा.

ब) टीपा :

१. सहकारी साखर कारखान्यांचे महत्त्व.
२. सहकारी साखर कारखान्यांचे दोष.
३. सहकारी साखर कारखान्यांची सद्यस्थिती

४. सहकारी दुध संस्थांचे महत्त्व.
५. सहकारी दुध संस्थांची सद्यस्थिती.
६. नागरी सहकारी बँकांची आवश्यकता.
७. नागरी बँकांच्या समस्या
८. नागरी बँकांचे संघटन
९. फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया सहकारी संस्था
१०. फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया सहकारी संस्थांच्या समस्या
११. फळे आणि भाजीपाला प्रक्रिया सहकारी संस्थांच्या समस्यावरील उपाययोजना.

१.८ क्षेत्रिय कार्य :

१. ऊस तोडणी मजूरांच्या राहणीमानाची पाहणी अभ्यास करावा.
२. सहकारी दुध संघांच्या कार्यपद्धतीची पाहणी करून अभ्यास करावा अभ्यास.

१.९ संदर्भग्रंथ :

१. प्रा.भोसले, प्रा.काटे – सहकार, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, ऑक्टो., १९९७.
२. प्रा.भोसले, प्रा.काटे – सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, जुलै, २००२.
३. डॉ.जोशी सी.जे. – सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, ऑगस्ट, २०००.
४. डॉ.रूपा शहा व डॉ.दामजी बी.एच. – सहकार, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, २९ सप्टेंबर, २००४.
५. सहकारी महाराष्ट्राचे विविध अंक
६. सहकारी जगतचे विविध अंक
७. Co-Operative Sugar चे विविध अंक
८. Prof. Kulkarni S. K. - Co-Operative Development, Phadake Prakashan, Kolhapur, Oct.1999.
९. Datt Ruddar & K.P.M. Sundaram - Indian Economy - S.Chand & Company Ltd. New Delhi -2004.
१०. Hasela T. N. (2000) Principles, Problems and Practice of Co-operation, Konark Publishers Pvt. Ltd.

११. Mamoria C. B. and Saksena R. D. (1977) Co-operation in India, Kitab Mahal Allahabad.
१२. Mathur B. S. (1988) Co-operation in India, Sahitya Bhawan Agra.
१३. कामत, गो. स. (१९७९) सहकार : तत्त्व, व्यवहार आणि व्यवस्थापन, विद्या प्रकाशन, पुणे (म.रा.ग्र.नि.मं.)
१४. रायखेलकर ए. आर. आणि डांगे अशोक (१९८९) : सहकार : तत्त्वे आणि व्यवहार, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे.
१५. आर. बी. आय. (बुलेटिन) Co-operative movement at a Glance 2014.
१६. महाराष्ट्र शासन (२०१४-१५) महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी २०१४-१५.

सत्र ६ : घटक २

सहकारी चळवळीचा संस्थात्मक आधार

अनुक्रमणिका

२.० उद्दिष्टे

२.१ प्रास्ताविक

२.२ विषय विवेचन

२.२.१ राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड)

२.२.२ राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ

२.२.३ राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ

२.२.४ केंद्रीय व राज्य वर्खार मंडळे

२.३ सारांश

२.४ पारिभाषिक संज्ञा

२.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

२.६ स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

२.७ सरावासाठी स्वाध्याय

२.८ क्षेत्रिय कार्य

२.९ अधिक वाचनासाठी पुस्तके

२.० उद्दिष्टे

सहकारी चळवळीचा संस्थात्मक आधार या घटकाच्या अभ्यासल्यानंतर आपणास -

- भारतातील सहकारी चळवळीची आर्थिक स्थिती लक्षात येईल.
- सहकारी चळवळीला बळकट करण्यासाठी मदत करणाऱ्या विविध संस्था लक्षात येतील.
- भारतातील सहकारी चळवळीच्या विकासात राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँकेची (नाबार्डची) भूमिका लक्षात येईल.
- राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ उद्देश व कार्य समजून घेणे.
- राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाच्या योजना व प्रगती अभ्यासणे
- राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाचे मुल्यमापन करणे.

- केंद्रीय व खार महामंडळा संबंधीची माहिती घेणे.
- राज्य व खार महामंडळा संबंधीची माहिती घेणे.
- केंद्रीय व राज्य व खार महामंडळाचे मुल्यमापन करणे.

२.१ प्रास्ताविक :

भारतातील सहकारी चळवळीची सुरुवात १९०४ साली शासनाच्या प्रयत्नातून झाली. शेती विकास आणि त्यामधून ग्रामीण विकास, प्रामुख्याने शेतीकर्जपुरवठा यासाठी सहकारी चळवळ विकसित करण्यात आली. सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी आर्थिक व इतर स्वरूपाची मदत शासन करते. त्याबरोबरच कांही संस्थानाही सहकारी चळवळीला मदत देण्यासाठी सरकारने प्रोत्साहित केले. भारतीय रिझर्व बँक स्थापनेपासूनच म्हणजे १९३५ पासून भारतातील सहकारी चळवळीला कर्जपुरवठांबाबत मदत करू लागली. भारतीय स्टेट बँकेच्या स्थापनेच्या उद्देशामध्येच सहकारी चळवळीच्या विकासात मदत करण्याचे उद्दिष्ट समाविष्ट करण्यात आले आहे. १९५६ मध्ये राष्ट्रीय सहकार विकास महामंडळाची स्थापना भारत सरकारने केली. राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक (नाबार्ड) ही बँक सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी आर्थिक इतर सर्व प्रकारची मदत सहकारी संस्था, सहकारी बँका यांना पुरविते. अशाप्रकारे भारतातील सहकारी चळवळीच्या विकासामध्ये अनेक संस्थांची मोठी मदत होते. त्यास सहकारी चळवळीला संस्थात्मक पाठींबा असे म्हणतात.

भारतातील शेती उत्पादनामध्ये अन्नधान्य, कडधान्य, गळीतधान्य, पालेभाज्या, फळभाज्या याबरोबर फळांचे उत्पादन घेतले जाते. विविध हङ्गामामध्ये येणारी फळे उत्पादन घेतल्यानंतर त्यांना बाजारपेठेत योग्य किंमत मिळत नाही. फळे उत्पादनाला योग्य किंमत मिळवून देण्याच्या उद्देशाने आणि मानवी आहारातील फळे हा एक महत्वाचा घटक आहे. याबाबत लोकजागृती करण्याच्या उद्देशाने राष्ट्रीय पातळीवर एखादे मंडळ असावे म्हणून राष्ट्रीय फळोत्पादन मंडळ म्हणजे फळे उत्पादन, विक्री, प्रक्रिया, साठवणूक आणि किंमत मिळण्याच्या उद्देशाने हा एक प्रयत्न आहे.

सहकारी संस्थांना संस्थात्मक आधार करणाऱ्या विविध संस्थामध्ये केंद्रीय व खार महामंडळ आणि राज्य व खार महामंडळ या दोन्ही संस्थांचा समावेश केलेला आहे. देशातील शेतमालाची साठवण किंवा संग्रहण करण्याच्या उद्देशाने आणि सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांनी खरेदी केलेल्या शेतमालाची साठवणूक किंवा संग्रहण करण्याच्या उद्देशाने या दोन संस्थांची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. देशात उत्पादन होणारा शेतमाल सुरक्षित ठेवण्याची आणि संग्रहण करण्याची क्रिया महत्वाची असते याला गुदाम, व खार, भांडागार या विविध नावाने ओळखले जाते. यासाठी केंद्र सरकारने आणि राज्य सरकारने केंद्रीय व खार महामंडळ आणि राज्य व खार महामंडळाची स्थापना केलेली आहे.

२.२ विषय विवेचन :

घटक क्रमांक १ मध्ये आपण महाराष्ट्रातील काही विशेष सहकारी संस्थांचा अभ्यास केला. त्यामध्ये सहकारी साखर कारखान्याने, दुग्ध सहकारी संस्था आणि नागरी सहकारी संस्थांचा सविस्तर अभ्यास केला आहे. सदर घटका मध्ये आपण भारतातील सहकारी चळवळीच्या विकासात नाबार्ड, राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ व स्टेट बँक ऑफ इंडिया या संस्थांनी सहकारी चळवळीच्या

विकासात बजावलेली कामगिरी याचा अभ्यास करणार आहोत. त्या पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

२.२.१ राष्ट्रीय शेती आणि ग्रामीण विकास बँक (नाबांड)

(National Bank for Agriculture and Rural Development)

भारतामध्ये १९३५ पासून शेतीविकासासाठी सर्व प्रकारचा कर्जपुरवठा करणे आणि शेतीविकास साध्य करणे यासाठी भारतीय रिझर्व बँक प्रयत्नशील होती. व त्यासाठी रिझर्व बँकेने स्वतंत्र शेती पतविभाग स्थापन केला होता. राज्य सहकारी बँका आणि भूविकास सहकारी बँका यांचेमार्फत शेतीकर्जपुरवठा रिझर्व बँक देत होती. स्वातंत्र्योत्तर काळात यामध्ये मोठी वाढ करण्यात आली. त्यामुळे सहकारी क्षेत्रही विस्तारले. १९५६ पासून रिझर्व बँकेने शेती कर्जपुरवठ्यातील स्थिरतेसाठी राष्ट्रीय शेती कर्जनिधी (दिर्घमुदत) आणि राष्ट्रीय शेती कर्जनिधी (स्थिरीकरण) से दोन निधी उभारले. १९६३ मध्ये शेतीपुर्नवित व विकास महामंडळ स्थापन करण्यात आले. पंचवार्षिक नियोजन काळामध्ये देशामध्ये शेतीविकास झापाण्याने झाला. शेतीची कर्जाची गरज मोठ्या प्रमाणात वाढू लागली. तसेच शेती बरोबरच ग्रामीण विकास योजना राबविणे आवश्यक ठरले. शेती आणि ग्रामीण विकास या महत्वपूर्ण कार्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर स्वतंत्र संस्था असावी, या संस्थेने कर्जपुरवठा, आर्थिक मदती, सहकाराचा विकास, शेती व ग्रामीण विकास या कार्यामध्ये असणाऱ्या सर्व पातळीवरील संस्थामध्ये समन्वय निर्माण करणे ही कार्ये करावीत अशा शिफारसी अनेक समित्यानी केल्या होत्या. यासाठी भारत सरकारने लोक सभेमध्ये स्वतंत्र कायदा करून १२ जुलै १९८२ रोजी रिझर्व बँकेशी संलग्न बँक म्हणून 'राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक' (नाबांड) ही सहकार क्षेत्रातील शिखर बँक स्थापन केली. १९८२ पासून भारतीय सहकारी चळवळीच्या विकासामध्ये नाबांडला महत्वाचे स्थान मिळाले आहे.

नाबांडची उद्दिष्ट्ये :

१९८२ साली नाबांडची स्थापना करण्यात आली तेंव्हा या बँकेची खालील उद्दिष्टे ठरविण्यात आलेली होती ती पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) शेतीव्यवसाय आणि ग्रामीण भागात कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थाना कमी व्याजदराने कर्जपुरवठा करणे.
- २) शेती आणि ग्रामीण उद्योगांना कर्जे देण्यासाठी अशा संस्थाना पुनर्वित्तपुरवठा करणे तसेच त्यांच्या कार्यामध्ये समन्वय साधने.
- ३) ग्रामीण क्षेत्रामध्ये विविध प्रकारच्या रोजगारसंधी उपलब्ध होण्यासाठी संबंधीत संस्थाना मदत करणे.
- ४) शेती व ग्रामीण विकासासाठी कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थांच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा करणे, संबंधित संस्थातील कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करणे.
- ५) ग्रामीण विकासासाठी औद्योगिकरण वाढावे यासाठी वीज, पाणी, रस्ते, दळणवळण इत्यादी सुविधा निर्माण करण्यासाठी मदत करणे.

नाबार्डची वित्तीय रचना :

नाबार्डचे भागभांडवल स्थापनेवेळी ५०० कोटी रु. होते पैकी वसुल भागभांडवल १०० कोटीरूपये होते. त्यामधील ५०% केंद्रसरकारचे आणि ५०% रिझर्व बँकेने घेतले आहे. रिझर्व बँकेकडील राष्ट्रीय शेती पतनिधी (दिर्घमुदती) आणि राष्ट्रीय शेती पतनिधी (स्थिरीकरण) हे दोन्ही निधी नाबार्डकडे वर्ग करण्यात आले आहेत. कर्जरोख्यांची विक्री करून बाजारातूनही नाबार्ड भांडवलाची उभारणी करते. दिर्घकालीन भांडवल उभारणीसाठी जागतिक बँकेकडून तसेच भारत सरकारकडूनही नाबाड कर्जरूपाने भांडवल घेते. अल्पमुदती गरजांसाठी रिझर्व बँकेकडून नाबार्ड कर्ज घेते.

नाबार्डचे अधिकृत भागभांडवल ५००० कोटी रु. इतके झाले आहे. रिझर्व बँकेकडील दोन्ही राष्ट्रीय शेती पतनिधीतून १६४५ कोटी रु. नाबार्डकडे वर्ग करण्यात आले आहेत. त्यामधून नाबार्डने 'राष्ट्रीय ग्रामीण पतपुरवठा निधी' स्थापन केला आहे. १९९५-९६ मध्ये नाबार्डने 'ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी' निर्माण केला आहे. यासाठी जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय विकास संघटना यांचेकडून मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची उभारणी नाबार्डने केली आहे.

कोष्टक क्रमांक ६.१

नाबार्डचे भांडवल व निधी

(आकडे कोटी रु.)

अ.नं.	तपशील	१९९७-९८	२००३-०४
१	भागभांडवल	५००	२०००
२	राखीव निधी व आधिक्य	४५१	५२९१
३	दिर्घमुदती व स्थिर निधी	६५२	१४५७०
४	ठेवी, बॉन्ड्स, कर्जरोखे	-	११९४५
५	रिझर्व बँक कर्ज	१४२	४१९४
६	भारत सरकार कर्ज	-	५६३
७	स्टेट बँक व पंजाब नॅशनल बँक कर्ज	-	२५००
८	परकीय चलन कर्ज	६४	२९७
९	आर. आय. डी. एफ् ठेवी	१००७	१२०८९
१०	इतर	१०	२४४०
	एकूण	एन. ए.	५५८८९

संदर्भ : नाबार्ड वेबसाईट

नाबार्डचे व्यवस्थापन :

नाबार्डच्या व्यवस्थापनासाठी असणाऱ्या संचालक मंडळामध्ये १५ सदस्य आहेत. त्यामध्ये रिझर्व बँकेचे तीन, भारत सरकारचे तीन, राज्य सरकारचे दोन, सहकारी बँकांचे दोन, व्यापारी बँकाचा एक, तसेच ग्रामीण विकासात कार्य करणारे दोन तज्ज असे सदस्य असतात. नाबार्डचा अध्यक्ष रिझर्व बँक नेमते तो रिझर्व बँकेच्या डेप्युटी गव्हर्नरपैकी एक असतो. नाबार्डचे व्यवस्थापकीय संचालक एक असे एकूण १५ संचालक असतात. नाबार्डच्या व्यवस्थापनासाठी संचालक मंडळामधून विविध समित्या नेमल्या आहेत. देशभरात नाबार्डच्या २८ शाखा आहेत.

नाबार्डची कार्ये :

भारतातील शेतीविकास, ग्रामीण विकास यासंदर्भात नाबार्ड विविध स्वरूपाची कार्ये करते. त्यामध्ये वित्तपुरवठा आणि विकासाबाबत सळ्ळा, मार्गदर्शन, मदत या कार्याचा समावेश होतो. नाबार्डची प्रमुख कार्ये पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) कर्जपुरवठा : राज्य सहकारी बँका, राज्य भूविकास सहकारी बँका, ग्रामीण विकास बँका, विभागीय ग्रामीण बँका, जिल्हा मध्यवर्ती बँका याशिवाय विविध वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांना नाबार्ड कर्जपुरवठा करते. यामध्ये अल्प, मध्यम, व दिर्घमुदतीच्या कर्जाचा समावेश होतो. नाबार्डने २००२ पर्यंत १०,४०८ कोटी. रु. इतका कर्जपुरवठा केला होता. तर २००६-०७ मध्ये तो १६०९० कोटी इतका वाढला.

२) पुनर्वित्तपुरवठा : शेती पुनर्वित महामंडळाची सर्व कार्ये नाबार्ड करते. शेती व्यवसाय, ग्रामीण उद्योग, लघु व कुटिरोद्योग यासाठी व्यापारी बँका आणि इतर वित्तीय संस्था यांना कर्जपुरवठा करता यावा म्हणून त्याना नाबार्ड पुनर्वित्तपुरवठा करते. २००२ पर्यंत नाबार्डने ६९८४ कोटी रुपये इतका पुनर्वित्तपुरवठा केला आहे.

३) राज्य सरकारांना कर्जपुरवठा : राज्यातील सहकारी संस्थांचे भागभांडवल राज्य सरकारांनी खरेदी करावे यासाठी राज्य सरकारांना २० वर्षे इतक्या दिर्घमुदतीने नाबार्ड त्याना कर्जपुरवठा करते. या कर्जातून राज्य सरकारांनी सहकारी संस्थांच्या भागभांडवलामध्ये गुंतवणूक केल्यामुळे राज्यातील सहकारी संस्थांचे भागभांडवल वाढण्यास मोठी मदत झाली आहे. अनेक राज्य सरकारांना नाबार्डने अशी कर्जे पुरविली आहेत.

४) शेती व ग्रामीण विकास संस्थांना वित्तीय मदत : शेती विकास आणि ग्रामीण विकास कार्यात कार्यरत असणाऱ्या, केंद्र सरकारने मान्यता दिलेल्या अशा संस्थाना नाबार्ड दिर्घमुदतीचा कर्जपुरवठा करते. अशा संस्थांच्या उभारणीसाठी, विकासासाठी नाबार्डकडून आर्थिक मदत पुरविली जाते.

५) शेती व ग्रामीण विकास कार्यात समन्वय : देशामध्ये शेती विकास आणि ग्रामीण विकास या कार्यात अनेक घटक सहभागी झालेले आहेत. त्यांच्या विविध योजना आहेत. शेती व ग्रामीण उद्योग विकास यासाठी केंद्रसरकार, राज्य सरकार तसेच विविध पातळीवरच्या संस्था कार्य करीत

आहेत. या सर्वांच्या कार्याचा उद्देश एकच आहे त्यामुळे त्यांच्या कार्यामध्ये समन्वय साधण्याचे कार्य नाबार्ड करते.

६) शेती व ग्रामीण विकास यामध्ये संशोधन व विकास यांना चालना : शेतीमध्ये नवीन संशोधन व्हावे त्याचा प्रत्यक्ष शेतीमध्ये वापर होऊन शेतीक्षेत्र विकसित व्हावे यासाठी शेतीमध्ये संशोधन करणाऱ्या संस्थांना नाबार्ड आर्थिक तसेच इतर स्वरूपाची मदत करते. शेतीबरोबरच ग्रामीण विकासातही अनेक संस्था विविध पातळीवर कार्य करीत आहेत. त्यानाही संशोधन प्रकल्प होती घेणे, प्रत्यक्ष व्यावहारीक पातळीवर त्याचा वापर करणे यासाठी नाबार्ड वित्तीय मदत करते. या कार्याना मदत देण्यासाठी नाबार्डने स्वतंत्र 'संशोधन व विकास निधी' स्थापन केला आहे.

७) ग्रामीण पायाभूत सुविधांसाठी भांडवलपुरवठा : ग्रामीण भागात शेती व ग्रामीण विकास, औद्योगिक वाढ होण्यासाठी पायाभूत सुविधांमध्ये वाढ करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण रस्तेबांधणी, पूल बांधणे, जलसिंचन योजना, भूसंवर्धन अशा अनेक कार्यासाठी नाबार्ड आर्थिक मदत करते. यासाठी नाबार्डने १९९५-९६ मध्ये 'ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी' (Rural Infrastructure Development Fund) स्थापन केला आहे.

८) वृक्षसंवर्धन व फलोत्पादन कार्यासाठी मदत : देशामध्ये शेतकरी तसेच विविध प्रकारच्या संस्थांचेकडून वृक्षलागवड व वृक्षसंवर्धन व्हावे. तसेच फलोत्पादनामध्ये वाढ व्हावी, फलांचे उत्पादन वाढावे यासाठी संबंधित घटकांना नाबार्ड मोठी आर्थिक मदत पुरविते.

९) ग्रामीण पतपुरवठा प्रकल्प : ग्रामीण भागात दारिद्र्यरेषेखालील लोकांना त्यांच्या विकासासाठी विविध योजनांमधून विविध स्वरूपाची मदत नाबार्ड पुरविते. यासाठी नाबार्ड ग्रामीण पतपुरवठा प्रकल्प राबविते.

१०) सल्ला मदत आणि मार्गदर्शन : ग्रामीण पतपुरवठा, शेती कर्जपुरवठा, सहकारी क्षेत्रातील समस्या, सहकारी क्षेत्राची वाढ, थकबाकी आणि कर्जवसुलीची समस्या, ग्रामीण औद्योगिकरण अशा अनेक कार्याबाबत राज्य सरकारे, सरकारची खाती, सहकारी बँका यांना नाबार्ड सर्व प्रकारचे मार्गदर्शन व मदत करते.

नाबार्डची भूमिकेचे परिक्षण :

भारतात शेती आणि ग्रामीण विकास कार्यामध्ये नाबार्ड ही एक अत्यंत चांगले कार्य करणारी सर्वोच्च किंवा शिखर संस्था आहे. शेतीसाठी कर्जपुरवठा, सहकारी चळवळीचा विकास, ग्रामीण विकासासाठी पायाभूत सुविधा यासाठी नाबार्डने मोठे कार्य केले आहे. शेती आणि ग्रामीण विकास संबंधी सरकारचे विविध कार्यक्रम राबविणे. सर्व प्रकारच्या पतपुरवठ्याचे धोरण ठरविणे, त्याचे नियोजन व कार्यवाही करणे या बाबत नाबार्डने स्थापनेपासून महत्वपूर्ण भूमिका पार पाडली आहे.

नाबार्डने शेतीपुरवठ्याचे धोरण अत्यंत चांगल्या प्रकारे राबविले आहे. शेतीक्षेत्राला दिली जाणारी अल्पमुदती कर्जे नाबार्ड बँकदरापेक्षा ३% कमी व्याजदराने देते त्यामुळे शेतीसाठी कमी व्याजदराने कर्जपुरवठा होतो. नाबार्डच्या या शेती कर्जपुरवठ्याच्या माध्यमातून सहकारी बँकव्यवसायाची मोठी वाढ झाली आहे. लघुजल सिंचन योजना, भूविकास, शेतीचे यांत्रिकीकरण, पीक कर्जे, दुधब्यवसाय,

शेळी व मेंढीपालन, मस्योद्योग, गुदामबांधणी, गृहनिर्माण, बनीकरण, फलोद्योग, पायाभूत सुविधा अशा अनेक विविध उद्देशानी नाबार्डने प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या भांडवलपुरवठा केला आहे. नाबार्डच्या या कार्यामुळे संबंधित क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थाना त्यामुळे मोठी मदत झाली आहे. त्याचा परिणाम म्हणून एकूण सहकारी चळवळ विकसित झाली आहे.

२.२.२ राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ (N.C.D.C) (National Co-operative Development Corporation)

भारतातील सहकारी चळवळ शेतीविकासामध्ये महत्वपूर्ण कार्य करते. शेतीपतपुरवठाबरोबरच शेती उत्पादनवाढीला चालना देण्यासाठी शेतमाल खेरेदी विक्री, शेतमालावर प्रक्रिया करणे, शेतमालाची साठवणूक करणे त्यासाठी गुदाम व्यवस्था इत्यादी कार्ये ही सहकारी संस्था करतात. अशा सहकारी संस्थाना ही काये चांगल्या प्रकारे करता यावीत यासाठी त्याना भांडवलपुरवठा करणे आवश्यक होते. सहकारी संस्थाना आर्थिक मदत करणे आणि मार्गदर्शन करणे यासाठी राष्ट्रीय पातळीवर संस्था आवश्यक आहे ही गरज ओळखून ‘गोरवाला समितीने १९५४) ‘राष्ट्रीय सहकारी विकास व गुदाम महामंडळ’ स्थापन करण्याची शिफारस केली त्यानुसार भारत सरकारने १९५६ साली ‘राष्ट्रीय सहकार विकास व गुदाम महामंडळ’ स्थापन केले. या महामंडळास सहकारी चळवळीचा योग्य विकास साधणे, सहकारी संस्थाना विविध कार्यासाठी भांडवलपुरवठा व इतर मदत करणे शक्य नव्हते. म्हणून भारत सरकारने १९६२ मध्ये स्वतंत्र ‘राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ’ स्थापण्यासाठी स्वतंत्र कायदा मंजूर केला. व त्या आधारे १४ मार्च १९६३ रोजी ‘राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ या संस्थेची स्थापना केली. या महामंडळाच्या स्थापनेपासून देशातील सहकारी चळवळीच्या विकासाला मोठे प्रोत्साहन मिळाले. व पुढील काळात देशातील सहकारी चळवळीचा योग्यप्रकारे विकास झाला आहे.

उद्दिष्ट्ये :

राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळावर देशातील सहकारी चळवळीच्या विकासाची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. त्यासाठी पुढील उद्दिष्ट्ये ठरविण्यात आली आहेत.

- १) सहकारी संस्थाना आर्थिक तसेच अन्य स्वरूपाची मदत राज्य सरकारांनी द्यावी यासाठी राज्य सरकारांना कर्जपुरवठा करणे व अनुदान देणे.
- २) राज्य सरकारांच्या हमीवर प्रत्यक्ष सहकारी संस्थाना कर्जपुरवठा करणे.
- ३) सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापनामध्ये विकास व्हावा यासाठी राज्य सरकारने सहकार खात्याकडून प्रशासकीय व इतर कर्मचारी वर्गाची मदत द्यावी यासाठी राज्य सरकारांना आर्थिक मदत करणे.
- ४) राज्य पातळीवरील सहकारी संस्थाना राज्याबाहेरही आपले कार्यक्षेत्र वाढविता यावे यासाठी अशा सहकारी संस्थाना प्रत्यक्ष कर्जे व अनुदाने देणे.
- ५) ग्रामीण भागात सहकारी संस्थाना शेतमाल साठवणूक करणे शक्य व्हावे यासाठी गुदाम बांधणी करणे व त्यासंबंधी कायांसाठी त्याना भांडवलपुरवठा करणे.

- ६) सहकारी संस्थाना विविध प्रकारच्या वस्तूंची खरेदी करता यावी उदा. अन्नधान्ये, कापड, खते, सिमेंट, बियाणे, अवजारे, किटकनाशके इ. यासाठी राज्य सरकारांनी सहकारी संस्थाना भांडवली मदत घ्यावी म्हणून राज्य सरकारांना आर्थिक मदत करणे.
- ७) प्रक्रीया सहकारी संस्थांचा विकास व्हावा यासाठी परवाना मिळणे, प्रकील्प निवड करणे, संस्थेची स्थापना करणे, उत्पादन तंत्र व यंत्रसामुग्रीची निवड व खरेदी करणे याबाबत त्याना मार्गदर्शन व भांडवली मदत करणे.
- ८) शेतमालाच्या किंमतीमधील अस्थैर्यामुळे सहकारी खरेदीविक्री संस्थांचे नुकसान होऊ नये यासाठी त्याना शेतमाल किंमत चढउतार निधीतून मदत करणे व सहकारी खरेदी विक्री संस्थांचा विकास साधणे.
- ९) सहकारी संस्थांच्या विकासासाठी सेवकवर्गाला व्यवस्थापकीय व तांत्रिक प्रशिक्षण देणे आवश्यक ठरते. अशा प्रशिक्षण कार्यक्रमासाठी आर्थिक मदत पुरविणे.
- १०) प्राथमिक सहकारी संस्थांचे कर्जवसुली आणि व्यवस्थापन खर्चातील नुकसानीबाबत अनुदानातून आर्थिक मदत देणे व त्यांचा विकास साधणे.
- ११) मागास व आदीवासी भागामध्ये सहकारी चळवळ वाढावी यासाठी अशा भागात सहकारी संस्था स्थापन करण्यास प्रोत्साहन देणे.

राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाच्या व्यवस्थापनासाठी ५१ सदस्य असलेले सर्वसाधारण मंडळ आहे. यामध्ये भारत सरकारचे कृषीमंत्री अध्यक्ष आणि कृषीराज्यमंत्री उपाध्यक्ष असतात. याशिवाय राज्य सरकारातील मंत्री, सरकारी महामंडळाचे अध्यक्ष, सहकार क्षेत्रातील प्रतिनिधी यांचा समावेश असतो. महामंडळाच्या दैनंदिन कार्यासाठी सर्वसाधारण मंडळातून १२ सदस्य असणारी ‘व्यवस्थापन समिती’ नियुक्त केलेली असते. याशिवाय कार्यकारी संचालक आणि मुख्य व्यवस्थापक हे महामंडळाच्या कार्याची अंमलबजावणी करतात. महामंडळाचे मुख्य कार्यालय दिल्ली येथे आहे. याशिवाय देशामध्ये १८ ठिकाणी विभागीय कार्यालये आहेत.

भांडवल उभारणी :

राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ देशातील सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी सर्व प्रकारची आर्थिक मदत करते. यासाठी महामंडळाने ‘राष्ट्रीय सहकारी विकास निधी’ स्थापन केला आहे. भारत सरकारकडून भांडवली मदत घेणे बँका आणि इतर वित्तीय संस्थांचेकडून कर्जे घेणे, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संघटनांचेकडून भांडवली मदत घेणे अशा विविध मार्गानी महामंडळ भांडवल उभारणी करते.

राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची भूमिका :

देशातील सहकारी चळवळीच्या विकासामध्ये महामंडळाने अनेक महत्वपूर्ण कार्ये केलेली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे पाहता येतील.

१) सहकारी पतपुरवठा संस्थाना मदत :

प्राथमिक शेतीपतसंस्था जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, राज्य सहकारी बँक या सहकारी संस्था शेतीसाठी पतपुरवठा करतात. शेतमालाच्या किंमतीमधील चढउतार, शेतीमधील नुकसान यामुळे

सहकारी पतसंस्था आणि सहकारी बँका यांचे नुकसान होते. थकबाकी वाढते. तसेच बुडीत कर्जाची समस्या निर्माण होते. यासाठी महामंडळ अशा संस्थाना बुडीत कर्ज अनुदान देते. पतसंस्थानी दिलेल्या जादा कर्जाच्या ३%, जिल्हा मध्यवर्ती बँकाना १% बुडीत कर्ज अनुदान दिले जाते. यासाठी महामंडळाने 'बुडीत कर्ज अनुदान निधी' स्थापन केला आहे. संबंधित राज्य सरकारही बुडीत कर्ज अनुदानामध्ये सहभागी होते. प्राथमिक शेती पतसंस्था व जिल्हा मध्यवर्ती बँका यांचे व्यवस्थापन कार्यक्षम व्हावे त्याना अनुभवी तज्ज अधिकारी नेमता यावेत यासाठी महामंडळ त्याना व्यवस्थापन खर्च अनुदान पुरविते

२) शेतमाल खरेदी विक्री सहकारी संस्थांच्या विकासात मदत :

शेती विकासामध्ये सहकारी खरेदी-विक्री संस्थांचे कार्य महत्वाचे आहे. शेतमालाची प्रतवारी, वाहतूक, साठवणूक इत्यादी कार्ये सहकारी विक्री संस्था करतात. महामंडळ खरेदी विक्री संस्थाना या कार्याबद्दल विविध प्रकारे मदत करते. व्यवस्थापन खर्चासाठी अनुदान दिले जाते, खरेदी विक्री संस्थांचे भागभांडवल खरेदीसाठी राज्य सरकारांना आर्थिक मदत दिली जाते. शेतमाल किंमत चढउतारामुळे सहकारी खरेदी विक्री संस्थांचे झालेले नुकसान भरून निघावे यासाठी महामंडळ अशा संस्थाना नुकसान भरपाई अनुदान देते. यासाठी महामंडळाने 'शेतमाल किंमत चढउतार निधी' स्थापन केला आहे. सहकारी खरेदी विक्री संस्थांची कार्ये वाढवित खरेदी विक्री उलाढाल वाढावी यासाठी भारतीय अन्न महामंडळ भारतीय वस्त्रोद्योग महामंडळ, भारतीय ताग महामंडळ यांचेशी आर्थिक संबंध निर्माण व्हावेत यासाठी महामंडळ मदत करते.

३) सहकारी प्रक्रिया संस्थाना सहाय्य :

शेतकऱ्यांच्या शेतमालाला योग्य किंमत मिळणेसाठी सहकारी प्रक्रिया संस्थांचे कार्य महत्वाचे आहे. देशामध्ये सहकारी प्रक्रिया संस्था विकसित व्हाव्यात यासाठी महामंडळ अनेक प्रकारे आर्थिक व मार्गदर्शनपर मदत करते. प्रकल्प निवड करणे, शासकीय परवाना मिळविणे, उत्पादन तंत्र व यंत्रसामुद्रीची खरेदी याबाबत निवड करणे यासाठी महामंडळ सहकारी प्रक्रिया संस्थाना मार्गदर्शन करते. सहकारी प्रक्रिया संस्थाचे भागभांडवल राज्य सरकारांनी खरेदी करावे यासाठी त्याना महामंडळ भांडवल पुरविते. प्रक्रिया संस्थाना व्यवस्थापन अनुदान देणे, आधुनिकीकरण व उत्पादन क्षमता वाढविणेसाठी आर्थिक मदत याप्रकारे महामंडळाने देशातील सहकारी साखर कारखाने, सहकारी मुतगिरण्या, सहकारी तेलउद्योग, फळप्रक्रिया उद्योग यांना मोठ्या प्रमाणात मदत केली आहे.

४) शेतमाल साठवणूकीबाबत सहाय्य :

शेतमालाच्या विशिष्ट व योग्य प्रकारे साठवणूकीमुळे शेतमालाला चांगली किंमत मिळते. शेतकऱ्यांचा व सहकारी संस्थांचाही फायदा होतो. प्राथमिक शेती पतसंस्था, सहकारी खरेदी विक्री संस्था, सहकारी प्रक्रिया संस्था यांना शेतमाल साठवणूक करणे आवश्यक ठरते. या सहकारी संस्थाना गुदाम बांधणीसाठी महामंडळ आर्थिक मदत व अनुदान देते. ग्रामीण भाग आणि मागासलेल्या राज्यामध्ये गुदामे बांधण्यासाठी मोठी आर्थिक मदत दिली जाते. जागतिक बँक मोठी आर्थिक मदत दिली जाते. जागतिक बँक आणि युरोपिअन इकॉनॉमिक कॅम्युनिटी यांच्या सहकार्याने महामंडळाने १९७९ मध्ये गुदामबांधणीचा महत्वाकांक्षी प्रकल्प हाती घेतला त्यामुळे पुढील काळात गुदाम

बांधणी, गुदामांचे नुतनीकरण व साठवणूक क्षमता वाढ यासाठी महामंडळाने मोठे अर्थसहाय्य दिले.
३१ मार्च २००४ पर्यंत महामंडळाने एकूण ६८३६२.१९ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य शेतमाल साठवणूकीसाठी दिले आहे.

५) शेतीविकासात सहाय्य :

भारतीय सहकारी चळवळ शेतीक्षेत्राशी संबंधित आहे. शेतीक्षेत्राच्या विकासाबरोबरच सहकारी संस्थांचाही विकास होतो. शेतीविकासात सहकारी संस्थांचे योगदान मोठे आहे. शेतीउत्पादन वाढीसाठी रासायनिक खंते, सुधारीत बियाणे, किटकनाशके, सुधारीत अवजारे यांचा पुरवठा सहकारी संस्था करतात. सहकारी खरेदी विक्री संस्था अशा वस्तूंचा साठा करणे, प्राथमिक संस्थाना त्यांचे वाटप करणे ही कार्ये करतात. महामंडळ खरेदी विक्री संस्थाना या कार्यासाठी सर्वप्रकारची मदत पुरविते. रासायनिक खतप्रकल्प, किटकनाशके उत्पादन प्रकल्प, शेती सेवा केंद्र चालविणे, माती परिक्षण केंद्र चालविणे याबाबत महामंडळाने सहकारी संस्थाना आर्थिक व इतर स्वरूपाची मदत दिली आहे. पर्यायी सहकारी संस्थांची कार्ये, व्यवहार व प्रगती वाढण्यास मदत झाली.

६) फळे, भाजीपाला खरेदी विक्री व शीतगृहांची उभारणी याबाबत सहाय्य :

फळे आणि भाजीपाला उत्पादन यामधून शेतकऱ्याना उत्पन्न मिळते परंतु त्यांची खरेदी विक्री आणि साठवणूक याबाबत अनेक समस्या आहेत. फळे भाजीपाला खरेदी विक्री. प्रक्रिया, साठवणूक, वाहतूक या कार्यासाठी अनेक सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आल्या आहेत. या सहकारी संस्थाना संबंधित कार्यासाठी राष्ट्रीय सहकार विकास महामंडळ आर्थिक मदत करते. संबंधित कार्ये आणि त्यासंबंधीच्या समस्या याबाबत मार्गदर्शन करते. फळे आणि भाजीपाला हा नाशवंत शेतमाल आहे. याच्या साठवणूकीसाठी शीतगृहे उभारावी लागतात. शीतगृहांच्या उभारणीसाठी महामंडळ सहकारी संस्थाना आर्थिक मदत करते. ३१ मार्च २००४ अखेर ३१३ शीतगृहांच्या उभारणीसाठी सुमारे १३९.५८ कोटी रुपयांचे अर्थसहाय्य दिले आहे.

७) समन्वयाचे कार्य :

राज्य आणि राष्ट्रीय पातळीवरील विविध वित्तीय संस्था, शासनाची खाती. सहकारी संस्था यांच्या कार्यामध्ये समन्वय साधणे, त्यांच्यामध्ये एकसुत्रीपणा निर्माण करणे, व त्यामधून सहकारी संस्था, सहकारी चळवळीचा विकास साधण्याचे कार्य राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ करते. विविध प्रकारच्या सहकारी संस्थाना रिझर्व बँक ऑफ इंडिया, स्टेट बँक ऑफ इंडिया, औद्योगिक वित्त महामंडळ यांच्याकडून वेगवेगळ्या स्वरूपाची वित्तीय मदत मिळवून देण्यासाठी महामंडळ प्रयत्नशील असते. सहकारी संस्था, वित्तीय संस्था, बँका आणि केंद्र व राज्य सरकारची खाती यांच्यामध्ये समन्वय साधून सहकारी संस्थांच्या अनेक समस्या सोडवून सहकारी चळवळ विकसित करण्याचा प्रयत्न महामंडळाने केला आहे.

८) प्ररिसंवाद, चर्चासत्रे इत्यादीसाठी साहाय्य :

विविध राज्यातल सहकारी संस्थांच्या समस्या सोडविणे, त्याबाबत मार्गदर्शन करणे, राज्य सरकारांना त्याबाबत सळ्हा पुरविणे असे कार्य महामंडळ करते, राष्ट्रीय, राज्य व प्रादेशिक पातळीवर सहकारी चळवळीबाबत अनेक प्रकारचे परिसंवाद व चर्चासत्राचे आयोजन महामंडळ करते. विशिष्ट

प्रकारच्या सहकारी संस्था त्यांची कार्ये याबाबत कार्यशाळा आयोजित केल्या जातात. यामुळे सहकारी संस्थातील समस्यांवर चर्चा घडते. त्यामूळन विविध उपाय सुचिविले जातात. सरकारच्या विविध योजनांची माहिती मिळते. त्याचा सहकारी चळवळीत उपयोग केला जातो. अशाप्रकारे महामंडळाची सहकारी चळवळीच्या विकासात मदत होते.

९) सहकारी चळवळीच्या विकासाची धोरणे ठरविणे :

भारत सरकार आणि राज्य सरकारे सहकारी चळवळीबाबत धोरण ठरविते. सहकाराचा विकास, सहकारी संस्थाना आर्थिक मदत, अनुदाने, सरकारी सवलती, सहकारी कायदा, त्यामधील तरतुदी त्यामधील बदल याबाबतचे धोरण ठरविणेसाठी महामंडळ सरकारला मदत करते. ठरविलेल्या धोरणांची अंमलबजावणी करणे, सहकारी चळवळीबाबतची उद्दीष्टे पूर्ण करणे, सहकार विकासाबाबत विविध उपक्रम हाती घेणे याबाबत राष्ट्रीय सहकार विकास महामंडळ सरकारला मदत करते.

१०) माहिती प्रसारण आणि संगणकीकरण :

देशातील सर्वसामान्य लोकांना सहकारी चळवळीबाबतची माहिती असणे आवश्यक आहे. सहकारी संस्थांचे फायदे, महत्व, उद्दीष्टे, कार्य पद्धती याविषयीची माहिती जास्तीतजास्त लोकाना झाल्यास सहकारी संस्था, चळवळीकडे लोक आकर्षित होतील. त्यामुळे सहकारी संस्था, संस्थाचे सभासदत्व यामध्ये वाढ होईल व पर्यायी सहकाराचा विकास होईल. यासाठी मंडळामंडळ प्रयत्न करते. वृत्तपत्रे, मासिके, दूरदर्शन, इंटरेट यांच्या माध्यमाने सहकारी चळवळीबाबत विविध स्वरूपाची माहिती महामंडळ सातत्याने प्रसारीत करते. सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन प्रगत व्हावे, व्यवस्थापन खर्च कमी व्हावा यासाठी खाजगी संस्थाप्रमाणेच सहकारी संस्थांचेही संगणकीकरण करण्यासाठी महामंडळ प्रयत्नशील आहे. सहकारी संस्थाना त्यासाठी वित्तीय मदत व अनुदाने दिली जातात. मार्च २००४ अखेर महामंडळाने २१६ सहकारी संस्थाना १५५०.६२ लाख रुपयांचे अर्थसहाय्य दिले आहे.

२.२.३ राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ

देशातील फळबाग शेती विकसित करण्याच्या उद्देशाने, फळ बाग शेतीचे व्यापारीकरण करून, जास्तीत जास्त उत्पादन घेणे, त्यांची खरेदी-विक्री करणे, त्यांची निर्यात करणे, उच्च, प्रगत व अद्यावत तंत्रज्ञानाचा वापर करून फळाची टिकवून राहण्याची क्षमता वाढविणे, शेतकऱ्यांना फळे उत्पादनापासून लाभ मिळवून देणे, शेतीतील उपलब्ध साधन सामुद्रीचा फळबाग शेतीसाठी उपयोग करून घेणे, यासाठी खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील गुंतवणुकीच्या आधारे फळबाग शेती तंत्रज्ञान आणि फळबाग शेती विस्तारिकरणासाठी प्रयत्न करणे, फळबाग शेतीची गुणवत्ता आणि दर्जा वाढविणे, फळबाग शेतीची क्रांती घडविणे, फळबाग शेतीला संरचनात्मक सेवासुविधा पुरविणे, देशपातळीवर संस्था असावी असा विचार शेतीतज्ज, शेतीअर्थतज्ज, तंत्रज्ञ मांडत होते. याला मूर्त स्वरूप डॉ. एम. एस. स्वामिनाथन यांनी आणले. त्यातून राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ या संस्थेची निर्मिती झाली.

अ) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ :

राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाची स्थापना भारत सरकारने १९८४ साली डॉ. एम. एस. स्वामिनाथन यांच्या अध्यक्षतेखालील शेतमाल उत्पादन अऱ्यास गटाने केलेल्या शिफारशीच्या आधारे केली.

भारतीय नियोजन मंडळाचे सदस्य म्हणून त्यांनी भारतीय शेतीच्या विकासासंबंधी जो नवा दृष्टीकोन मांडला त्यातून या संस्थेची निर्मिती झालेली दिसून येते. राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ या राष्ट्रीय संस्थेची नोंदणी संस्था नोंदणी कायदा १८६० च्या तरतुदीनुसार करण्यात आली आहे. राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाचे मुख्य कार्यालय गुरगांव (हरियाना) येथे आहे. देशपातळीवर विविध विभागामध्ये एकूण ३६ केंद्र कार्यरत आहेत. राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाचे व्यवस्थापन २३ संचालकामार्फत चालते. यामध्ये अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, शासकीय कार्यालयीन सभासद ९, बिगर शासकीय कार्यालय सभासद ११, सदस्य कार्यवाह, सचिव हाच मैनेजिंग डायरेक्टर म्हणून कार्य करतो. व्यवस्थापक संचालक हा तांत्रिक आणि प्रशासकीय विभागाचा प्रमुख असतो. राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाचे कामकाज पाहण्यासाठी विविध स्तरावर एकूण १५५ अधिकारी, कर्मचारी व सेवक वर्ग कार्यरत असतो. देशातील विविध राज्यामध्ये प्रमुख शहरामध्ये राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाची केंद्रे कार्यरत आहेत. अहमदाबाद, सिमला, बंगलोर, श्रीनगर, भूपाल, त्रिवेंद्रम, भूवनेश्वर, विजयवाडा, नवीमुंबई, जम्बु, कोलकत्ता, नासिक, चंदिगढ, पुणे, नवी दिल्ली, आग्रा, गंगटोक, कानपूर, गुवाहाटी, इंदोर, हैदराबाद, रांची, जयपूर, सूरत, जालन्दर, मदुराई, लखनौ, करनाल, चेन्नई, अमृतसर, नागपूर, अलोहर, पाटणा, रायपूर, बरूत, डेहराडून इत्यादी ठिकाणी फळबाग उत्पादनाचे विषयन आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला चाल देण्यासाठी काम चालते. राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ, फळबागेसाठी लागणाऱ्या साहित्याचे प्रकाशन करते. प्रत्येक महिन्याला फळबाग माहितीसेवा मासिकातून प्रकाशित करते. त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाचे वार्षिक अंक अहवाल स्वरूपात प्रकाशित केले जातात. त्यामध्ये फळ उत्पादनाची वस्तुस्थिती, विषयन आयात व निर्यात यासंबंधीची माहिती दिली जाते. राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ प्रत्येक वर्षी आपली अधिवेशने घेतात त्याचे अहवाल प्रसिद्ध केले जातात. त्याचप्रमाणे देशातील मुख्य शहरात फळ आणि भाजीपाला विषयनासंबंधी त्याच्या घाऊक आणि किरकोळ बाजारासंबंधीची माहिती, फळबाग चिरंतन विकासाच्या योजना, भविष्यकालीन योजना यासंबंधीचे साहित्य प्रकाशित करून फळ शेती विकासाचा प्रयत्न सातत्याने करीत असते. राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळासाठी निधीची उपलब्धता भारत सरकार अंशदानाच्या स्वरूपात करते. त्यातून खर्च केला जातो. हा निधी राष्ट्रीय बागवान मंडळाच्या विविध योजनासाठी येतो तो त्या योजनावर खर्च करतात. २०१३-१४ साली एन.एच.बी. साठी २७०५६०९४ लाख रुपये, एन. एच. एम. साठी २००.०० लाख रुपये, एन. बी. एम. साठी ९.०२ लाख रुपये, एच. एम. एन. ई. एच साठी १२६३.६० लाख रुपये, एम.ओ.एफ.पी.आय. साठी २१३७.०० लाख रुपये देण्यात आलेला होता. त्यापैकी सर्व निधींचा वापर राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाने केलेला आहे. यासाठी राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाचे संचालक मंडळ आणि व्यवस्थापन समिती कार्यरत असते. देशपातळीवरील ३६ केंद्रामधून राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ आपल्या फळशेती विकासाच्या योजना राबविते. फळशेती विकासाच्या योजना राबविण्यासाठी त्याच्या यांत्रिक, तांत्रिक व इतर प्रकारच्या संरचनात्मक सुविधा आहेत, कार्यालयाचे कामकाज व्यवस्थित होण्यासाठी प्रशिक्षित कर्मचारी वर्ग आणि अद्यावत सामुग्री आहे. सुसज्ज्य ग्रंथालय, तांत्रिक आणि संगणकीय तंत्रज्ञ, कॉन्फरन्स हॉल, गेस्ट हाऊस, कॅन्टीन, प्रात्यक्षिकासाठी पॉलीहाऊस आणि नेटहाऊस, ६ एकराचा हिरवागार परिसर आणि अत्यावश्यक सेवा सुविधा उपलब्ध आहेत.

राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ फलशेती सुधारणा, विकास करते त्याचप्रमाणे फल प्रक्रिया उद्योग, फळाचे विपणन, फळाचा आंतरराष्ट्रीय व्यापार, फल उत्पादन वाढीस प्रोत्साहन, फल आणि भाजीपाला उत्पादनासाठी प्रोत्साहन, फल संशोधन, शेतकऱ्यांना शिक्षण व प्रशिक्षण, फल व भाजीपाला विस्तार सेवा, तंत्रज्ञानाच्या संरचनात्मक सेवा, हंगामापूर्वी आणि हंगामानंतर फलशेतीचे व्यवस्थापन, फल शेतीचा दर्जा व गुणवत्ता वाढीसाठीचे प्रयत्न, व्यावसायिक दृष्टिकोन निर्माण होण्यासाठी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण, फलशेती विस्तारीकरणासाठी भांडवली गुंतवणूक, शीतगृहाची साखळी, तंत्रज्ञानाचा विकास, बाजारपेठेचा विकास, पीकाची माहिती, क्षमता निर्माण होण्यासाठी प्रयत्न इत्यादी स्वरूपाची कार्ये करतात.

ब) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाच्या योजना

- १) व्यावसायिक फळबाग शेतीचा विकास : उत्पादन आणि हंगामोत्तर व्यवस्थापन योजना. अशा ३६२२ प्रकल्प विविध राज्यात घेण्यात आले आहेत. त्यासाठी १२५८८.८९ लाख रुपये खर्च केले.
- २) शितगृह बांधणी/विस्तारीकरण/आधुनिकीकरण यासाठी भांडवली गुंतवणुकीवर अर्थसहाय्य (अंशदान) – फळबाग शेती उत्पादन ठेवण्यासाठीची असे १३४ प्रकल्प विविध राज्यात घेऊन त्यावर १३१२१.९१ लाख रुपये खर्च केले.
- ३) फळबाग शेतीला प्रेरणा व प्रोत्साहन देण्यासाठी तंत्रज्ञान विकास आणि हस्तांतरण यासाठी ३३९ प्रकल्पावर ४२३.३० लाख रुपये खर्च करण्यात आले.
- ४) फळबाग, पिकासाठी बाजारपेठेची माहिती सेवा योजना १९८७ साली सुरू करण्यात आली. ३६ मुख्य केंद्रातून ही माहिती सेवा पुरविली जाते. यासाठी ७३३.९२ लाख रुपये खर्च केले.
- ५) फळबाग प्रोत्साहन सेवा योजनेत १०० टक्के सहाय्य केले जाते. या योजनेवर ९५.९१ लाख रुपये खर्च करण्यात आले.
- ६) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाचा अस्थापना खर्च ८५२.८२ लाख रुपये केला त्यामुळे क्षमताचा विकास आणि स्थैर्य निर्माण करता आले आहे.
- ७) फळशेती विकासाच्या इतर योजना
  - १) शेतकऱ्यासाठी प्रशिक्षण आणि जागृती कार्यक्रम.
  - २) शितगृहाची साखळी निर्माण व्हावी यासाठी प्रकल्प.
  - ३) आंतरराज्यीय फळबाग शेती सम्मेलन/मेळावा.
  - ४) विशेष भागासाठी विकासयोजना (सिक्कीम)
  - ५) शितगृहाची साखळी निर्माण करण्यासाठी प्रोत्साहन योजना.
  - ६) शितगृह चालविणेसाठी प्रशिक्षण मोहिम

- ७) शितगृह चालविण्यासाठी प्रमाणपत्र अभ्यासक्रम, पदवी अभ्यासक्रम, अभियांत्रिकी अभ्यासक्रम.
- ८) देशातील शेती विकासामध्ये फळबाग आणि भाजीपाला शेती विकास कार्यक्रम राबविणे इत्यादी.

क) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाचे मुल्यमापन

राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ फळबाग उत्पादक ते अंतिम उपभोक्त्यापर्यंत फलोत्पादनाच्या विनियोगासाठी उत्पादनपूर्व आणि उत्पादन व काढणीत्तोर व्यवस्थापन, फळ प्रक्रिया, फळ पणन, फळ संशोधन, फळ विकास, फळ उत्पादन साठवणूक क्षमता वाढविणे, तंत्रज्ञान विकसित करून उत्पादन वाढ करणे, पारंपारिक पिक पद्धतीमध्ये फेरबदल करून फळबाग, भाजीपाली मळे विकसित करणे, फळ काढणी, प्रक्रिया, पणन सुविधा वाढविणे, तंत्रज्ञानाच्या आधारे गुणवत्ता व दर्जा वाढविणे, शास्वत शेतीचा प्रचार व प्रसार करणे, समन्वय धोरणाची अंमलबजावणी करणे, मनुष्यबळ विकास कार्यक्रम राबविणे, क्षमतावर्धन योजना राबविणे, माहिती व तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, शाळा, महाविद्यालये, तंत्रिनिकेतन, अभियांत्रिकी, विद्यापीठ पातळीवर कृषी ज्ञान विज्ञान तंत्रज्ञानाचा प्रचार व प्रसार करणे, कृषी मूल्यवर्धणाच्या विविध योजना राबविणे, शेतकऱ्यांना यासाठी विशेष पतपुरवठा करणे, शेतकरी उत्पादक संघ, पणन संघ, आणि आर्थिक संस्था यांच्यामध्ये धोरणात्मक अंबलबजावणीसाठी समन्वयाचे धोरण राबविणे, राष्ट्रीय, प्रादेशिक, राज्य, पोट राज्य स्तरावर भागीदारी वाढविणे, सार्वजनिक व खाजगी संस्थामार्फत संशोधन, विकास, प्रक्रिया, पणन यांच्या कार्यात समन्वय राबविणे, तंत्रज्ञानाचा वापर करून कृषी उत्पादनाचे मुल्य वर्धन करणे इत्यादी कार्यात फलोत्पादन मंडळ यशस्वी झाले आहे. शेतकऱ्यांना एकत्रित करून शेतकऱ्यांचे गट निर्माण करणे, शेतकरी उत्पादक समुह स्थापन करणे, फळ उत्पादन व उत्पन्न वाढवून शेतकऱ्यांना खात्री देणे यासाठी राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळांना आजूनही काम करावे लागणार आहे. फळ उत्पादनासाठी कुशल मनुष्यबळ निर्माण करणे, ग्रामीण भागात उपलब्ध करून देणे, शीतगृहाची साखळी निर्माण करणे, कापणी व काढणीत्तोर व्यवस्थापनात सुधारणा करणे यासाठी नियोजन करण्याची गरज आहे. गुणवत्ता व दर्जा पूर्ण लागवड करण्यासाठी, पाणी देण्याच्या पद्धती, खत देण्याच्या पद्धती यावर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक आहे. एकूण वैविध्यपूर्ण कृषी हवामान विभागानुसार, प्रादेशिक अनुकूलता विचारात घेता फलोत्पादन, संशोधन व विकास, तंत्रज्ञान प्रक्रिया काढणी पणन इत्यादी सुविधा वाढविणे काळाची गरज आहे.

२.२.४ केंद्रीय व राज्य वखार मंडळ

देशात उत्पादन केलेल्या कृषी मालाला सुरक्षितता मिळविण्यासाठी, बाजारपेठेतील मागणी पुरवठ्यात समतोल ठेवण्यासाठी, शेतमालाला योग्य किंमत मिळण्यासाठी, बाजारपेठेत झालेल्या साठेबाजी, सड्डेबाजी व नफेबाजी यावर नियंत्रणात्मक उपाय योजनेसाठी, ग्राहकांना त्यांच्या मागणीनुसार मालाची उपलब्धता होण्यासाठी, शेमतालाची उपयोगिता आणि मुल्यामध्ये वाढ करण्यासाठी, नवीन उत्पादन येईपर्यंत माल उपलब्ध होण्यासाठी, उपभोग आणि उत्पादन यांच्यामध्ये समतोल टिकविण्यासाठी, पैशाची गरज भागविण्यासाठी आणि शेतमालाचे एकत्रीकरण, वर्गीकरण, प्रमाणीकरण, प्रतवारी, दर्जा, गुणवत्ता, योग्य किंमत इत्यादीसाठी साठवणूक, संग्रहण भांडागार याची

आवश्यकता असते. यासाठी सर्वसामान्य वस्तू साठवणुकीसाठी सामान्य गुदामे आणि शेतमालाची साठवणूक करण्यासाठी शितगृहे खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात निर्माण झालेली आहेत. त्याचप्रमाणे केंद्र, राज्य आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी गुदामे निर्माण केली आहेत. विशेषत: आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या उद्देशाने बंदिस्त आणि खुल्या स्वरूपात गुदामे निर्माण केलेली आहेत. मालाची साठवण, काळजी, नियंत्रण, सुरक्षितता आणि ठिकाण विचारात घेऊन गुदामांची निर्मिती करण्यात आली आहे.

अ) भारतातील गुदाम व्यवस्था :

अन्नधान्याची नासाडी होऊ नये यासाठी किंमतीतील चढउताराचा फायदा शेतकऱ्यांना मिळण्यासाठी, शेतमाल सुरक्षित साठवणूक ब्हावी यासाठी गुदामव्यवस्थेवर विचारविनिमय चालू होता. कृषी उत्पादन संग्रहित आणि सुरक्षित राहण्यासाठी गुदामे निर्माण करावीत अशाप्रकारच्या शिफारशी १९३० साली सेंट्रल बँक इन्कायरी समिती, १९४५ साली ॲप्रिकलचरल फायनान्स कमिटी, १९५४ साली अखिर भारतीय ग्रामीण पतपुरवठा समिती यांनी केली होती. भारत सरकारने वरील सर्व शिफारशींचा विचार करता ‘कृषी पदार्थ उत्पादन, वृद्धी आणि साठा महामंडळ कायदा’ करण्याचे ठरविले. १९५६ साली ‘शेतमाल उत्पादन वृद्धी आणि साठा महामंडळ कायदा’ मंजूर केला आणि या कायद्यानुसार ‘राष्ट्रीय सहकारी विकास आणि गुदाम महामंडळ स्थापन केले. २ मार्च १९५७ साली केंद्रीय गुदाम/वर्खार मंडळ आणि देशातील प्रत्येक राज्यात राज्य गुदाम/वर्खार मंडळ स्थापन केली. यासाठी राष्ट्रीय गुदाम विकासनिधी निर्माण करण्यात आला. सहकार विकास आणि गुदाम मंडळाचा विकास अशी दोन्ही विकासाची कामे एकत्रपणे पूर्ण होणार नाही त्यासाठी स्वतंत्र मंडळाची आवश्यक निर्माण झाल्यामुळे देशातील सहकाराच्या विकासासाठी राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ कायदा १९६२ साली लोकसभेत संमत करण्यात आला. त्या कायद्यानुसार १४ मार्च १९६३ रोजी राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ स्थापना करण्यात आला आणि केंद्रीय गुदाम/वर्खार मंडळ आणि राज्य गुदाम/वर्खार मंडळ स्वतंत्रपणे कार्य करू लागली.

ब) केंद्रीय व राज्य वर्खार मंडळ रचना व कार्य – रचना

केंद्रीय वर्खार मंडळ, राज्य वर्खार मंडळ आणि जिल्हा वर्खार महामंडळ अशी त्रीस्तरीय रचना आहे. गुदाम/वर्खार यांचे वाहतुकीच्या संरचना विचारात घेऊन विविध विभाग तयार करण्यात आले. रेल्वे वाहतूक, रस्ते वाहतूक, हवाई वाहतूक आणि जलवाहतुकीच्या महत्वाच्या ठिकाणी महामंडळाने आपल्या वर्खारी/गुदामे बांधण्याचा कार्यक्रम सुरु केला. गुदाम बांधताना टणक व टिकाऊ जागी गुदाम/वर्खार बांधकाम केले जाते.

वर्खार मंडळाची कार्ये :

शास्त्रोक्त पद्धतीने संग्रहण करणे, शेतमालाची वर्गवारी करणे, प्रतवारी करणे, मालाची वाहतूक करणे, मालाच्या मोजमापाची व्यवस्था करणे, मालाचे संरक्षण करणे, आगप्रतिबंधक साधने तयार ठेवणे, मालाचा विमा उतरविणे, मालाच्या वजनात घट होणार नाही या पद्धतीने माल सुरक्षित जागी ठेवणे, मालाची नासधूस होणार नाही याची दक्षता घेणे, मालाची बांधणी करणे, मांडणी करणे, मालाचे गुणधर्म व नाशवंतपणा विचारात घेता सुरक्षितपणे संग्रहण करणे, प्रतिकूल वातावरण, ऊन, वारा, पाऊस, किड, धुळ यापासून काळजी घेणे, मालाचे वजन, आकार, प्रकार इत्यादीच्या नोंदी

ठेवणे, गुदाम/वखार निरिक्षक यांना शिक्षण व प्रशिक्षण देणे, माल साठवणूक करतांना मालाची पावती देणे. त्यावर वजन, आकार, प्रकार इत्यादी तपशील नोंदवणे, माल पावती तारणावर बँकाकडून कर्ज उपलब्ध करून देण्यास मदत करणे, बँका आणि विमा कंपन्या यांच्याशी संपर्कात राहणे, बाजारपेठाशी संपर्कात राहणे, गरज भासल्यास इतर साठवणूक केंद्र भाड्याने घेणे, गुदामाचा वापर बहुउद्देशाने करणे, साठवण व्यवस्था शास्त्रशुद्ध आणि उत्तम प्रकारे करण्याची हमी देणे, सहकारी क्षेत्रात साठवण व्यवस्था करणे, सहकारी संस्थांना गुदामे बांधण्यासाठी सहकार्य करणे, केंद्रीय, राज्य व जिल्हा वखार महामंडळ गुदामे बांधण्यासाठीची पाहणी करणे, नकाशे तयार करणे, आराखडे तयार करणे, राज्य व केंद्र सरकारची आणि राष्ट्रीय सहकारी विकास परिषदेची मान्यता घेऊन गुदामे/वखारी बांधणे, देशातील शेतमालाची एकूण साठवणूक क्षमता वाढविणे, स्वस्त दरात चांगली आणि शास्त्रशुद्ध साठवण व्यवस्था उपलब्ध करणे आणि शेतकी, लहान व्यापारी यांना बँकाकडून आवश्यक तो पतपुरवठा उपलब्ध व्हावा यासाठी गुदाम व्यवस्थेकडून पावती देणे. इत्यादी कार्य वखार महामंडळ करते.

१) केंद्रीय वखार महामंडळ

सन १९५६ च्या कृषीमाल उत्पादन, विक्री आणि साठा महामंडळ कायद्यानुसार ‘राष्ट्रीय सहकारी विकास आणि गुदाम महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. २ मार्च १९५७ रोजी केंद्रीय गुदाम महामंडळाची स्थापना झाली. तेंव्हा केंद्रीय गुदाम महामंडळ अन्नधान्य साठवणूक शास्त्रशुद्ध आणि उत्तम प्रकारे करीत आहे. साठवण क्षमतेमध्ये वाढ करणेसाठी राष्ट्रीय गुदाम विकास निधी निर्माण केला असून साठवणूक क्षमता वाढविण्यासाठी कार्यक्रम राबविले आहेत. केंद्रीय वखार महामंडळाचे अधिकृत भांडवल १०० कोटी रुपये असून वसूल भांडवल ६८.०२ कोटी रुपये इतके आहे. केंद्रीय वखार महामंडळाच्या भागभांडवलामध्ये भारत सरकार, स्टेट बँक ऑफ इंडिया, उप अनुसूचित बँका, ४०१ सहकारी संस्था, ७ विमा कंपन्या आणि ६ नोंदणीकृत कंपन्या यांचा समावेश आहे. शेती उत्पादनाचा साठा, शेत उत्पादनाला योग्य किंमत आणि शेती उत्पादनाचा देशांतर्गत आणि विदेशातील व्यापार याच्यासाठी महामंडळ जाणीवपूर्वक कार्य करते.

केंद्रीय वखार महामंडळाची सद्यस्थिती

केंद्रीय वखार महामंडळाने सन २०१४-१५ या आर्थिक वर्षात १५६१.८३ कोटी रुपयाची आर्थिक उलाढाल केली आहे. त्यासाठीचा आलेला खर्च १३०१.७७ कोटी रुपये असून सरकारला कर देण्यापूर्वीचा नफा २६०.०६ कोटी रुपये, सरकारला कर दिल्यानंतरचा नफा १८२.१२ कोटी रुपये आहे. केंद्रीय वखार महामंडळाने ६८.०२ कोटी रुपये वसूल भांडवलावर न २०१४-१५ सालासाठी ५४ टक्के लाभांश दिला आहे. त्याची एकूण रक्कम ३६.७० कोटी रुपये इतकी आहे. केंद्रीय वखार महामंडळाने ३१ मार्च २११५ अखेर ४६४ वखारीमधून ११४.९४ लाख मेट्रिक टन साठवण क्षमता निर्माण केली आहे. यामध्ये स्वतः निर्माण केलेली, किरायाने घेतलेली आणि खुली अशा प्रकारची साठवणूक क्षमता विचारात घेतलेली आहे. यामध्ये अन्नधान्य, खते, आणि इतर मालाची साठवण करण्यात आली होती. केंद्रीय वखार महामंडळाच्या इनलॅन्ड क्लेअरन्स डेपो (ICDS), कन्टेनर फ्रिट स्टेशन (CFCS), कार्गो टर्मिनल्स इन्टीग्रेटेड चेक पोस्ट (CFCS), लॅन्ड कस्टम स्टेशन (LCS), कन्टेनर रेल ट्रान्सफोर्टेशन ऑपरेशन (CRTO), हे विभाग कार्यक्षमपणे काम करीत आहेत. केंद्रीय

वखार मंडळावर नियंत्रण करण्यासाठी वेअरहाऊसिंग डेव्हलपमेंट ॲण्ड रेग्यूलेटरी ॲक्ट (WDRAA), कायदा करण्यात आला आहे. केंद्रीय वखार महामंडळ विकास प्रक्रियेमध्ये प्रायब्हेट फ्राईट टर्मिनल्स (PFTS) चालवत आहे. तांत्रिक आणि गुणवत्ता नियंत्रणासाठी सामंजस्य करार कीत आहे. त्याचप्रमाणे नमुना तपासणीच्या सुविधा उपलब्ध करून देत आहे. त्यासाठी प्रयोगशाळा चंदीगड आणि हैद्राबाद येथे सुरु केल्या आहेत. त्यामध्ये २०१४-१५ साली १४९८ नमुन्याचे विश्लेषन केले आहे. त्याचा लाभ शेतमाल ठेवणाऱ्यांना झाला आहे. केंद्रीय वखार महामंडळ फारमर एकस्टेशन सर्व्हिस स्किम (FESS) चालवित आहे. या अंतर्गत देशातील ३१४ वखारीला लागू आहेत. त्यासाठी देशातील ४९३३ खेड्यातील आणि २३३२४२ शेतकऱ्यांना शिक्षण दिले आहे. त्याचप्रमाणे ६३२० शेतकऱ्यासाठी २ दिवसाचे प्रशिक्षण राबविले आहेत आणि हंगामपूर्वकाळ आणि हंगामोत्तरकाळ साठवणूक प्रशिक्षण कसे करावे याचे प्रशिक्षण दिले. त्यामुळे १५ विशेष कार्यक्रमातून ७५० शेतकऱ्यांना त्याचा प्रत्यक्ष लाभ झाला आहे. केंद्रीय वखार महामंडळाच्या वतीने पेस्ट कंट्रोल सर्व्हिसेस दिल्या जात आहेत. त्याचा फायदा शेतकरी, व्यापारी, निर्यातदार, आयातदार, जहाज वाहतूकदार इ. झाला आहे. यापासून केंद्रीय वखार महामंडळाला सन २०१४-१५ साली १९.७० कोटी रुपये व्यापार करता आला.

केंद्रीय वखार महामंडळामध्ये ३१ मार्च २०१५ पर्यंत ४५५७ कर्मचारी सेवेत कार्यरत आहेत. त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण सुविधा दिल्या जात आहेत. सर्व स्तरावरील कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण सुविधा दिल्या जात आहेत. सर्व स्तरावरील कर्मचाऱ्यांना आवश्यक ते प्रशिक्षण दिले जात आहे. कर्मचाऱ्यांसाठी सम्मेलनाचे आयोजन केले जाते. त्याच्या कलागुणांना वाव देण्यासाठी स्पर्धाचे आयोजन केले जाते. संस्थेचा वर्धापन दिन साजरा केला जातो.

केंद्रीय वखार महामंडळामध्ये ३१ मार्च २०१५ पर्यंत ४५५७ कर्मचारी सेवेत कार्यरत आहेत. त्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण सुविधा दिल्या जात आहेत. सर्व स्तरावरील कर्मचाऱ्यांना आवश्यक ते प्रशिक्षण दिले जात आहे. कर्मचाऱ्यांसाठी सम्मेलनाचे आयोजन केले जाते. त्याच्या कलागुणांना वाव देण्यासाठी स्पर्धाचे आयोजन केले जाते. संस्थेचा वर्धापन दिन साजरा केला जातो.

केंद्रीय वखार महामंडळ प्रशासनासाठी हिन्दी आणि इंग्रजी भाषेचा वापर करते आणि विविध राज्यातील भाषांचा वापर केला जातो. सरकारच्या स्वच्छ भारत अभियानातही सहभाग घेते. केंद्रीय वखार महामंडळ संशोधन व विकास कार्यक्रमांतर्गत भारतीय अन्नधान्य महामंडळ (CWS), राज्य वखार महामंडळ (SWCS), आणि भारतीय कृषी संशोधन परिषद (ICAP) यांच्यावतीने १३ वखारीमध्ये विविध क्षेत्रात संशोधन व विकासाचे प्रकल्प राबविले. त्याचप्रमाणे २६ राज्यातील वखार महामंडळामध्ये विकासाचे प्रकल्प राबविण्यात आले आहेत.

केंद्रीय वखार महामंडळ विविध राज्यातील राज्य वखार महामंडळाच्या वखारी आणि केंद्रीय वखार महामंडळाच्या वखारी याची पाहणी व तपासणी करून त्याच्या जमाखर्चाचा अहवाल घेते. त्याचप्रमाणे प्रशासन कार्यक्रम करण्याच्यासाठी सूचना करते. कार्यक्षम व गुणवत्तापूर्ण व्यवस्थापन पद्धतीचा वापर करत आहे. त्यामुळे केंद्रीय वखार महामंडळाला (ISO 9001 : 2008) (ISO 14001 : 2004) EMS साठी आणि (OHSAS 18001 : 2007) HSMS साठी मानांकन मिळाले आहे. त्यामुळे महामंडळाच्या कार्याचा व्यवस्थापनाचा आणि कामाचा दर्जा सुधारतो आहे. केंद्रीय वखार

महामंडळ सीएसआर अहवाल आणि आरटीआय कायद्यानुसार कार्य करते आहे. केंद्रीय विभाग महामंडळाच्या सर्व कामाला प्रसिद्धी देण्यासाठी प्रदर्शन भरविले जाते, दूरदर्शनवर माहिती दिली जाते आणि लोकापर्यंत पोहचण्याचा प्रयत्न केला जातो. केंद्रीय विभाग महामंडळाचे राज्य विभाग महामंडळामध्ये ५० टक्के भाग असतात. त्यामुळे त्याची साठवण क्षमता वाढविण्यासाठी राज्य विभाग महामंडळाच्या विकासावर भर दिला जातो. सन २०१४-१५ सालामध्ये १६९९ गोदामामध्ये २७०.९५ लाख मॅट्रीक टन क्षमता निर्माण केली आहे.

केंद्रीय विभाग महामंडळाने सेन्ट्रल रेल्वे वेअरहाऊस कंपनी लिमिटेड (CRWC) रेल्वेसाईड वेअरहाऊस कॉम्प्लेक्स (RWCS) या उपविभागामध्ये नफा मिळविण्यात यश संपादन केले आहे. त्याचप्रमाणे नेशनल मल्टीकमॉडिटी एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेड, अहमदाबाद (NMCEI – Ahmedabad) नफा मिळविण्यात यश मिळविणे आहे. केंद्रीय विभाग महामंडळ औद्योगिक विभाग, कृषीमाल विभाग, अन्नधान्य मंडळाची विभाग, इत्यादी एकात्मिक व्यवसाय व्यवस्थापनाचा वापर करते आहे.

केंद्रीय विभाग महामंडळ विविध राज्यातील साठवण क्षमता वाढविण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. त्याचप्रमाणे शेतकरी, व्यापारी, उद्योजक, नियांतदार, आयातदार यांना संरचना पुरविण्याचे काम करीत आहे. दरवर्षी आपला अहवाल १ एप्रिल ते ३१ मार्च या आर्थिक वर्षासाठी सादर करते. मागील सर्व अहवालाचा अभ्यास करता असे दिसून येते की केंद्रीय विभाग महामंडळ प्रगतीच्या दिशेने वाटचाल करीत आहे.

२) राज्य विभाग महामंडळ :

अ) प्रास्ताविक : राज्य विभाग महामंडळाची स्थापना ज्या त्या राज्यात राज्य सरकारच्या कायद्याने झाली आहे. केंद्र सरकार आणि राज्य शासन यांच्या भागीदारीतील घटनात्मक कार्यासाठी आणि शेतकऱ्याच्या हितासाठी निर्माण केलेली ही एक आर्थिक संस्था आहे. राज्यात आवश्यक त्या ठिकाणी गुदाम/विभागी आणि शितगृहे निर्माण करण्यासाठी स्थान निश्चित करणे आणि कृषीमाल साठविण्यासाठी त्याची बांधकामे करणे, शेतमाल नियांतीसाठी सुविधा उपलब्ध करणे, सार्वजनिक वितरण प्रणाली आणि त्यासाठी वाहतूक सुविधा देणे, आवश्यक त्या ठिकाणी सार्वजनिक किंवा खाजगी जागा भविष्यकाळातील विभाग/गुदाम/शितगृहे यासाठी संपादन करणे आणि त्यावर बांधकाम करणे, कृषी उत्पादने, खते, बीयाणे, अवजारे, शेती निगडित औद्योगिक माल, यांचे विमा संरक्षणासह गुणवत्तापूर्वक साठवण आणि शास्त्रोक्त पद्धतीने साठवण करणे, शेतमाल, औद्योगिकमाल, व्यापारी माल साठवणुकीसाठी सहकारी पणन महामंडळ, भारतीय अन्नधान्य महामंडळ, खाजगी व संयुक्त संस्थाशी संयुक्त करार करणे, साठवणूक व वितरणाची कार्ये करणे, शेतकऱ्याच्या हितासाठी राज्यातील लहान/मोठी गुदामे/शितगृहे यांची ऑनलाईन सुविधांतर्गत जोडणी करून गोदाम केंद्र स्तरावर शेतमाल साठवणुकीसह विपणनाची मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे इत्यादी उद्देशाने केंद्रीय विभाग महामंडळानी राज्यस्तरावर राज्य विभाग महामंडळाची स्थापना केलेली आहे.

ब) राज्य वर्खार महामंडळाची कार्ये :

- १) शेतमाल, औद्योगिक माल व निर्यात मालासाठी इनलँड कन्टेनर डेपो, सी.एफ.एस., शीतगृह इत्यादी प्रकल्प तयार करणे आणि त्याची पूर्तता करून ते चालविणे आणि शेतकरी, उद्योजक, निर्यातदार, आयातदार यांना सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- २) शेतमाल, औद्योगिक माल, निर्यातमाल याची साठवण केली असता त्यांना वर्खार पावती देणे, वर्खार पावतीच्या आधारावर सवलतीच्या दराने कर्ज पुरवठा योजनाची अंमलबजावणी करणे.
- ३) शेतमालाच्या साठवणुकीसंबंधी विविध प्रकारच्या सेवा सुविधा संयुक्त उद्यम अंतर्गत प्रकल्प तयार करणे त्याची अंमलबजावणी करणे आणि त्याचा लाभ सहकारी संस्था आणि शेतकऱ्यांना उपलब्ध करून देणे.
- ४) शेतमाल, औद्योगिक माल, व्यापारी माल यांची साठवण करण्यासंदर्भात लोकहितास्तव संशोधन आणि विकास प्रकल्प तयार करणे, त्याची अंमलबजावणी करणे आणि सर्वसामान्यांना त्याचा उपयोग होईल असे कार्यक्रम राबविणे.
- ५) शेतीसाठी आवश्यक असणारे शेतमाल साठवण आणि शितगृह प्रकल्प तयार करून त्याची साखळी तयार करून अधिकाधिक शेतकऱ्यांना लाभ होईल असा प्रयत्न करणे.
- ६) विविध शासकीय संस्था व व्यक्ती यांच्याशी करार करून सर्वसामान्य लोकांच्या हितासाठी विविध प्रकल्प राबविणे.
- ७) विविध कंपन्याशी सामंजस्य करार करून साठवणुक क्षमता वाढीचे प्रकल्प राबविणे व त्याचे लाभ उपलब्ध करून देणे.

देशातील विविध राज्यातील राज्य वर्खार महामंडळांना राज्यांतर्गत आणि देशासाठी साठवणुक क्षमता निर्माण करून वापर करण्याचे कार्य करावे लागते.

क) राज्य वर्खार महामंडळाची संख्या आणि साठवण क्षमता

अ.क्र.	राज्य वर्खार महामंडळ	वर्खारकेंद्र	साठवण क्षमता (लक्ष मॅट्रिक टन)
१	आंध्रप्रदेश	१५५	२१.५९
२	आसाम	४२	०२.५०
३	बिहार	३७	०२.९८
४	छत्तिसगढ	१२३	१६.०३
५	गुजरात	४५	०१.५५
६	हरियाना	१०९	१६.०४
७	कर्नाटक	१३६	१४.१०
८	केरळ	५६	०१.९५

१	मध्यप्रदेश	२८५	५८.०४
१०	महाराष्ट्र	१८८	१७.३८
११	मेघालय	६	००.१६
१२	ओरिसा	६३	०४.९०
१३	पंजाब	११७	५५.५७
१४	राजस्थान	९१	११.००
१५	तामिळनाडू	५६	०६.७२
१६	उत्तर प्रदेश	१६०	३८.२८
१७	पश्चिम बंगाल	३०	०२.१६
	एकूण	१६९९	२७०.९५

संदर्भ : केंद्रीय वखार महामंडळ वार्षिक अहवाल २०१४-१५

राज्य वखार महामंडळ

आपल्या राज्यात वखार केंद्रामार्फत शेतकरी, व्यापारी, उद्योजक, निर्यात व आयातदार यांना विविध सेवा पुरवते. वखार पावती देणे, कर्ज तारण योजना राबविणे, खरेदीदाराला आवश्यक सेवा पुरविणे, विक्रीदाराला आवश्यक सेवा पुरविणे, उदा. प्रमाणीकरण, प्रतवारी, स्वच्छता सेवा इत्यादी, शेतमालाला योग्य किंमत मिळवून देणे, वस्तु अदलाबदलाची सोय उपलब्ध करून देणे इत्यादीसाठी देशात १६९९ केंद्र १७ राज्यात कार्य करतात त्याची साठवणक्षमता २७०.९५ लाक मॅट्रिक टन इतकी आहे. प्रत्येक राज्यातील वखार महामंडळाची उलाढाल विचारात घेता महामंडळाला भविष्यकाळात चांगले काम करण्याची संधी आहे असे दिसून येते.

३) महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळ

अ) मुंबई वखार कायद्यांतर्गत केंद्र शासनाचा वखार महामंडळ कायदा १९६२ अन्वये महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळाची स्थापना झालेली आहे. महाराष्ट्र राज्यात १८२ वखार केंद्र स्थापित असून त्याची साठवणूकक्षमता १५.९९ लाख मॅट्रिक टन आहे. राज्यातील वखार महामंडळ स्वतःची १४.१८, भाडेतत्त्वावर घेतलेली ०.२६, पी.पी.पी. तत्त्वावर १.५५ घेतलेली साठवणूक क्षमता अशी एकूण साठवणूक क्षमता वापरते आणि राज्यातील शेतमालाची साठवण केली जाते. त्याची सन २०१४-१५ सालातील आर्थिक उलाढाल ३२००० लाख रुपये इतकी आहे.

महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळाची विभागीय कार्यालये आणि केंद्रे याची सद्यस्थिती:

अ.क्र.	विभाग	केंद्र	विभागीय कार्यालयाचे ठिकाण
१	औरंगाबाद	२१	रेल्वे स्टेशन रोड, औरंगाबाद
२	अमरावती	२८	जुने कॉटन मार्केट अमरावती
३	नागपूर	१८	गोकुळ पेठ नागपूर

४	मुंबई	०९	खांदा कॉलनी नवीन पनवेल
५	द्रोणागिरी नांदेड	०१	उरण, नवी मुंबई
६	नाशिक	३३	बिटको पॉइंट नाशिकरोड
७	कोल्हापूर	१३	कावळानाका, कोल्हापूर
८	पुणे	३१	गुलटेकडी, पुणे
९	लातूर	२७	बाशी रोड, लातूर

राज्यशासनाच्या मालकीची गोदाम केंद्र १८१ असून गोदामाची संख्या १०६३ आहे. त्याची साठवणूक क्षमता ६ लक्ष मॅट्रिक टन आहे.

संदर्भ : महाराष्ट्र राज्य वर्खार महामंडळ वार्षिक अहवाल २०१४-१५

ब) महाराष्ट्र राज्य वर्खार महामंडळातर्फे पुरविण्यात येणाऱ्या सुविधा

- १) राज्य वर्खार महामंडळाच्या केंद्रातून शेतमाल, औद्योगिक माल, निर्यातमाल, आयातमाल, इत्यादी मालाची स्वच्छता करणे, प्रतवारी लावणे, प्रमाणीकरण करणे इत्यादी सुविधा उपलब्ध केल्या जातात.
- २) शेतकरी, उद्योजक, निर्यातदार, आयातदार, व्यापारी यांच्यापैकी शेतकऱ्यांना वर्खारभाड्यात ५०% सवलत आणि गोदामांमध्ये २५% आरक्षण देण्यात येत आहे.
- ३) शेतकऱ्याचा मालावर किड प्रतिबंधक आणि उपचारात्मक किटकनाशकाचा वापर करून मालाची शास्त्रशुद्ध पद्धतीने साठवणूक करण्याची सोय उपलब्ध केली आहे.
- ४) वर्खार महामंडळामध्ये साठवणूक केलेल्या मालाला १०० टक्के विमा संरक्षण देण्यात येते. साठवणूक केलेल्या मालाचे नुकसान झाले असता योग्य ती नुकसान भरपाई देण्यात येते.
- ५) वर्खारीमध्ये माल ठेवणाऱ्यांना मालाची हाताळणी आणि वाहतूक व्यवस्था ठेकेदारामार्फत पुरविण्यात येत आहे.
- ६) ज्या मालाची निर्यात करायची आहे किंवा जो माल आयात करायचा आहे त्या निर्यातकांना किंवा आयातकांना शुल्कबंध वर्खारीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.
- ७) खाजगी कंपन्या, उद्योजक किंवा व्यापारी यांना औद्योगिक माल साठवणुकीसाठी तांत्रिक सेवा सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.
- ८) माल ठेवीदारांना दिलेल्या वर्खार पावती ही परक्राम्य लेख आहे. ती पावती बँकेकडे तारण ठेवून बँकाकडून तारणकर्ज योजनेतून कर्ज घेता येते.
- ९) ऑनलाईन गोदाम सुविधा ६० वर्खार केंद्रावर देण्यात येत आहे. इतर सर्व केंद्र जोडण्याची योजना आहे.

क) राज्य वर्खार महामंडळाच्या भविष्यकालीन योजना :

- १) माल साठवणूक क्षमता ३७ लाख मॅट्रिक टनापर्यंत वाढविणे.
- २) अत्याधुनिक स्वयंचलित यंत्रेचा वापर करून बहूमजली गोदामे बांधणे.
- ३) माल साठवणुकीसाठी पीपीपी अंतर्गत साठवणूक क्षमता वाढविणे.
- ४) माल साठवणुकीसाठी पीईजी अंतर्गत साठवणूक क्षमता वाढविणे.
- ५) राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेअंतर्गत ऑनलाईन ट्रेडिंग सुरू करणे.
- ६) महाराष्ट्र कृषी स्पर्धाक्षम प्रकल्पांतर्गत हब आणि स्पोक मॉडेल राबविणे.
- ७) वर्खार केंद्रावर स्वयंचलित किलनिंग-ग्रेडिंग-पॅकिंग सुविधा देणे.
- ८) राज्या शीतगृहाची साखळी निर्माण करणे, ऑनलाईन मार्केटिंग सुविधा निर्माण करणे व वर्खार पावतीवर कर्ज सोय उपलब्ध करणे.
- ९) वर्खार केंद्रावर कृषी सेवा केंद्रांतर्गत पेट्रोल, डिझेल व अन्य सेवा उपलब्ध करणे.
- १०) कृषी उत्पन्न बाजार समिती परिसरात गोदामे बांधणे.
- ११) वर्खार केंद्रासाठी लागणारी वीज निर्माण करण्यासाठी सौरउर्जा प्रकल्प राबविणे.
- १२) जे.एन.पी.टी बंदराजवळ शितगृह प्रकल्प उभारणे.
- १३) दिघी पोर्ट बरोबर सामंजस्यकरार करणे व वाहतूक व साठवणूक सेवा उपलब्ध करून देणे.
- १४) वर्खार (विकास व विनियमन) कायदा २००७ अंतर्गत सवलत व्याजदर तारण कर्ज योजना राबविणे.
- १५) वर्खार केंद्रावर प्रयोगशाळा, गुणवत्ता नियंत्रण कक्ष उभारणे.
- १६) आदिवासी, नक्षलवादीग्रस्त, आत्महत्याग्रस्त क्षेत्रात वर्खारीचे नियोजन करणे व बांधकाम करणे.
- १७) शेतमाल दर्जा व गुणवत्ता सुधारून सर्वोत्तम बाजार भाव मिळवून देणे.
- १८) नेशनल कमोडिटी 'एक्सचेंजद्वारे ऑनलाईन मार्केटिंगसाठी करारनामा करणे व अंमलबजावणी करणे.
- १९) राज्यातील उत्पादनाचा अंदाज घेऊन त्यांना माल साठवणूक आणि संबंधीत प्रक्रियासंबंधी जागृती निर्माण करणे.
- २०) राज्यात तालुकास्तरावर साठवणूक सुविधा म्हणून वर्खार/शीतगृह निर्माण करण्यास प्रोत्साहन देणे.
- २१) नवीन आर्थिक धोरणानुसार वर्खार महामंडळ कामकाजात नाविष्यपूर्ण योजन आणणे व राबविणे.

२.३ सारांश :

भारतासारख्या विकसनशील देशात दारिद्र्यावस्थेत जीवन जगणाऱ्या शेतकरी वर्ग व दुर्बल घटकांच्या विकासासाठी सहकारी चळवळीचा उगम झाला. भारतात स्वच्छेने व स्वावलंबनाने सहकारी चळवळ विकसित होण्याजोगी परिस्थिती नसल्यामुळे सहकारी चळवळीला शासन व इतर वित्तीय संस्थांच्या मदतीची सुरुवातीपासूनच गरज भासत आहे. प्रस्तुत युनिट क्र. ६ मध्ये आपण सहकारी चळवळीचा संस्थातमक आधार म्हणून नाबार्ड राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ आणि स्टेट बँक ऑफ इंडिया या तीन संस्थांची भूमिका समजावून घेतली. या तीनही संस्था राष्ट्रीय स्तरावर सहकारी चळवळीला मदत करतात.

राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक जुलै १९८२ मध्ये स्थापन झाली. या बँकेने देशातील शेतीव्यवसाय व ग्रामीण भागातील कार्यरत असणाऱ्या लघुद्योगाना कर्जपुरवठा करण्याचे कार्य केले आहे. याशिवाय सहकारी साखर कारखाने, सहकारी सूतगिरण्या इत्यादीना सदळहस्ते वित्तपुरवठा केला आहे. भारताच्या ग्रामीण विकासात शेती व्यवसायाचे महत्व विचारात घेऊन पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी १९९५-९६ मध्ये ‘ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी’ निर्माण केला. असून १९९५-९६ मध्ये या निधीतून १७६० कोटी रुपयाची कर्जे दिली होती. १९९९-२००० मध्ये हे प्रमाण २७२८ को. रु. इतके होते. तर २००५-२००६ मध्ये ते १५४१ को. रु. इतके झाले. मार्च २००७ अखेर नाबार्डने देशातील सर्व राज्य सहकारी बँकाना १३६३२ को. रु. चा कर्जपुरवठा केला होता. नाबार्डने भारतातील प्राथमिक कृषीपत्तपुरवठा संस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका व सहकारी भूविकास बँका या सहकारी संस्थांच्या व्यवस्थापनात सुधारणा घडवून आणण्यात मोलाची कामगिरी बजावली आहे.

राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ स्थापनेचा उद्देश, स्थापना, उद्दिष्ट्ये, निधी, साधनसामुग्री, भांडवल, योजना, कार्य, मुल्यमापनासंबंधी चर्चा केली आहे.

केंद्रीय वखार महामंडळ, राज्य वखार महामंडळ आणि महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळ याची स्थापना, आवश्यकता, कार्य, सद्यस्थिती, साठवणूक क्षमता, उलाढाल, सुविधा आणि भविष्यकालीन योजना यासंबंधीची चर्चा केली आहे.

२.४ पारिभाषिक संज्ञा :

- नाबार्ड- राष्ट्रीय शेती व ग्रामीण विकास बँक
(National Bank for Agriculture and Rural Development)
- एन.सी.डी.सी - राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळ
(National Co-operative Development Corporation)
- आर. आय. डी. एफ-ग्रामीण पायाभूत विकास निधी
(Rural Infrastructure Development Fund)

२.५ स्वयं अध्ययनासाठी प्रश्न

अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) नाबार्डची स्थापना कोणत्या साली झाली?
- २) ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास निधी कोणी स्थापन केला आहे?
- ३) सहकारी संस्थांच्या संगणकिकरणासाठी कोणती संस्था वित्तीय मदत देते.

ब) चूक की बरोबर ते सांगा.

- १) मोठ्या उद्योगाना कर्जे देणे हे नाबार्डचे प्रमुख कार्य आहे.
- २) एन.सी.डी.सी. सहकारी चळवळीत समन्वयाचे कार्य करते.

क) योग्य पर्याय निवडा.

- १) फळशेतीसाठी ..... मंडळ स्थापन करण्यात आले.
अ) राष्ट्रीय शेती विकास मंडळ   ब) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ
  - क) राष्ट्रीय पत विकास मंडळ   ड) वरीलपैकी कोणतेही नाही
- २) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ ..... साली स्थापन केले.
अ) १९८४   ब) १९९४   क) २००४   ड) २०१४
- ३) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ ..... यांच्या शिफारशीनुसार स्थापन झाले.
अ) डॉ. स्वामीनाथन   ब) डॉ. गोपाळकृष्णन
क) डॉ. निगवेकर   ड) डॉ. जोशी
- ४) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाची नोंदणी ..... च्या संस्था नोंदणी कायद्यानुसार झाली आहे.
अ) १८६०   ब) १९६०   क) १७६०   ड) २०१४
- ५) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळामध्ये ..... संचालक असतात.
अ) २३   ब) १३   क) ३३   ड) ४३

ड) योग्य पर्याय निवडा

- १) राष्ट्रीय सहकारी विकास आणि गुदाम महामंडळाची स्थापना ..... साली झाली.
अ) १९५६   ब) १९६६   क) १९७६   ड) १९८६
- २) केंद्रीय गुदाम महामंडळाची स्थापना ..... साली झाली.
अ) १९५७   ब) १९४७   क) १९६७   ड) १९७७

- ३) राज्य वर्खार महामंडळांची स्थापना ..... साली झाली.
 अ) १९५७   ब) १९४७   क) १९६७   ड) १९७७
- ४) महाराष्ट्र राज्य वर्खार महामंडळाची स्थापना ..... साली झाली.
 अ) १९६२   ब) १९७२   क) १९४२   ड) १९७२
- ५) शेतमाल साठवणुकीसाठी केंद्रीय वर्खार महामंडळाची ..... वर्खार केंद्र कार्यरत आहेत.
 अ) १६९९   ब) १७९९   क) १८९९   ड) १९९९
- ६) केंद्रीय वर्खार महामंडळाची माल साठवणूक क्षमता ..... आहे.
 अ) २७०.१५ लक्ष मेट्रीक टन   ब) ३७०.१५ लक्ष मेट्रीक टन
 क) ४७०.१५ लक्ष मेट्रीक टन   ड) ५७०.१५ लक्ष मेट्रीक टन
- ७) केंद्रीय वर्खार महामंडळाचे कार्य एकूण ..... राज्यात आहे.
 अ) १७   ब) २७   क) ३७   ड) ४५
- ८) महाराष्ट्र राज्य वर्खार महामंडळाची राज्यात ..... वर्खार केंद्रे आहेत.
 अ) १८२   ब) १९२   क) १६२   ड) १७२
- ९) सन २०१४-१५ सालातील महाराष्ट्र राज्य वर्खार महामंडळाची आर्थिक उलाढाल ..... लाख रुपये आहे.
 अ) ३२०००   ब) ४२०००   क) ५२०००   ड) ६२०००
- १०) महाराष्ट्र राज्यातील गुदामाची संख्या ..... आहे.
 अ) १००६   ब) ११०६   ड) १२०६   ४) १३०६

२.६ स्ययं अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

- अ) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.
- १) १९८२   २) नाबार्ड   ३) एन.सी.डी.सी
- ब) चूक की बरोबर ते सांगा
- १) चूक   ३) बरोबर
- क) योग्य पर्याय लिहा
- १) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ   २) १९८४
 ३) डॉ. स्वामीनाथन   ४) १८६०
- ५) २३

ड) योग्य पर्याय लिहा.

१) १९५६	२) १९५७	३) १९५७	४) १९६२
५) १६९९	६) २७०.५ लक्ष मॅट्रिक टन	७) १७	
८) १८२	९) ३२०००	१०) १००६	

२.७ सरावासाठी प्रश्न

अ) थोडक्यात उत्तरे लिहा.

- १) सहकारी चळवळीच्या विकासातील नाबार्डची भूमिका स्पष्ट करा.
- २) राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची कार्ये सांगा.
- ३) राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाचे समन्वयाचे कार्य स्पष्ट करा.
- ४) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाची कार्ये व प्रगती लिहा.
- ५) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाचे मुल्यमापन करा.
- ६) केंद्रीय वखार महामंडळाची आवश्यकता आणि महत्त्व स्पष्ट करा.
- ७) केंद्रीय वखार महामंडळाचे कार्य आणि प्रगती लिहा.
- ८) केंद्रीय वखार महामंडळाच्या कार्यपद्धतीचे मुल्यमापन करा.
- ९) राज्य वखार महामंडळाची आवश्यकता व महत्त्व लिहा.
- १०) राज्य वखार महामंडळाची कार्ये व प्रगती लिहा.
- ११) राज्य वखार महामंडळाच्या कार्यपद्धतीचे मुल्यमापन करा.

ब) टिपा लिहा.

- १) नाबार्डची उद्दिष्ट्ये
- २) एन.सी.डी.सी. ची कार्ये
- ३) सहकार आणि नाबार्ड
- ४) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ
- ५) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाच्या योजना
- ६) केंद्रीय वखार महामंडळ
- ७) राज्य वखार महामंडळ

२.८ क्षेत्रिय कार्य

- १) आपल्या परिसरातील राष्ट्रीय शेती वी ग्रामीण विकास बँकेने (नाबांड) सहकारी चळवळीच्या विकासात केलेल्या कार्याची माहिती संकलीत करून त्यावर अहवाल तयार करा.

२.९ अधिक वाचनासाठीचे पुस्तके

- १) Datta - Sundaram, Indian Economy' S.Chand & Company. New Delhi, 55th edition, 2007
- २) Misra-Puri-Indian Economy, Himalaya Publishing House, Mumbai, 25th edition 2007
- ३) शिंदे आर के : भारतातील सहकारी चळवळ, राविल पब्लीकेशन, सातारा, १९८०
- ४) कुलकर्णी, भोसले, चौगुले-'सहकाराचा विकास' अजब प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती जुलै, २००५.
- ५) शहा रूपा/दामजी बी. एच. : 'सहकार' फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २००८.
- ६) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळ वार्षिक अहवाल २०१४-१५
- ७) राष्ट्रीय फलोत्पादन मंडळाची वेबसाईट.
- ८) केंद्रीय व्याखार महामंडळ वार्षिक अहवाल २०१४-१५.
- ९) राज्य व्याखार मंडळांचे वार्षिक अहवाल २०१४-१५.
- १०) महाराष्ट्र राज्य व्याखार महामंडळाचा अहवाल २०१४-१५.
- ११) केंद्रीय व्याखार मंडळ - वेबसाईट.
- १२) राज्य व्याखार मंडळ - वेबसाईट.
- १३) महाराष्ट्र राज्य व्याखार मंडळ - वेबसाईट.

सत्र ६ : घटक ३

सहकारी संस्थांचे प्रशासन आणि अंकेक्षण

अनुक्रमणिका

३.० उद्दिष्टे

३.१ प्रस्ताविक

३.२ विषय विवेचन

३.२.१ सहकारी हिशेब तपासणीची व्याख्या व अर्थ

३.२.२ सहकारी हिशेब तपासणीची आवश्यकता

३.२.३ सहकारी हिशेब तपासणीची उद्दिष्टे

३.२.४ सहकारी हिशेब तपासणीचे प्रकार

३.२.५ लेखा परीक्षकाची भूमिका व कार्ये

३.२.६ निबंधकाची भूमिका व कार्ये

३.२.७ लेखापरीक्षणातील दोष व उपाययोजना

३.२.८ सहकारी संस्थांची देखरेख, निरीक्षण आणि मार्गदर्शन

३.३ सारांश

३.४ पारिभाषिक संज्ञा

३.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

३.६ स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

३.७ सरावासाठी स्वाध्याय

३.८ क्षेत्रिय कार्य

३.९ संदर्भ पुस्तके

३.० उद्दिष्टे

- सहकारी अंकेक्षणाची आवश्यकता का आहे हे समजून घेणे.
- सहकारी अंकेक्षणाचे प्रकार माहित करून घेणे
- सहकारी अंकेक्षणातील लेखापरीक्षकाची भूमिका अभ्यासणे
- निबंधकाची भूमिका व कार्याची माहिती घेणे.

- भारतातील सहकारी अंकेक्षणाच्या पद्धतीत असणाऱ्या समस्या माहित करून घेणे.
- महाराष्ट्र सहकारी कायदा १९६० मधील प्रमुख तरतूदींचची माहिती घेणे.

३.१ प्रास्ताविक :

घटक क्रमांक २ मध्ये आपण सहकाराच्या त्याचबरोबर ग्रामीण भागाच्या विकासात ‘राष्ट्रीय कृषी व ग्रामीण विकास बँक’, ‘स्टेट बँक ऑफ इंडिया’ आणि ‘राष्ट्रीय सहकारी विकास परिषदेची’ भूमिका काय आहे. याचा अभ्यास केला. या तिनही संस्था भारतातील सहकारी चळवळीच्या विकासात अत्यंत मोलाची कामगिरी करीत आहेत. मात्र सहकारी चळवळीचा विकास होत असताना यामध्ये कार्यरत असणाऱ्या विविध प्रकारच्या संस्था कशा रितीने काम करतात? त्यांच्या कामाची दिशा योग्य आहे कि नाही? तसेच त्यांच्या कामाची गुणवत्ता काय आहे हे तपासणे आवश्यक ठरते. त्याअनुषंगाने या घटकात आपण सहकारी अंकेक्षणाचा अभ्यास करणार आहोत.

३.२ विषय विवेचन :

सहकारी संस्थांच्या अंकेक्षणाचा विचार करीत असताना, अंकेक्षणाची आवश्यकता का आहे, त्याचे प्रकार कोणते आहेत, अंकेक्षणातील लेखापरीक्षकाची भूमिका व त्याची कार्ये काय आहेत, सहकारी क्षेत्रात निर्बंधक हा महत्वाचा घटक असल्याने त्याची सहकारी अंकेक्षणातील भूमिका काय आहे, भारतातील सहकारी अंकेक्षणाच्या पद्धतीत कोणते दोष आहेत या बाबींचा अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत. त्याचबरोबर महाराष्ट्र शासनाने १९६० साली संमत केलेल्या ‘महाराष्ट्र सहकारी कायद्यातील’ प्रमुख तरतूदींचाही अभ्यास आपण या घटकात करणार आहोत.

३.२.१ सहकारी हिशेब तपासणी अर्थ व व्याख्या :

सहकारी संस्थेने एका विशिष्ट कालावधीत पूर्ण केलेल्या वित्तीय व्यवहारांच्या हिशेबांची पद्धतशीरणे तपासणी करून संस्थेने तपासणीच्या वेळेपर्यंत केलेली प्रगती आणि त्यावेळची तिची वित्तीय स्थिती पाहणे म्हणजे हिशेब तपासणी किंवा लेखापरीक्षण होय.

व्याख्या : डॉ. ओ. आर. कृष्णस्वामी यांच्यामते. “ज्यामध्ये संस्थेच्या हिशेबाचा बिनचूकपणा पाहिला जातोच आणि त्याचबरोबर संस्थेने पार पाडलेले व्यवहार, सहकारी तत्वानुसार आपल्या सभासदांच्या गरजा भागवून त्यांचे आर्थिक कल्याण वृद्धिंगत करण्यात कितपत उपयुक्त ठरले आहेत याची चौकशी केली जाते. त्यास सहकारी अंकेक्षण असे म्हणतात.”

या व्याख्येवरून अंकेक्षणात सहकारी संस्थांच्या हिशेबाचे काटेकोरपणे परिक्षण केले जाते हे स्पष्ट होते. हे परिक्षण सहकारी संस्थामधील विविध पुस्तके, पावत्या, हिशेबपत्रके त्याचबरोबर इतरही काही कागदपत्रे यांच्या आधारे केले जाते. प्रत्येक राज्यात सहकार कायदा करण्यात आला आहे. या कायद्यांमध्ये सहकारी संस्थांनी ठेवावयाची हिशेब पुस्तके, मालमत्तेची करावयाची गुंतवणूक, दफतरनोंदी, लाभांश वाटप, आकारावयाचे व्याज दर या संबंधी तरतुदी केलेल्या आहेत. हिशेब तपासणीसांनी प्रत्यक्ष हिशेब तपासणीच्या वेळी ते कायद्यामधील तरतुदीनुसार ठेवलेले आहेत किंवा नाही हे पहावयाचे असते. त्याचबरोबर संस्थांनी ठेवलेले हिशेब सर्वसाधारण व्यावसायिक

हिशेबतपासणी तत्वानुसार ठेवलेले आहेत किंवा नाही हेही पहावयाचे असते. सहकारी हिशेब तपासणी ही राज्य सरकारच्या सहकारी खात्याच्या ऑडिट विभागामार्फत केली जाते. खाजगी व्यावसायिक संघटना आणि सहकारी संस्था यामधील महत्वाचा फरक म्हणजे खाजगी संस्था या नफा महत्तमीकरणासाठी स्थापन झालेल्या असतात. तर सहकारी संस्था सभासदांची आर्थिक, सामाजिक आणि नैतिक उन्नती घडवून आणण्यासाठी स्थापन झालेली असते. म्हणून सहकारी हिशेब तपासणीमध्ये केवळ हिशेब वहीतील गणिती अचूकता पाहिली जात नाही तर संस्था सहकारी तत्वानुसार आपले व्यवहार पार पाडते किंवा नाही हे पाहिले जाते.

३.२.२ सहकारी हिशेब तपासणीची आवश्यकता:

१९०४ मध्ये भारतात सहकाराचा पहिला कायदा संमत झाल्यापासून सहकारी अंकेक्षण सुरु झाले आहे. सहकारी अंकेक्षणाची आवश्यकता आपणास पुढील मुद्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येईल.

१) संस्थांच्या व्यवहारांवर देखरेख :

सहकारी संस्थांची स्थापना मुळातच आर्थिकदृष्ट्या दुर्बळ घटकांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी झालेली असते. सहकारी संस्थांचे बहुसंख्य सभासद ग्रामीण भागातील व निरक्षर किंवा अल्पशिक्षित असतात. त्यामुळे सहकारी संस्थांचे व्यवहार हाताळण्याची त्यांची कुवत नसते. या परिस्थितीचा फायदा व्यवहारात तरबेच असणारी व्यक्ती घेऊ शकते. यासाठी सहकारी संस्थांच्या आर्थिक व्यवहारांची तपासणी योग्य वेळी व योग्य व्यक्तिंकडून होणे आवश्यक ठरते.

२) उद्दिष्टपूर्ती :

सहकारी संस्था काही उद्दिष्टांनी स्थापन झालेल्या असतात. ही उद्दिष्टे संस्थेने कितपत साद्य केली आहेत त्याची तपासणी करण्यासाठी सहकारी लेखापरिक्षणाची आवश्यकता असते.

३) संचालक मंडळ व सेवकवर्गावर नियंत्रण :

संस्थेच्या प्रत्यक्ष कामकाजात सभासदांचा सहभाग असत नाही. प्रत्यक्ष धोरणात्मक बाबी व कामकाज संचालक मंडळ व सेवकवर्गाचा समावेश असतो. तेंव्हा संस्थेचे कामकाज पहात असताना संचालकांकडून अयोग्य धोरणात्मक निर्णय घेतले जाऊ नयेत; तसेच सेवकवर्गानिही संस्थेची उद्दिष्टे डोळ्यासमोर ठेवूनच संथेचे दैनंदिन कामकाज पहावे यासाठी लेखापरिक्षण हे अत्यंत महत्वाचे ठरते.

४) भाग-भांडवलाची उभारणी :

संस्थांच्या भागभांडवलात जनता तसेच शासनसंस्थाही भागीदार असते. शासनसंस्थेकडील पैसा हा पर्यायाने जनतेचाच पैसा असतो. या पैशाचा वापर अधिक चांगल्या पद्धतीने केला गेला पाहिजे. यासाठी सहकारी संस्थांच्या हिशेबाची तपासणी वेळोवेळी होणे गरजेचे आहे.

५) कार्यक्षमता वाढविणे :

सहकारी संस्थांचे अंकेक्षण योग्यवेळी व योग्यरित्या केल्याने संस्थेच्या कामकाजात असणाऱ्या उणीवा व चांगल्या बाबी स्पष्ट होतात. कामकाजातील उणीवा वेळीच समजल्यामुळे त्या दुरुस्त करता येतात. पर्यायाने संस्थेची कार्यक्षमता वाढविण्यास या दुरुस्त्या उपयुक्त ठरतात.

६) सभासदांची विश्वासार्हता जोपासणे :

सहकारी संस्थेचे अंकेक्षण नियमितपणे झाल्यामुळे हिशेब बिनचूक होतात. त्याचबरोबर सभासदांना संस्थेची प्रगती, नफा, भांडवल, कर्जवितरण या बाबत सुस्पष्ट कल्पना येते. संस्थेच्या व्यवहाराची दिशा समजते. व सभासदांचा संस्थेवरील विश्वास दृढ होण्यास मदत होते.

मँकलेगन समितीने (१९१४) सहकारी संस्थांच्या लेखापरिक्षणाबाबत असे मत व्यक्त केले होते की, ‘‘सहकारी संस्थांचे व्यवस्थापन यशस्वीपणे केले जाण्यासाठी निबंधकाकडील हिशेब तपासणीस आणि स्वतः सहकारी संस्थांनी आपल्या हिशेबाची सतत आणि दक्षतेने तपासणी करून घेणे यापेक्षा अधिक महत्वाचा दुसरा मार्ग नाही.’’

भारतातील सहकारी चळवळीस १०० वर्षे पूर्ण होऊन गेली आहेत. अलिकडील काळात व्यवसाय संघटनेचा एक प्रकार म्हणून सहकारी संस्थांचा सर्वांगीण विकास सुरु आहे. पतपुरवठा, खरेदी-विक्री, प्रक्रिया, गृह-बांधणी, मासेमारी, शेती, उत्पादन, श्रमिक अशा विविध क्षेत्रात सहकारी चळवळीने प्रवेश केला आहे. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठांचा शोधही घेण्याचा प्रयत्न या संस्था करीत आहेत. मात्र एक संघटना म्हणून सहकारी क्षेत्र इतर क्षेत्रापेक्षा दुर्बल आहे. या क्षेत्रासमोर आज अनेक समस्या उभ्या आहेत. अशा परिस्थितीत हिशेब तपासणीसाचा सळा आणि मार्गदर्शन या संस्थांना मिळणे आवश्यक आहे.

३.२.३ सहकारी हिशेब तपासणीची उद्दिष्टे

सहकारी संस्थेतील सभासदांच्या हिताचे रक्षण करणे, सहकारी संस्थेचा कारभार सुयोग्य पद्धतीने चालणे यासाठी सहकारी संस्थांच्या लेखापरिक्षणावर मँकलेगन समिती व मिर्धा समितीनेही भर दिला होता. त्यादृष्टिने लेखापरिक्षणाचे उद्देश पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

- १) संस्थेची प्रत्यक्ष वित्तीय परिस्थिती आणि नफ्याचे परिमाण याबाबत खात्री करून घेणे.
- २) सहकारी कायद्याने ठरवून दिल्याप्रमाणे सर्वप्रकारच्या जमा-खर्चाची कागदपत्रे आणि इतर कायदेशीर पुस्तके योग्यरित्या ठेवली जातात का हे पाहणे.
- ३) संस्थेने केलेले खर्च कोणत्या कारणांसाठी व कोणत्या पद्धतीने केला आहे. तसेच तो अधिकृतरित्या करण्यात आला आहे किंवा नाही ते तपासणे.
- ४) संस्थेतील गैरव्यवहार शोधून काढणे.
- ५) सहकारी संस्थांच्या हिशेबातील उणिवा शोधून काढणे.
- ६) सहकारी संस्था आपले व्यवहार सहकारी तत्त्वानुसार पार पाडण्यात आणि सभासदांच्या अंतिम भौतिक व नैतिक हितसंवर्धनामध्ये कितपत कार्यक्षम ठरलेली आहे याबाबत खात्री करून घेणे.
- ७) संस्थेने हिशेब पत्रकांच्या आधारे तयार केलेली वार्षिक हिशेबपत्रके इत्यादी बिनचूक व वास्तव असण्याची खात्री करून घेणे.
- ८) संस्थेच्या सर्वांगीण कारभाराची व हिशेबांची तपासणी करणे व त्यावरून संस्थेचे ‘अ’, ‘ब’, ‘क’ आणि ‘ड’ असे वर्गीकरण करणे व तसा अहवाल संस्थेस देणे.

३.२.४ सहकारी हिशेब तपासणीचे प्रकार :

१) वैधानिक हिशेब तपासणी :

सहकारी संस्थांची वार्षिक हिशेब तपासणी करण्याची राज्यांच्या निबंधकांकडे सोपविण्यात आली आहे. बहुतेक राज्यात सहकारी खात्यांनी नेमलेल्या हिशेब तपासणी अधिकाऱ्यांकडून हिशेब तपासणीचे कार्य पार पाडले जाते. महाराष्ट्रात विशेष हिशेब तपासणी अधिकारी, तपासणी अधिकारी आणि साहाय्यक तपासणीस सहकारी खात्यामाफृत नेमलेले असून निबंधकाच्या कार्यालयाचा तो जिल्हा पातळीपर्यंत एक स्वतंत्र विभाग बनविलेला आहे. त्याशिवाय शासनामार्फत सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी करण्यासाठी अधिकृत हिशेब तपासनिसांची यादी जाहीर केलेली असते. सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी शासकीय हिशेब तपासनीस आणि अधिकृत हिशेब तपासनीस या दोघांकडून केली जाते. सहकारी संस्थांनी वर्षाखेरीस जमा-खर्च पत्रक, नफा-तोटा पत्रक व त्या दिवसाचा ताळेबंद तयार करावा लागतो. नफा-तोटा पत्रक आणि ताळेबंद कायद्यात दिलेला नमुना 'न' प्रमाणे तयार करावा लागतो. वर्ष संपल्यानंतर ४५ दिवसात हिशेबपत्रके तयार करून त्यास कार्यकारी समितीची मान्यता घेऊन त्याची एक प्रत नोंदणी अधिकाऱ्याकडे तपासणीसाठी पाठविणे आवश्यक असते. ही हिशेबतपासणी कायद्याने बंधनकारक असल्याने तिला 'वैधानिक हिशेबतपासणी' म्हणतात.

सहकारी संस्थांना हिशेब तपासणीसास पुढील वित्तीय आणि वैधानिक नोंदवह्या सादर कराव्या लागतात.

(अ) कॅशबुक (ब) कीर्द आणि रोजकीर्द (क) स्टॉक रजिस्टर (ड) प्रॉपर्टी रजिस्टर(इ) रजिस्टर ऑफ ऑडिट ऑब्जेक्शन (ई) सरकारने विविध सहकारी संस्थांसाठी आवश्यक म्हणून निर्देशित केलेली विशेष रजिस्टर्स, या शिवाय वैधानिक नोंदवह्यांमध्ये (अ) कायद्यातील तरतुदीनुसार व्यवस्थापकीय समितीवर नियुक्त केलेल्या सभासदांच्या नावाची यादी (ब) भाग-भांडवल नोंदवही (क) कर्जरोखे नोंदवही (ड) समितीच्या सभांमधील ठराव वृत्तांत नोंदवही (इ) सर्वसाधारण सभेतील ठराव वृत्तांत नोंदी (ई) सभासद यादी इ. संस्थांची हिशेब तपासणी केल्यावर हिशेब तपासनिसाने आपला अहवाल निबंधकाला सादर करावयाचा असतो.

२) अंतर्गत हिशेब तपासणी :

सहकारी संस्था स्वतःच्या अंतर्गत हिशेब तपासणीसाठी सर्वसाधारण सभेमार्फत किंवा व्यवस्थापकीय समितीच्या अधिकारांमार्फत लेखापरिक्षकाची नेमणूक करते. हि हिशेब तपासणी अंतर्गत बाब असल्याने कायद्याने तशी सक्ती करता येत नाही. मात्र अनेक सहकारी संस्था पात्र व्यक्तीची लेखापरिक्षक म्हणून नियुक्ती करतात.

३) मध्यावधी हिशेब तपासणी :

ही हिशेब तपासणी वार्षिक हिशेब तपासणीच्या मध्यावधीत केलेली असते. हिशेबातील चुका त्वारीत शोधून त्या दुर्स्त करणे, संस्थेला हिशेब नोंदणीत मार्गदर्शन करणे यासाठी वर्षाअगोदर हिशेब तपासणी केली जाते.

४) पुनर्हिंशेब तपासणी :

काही वेळा एकदा करण्यात आलेली तपासणी वरिष्ठ अधिकाऱ्याला समाधानकारक वाटली नाही तर पुनर्हिंशेब तपासणी केली जाते.

५) अखंड हिंशेब तपासणी :

सहकारी संस्थेची वर्षभर सतत तपासणी करणे म्हणजे अखंड हिंशेब तपासणी होय. ज्या संस्था मोठ्या आकाराच्या असतात उदा. सहकारी साखर कारखाने, खरेदी-विक्री संस्था, सहकारी संघ, मध्यवर्ती सहकारी बँक, राज्य सहकारी बँक इ. सहकारी संस्थाची तपासणी पंधरा दिवस, महिन्यातून सातत्याने करीत गेल्यास त्या संस्थांना आपल्या व्यवहारांचे आणि हिंशेबांचे चित्र सतत डोळ्यासमोर ठेवता येते आणि त्यावर खबरदारीचे उपाय योजून पुढील व्यवहार सुरक्षितपणे पार पाडता येतात.

या प्रकारांबरोबरच स्पेशल ऑडिट, चाचणी हिंशेब तपासणी, सुपर ऑडिट, आकस्मिक हिंशेबतपासणी असेही हिंशेब तपासणीचे प्रकार आहेत.

३.२.५ लेखा परिक्षकाची भूमिका व कार्ये :

सहकारी चळवळीच्या विकासात तसेच सहकारी संस्थांच्या कामकाजात पारदर्शीपणा येण्यासाठी सहकारी संस्थांच्या अंकेक्षणाची किंती आवश्यकता आहे याचा आपण अभ्यास केला. यावरून लेखापरिक्षक किंती कुशल व कार्यक्षम असला पाहिजे हे लक्षात येते. लेखापरिक्षकाने आवश्यक ती शैक्षणिक पात्रता पूर्ण केली असली पाहिजे. तसेच त्यास हिंशेब तपासणीची तत्त्वे अवगत असली पाहिजेत. सहकारी कायद्यात विविध तरतुदी ह्या सहकारी चळवळीस दिशा देण्यासाठी केलेल्या असतात. त्या तरतुदीची आणि सर्वसाधारण हिंशेब तपासणीची तत्त्वे यामध्ये त्यास समन्वय साधता आला पाहिजे. संस्थेच्या नफा-तोटा पत्रकावरून संस्थेच्या आर्थिक स्थितीची वास्तवता स्पष्ट होते किंवा नाही या संबंधी अंकेक्षकास खात्री करून घेता आली पाहिजे. तसेच संस्थेच्या ताळेबंदावरून विशिष्ट तारखेच्या व्यवहाराची स्थिती स्पष्टपणे समजून येते काय याचीही त्याला खात्री करून घेता आली पाहिजे.

हिंशेब तपासणीस इतका कार्यक्षम व कौशल्यपूर्ण असला पाहिजे की, हिंशेब नोंदवहीत नेमके काय दोष आहेत हे त्यास लगेचच लक्षात आले पाहिजे. हिंशेब नोंदवहीतील दोष दाखविण्याबरोबरच ते दोष कसे दुरुस्त करता येतील याबाबत संस्थेला निर्भिडपणे उपाय सूचविणे गरजेचे आहे. अंकेक्षकाची भूमिका ही रचनात्मक आणि सर्जनशील असली पाहिजे. अंकेक्षकाची भूमिका कशी असावी याबाबत फोर्ड फाऊंडेशनच्या शेती उत्पादन संघाने असे मत व्यक्त केले होते की, ‘‘किरकोळ दोष दाखवून निव्वळ टीकाकाराचा दृष्टिकोण न स्वीकारता हिंशेब तपासनिसांनी सहाय्य करण्याची भूमिका स्वीकारली पाहिजे.’’ सहकारी संस्थांना हिंशेब तपासणीस आपला मार्गदर्शक, मित्र आणि गुरु आहे असे वाटले पाहिजे.

अलिकडील काळातील सहकारी संस्था ह्या मोठी व्याप्ती व मोठ्या प्रमाणात उलाढाल असणाऱ्या आहेत. बन्याचवेळा हिंशेबनिसावर लेखापरिक्षणाच्या वेळी विविध मार्गांनी दडपण आणले जाते. तसेच काही ठिकाणी आर्थिक आमिष दाखविण्याचा प्रयत्न केला जातो. अशा प्रकारांना बळी न पडता त्याने संस्थेच्या कारभारावर प्रकाश टाकून व्यवहार वस्तुनिष्ठ स्वरूपात उघड करणे गरजेचे

आहे. कारण सहकारी संस्था ही समाजातील घटकांनी एकत्र येऊन उभारलेली असते. ही संस्था सार्वजनिक हिताचे संवर्धन करणारी असते. अंकेक्षकाकडून तपासणीत काही दोष राहिल्यास किंवा कुचराडू झाल्यास ती समाजाची फसवणूक असेल. अर्थात यासाठी हिशेब तपासणीस उच्च नैतिक मूळ्ये जपणारा असावा लागतो.

१९६५ ला नेमलेल्या समितीच्या मते, हिशेब तपासणीसांनी आपल्या अहवालात तपासणीमध्ये संस्थेने सहकारी तत्त्वाला सोऱ्यून व्यवहार केलेले असल्यास, त्याची नोंद करावी; तसेच संस्थेने आपल्या मर्यादित साधनसामग्रीद्वारा सहकारी शिक्षणाला उत्तेजन दिले आहे याचीही नोंद करावी.

हिशेब तपासणीस हा सहकारी संस्थांचा कारभार सुरक्षीतपणे, पारदर्शी आणि कार्यक्षमरित्या चालावा यासाठीच्या प्रक्रियेतील एक अत्यंत महत्वाचा घटक आहे. त्याच्या पात्रतेवर, कौशल्यावर व नैतिक मूल्यांवरच सहकारी संस्थेतील दोष समजून त्यावर उपाय योजने शक्य होते. तरच सहकारी चळवळीचे संरक्षण व संवर्धन होऊ शकेल.

३.२.६ निबंधकाची भूमिका व कार्ये :

सहकारी संस्थांमधील सर्वोच्च अधिकारी म्हणून निबंधकास ओळखले जाते. निबंधकाच्या मदतीस अप्पर निबंधक, सहनिबंधक, उपनिबंधक व दुय्यम निबंधक अशी कार्यक्षेत्र व स्तर यानुसार विविध पदे सहकारी प्रशासनात निर्माण केली आहेत. निबंधक म्हणजे सहकार खात्यातील एक प्रशासकीय अधिकारी होय. निबंधक सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे, त्यांच्यावर देखरेख व नियंत्रण ठेवणे, मार्गदर्शन करणे या प्रकाराची महत्वाची कामे करतो. निबंधकास नोंदणी अधिकारी या नावानेही ओळखले जाते. मात्र सहकारी संस्थांच्या नोंदणीबरोबरच इतर अनेक महत्वाची कार्ये निबंधकास करावी लागत असल्याने त्याच्या कार्याची व्याप्ती व्यापक आहे.

निबंधकाची भूमिका :

सहकार हा विषय स्वातंत्र्यानंतर राज्यांच्या अखत्यारीत आला. त्यानंतर सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी राज्यसरकारांनी स्वतंत्र सहकार खाते निर्माण केले. सहकार खात्याच्या प्रशासनासाठी विविध विभागांची निर्मिती करण्यात आली. त्यासाठी स्वतंत्र अधिकारीही नियुक्त करण्यात आले. सहकारी संस्थांच्या दृष्टिकोणातून विचार करता सहकारी संस्थेची निर्मिती होण्याची किंवा नोंदणी करण्याचे कार्य निबंधकाकडून केले जाते. या संस्थांच्या नोंदणीपासून त्यांना मार्गदर्शक, व पर्यवेक्षक म्हणून निबंधकाची भूमिका महत्वपूर्ण ठरते. सहकाराचा विकास व वाढ करण्याचे काम निबंधकाकडून केले जाते. ज्या सहकारी संस्था सहकारी तत्त्वानुसार काम करत नाहीत, जेथे गैरव्यवहार चालत आहे अशा संस्थांवर निबंधक कारवाई करू शकतो. त्याचबरोबर लेखापरिक्षकांनी सहकारी संस्थांच्या हिशेब तपासणीच्या अहवालात दर्शविलेल्या तृटी सहकारी संस्थांना दुरुस्त कराव्यास लावणे हे कामही निबंधकास करावे लागते. सहकारी संस्थांमध्ये काही वेळा निर्माण होणारे संघर्ष सोडविणे, त्यांच्यात समेट घडवून आणण्याच्या प्रयत्न करणे तसेच दोषी व्यक्तींवर कारवाई करणे ही भूमिका निबंधक पार पाडतो. सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे, त्यांच्यातील वाद मिटविणे, संस्थांमधील दोष दाखवून ते दुरुस्त करावयास लावणे, प्रष्टाचारावर नियंत्रण तसेच काही विशिष्ट परिस्थितीत सहकारी

संस्थांची नोंदणी रद्द करून संस्था बंद करणे यासारखी भूमिका निबंधक पार पाडत असल्यामुळे त्यास सहकारी संस्थांचा ब्रम्हाविष्णू आणि महेश असे म्हणतात.

निबंधकाची कार्ये :

सहकारी खात्यातील निबंधकांना विविध प्रकारची कार्ये करावी लागतात. त्यांचे वर्गीकरण प्रामुख्याने तीन गटात करता येईल.

- अ) वैधानिक कार्ये
  - ब) नियंत्रणात्मक कार्ये
  - क) विकासात्मक कार्ये
- अ) वैधानिक कार्ये

१) सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे :

सहकारी संस्था नोंदणीसाठी आवश्यक असणारी कागदपत्रे उदा. नोंदणीचा विहित नमुना, 'अ' पोटनियमाच्या ४ प्रती, ना हरकत दाखला, बँक शिळ्हकी प्रमाणपत्र इ. निबंधकाकडे सादर करतात. निबंधक या सर्व कागदपत्रांची तपासणी करून सर्व बाबींची पूर्तता होत असल्यास सहकारी संस्थेची नोंदणी करतो व त्याबाबतचे प्रमाणपत्र सहकारी संस्थेस दिले जाते.

२) पोटनियम मंजूरी व दुरुस्तीस मान्यता देणे :

सहकारी संस्थेने नोंदणी करतेवेळी पोटनियमांच्या ४ प्रती जोडलेल्या असतात. संस्थेने केलेले पोटनियम कायदेशीर व परिपूर्ण आहेत काय याचा अभ्यास निबंधक करून त्या पोटनियमास मंजूरी दिली जाते. तसेच सहकारी संस्था जेव्हा प्रत्यक्ष कामकाज सुरू करतात तेव्हा कांही अडचणी निर्माण होत असतील किंवा सभासदांच्या व संस्थेच्या सोयीसाठी पोटनियमात दुरुस्ती करतात. ही दुरुस्तीसुद्धा निबंधकाच्या मंजूरीने करता येते. निबंधक सहकारी संस्थेच्या पोटनियमातील दुरुस्तीची मागणी, त्याची गरज तसेच कायद्यातील तरतुद या सर्व बाबींची पडताळणी करून पोटनियमातील दुरुस्तीस मंजूरी दिली जाते.

३) सहकारी संस्थेचा वर्ग ठरविणे :

निबंधकास महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० कलम १२ नुसार सहकारी संस्थांचे वर्गीकरण करण्याचा अधिकार आहे. नियम १० नुसार सहकारी संस्थांचे वर्गीकरण ११ विविध गटात करण्यात आले आहे. या गटांपैकी नोंदणी करावयाची संस्था कोणत्या टात बसते हे निबंधक ठरवितो.

४) सहकारी संस्थांमधील तक्रार निवारण करणे :

सहकारी संस्थांमध्ये सभासद, संचालक मंडळ, कर्मचारी किंवा इतर बाह्य घटक यामध्ये विविध कारणांवरून अनेक वेळा संघर्ष निर्माण होतो हे वाद सोडविष्ण्याचे काम निबंधकास करावे लागते. निबंधक दोन्ही बाजूंचे म्हणजे ऐकून घेऊन त्या वादावर तोडगा काढण्याचा प्रयत्न करतात.

५) कर्जवसूलीस मदत :

सहकारी संस्थांनी सभासदांना विविध कारणांसाठी दिलेल्या कर्जाची वसूली नियमितपणे होत नाही. काही सभासद कर्ज फेडीस टाळाटाळ करतात. अशावेळी या संस्था आर्थिक संकटात येतात. तसेच ठेवीदारांची ठेव परत देण्यातही त्या अपयशी ठरतात. अशावेळी निबंधक सहकारी खात्यामार्फत वसूली अधिकाऱ्यांची नेमणूक करून सहकारी संस्थांच्या कर्ज वसूलीस मदत करतात.

६) सभासदत्वाबाबतचा निर्णय घेणे :

निबंधकाचे एक महत्वाचे कार्य म्हणजे सहकारी संस्थांच्या सभासदत्वाबाबतचा निर्णय घेणे होय. सहकारी चळवळीचे एक महत्वाचे तत्व म्हणजे 'खुले सभासदत्व' होय. संस्थेचे नियम व अटीची पूर्ता करण्याच्या कोणत्याही व्यक्तिस सहकारी संस्थेचे सभासद होता येते. मात्र काही वेळा सहकारी संस्था हेतू पुरस्पर एखाद्या व्यक्तिस सभासदत्व नाकारतात. अशावेळी जर त्या व्यक्तिने सहकारी संस्थेविरुद्ध निबंधकाकडे तक्रार केल्यास, निबंधक त्या तक्रारीचा कायदेशीर अभ्यास करून सभासदत्वाबाबत अंतिम योग्य तो निर्णय घेतात.

ब) नियंत्रणात्मक कार्ये :

१) सहकार कायद्याच्या अंमलबजावणी विषयक नियंत्रण :

निबंधकांनी नोंदणी करून मंजूरी दिलेल्या सर्व सहकारी संस्था सहकार कायदा १९६० नुसार कार्य करीत असतात. कार्यक्षेत्रातील सहकारी संस्था सहकार कायद्याचे पालन योग्य रितीने करतात का? यावर निबंधक नियंत्रण ठेवतात. जर एखादी संस्था सहकार कायद्यानुसार कामकाज करीत नसेल किंवा सहकार कायद्याचा भंग करीत असेल तर त्या संस्थेवर दंडात्मक कारवाई करण्याचा अधिकार निबंधकास आहे.

२) सहकारी संस्थेच्या कारभारावर नियंत्रण :

निबंधक हे आपल्या कार्यक्षेत्रातील सहकारी संस्थांच्या कारभारावर लक्ष ठेवण्याचे काम करतात. संस्था सभासदांचे हित महत्तम करण्याचा प्रयत्न करते का? संस्थेने ठरविलेल्या उद्दिष्टांची पूर्ता करण्याचा प्रयत्न करते की नाही? या बाबींवर सातत्याने लक्ष ठेवले जाते. त्याच बरोबर संस्थेच्या आर्थिक व्यवहारात कांही गैरव्यवहार होतात काय? आर्थिक व्यवहार कशाप्रकारे पार पाडले जातात या बाबतही निबंधक लक्ष ठेवतात.

३) सहकारी संस्थांच्या हिशेबाबत मार्गदर्शन करणे :

सहकारी संस्थांच्या विकरासाचा महत्वाचा निर्दर्शक म्हणजे त्यांचे आर्थिक व्यवहार व त्यांचा योग्य हिशेब होय. सहकारी संस्थांमध्ये विविध प्रकारची खाती असतात. त्यांचे हिशेब काही वेळा चूकतात. हिशेबातील या चूका लेखापरिक्षक निर्दर्शनास आणून देतात. हिशेबाचा अहवाल लेखापरिक्षक निबंधकास सादर करतात. अहवाल प्रात झाल्यानंतर निबंधक सहकारी संस्थेस हिशेबातील तृटी दुरुस्त करण्याविषयी मार्गदर्शन करतात. त्याचबरोबर सहकारी संस्थेची हिशेब तपासणी योग्य कालावधीनंतर केली जावी याबाबतही निबंधक सहकारी संस्थांना सातत्याने सूचना देत असतात. त्यासाठी लेखापरिक्षकांची नेमणूक करून सहकारी संस्थांची तपासणी पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतात.

क) विकासात्मक कार्ये :

१) सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण :

सहकारी चळवळीच्या गुणात्मक विकासात सहकारी शिक्षण व प्रशिक्षण अत्यंत महत्वाचे आहे. त्यादृष्टिने निबंधक आपल्या कार्यक्षेत्रातील सहकारी संस्थांच्या संचालक मंडळ, अधिकारी, कर्मचारी, सभासद या सर्वांना शिक्षण व प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करतात. या शिक्षणातून सभासदांना सहकाराची तत्त्वे, आपले अधिकारी तसेच आपली कर्तव्ये या बाबत माहिती मिळते. तर कर्मचारी, अधिकारी व संचालक मंडळास सहकारी संस्था कशापद्धतीने चालवाव्यात, व्यवहार कसे पार पाडावेत, हिशेब कसे ठेवावेत इत्यादी बाबींची परिपूर्ण माहिती मिळाल्याने सहकारी संस्थेच्या प्रगतीत भर पडते.

२) सहकारी चळवळीचे नेतृत्व :

सहकारी चळवळीतील अत्यंत महत्वाचा भाग असणाऱ्या प्रशासनाचे नेतृत्व निबंधक करतो. सहकारी संस्थांच्या नोंदणीपासून त्या संस्थांच्या विकासाच्या प्रत्येक टप्प्यात निबंधकास आपली भूमिका बजावावी लागते. सहकाराची उद्दिष्टे पूर्ण करण्यासाठी सहकारी संस्थांच्या विकासातून निबंधकास प्रयत्न करावे लागतात. सहकारी चळवळीचे प्रशासकीय नेतृत्व करीत असताना त्यासंबंधीत सर्वच घटकांचा समन्वय साधून, त्यांच्यातील संघर्ष मिटवून, संस्थांमधील दोष दूर करून निबंधकास सहकाराचा विकास करणे क्रमप्राप्त ठरते.

३) सहकारी संस्थांचा मार्गदर्शक :

सहकारी संस्थांच्या कामकाजात विविध प्रकारच्या अडचणी निर्माण होत असतात. उदा. कर्ज वसूली, भांडवल उभारणी, संस्थेमधील संघर्ष, आर्थिक धोरणांचा परिणाम, धोरणात्मक निर्णय इ. अशाप्रकारच्या अडचणीच्या परिस्थितीत निबंधकास सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन करावे लागले. परिणामी सहकारी संस्थांची निकोप वाढ व विकास यासाठी निबंधकाची भूमिका अत्यंत महत्वाची ठरते.

३.२.७ लेखापरिक्षणातील दोष :

सहकारी संस्थांचे लेखापरिक्षण ही अत्यंत महत्वाची बाब आहे. प्रत्येक संस्थेने लेखापरिक्षण करून घेणे आवश्यक आहे. मात्र भारतात लेखापरिक्षणाच्या यंत्रणेत अंतर्गत व बाह्य असे काही दोष आहेत. ते आपणास पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) हिशेब तपासणीतील दिरंगाई :

भारतात अनेक राज्यात सहकारी संस्थांच्या वार्षिक हिशेब तपासणीची जबाबदारी निबंधकांवर सोपविण्यात आली आहे. मात्र अनेक ठिकाणी ही जबाबदारी योग्य पद्धतीने पार पाडल्याचे दिसत नाही. काही संस्थांचे सलग ४/५ वर्षे अंकेक्षण झालेले नाही. याची महत्वाची कारणे म्हणजे सहकारी संस्थांच्या अंकेक्षणास आवश्यक असणाऱ्या लेखापरिक्षकांचा विचार करता त्यांची संख्या खूपच कमी आहे. तसेच सहकारी संस्थांनी आपल्या जमा-खर्चाच्या नोंदी व्यवस्थितपणे ठेवलेल्या नसल्याने त्यांची हिशेबतपासणी केलेली नाही. काही राज्यात एका हिशेब तपासणीला वर्षभरात जवळजवळ १०० संस्थांची तपासणी करावी लागते. परिणामी एकत्र घाईघाईत तपासणी झाल्याने तपासणीस

काही त्रुटी राहण्याची शक्यता असते. तर कामाचा खूप भार असल्याने संस्थांची हिशेब तपासणी होत नाही.

२) प्रमाणित कसोट्यांचा अभाव :

ज्या सहकारी संस्थांचे ऑडिट करण्यात आलेले आहे त्यांचे वर्गीकरण करण्यासाठी समान कसोट्या नाहीत. विविध राज्यात विविध प्रकारच्या कसोट्या लावण्यात आलेल्या आहेत. अनिश्चित स्वरूपाच्या कसोट्या असल्यामुळे वर्गीकरण व्यक्तिनिष्ठ स्वरूपाचे बनले आहे. कांही राज्यांमध्ये तर सारख्याच दर्जाच्या संस्थांचे वर्गीकरण भिन्न भिन्न करण्यात आले आहे.

३) लेखापरिक्षण अहवालातील दर्शविलेल्या उणीवांची पूर्तता नाही :

संस्थांच्या लेखापरिक्षणानंतर ऑडिटरने आपल्या अहवालात संस्थांच्या हिशेबाविषयक दर्शविलेल्या उणिवा किंवा दोष दुरुस्त करून त्याचा अहवाल संस्थांनी परत पाठवण्याचा असतो. मात्र अनेक सहकारी संस्थांच्या संदर्भात असे निर्दर्शनास येते की, ऑडिटरच्या अहवालात दर्शविलेल्या सूचनांची दखलच घेतली जात नाही. परिणामी लेखापरिक्षणाचा उद्देश सफल होत नाही.

४) लेखापरिक्षण आणि पर्यवेक्षण या दोन्ही जबाबदाऱ्या एकाच यंत्रणेकडे :

सहकारी संस्थेचे लेखापरिक्षण करणे व त्यांचे पर्यवेक्षणाही करणे या दोन्ही जबाबदाऱ्या काही राज्यांमध्ये एकाच यंत्रणेकडे असल्याचे आढळते. लेखापरिक्षण व पर्यवेक्षण ही दोन्ही कायें भिन्न स्वरूपाची आहेत. मात्र ती एकाच व्यक्तिकडे असल्याने तिच्यावर कामाचा ताण पडू शकतो. तसेच काही वेळा ती व्यक्ती या दोन्हीपैकी एकच काम चांगल्या पद्धतीने पार पाडू शकते. त्यामुळे दुसऱ्या कामाची पूर्तता योग्य पद्धतीने होत नाही. त्यामध्ये काही दोष निर्माण होण्याची शक्यता असते.

५) लेखापरिक्षकावर इतरही कामांचा बोजा :

काही ठिकाणी लेखापरिक्षकांवर लेखापरिक्षणाबोरोबरच निबंधकांनी प्रशासकीय विभागाकडील इतरही काही कामांची जबाबदारी सोपविलेली असते. ऑडिटर हा कनिष्ठ अधिकारी असल्यामुळे इतर कार्यालयीन जबाबदाऱ्या पेलण्यातील आपली असमर्थता तो वरिष्ठांकडे व्यक्त करू शकत नाही. त्यामुळे लेखापरिक्षणाच्या कामावर त्याचा प्रतिकूल परिणाम होऊ शकतो.

६) लेखापरिक्षकाची सहकार खात्यापासून फारकत :

काही राज्यांमध्ये लेखापरिक्षणाचे काम सहकार खात्याकडून काढून घेऊन ते अर्थखात्याकडे सोपविण्यात आलेले आहे. परंतु या फारकतीमुळे सहकारी संस्थांच्या विकासावर अनिष्ठ परिणाम होईल. विकास कार्याची जबाबदारी पार पाडताना निबंधकाकडे नियंत्रणाचे अधिकार असले पाहिजेत ही गोष्ट मँकळेगेन समितीपासून अनेक समित्यांनी स्पष्ट केली आहे. यासाठी हिशेब तपासणी ही निबंधकाचीच वैधानिक जबाबदारी असली पाहिजे.

वरील काही समस्यांबोर भारतात सहकारी लेखापरिक्षणात आणखी काही समस्या आहेत. उदा. लेखापरिक्षणाच्या कामासाठी आवश्यक असणारा सेवकवर्ग अपूरा आहे, लेखापरिक्षणाचा कायदा एकच आहे. मात्र त्याची अमलबजावणी वेगवेगळ्या व्यक्तिंकडून होत असल्याने त्यामध्ये

एकवाक्यता दिसून येत नाही. नोंदणी अधिकाऱ्याच्या मार्गदर्शक सूचनांप्रमाणे लेखापरिक्षणाचे काम होत असल्याने अनेक वेळा अंकेक्षम स्वतःचे प्रामाणिक मत स्पष्ट करू शकत नाही.

लेखापरिक्षणातील दोष दूर करण्यासाठी उपाययोजना :

भारताच्या सहकारी चळवळीच्या विकासात असणाऱ्या अडथळ्यांमध्ये लेखापरिक्षणातील दोष हा अत्यंत महत्वाच अडथळा आहे. सहकारी संस्थांच्या पारदर्शी कारभारासाठी सुयोग्य लेखापरिक्षण होणे व त्यात दर्शविलेल्या दोषांवर उपाययोजना योग्य वेळी होणे अत्यंत आवश्यक आहे. देशातील लेखापरिक्षणाची यंत्रणा दोषमुक्त व्हावी यासाठी पुढील काही महत्वाच्या उपाययोजना सूचिता येतील.

- १) सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी सातत्याने व योग्य वेळी व्हावी.
- २) रिझर्व्ह बँकेने अखिल भारतीय पातळीसाठी वर्गीकरणाच्या ज्या कसोट्या निश्चित केलेल्या आहेत त्याचा योग्य वापर व्हावा.
- ३) अंकेक्षकांना अधिकार देण्याची गरज आहे.
- ४) सहकारी संस्थांच्या लेखापरिक्षणासाठी त्यांच्या संस्थेचा विचार करून लेखापरिक्षक उपलब्ध करून द्यावेत.
- ५) लेखापरिक्षणासाठी आवश्यक असणारा प्रशिक्षित सेवकवर्ग उपलब्ध होणे गरजेचे आहे.
- ६) लेखापरिक्षकांनी सहकारी कायद्याशी बांधील राहेन वस्तूनिष्ठपणे लेखापरिक्षण करणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय सहकारी चळवळीचा गुणवत्तापूर्ण विकास होणे शक्य नाही.
- ७) लेखापरिक्षकांनी त्यांच्या अहवालात निर्देशित केलेल्या तृटींचा साकस्थाने विचार करून संस्थाचालकांनी त्यावर तात्काळ उपाययोजना करणे आवश्यक आहे.
- ८) प्रत्येक राज्याने लेखापरिक्षण पुस्तिका प्रसिद्ध करावी.
- ९) ऑडिटवर त्यांच्या कामाशिवाय इतर प्रशासकीय कामांचा बोजा निबंधकांनी लाठू नये.
- १०) ऑडिट आणि पर्यवेक्षण या दोन्ही यंत्रणा भिन्न असाव्यात.

अशारितीने सहकारी लेखापरिक्षणातील दोष दूर करण्यासाठी वरील उपाययोजना करणे आवश्यक आहे. तरच सहकारी चळवळीच्या विकासातील अपप्रवृत्तींना पायबंद बसेल व सहकारी संस्थांची योग्य दिशेने वाटचाल होईल.

३.२.८ सहकारी संस्थांची देखरेख, निरीक्षण आणि मार्गदर्शन (Supervision, inspection and guidance of co-operatives)

जागतिक सहकाराचा उगम हा समाजातील दुर्बल घटकांनी आपल्या आर्थिक उन्नतीसाठी स्थापन केलेल्या सहकारी सहकारी संस्थांमधून झाला. भारतामध्ये मात्र सहकाराच्या स्थापनेसाठी १९०४ साली सहकारी कायदा करावा लागला. पुढील कालखंडामध्ये सहकारी संस्थांच्या प्रगतीसाठी काही कायदे, नियम, तत्वे मांडण्यात आली. भारतीय अर्थव्यवस्थेमध्ये रोजगार निर्माती, आर्थिक विषमता

कमी करणे, प्रादेशिक विषमता कमी करणे, दुर्बल घटकांची आर्थिक उन्नती यामध्ये सहकाराचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. म्हणूनच भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी सहकाराचा विकास अत्यावश्यक आहे. भारतामध्ये सहकारी संस्थांचा विकास घडून यावा यासाठी देखरेख, निरीक्षण आणि मार्गदर्शन यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

१) सहकारी संस्थांची देखरेख (Supervision of co-operatives): सहकारी संस्थांच्या दैनंदिन व्यवहारामध्ये प्रशासकीय मदत करणे, वित्तीय बाबींमध्ये सळळा देणे व सहकाराच्या व्यावसायिक व तात्त्विक स्वरूपाचे मार्गदर्शन करणे म्हणजे सहकारी देखरेख होय.

सहकारी संस्थांची देखरेखीची कार्ये: सहकारी संस्थांच्या देखरेखीमध्ये पुढील महत्त्वपूर्ण कार्याचा समावेश होतो.

अ) प्रशासकीय कार्ये: सहकारी संस्थांच्या देखरेखीसाठी निर्माण केलेल्या यंत्रणेला सहकारी संस्थांचे प्रशासन हे सहकाराचे कायदे, सहकारी संस्थांचे नियम व पोटनियमांनुसार होते की नाही, सहकारी संस्था या सहकार कायदा, सहकारी तत्वे यांचे पालन करतात की नाही हे तपासण्याचे कार्य देखरेख व्यवस्थेला करावे लागते.

ब) वित्तीय कार्ये: सहकारी संस्थांचे कामकाज वित्तीय निकषांनुसार आहे किंवा नाही हे तपासणे, संस्थांचे उत्पन्न खर्चाबाबतच्या कागदपत्रांची तपासणी करणे, कर्जाबाबतचे व्यवहार तपासणे यासारखी वित्तीय कार्ये देखरेख व्यवस्थेला करावी लागतात.

क) प्रवर्तनात्मक कार्ये: सहकारी संस्थांची स्थापना करीत असताना विविध स्वरूपाच्या संघटनात्मक व व्यवस्थापनाबाबतच्या समस्या निर्माण होत असतात, त्या समस्या कमी करण्याचे प्रवर्तनात्मक कार्य देखरेख व्यवस्थेला करावे लागते.

ड) शैक्षणिक कार्ये: सहकारी संस्थांनी कार्यक्षमतेने कार्य करावे यासाठी संस्थेचा कर्मचारी तसेच अधिकारी हे शिक्षीत तसेच प्रशिक्षीत असावे लागतात. म्हणूनच सहकारी देखरेख व्यवस्थेला शिक्षण, प्रशिक्षणाची सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे शैक्षणिक कार्य करावे लागते.

सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी व देखरेख यामधील भेद किंवा फरक:

घटक	हिशेब तपासणी	देखरेख
कालावधी	सहकारी संस्थांना ठराविक कालावधीनंतर हिशेब तपासणी करावी लागते.	सहकारी संस्थांना देखरेख ही सातत्याने चालू ठेवावी लागणारी क्रिया आहे.
कोणामार्फत होते	सहकारी संस्थांना हिशेब तपासणी ही निबंधकाच्यामार्फत करावी लागते.	सहकारी संस्थांना देखरेख ही संस्थांच्यामार्फत करावी लागते.

बंधन	हिशेब तपासणी ही कायद्याने बंधनकारक असते.	देखरेख ही संस्थांनी मान्य केलेली व्यवस्था असते. म्हणजेच ती कायद्याने बंधनकारक नसते.
समाविष्ट बाबी	हिशेब तपासणीमध्ये संस्थेच्या आर्थिक बाबींचा तसेच दोषांचा समावेश असतो.	सहकारी संस्थेचे दोष दुरुस्त करून आर्थिक स्थिती तसेच कार्यक्षमता मुधारावी यासाठी मार्गदर्शन केले जाते.
भूमिका	हिशेब तपासणी करणारा हिशेब तपासणीस सहकारी संस्थेच्या सर्व व्यवहारांचे निरीक्षण करणारा निरीक्षक म्हणून भूमिका बजावित असतो.	देखरेख करणारी व्यक्ती ही सहकारी संस्थेची मित्र, मार्गदर्शक व तत्त्वज्ञ म्हणून भूमिका बजावित असतो.

वरील विविध मुद्यांवरून सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी व देखरेख यामधील भेद किंवा फरक अधिक स्पष्ट होण्यास मदत होते.

सहकारी संस्थांची देखरेख व्यवस्थेमधील दोष: सहकारी संस्थांची कार्यक्षमता वाढावी, त्यांचा विकास घडून यावा यासाठी निर्माण करण्यात आलेल्या देखरेख व्यवस्थेमध्ये पुढील दोष निर्माण झाल्याचे दिसून येते.

१. सहकारी संस्थांच्या देखरेख व्यवस्थेसाठी नेमण्यात आलेल्या कर्मचाऱ्यांची संख्या कमी आहे.
२. देखरेख व्यवस्थेसाठी नेमण्यात आलेल्या कर्मचाऱ्यांची कार्यक्षमता कमी आहे.
३. देखरेख व्यवस्थेसाठी नेमण्यात आलेला कर्मचारी वर्ग अप्रशिक्षीत आहे.
४. कर्मचारी वर्ग अप्रशिक्षीत, अपुरा व अकार्यक्षम असल्याने देखरेखीचे कार्य वेळेत पुर्ण होऊ शकत नाही.
५. कर्मचारी वर्ग अप्रशिक्षीत, अपुरा व अकार्यक्षम असल्याने देखरेखीचे कार्य गुणात्मक दृष्टिकोनातून कमी दर्जाचे राहते.
६. देखरेख व्यवस्थेसाठी नेमण्यात आलेल्या कर्मचाऱ्यांना देण्यात आलेले कार्य प्रमाणापेक्षा अधिक असल्याने कामाचा दर्जा घसरतो.
७. देखरेख व्यवस्थेसाठी नेमण्यात आलेल्या कर्मचाऱ्यांना देखरेखीबोरच अन्य अनेक कामे दिली असल्याने देखरेखीचे काम शास्त्रशुद्धपणे पार पाडले जात नाही.
८. देखरेखीचे कार्य प्रभावीपणे पार पाडले जाते किंवा नाही यावर नियंत्रण ठेवणारी यंत्रणा भारतामध्ये उभारण्यात आलेली नाही.

२) सहकारी निरीक्षण (Inspection of co-operatives):

सहकारी संस्थांच्या विकासामध्ये सहकारी देखरेखीबरोबच सहकारी निरीक्षणाचे योगदान देखील अनन्यसाधारण मानले जाते. सहकारी संस्थांचे कामकाज सहकारी कायदे, सहकारी नियम व पोटनियमांनुसार होते की नाही हे तपासण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य सहकारी निरीक्षण व्यवस्थेला करावे लागते. तसेच सहकारी संस्थांच्या कार्यामध्ये ज्या काही समस्या निर्माण झालेल्या आहेत किंवा दोष आहेत ते कमी करण्यासाठी उपाय योजण्याचे कार्य सहकारी निरीक्षण व्यवस्थेला पार पाडावे लागते.

सहकारी संस्थांचे कामकाज सहकारी कायदे, सहकारी नियम व पोटनियमांनुसार होते की नाही हे तपासण्याचे कार्य करणाऱ्या व्यवस्थेला सहकारी निरीक्षण असे म्हणतात.

सहकारी निरीक्षणाची भूमिका (Role of co-operatives Inspection):

सहकारी संस्थांच्या विकासामध्ये सहकारी निरीक्षणाची भूमिका किती महत्त्वाची आहे हे पुढील मुद्यांवरून अधिक स्पष्ट होते.

१. सहकारी संस्थांच्या स्थापनेवेळी मदत होते.
२. सहकारी संस्थांच्या कार्यपद्धतीवर लक्ष देणे.
३. सहकारी संस्थांच्या कार्यामध्ये योग्य समन्वय साध्य होण्यास मदत होते.
४. सहकारी संस्थांचा विकास गतीमान होण्यास मदत होते.
५. सहकारी संस्थांमधील कर्मचाऱ्यांच्या कार्यक्षमतेमध्ये वाढ घडून येण्यास मदत होते.
६. सहकारी संस्थांचे कामकाज सहकारी कायदे, नियम व पोटनियमांनुसार होण्यास मदत होते.
७. सहकारी संस्थांमध्ये सहकारी तत्वांची अंमलबजावणी होण्यास मदत होते.
८. सहकारी संस्थांच्या कार्यामध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्या किंवा दोष स्पष्ट होण्यास मदत होते.
९. सहकारी संस्थांच्या कार्यामधील समस्या किंवा दोषांच्या निराकरणास निरीक्षण उपयुक्त ठरते.

३) सहकारी संस्थांचे मार्गदर्शन (Guidance of co-operatives):

सहकारी संस्थांच्या मार्गदर्शनाची व्याख्या (Meaning and Definition of Guidance of co-operatives):

उद्योग, संस्था किंवा व्यवसायामध्ये अस्तित्वात असणारे व अखंडीतपणे चालणारे व्यावसायिक कार्य म्हणजे मार्गदर्शन होय.

वरील व्याख्येवरून सहकारी संस्थेचे मार्गदर्शन म्हणजे काय ते स्पष्ट होण्यास मदत होते.

सहकारी संस्थांच्या मार्गदर्शनाचे महत्त्व (Importance of Guidance of co-operatives):

१) सहकारी संस्थांची स्थापना करणे : सहकारी संस्थांची स्थापना करीत असताना प्रवर्तकांना अनेक समस्या किंवा अडचणी भेडसावत असतात. त्यांचे निराकरण होणे अत्यावश्यक असते म्हणूनच सहकारी संस्थांच्या स्थापनेच्या टप्यामध्ये मार्गदर्शन महत्त्वाचे मानले जाते.

२) सहकारी संस्थांचे कामकाज सुरु ठेवणे: सहकारी संस्थांच्या स्थापनेबरोबरच सहकारी संस्थांचे कामकाज सुरु ठेवण्याकरीता, त्यामध्ये निर्माण होणाऱ्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी मार्गदर्शन महत्त्वाचे मानले जाते.

३) सहकारी संस्थांचा विकास साध्य करणे: भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासामध्ये सहकारी संस्थांची भूमिका अत्यंत महत्त्वपूर्ण स्वरूपाची राहीलेली आहे. म्हणूनच अशा या सहकारी संस्थांचा विकास घडून यावा यासाठी त्यांना मार्गदर्शन महत्त्वाचे मानले जाते.

४) सहकारी संस्थांच्या कामकाजात समन्वय साध्य करणे: सहकारी संस्थांनी आपापसात परस्पर सहकार्याच्या हेतूने कार्य केल्यास सहकारी संस्थांचा व पर्यायाने भारतीय अर्थव्यवस्थेचा विकास घडून येण्यास मदत होते. म्हणूनच सहकारी संस्थांनी आपल्या कामकाजात समन्वय साध्य करावा या दृष्टीने मार्गदर्शन महत्त्वाचे मानले जाते.

५) कर्मचाऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढविणे: सहकारी संस्थांचा विकास हा त्या संस्थेमध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांच्या विकासाबाबतच्या आत्मविश्वासावर अवलंबून असतो. संस्थेतील सर्व कर्मचाऱ्यांचा विकासाबाबतचा आत्मविश्वास वाढावा यासाठी मार्गदर्शन महत्त्वाचे आहे.

६) सहकारी तत्वांची अंमलबजावणी: सहकारी संस्थांची कार्यप्रणाली कशा स्वरूपाची असावी याबाबत तयार केलेल्या मार्गदर्शक नियमांचा संच म्हणजे सहकारी तत्वे होय. सहकारी संस्थांनी, कर्मचाऱ्यांनी, अधिकाऱ्यांनी सहकारी तत्वांची अंमलबजावणी काटेकोरपणे करावी यासाठी त्यांना मार्गदर्शनाची आवश्यकता भासते.

सहकारी मार्गदर्शनाची साधने (Measures of Guidance of co-operatives): सहकारी संस्थांचा विकास घडून यावा यासाठी मार्गदर्शक मार्गदर्शनाच्या पुढील साधनांचा अवलंब करतो.

१) आदेशात्मक मार्गदर्शन: मार्गदर्शक सहकारी संस्थांना जेव्हा आदेश देऊन मार्गदर्शन करतो तेव्हा त्यास आदेशात्मक मार्गदर्शन असे म्हटले जाते.

अ) लेखी आदेश: सहकारी संस्थांना मार्गदर्शक काही प्रसंगी लेखी स्वरूपात आदेश देऊन मार्गदर्शन करत असतो.

अशा स्वरूपाच्या आदेशामध्ये पुनरावृत्ती टाळता येते, संस्थांना आदेशाच्या अभ्यासासाठी पुरेसा वेळ मिळतो, अनेक संस्थांना एकाचवेळी कार्यवाहीची माहीती मिळते, तसेच आदेशावर विचार करण्यास अधिक वेळ मिळतो. अशा स्वरूपाचे फायदे प्राप्त होतात.

ब) तोंडी आदेश: सहकारी संस्थांना मार्गदर्शक जेव्हा तोंडी स्वरूपात आदेश देऊन मार्गदर्शन करत असतो तेव्हा त्यास तोंडी आदेश असे म्हटले जाते.

तातडीच्या कालखंडामध्ये तसेच नित्य स्वरूपाची साधी कामे करून घेण्यासाठी तोंडी आदेश उपयुक्त ठरतात.

२) प्रात्यक्षिक मार्गदर्शन : सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन करीत असताना मार्गदर्शक काही प्रसंगी वेगवेगळी प्रात्यक्षिके करून मार्गदर्शन करण्याचा प्रयत्न करतो त्यास प्रात्यक्षिक मार्गदर्शन असे म्हणतात. नवनियुक्त सेवकांना त्यांच्या कार्याची सखोल माहीती व्हावी यासाठी ही पद्धत अत्यंत उपयुक्त ठरते.

३.३ सारांश :

१) भारतात सहकारी चळवळीची सुरुवात होऊन शंभर वर्षे होऊन गेली. शेतकोत्तरी सहकारी चळवळीचे मूल्यमापन करताना एक बाब प्रकर्षने जाणवते ती म्हणजे, सहकारी चळवळीच्या गुणात्मक विकासात अडथळे निर्माण झाले आहेत. गेल्या दोन दशकात सहकारी चळवळीसमोर काही अंतर्गत व बाह्या आव्हाने निर्माण झाली आहेत. अंतर्गत आव्हानांमध्ये प्रामुख्याने सहकारी संस्थांच्या हिशेबातील घोटो याचा समावेश होतो. सभासदांचे आर्थिक कल्याण महत्तम करणे व सहकाराचा गुणवत्तापूर्ण विकास यासाठी नियमित हिशेबतपासणी अत्यंत महत्वाची ठरते.

२) सहकारी हिशेब तपासणीचे वैधानिक हिशेब तपासणी, अंतर्गत हिशेब तपासणी, मध्यावधी हिशेब तपासणी, पुनर्हिशेब तपासणी व अखंड हिशेब तपासणी असे मुख्य प्रकार आहेत.

३) सहकारी संस्थांच्या हिशेब तपासणीत लेखा परिक्षक महत्वाची भूमिका पार पाडतो. संस्थेच्या सत्य सांपत्तीक स्थितीचे विवरण करणे, हिशेबातील चूका दाखवून दुरुस्त्या सांगणे, संस्था दप्तराची जप्ती, सर्वसाधारण सभेस उपस्थिती यासारखे काही महत्वाचे अधिकार लेखापरिक्षकास असतात. तर कर्तव्य तत्परता, माहीतीची गुणवत्ता, चूका व दोष दुरुस्ती सांगणे, संस्थेचे खर्च नियमानुसार आहेत का ते पाहणे, हिशेब नोंदीची बिनचूकता पाहणे या काही महत्वाच्या जबाबदाऱ्या लेखापरिक्षकाच्या आहेत.

४) निबंधक हा सहकारी संस्थांचा सर्वोच्च अधिकारी असतो. जो अधिकारी सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे, त्या संस्थांवर देखरेव व नियंत्रण ठेवणे, सहकारी संस्थांना मार्गदर्शन करणे

इत्यादी प्रकारची कार्ये करतो. सहकारी संस्थांची नोंदणी करण्याबरोबरच संस्थांच्या पोटनियमाना मंजूरी देणे, पोटनियम दुरुस्तीस मान्यता देणे, नोंदणी प्रमाणपत्र देणे, सहकारी संस्थांचा वर्ग ठरविणे, सभासदाबाबत अंतिम निर्णय घेणे व वादविवादात समेट घडवून आणणे यासारखी महत्वाची कार्ये निबंधकास करावी लागतात.

३.४ पारिभाषिक संज्ञा :

- **लेखापरिक्षण** – सहकारी संस्था आपले कामकाज करीत असताना जे जमा-खर्चाचे किंवा आर्थिक व्यवहार केले जातात त्यांचे हिशेब त्याचबरोबर इतर सर्व प्रकारची कागदपत्रे तपासून घेणे यास लेखापरिक्षण म्हणतात.
  - **किर्दवही**– प्राथमिक नोंदिचे हिशेब पत्रक अथवा रोजकिर्द होय.
  - **ऑडिटर**– ऑडिटर हा इंग्रजी शब्द लॅटीन शब्द ‘अॅडॉयर’ या शब्दापासून तयार झाला आहे. ‘अॅडॉयर’म्हणजे ऐकणे. लिहिलेले हिशेब ऐकूण त्याच्या सत्यासत्येतेची पडताळणी करण्याचे काम करणाऱ्यास ऑडिटर (हिशेब तपासणीस/लेखा परीक्षक) असे म्हणतात.
  - **रजिस्ट्रार**– रजिस्ट्रार म्हणजे निबंधक होय. निबंधक हा सहकारी खात्यातील सर्वोच्च प्रशासकीय अधिकारी आहे. निबंधकास नोंदणी अधिकारी म्हणून ओळखले जाते.

३.५ स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न

अ) खाली दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडा.

- ६) राज्य पातळीवरील सहकार खात्याचा सर्वोच्च अधिकारी म्हणून .....असतो.
- अ) आयुक्त   ब) निबंधक
- ७) .....हा सहकारी संस्थेची हिशेब पुस्तके तपासू शकतो.
- अ) लेखापाल   ब) निबंधक
- ८) सहकारी संस्थांची नोंदणी करणे हे निबंधकाचे कार्य आहे.
- अ) विकासात्मक   ब) वैधानिक
- ९) पोटनियम दुरुस्तीस मान्यता देण्याचे कार्य.....करतात.
- अ) सचिव   ब) निबंधक
- क) खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा.**
- १) निबंधक सहकारी संस्थेतील संघर्षात समेट घडवून आणू शकतात.
  - २) निबंधकांना सहकारी संस्थांची नोंदणी नाकारता येत नाही.
  - ३) निबंधक सहकारी संस्थेचा मित्र, मार्गदर्शक व तत्वचिंतक असतो.
  - ४) सहकारी संस्थेवर हिशेब पुस्तके ठेवण्याचे बंधन आहे.
  - ५) अंकेक्षण सहकारी संस्थेच्या दृष्टिने उपयुक्त नसते.
  - ६) लेखापरिक्षकांना हिशेब तपासणीबाबत व्यापक अधिकार असतात.
  - ७) लहान आकाराच्या सहकारी संस्थांना लेखापरिक्षण करून घेतले नाही तरी चालते.
  - ८) वैधानिक हिशेब पद्धती ही सहकारी संस्थांच्या प्रगतीतील अडथळा आहे.
  - ९) सहकारी संस्थांच्या उद्दिष्टपूर्तीसाठी लेखापरिक्षण आवश्यक आहे.

३.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

अ) योग्य पर्याय निवडा

१) ऐकणे	२) वैधानिक	३) ‘अ’ वर्ग
४) वार्षिक सर्वसाधारण	५) ३१ मार्च	६) आयुक्त
७) निबंधक	८) वैधानिक	९) निबंधक

ब) चूक की बरोबर ते सांगा.

१) बरोबर	२) चूक	३) बरोबर
४) बरोबर	५) चूक	६) बरोबर
७) चूक	८) चूक	९) बरोबर

स्वाध्याय

प्रश्न १. टीपा लिहा

- १) सहकारी संस्थांची देखरेख.
- २) सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी व देखरेख यामधील भेद किंवा फरक.
- ३) सहकारी संस्थांच्या देखरेख व्यवस्थेमधील दोष.
- ४) सहकारी मार्गदर्शन.
- ५) सहकारी मार्गदर्शनाचे महत्व.
- ६) सहकारी मार्गदर्शनाची साधने.

प्रश्न २. पुढील प्रश्नाची सविस्तर चर्चा करा.

- १) सहकारी संस्थांच्या देखरेख व्यवस्थेचा आढावा घ्या.
- २) सहकारी संस्थांमधील निरीक्षणाची भूमिका स्पष्ट करा.
- ३) सहकारी मार्गदर्शन व्यवस्थेची चर्चा करा.

३.८ क्षेत्रीय कार्य

- १) तुमच्या जिल्ह्याच्या निबंधकाच्या कार्यालयात जाऊन त्यांच्या कामकाजाची पद्धत समजावून घ्या व त्याचा अहवाल तयार करा.
- २) शहरातील कोणत्याही एका सहकारी संस्थेचे अंकेक्षण कशापद्धतीने झालेले आहे व त्याचा अंकेक्षकांनी दिलेला अहवाल यांचा अभ्यास करा. व सहकारी संस्थेतील दोष दूर करण्यासाठी काय करता येईल यावर एक प्रकल्प अहवाल तयार करा.

३.९ अधिक वाचनासाठीचे पुस्तके

- १) Bedi R.D : Theory, History and Practice of Co-operation, R.lall book Depot Meerat, 17th Edition, 2001.
- २) Hajela T.N. : Co-operation. Principles, Problems and practice, Konark Publishers Pvt. Ltd. 6th Edition, 2000.
- ३) Mathur B.S : Co-operation in India, sahitya Bhavan, Agra 4th Edition, 1988.
- ४) भोसले/काटे : सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, जुलै २००२.
- ५) जोशी सी.जे. सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, ऑगस्ट २०००.

- ६) प्रा. रायखेलकर आणि डांगे-“सहकार तत्वे आणि व्यवहार” मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे,
द्वितीय आवृत्ती १९८९.
- ७) शहा रूपा/दामजी : सहकार, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर २९ सप्टेंबर २००४.
- ८) शिंदे आर के : भारतातील सहकार, सुधा प्रकाशन, सातारा, १ जानेवारी १९८०.

सत्र ६ : घटक ४

१९९९ पासूनचे नवीन आर्थिक धोरण आणि सहकारी चळवळ

अनुक्रमणिका

४.० उद्दिष्टे

४.१ प्रास्ताविक

४.२ विषय विवेचन

४.२.१ जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम

४.२.२ सहकारी चळवळी पुढील आव्हाने.

४.२.३ सहकारी चळवळीची क्षमता वाढविण्यासाठीचे उपाय

४.२.४ १९९९ पासूनची सरकारची सहकाराची धोरणे

४.३ सारांश

४.४ पारिभाषिक संज्ञा

४.५ स्वयं-अध्ययनासाठी प्रश्न

४.६ स्वयं: अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

४.७ सरावासाठी स्वाध्याय

४.८ क्षेत्रिय कार्य

४.९ संदर्भ पुस्तके

४.० उद्दिष्टे

या घटकाच्या अभ्यासावरून आपणास -

- जागतिकी करणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम समजून घेणे.
- जागतिकीकरणामुळे सहकारी चळवळीपुढे निर्माण झालेली आव्हाने समजून घेणे.
- सहकारी चळवळीची क्षमता वाढविण्यासाठीच्या उपायांची माहिती करून घेणे.
- १९९९ पासूनची सरकारची सहकारी चळवळीसंबंधी धोरणे समजून घेणे.
- १९९९ पासूनची सरकारची सहकारी चळवळीसंबंधी धोरणाचा अभ्यास करणे.
- १९९९ पासूनच्या सरकारच्या सहकारी चळवळीसंबंधी धोरणामुळे सहकारी चळवळीच्या विकासाचा आढावा घेणे.

४.१ प्रास्ताविक :

घटक क्रमांक ३ मध्ये आपण सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी संबंधीची माहिती घेतली. सहकारी संस्थांची हिशेब तपासणी, अर्थ, व्याख्या, आवश्यकता, उद्दिष्टे, प्रकार, लेखापरिक्षकाची भूमिका व कार्य, निबंधकाची भूमिका व कार्य लेखापरिक्षणातील दोष आणि महाराष्ट्र सहकारी संस्था कायदा १९६० मधील प्रमुख तरतुदी या संबंधीत घटकांचा अभ्यास केला. घटक क्रमांक ८ मध्ये आपण जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम, सहकारी चळवळी पुढील आव्हाने आणि सहकारी चळवळीची क्षमता वाढविण्याचे उपाय इत्यादी घटकांचा अभ्यास करणार आहोत.

१९९१ साली भारत सरकारने नवीन आर्थिक धोरण स्विकारले. नवीन आर्थिक धोरणामध्ये खाजगीकरण, उदारीकरण, जागतिकीकरण, स्पर्धात्मकता इत्यादी घटकावर भर देण्यात आला होता. नवीन आर्थिक धोरणाचा भारतीय अर्थ व्यवस्थेतील विविध घटकावर परिणाम झाले. त्याच प्रमाणे सहकारी क्षेत्रावर परिणाम होऊ लागले. विशेषत: जागतिकीकरणाचा भारतातील सहकारी चळवळीवर अनिष्ट परिणाम होऊ लागला. त्यामुळे अशा स्वरूपाचे परिणाम आपण समजून घेणार आहोत. त्याचप्रमाणे जागतिकीकरणाच्या परिणामातून सहकारी चळवळीपुढे आव्हाने निर्माण झाली आहेत. अशा प्रकारची आव्हाने नेमकी कोणती आहेत याची सविस्तर माहिती करून घेणार आहोत. सहकारीचळवळ परिवर्तन व विकासाचे साधन म्हणून आपण स्विकारली आहे. त्यामुळे सहकारी चळवळीचे सामर्थ किंवा क्षमता वाढविण्यासाठी आपण काय करू शकतो या संबंधीचे उपाय आपण पाहणार आहोत. सहकारी चळवळीपुढे निर्माण झालेली आव्हाने पेलण्याची क्षमता सहकारी चळवळीत यावी यासाठीचे उपाय सुचविणार आहोत. जागतिकीकरण आणि सहकारी चळवळ यांच्यातील सहसंबंध परस्पर पुरक संबंध यांचा वेध आपण घेणार आहोत.

१९९१ साली भारत सरकारने नवे आर्थिक धोरण स्वीकारले. नवीन धोरणामध्ये उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण इत्यादी धोरणांचा समावेश केला जातो. याचबरोबर अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रासंबंधी आणि विविध घटकासंबंधीची आर्थिक धोरणे नव्याने स्वीकारली. त्याचाच एक भाग म्हणून सहकारी चळवळ विकासासंबंधी नवीन धोरणे स्वीकारण्यात आली होती. उदारीकरण आणि खाजगीकरणात वाढ होत असतांना सहकारी चळवळीच्या विकासावर अनिष्ट परिणाम होऊ नये म्हणून आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकारी चळवळ मागे पडू नये, सहकारी चळवळीच्या विकासाला उत्तेजन मिळावे, सहकारी चळवळ स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी, सक्षम, अर्थक्षम, प्रबल व्हावी यासाठी विविध धोरणांचा अवलंब करण्यात आला. नवीन आर्थिक धोरण काळात सहकारी चळवळ परावलंबी न राहता स्वयंशासित, स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी, स्वयंनियंत्रित व्हावी या उद्देशाने सरकारने सकारात्मक दृष्टिकोनातून सहकारी चळवळीसाठी विविध नवीन धोरणाचा विचार करून स्वीकार केला आणि त्यांची अंमलबजावणी करायला सुरवात केली, त्यांच्या अंमलबजावणीमुळे सहकारी चळवळीत मुलभूत स्वरूपात बदल झाले. सहकारी चळवळीचा स्पर्धात्मकता वाढली, सहकारी चळवळीचे परावलंबित्व कमी झाले, सहकारी संस्था सक्षम आणि अर्थक्षम होऊ लागल्या. ज्या धोरणामुळे हे बदल झाले त्या धोरणाची सविस्तर चर्चा आपण या घटकामध्ये करणार आहोत.

४.२ विषय विवेचन :

भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिश सरकारच्या प्रयत्नामुळे कायद्याने सहकारी चळवळीची सुरुवात झाली. १९०४ साली सहकारी पतपुरवठा संस्था कायदा आणि १९१२ साली सहकारी बिगर पत पुरवठा संस्था कायदा करून सहकारी चळवळीला गती मिळाली. १९४७ पर्यंत भारतात सहकारी चळवळीमध्ये पतपुरवठा, विपणन, प्रक्रिया, ग्राहक, इत्यादीक्षेत्रात सहकारी संस्थांचा विकास झाला. ब्रिटिश सरकारच्या नियोजन बद्द कारभारामुळे सहकारी चळवळीचा विकास झाला. १९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर आणि विशेषत: भारत सरकारने आर्थिक नियोजन आणि नियंत्रण स्विकारल्यानंतर सहकारी चळवळीचा विकास जाणीवपूर्वक करण्यात आला. सरकारने सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी आर्थिक सहाय्य केले. सरकारचे नियंत्रण, नियमन, मार्गदर्शन, आर्थिक व कायदे विषय तरतूद यामुळे सहकारी चळवळीचा विकास जलद गतीने झाला. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेपासून ते सातव्या पंचवार्षिक योजनेपर्यंत सरकारने आर्थिक नियोजनामध्ये आर्थिक तरतूद केली होती त्यानंतर सरकारने नवीन आर्थिक धोरण १९९१ साली स्विकारले आणि आर्थिक तरतूद करण्याचे थांबविले. नवीन आर्थिक धोरणाच्या काळात सहकारी चळवळीच्या विकासात अडथळे निर्माण होऊ लागले. १९९१ साली तत्कालीन भारताचे पंतप्रधान पी. ब्हा. नरसिंहराव आणि वित्त मंत्री डॉ. मनमोहनसिंग यांनी नवीन आर्थिक धोरण जाहीर केले. नवीन आर्थिक धोरणामध्ये उदारीकरण, खाजगीकरण व जागतिकीकरण इत्याद धोरणांचा समावेश केला जातो. नवीन आर्थिक धोरणामुळे भारतीय अर्थ व्यवस्था सुटृढ व स्वंयपूर्ण करणे, नवीन रोजगाराची निर्मिती करणे, संशोधन व विकास कार्यक्रमाला प्रोत्साहन देणे, तंत्रज्ञानाचा दर्जा उंचावणे, असे उद्देश असल्यामुळे नवीन आर्थिक धोरणाचा भारतीय अर्थव्यवस्थेतील शेती, उद्योग, व्यापार, बँकिंग, विमा, सहकार आणि अन्य क्षेत्रांवर परिणाम झालेला दिसून येतो.

४.२.१ जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम :

अ) जागतिकीकरण अर्थ :

जागतिकीकरण ही जागतिक आर्थिक एकीकरणाची प्रक्रिया आहे. देशाच्या बाहेर आर्थिक व्यवहाराचा विस्तार करण्याची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया होय. जागतिकीकरणात भांडवलशाही अर्थव्यवस्था, खुला व्यापार, नफा प्रेरित उत्पादन व्यवस्था, स्पर्धात्मकता, भांडवलप्रधान उत्पादन तंत्राचा वापर, कामगार वर्गाचे शोषन, प्रादेशिक असमतोल, विषमता इत्यादी घटकांना महत्व दिले जाते. जागतिकीकरण हा मुक्त अर्थव्यवस्थेचा एक भाग असल्यामुळे नव्या स्वरूपात भांडवलशाहीचे वर्चस्व निर्माण केले जाते. थोडक्यात जागतिकीकरणामध्ये आपले नेमके स्थान निर्माण करण्यासाठी सातत्याने प्रयत्न करावे लागतात.

ब) जागतिकीकरणाच्या व्याख्या :

१) जागतिक बँकेच्या मते, “जागतिकीकरण म्हणजे सर्व वस्तूवरील आयात नियंत्रणे व जकातीचे दर कमी करणे आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे खाजगीकरण करणे होय.”

२) प्रो. सी. टी. कुरियन, “जागतिक अर्थव्यवस्था म्हणजे विविधता असलेल्या अर्थव्यवस्थांचा समूह होय. ज्या समुहामध्ये वेगवेगळ्या कार्यक्रमाने जे समुह एकमेकांशी विविध

मार्गानी परस्परांवर क्रिया करतात आणि अशा रितीने कालांतराने त्या समुहाच्या वृत्तीत बदल करतात.”

३) प्रा. विश्वजीत चटर्जी यांच्या मते, “जगातील विविध देशांनी आंतरराष्ट्रीय व्यापारावरील सर्व नियंत्रणे दूर करून भांडवल व इतर प्रकारच्या उत्पादन घटकांची गतिशिलता वाढविणे म्हणजे जागतिकीकरण होय.”

४) श्रवण कुमारसिंग यांच्यामते, “जगातील सर्व देशांची एक सामुहिक बाजारपेठ निर्माण करणे, आणि त्या बाजारपेठेत जगातील साधनसामुग्रीचे व उत्पादन घटकांचे सहजपणे स्थलांतर होईल अशी व्यवस्था निर्माण करणे म्हणजे जागतिकीकरण करणे होय.”

५) माल्काम एस. ॲंडिसेहियम यांच्या मते, “अर्थव्यवस्थेचे जागतिकीकरण करणे म्हणजे जागतिक अर्थव्यवस्था उत्क्रांतीचे (विकासाचे) जागतिक मापण होय.”

६) दीपक नव्यर यांच्या मते, “देशांच्या राजकीय सीमेबाहेर आर्थिक व्यवहारांचा विस्तारकरणे म्हणजे जागतिकीकरण करणे होय.”

७) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिर्धीच्या मते, “जागतिकीकरण करणे म्हणजे वस्तू, सेवा, आंतर राष्ट्रीय भांडवल प्रवाह अतिजलद व प्रसरण पावणारे तंत्रज्ञान यांचे वाढते प्रमाण, तसेच त्यांच्या साह्याने जगातील देशांचे सतत वाढत जाणारे परस्परावलंबित्व होय.”

वरील सर्व व्याख्यांचा अभ्यास करता अशा निष्कर्ष निघतो की जागतिकीकरण ही एक प्रक्रिया आहे. जागतिकीकरण प्रक्रियेमध्ये अनेक घटकांचा समावेश केला जातो. उदा. वित्त व भांडवलाची मालकी, बाजार व स्पर्धा, संशोधन व ज्ञान यांना सलग्न तंत्रज्ञान, नव्या वस्तूंचा उपभोग राहणीमानाचे आधुनिकीकरण, संपूर्ण जगाविषयीची जाणीव राजकीय सलग्नता इत्यादी घटकाचा समावेश केला जातो.

क) जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था :

१९९१ साली भारताने नवे आर्थिक धोरण स्विकारले. त्याचा एक महत्वाचा भाग जागतिकीकरण आहे. भारतीय अर्थ व्यवस्थेचे जागतिक अर्थव्यवस्थेशी एकात्मिकरण करण्यासाठी अनेक प्रकारच्या आर्थिक सुधारणा स्विकारण्यात आल्या. त्यामुळे जागतिकीकरणाची प्रक्रिया अधिक गतीने वाढली. आयात उदारीकरण, जकातीचे शिथिलीकरण, विशेष आर्थिक क्षेत्र, नियातगृहे, व्यापार गृहे निर्मात प्रेरणा केंद्र कृषी निर्यात विभागाची निर्मिती भारतीय व्यापार उन्नती संघटना, भारत बँड समता कोष ट्रस्ट, निर्यात व आयात परवाणा मुक्तता विशेष क्षेत्राची निर्मिती, विदेशीप्रत्यक्ष गुंतवणूकीची योजना १९७३ चा विदेशी विनियम नियंत्रण कायदा रद्द करून विदेशी विनियम व्यवस्थापना कायदा अमलात आणला. एम. आर. टी. पी. ऐवजी स्पर्धात्मक अधिनियम २००१ लागू केला. इत्यादीमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत जागतिकीकरणाची प्रक्रिया विकसित झाली. जागतिकीकरणाचा परिणाम भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होऊ लागला. निर्यात क्षेत्रात वाढ, विदेशी गुंतवणूकीत वाढ, शेती, उद्योग, व्यापार इत्यादी क्षेत्रातील पायाभूत सुविधा मधील गुंतवणूकीयमध्ये वाढ, बाजारात प्रचंड स्पर्धा, स्पर्धात्मक व कार्यक्षमता नसणाऱ्या उद्योगांपुढे आस्तित्व टिकविण्याचा प्रश्न निर्माण झाला. त्यामुळे जागतिकीकरणाचे अनुकूल व प्रतिकूल असा स्वरूपाचे समिश्र परिणाम

भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होऊ लागले. त्याच्या परिणामाचा एक भाग म्हणजेच सहकारी चळवळीवरील परिणाम होय.

ड) जागतिकीकरण आणि सहकारी चळवळ :

जागतिकीकरणमुळे भांडवलशाही व भांडवलदार यांचे वर्चस्व निर्माण होते. संपत्तीचे केंद्रियीकरण होते. आर्थिक विषमता व सामाजिक विषमता निर्माण होते. स्पर्धेला अधिक महत्व असते, नफा प्रेरित व्यवस्था निर्माण होते, चैनिच्या व सुखद वस्तूचे उत्पादन वाढते, भांडवल प्रधान उत्पादन तंत्राचा वापर वाढतो, ग्राहकांचे शोषण होते, प्रादेशिक असमतोल विकास होतो, बेकारी वाढण्याचा धोका असतो, ग्रामीण विकासाकडे दुर्लक्ष होते, साधनसामुग्री श्रीमंतासाठी वापरली जाते, विदेशी भांडवल व तंत्रज्ञानात वाढ होते, कायद्यात बदल करावे लागतात, बहुउद्देशीय कंपन्याची वाढ होते, उत्पादन वाढते परंतु वाटप विषम पद्धतीने होते इत्यादीमुळे अर्थव्यवस्थेतील खाजगीक्षेत्र वाढते सार्वजनिक क्षेत्र संकुचित होते आणि सहकारी क्षेत्रावर अनिष्ट परिणाम होतात.

सहकारीचळवळीमुळे सहकारी अर्थव्यवस्थेची निर्मिती करता येते, आर्थिक दुर्बल व्यक्तींना एकत्र आणुन सहकारी संस्था काढता येतात, साधन सामुग्रीचा योग्यवापर करता येतो, लोकाची चळवळ उभाकरता येते, दारिद्र्य विषमता, बेरोजगारी प्रोदशिक असमतोल विकास इत्यादी प्रश्नाची सोडवणूक करता येते, ग्रामीण विकासाला चालना देता येते. संपत्तीचे विकेंद्रिकरण करता येते, सर्वाना समान न्याय देता येते, विकेंद्रिकरणाचे फायदे मिळवितायेतात, इत्यादीमुळे सहकारीचळवळ अधिक फायदेशीर ठरणारी असते.

जागतिकीकरणाचा एकूण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होतो. त्याच प्रमाणे सहकारी चळवळीवर देखील परिणाम होतांना दिसतात. सहकारी चळवळ व तत्व जागतिकीकरण चळवळ व तत्वा पेक्षा वेगळे आहे. जागतिकीकरणामध्ये सरकारचा हस्तक्षेप कमीकमी होत जातो. परंतु हे सहकारी चळवळीला मारक आहे. सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी सरकारचा हस्तक्षेप आवश्यक असतो. सहकारी चळवळीला जागतिकीकरणाचे आव्हान स्विकारावेच लागले. याचा अर्थ जागतिकीकरणाचा सहकारीचळवळीवर परिणाम होतात यात शंकाच नाही.

इ) जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम :

भारताने १९९१ पासून नवीन आर्थिक धोरण स्विकारले. त्याचा परिणाम सहकारी क्षेत्रावर झाला. तो खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

१) जागतिकीकरणमुळे विदेशी कंपन्या, बहुराष्ट्रीय कंपन्या मोठ्या प्रमाणात भारतात आल्यामुळे त्यांनी सहकारी क्षेत्रातील उद्योगापुढे स्पर्धा निर्माण केली. विशेषत: विदेशी कंपन्या उच्च प्रगत, आधुनिक व आद्यावंत तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन, संशोधन इत्यादी घटकांचा वापर करीत आहेत. सहकारी उद्योगांना मात्र अशाप्रकारे तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन व संशोधन या घटकांचा वापर करता येत नाही त्यामुळे सहकारी क्षेत्रा बरोबर स्पर्धा सुरु झाली. स्पर्धेत सहकारी क्षेत्र टिकाव धरू न शकल्यामुळे सहकारी क्षेत्रावर परिणाम झाले.

२) जागतिकीकरणमुळे विदेशी व्यापारात वाढ झाली. विशेषत: विदेशी वस्तूच्या आयातीचा फटका सहकारी क्षेत्राला मोठ्या प्रमाणात बसला. सहकारी क्षेत्राच्या निर्यातीवर परिणाम झाला. त्याच

प्रमाणे सहकारी क्षेत्रातील उत्पादनाला मुक्त आयातीमुळे स्पर्धा वाढली. स्पर्धेत सहकारी संस्था टिकाव धरू न शकल्यामुळे जागतिकी करणाचा सहकारी क्षेत्रावर परिणाम झाला.

३) जागतिकीकरणामुळे विदेशी भांडवल मोठ्या प्रमाणात भारतात येऊ लागले. त्यामुळे देशी व विदेशी उद्योगात विदेशी भांडवलाचे सामर्थ वाढले. या तुलनेत सहकारी क्षेत्रातील संस्थामध्ये भांडवलाचा अभाव असल्यामुळे सहकारी संस्था विदेशी उद्योगाशी स्पर्धा करू शकल्या नाही. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या आस्तित्वाला धोका निर्माण झाला. सहकारी संस्था भांडवलाच्या दृष्टिने दुर्बल असल्यामुळे सबल विदेशी भांडवलदाराशी स्पर्धा न करता आल्यामुळे जागतिकीकरणाचा सहकारी क्षेत्रावर परिणाम झाला.

४) जागतिकीकरणामुळे विविध क्षेत्रातील उद्योगामध्ये आधुनिक व व्यावसायिक व्यवस्थापनाची तत्वे वापरली जाऊ लागली. परंतु सहकारी क्षेत्रातील उद्योगामध्ये सहकारी व्यवस्थापन व लोकशाही व्यवस्थापन वापरले जात होते. ते स्पर्धेत टिकू शकले नाही. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा सहकारी क्षेत्रावर परिणाम झाला.

५) जागतिकीकरणामुळे विविध क्षेत्रातील संस्था व उद्योगामध्ये भांडवलप्रधान तंत्राचा वापर वाढू लागला. परंतु सहकारी क्षेत्रातील संस्था व उद्योगामध्ये भांडवलप्रधान उत्पादन तंत्र वापरता येत नव्हते. ते श्रम प्रधान उत्पादन तंत्र वापरत होते. त्यामुळे सहकारी संस्था व उद्योग स्पर्धेत टिकू शकले नाहीत. भांडवलप्रधान उत्पादन तंत्र न वापरल्यामुळे सहकारी क्षेत्रातील कार्यक्षमता व उत्पादकता वाढविता आली नाही त्यामुळे जागतिकीकरणाचा सहकारी क्षेत्रावर परिणाम झाला.

६) जागतिकीकरणामुळे देशी विदेशी कंपण्या उत्पादनाची विक्री करण्यासाठी आधुनिक विक्रियकलेचा वापर करू लागल्या. त्यामुळे त्यांचे बाजारपेठेवर वर्चस्व निर्माण झाले. उदा. जाहिरात माध्यम वापरून बाजारपेठा काबीज केल्या. परंतु सहकारी संस्था व उद्योगांनी आधुनिक विक्रिय कलेचा वापर न केल्यामुळे त्यांना नवीन बाजारपेठा मिळविता आल्या नाहीत. उलट आहे त्या बाजारपेठा मिळविण्यासाठी स्पर्धा करावी लागली. त्या स्पर्धेत सहकारी संस्था टिकाव धरू शकल्या नाहीत त्यामुळे जागतिकीकरणाचा सहकारी क्षेत्रावर परिणाम झाला.

७) जागतिकीकरणामुळे देशी व विदेशी कंपण्या उच्च प्रगत आधुनिक व अद्यावत तंत्रज्ञान वापरीत असल्यामुळे मालाचा दर्जा व गुणवत्ता उच्च प्रतीची होऊ लागली. या तुलनेत सहकारी क्षेत्रातील संस्था उच्च प्रगत आधुनिक व अद्यावत तंत्रज्ञान वापरू शकत नसल्यामुळे तुलनेने उत्पादनाचा दर्जा व गुणवत्ता कमी राहिला. दर्जा व गुणवत्तेच्या स्पर्धेत सहकारी संस्थाना टिकाव धरता आला नाही. त्यामुळे जागतिकीकरणाच्या सहकारी क्षेत्रावर परिणाम झाला.

८) जागतिकीकरणामुळे खाजगी संस्था विविध ठिकाणी शाखा उघडतात. त्यांचा विस्तार होत जातो. त्यामुळे त्यांना बाजारपेठ मिळते. त्यांची स्पर्धाशक्ती वाढते. याउलट सहकारी संस्थांच्या अनेक ठिकाणी शाखा नसल्यामुळे त्यांना बाजारपेठा मिळविता आल्या नाहीत. त्यामुळे त्यांची स्पर्धाशक्ती वाढली नाही. त्याचप्रमाणे अंतर्गत संघटन मजबूत करण्यासाठी सहकारी संस्था कमी पडल्यामुळे जागतिकीकरणाचा सहकारी क्षेत्रावर परिणाम झाला.

९) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सरकार देशी व विदेशी उद्योगांना अनेकप्रकारच्या सवलती देतात. त्यामुळे खाजगी क्षेत्राला स्थिरता निर्माण होण्यास मदत झाली. या तुलनेत नव्या आर्थिक

धोरणाच्या काळात सरकारने सहकारी क्षेत्राला आर्थिक तरतूद करण्याचे थांबविले, अनुदाने व मदत कमी केली. त्यामुळे सहकारी क्षेत्राला स्थिरता निर्माण होऊ शकली नाही. स्पर्धेत सहकारी क्षेत्र अस्थिर झाले. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा सहकारी क्षेत्रावर परिणाम झाला.

१०) जागतिकीकरणामुळे वेगवेगळ्या व्यवस्थेचे नेतृत्व श्रीमंत देशाकडे गेले. उदा. जागतिक व्यापार संघटनेच्या स्थापनेनंतर जागतिकीकरणाने मुर्त स्वरूप धारण केले. श्रीमंत देशांनी जी-७ गट स्थापन केला. परंतु सहकारी चळवळीत असे घडले नाही. सहकारी चळवळ आर्थिक दुर्बल घटकाची चळवळ असते. त्यामुळे त्यांना राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर असे गट स्थापन करता आले नाही. परिणामी ते टिकू शकले नाही. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा सहकार क्षेत्रावर परिणाम झाला.

११) जागतिकीकरणामुळे विविध देशातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचा न्हास होऊन मानवी संस्कृतीला धोका निर्माण झालेला दिसतो. या उटल सहकारी चळवळीने देशातील नैसर्गिक साधन संपत्तीचा योग्य वापर करण्याचे धोरण राबविले. त्यामुळे नैसर्गिक साधन संपत्तीचा न्हास टाळला जातो. पर्यायाने मानवी संस्कृतीचा न्हास होण्या ऐवजी तिचे संवर्धन करण्यासाठी सहकारी चळवळीने कार्य केले परंतु जागतिकीकरणाचा या संदर्भात सहकारी चळवळीच्या कार्यावर परिणाम झालेला आहे.

१२) जागतिकीकरणामुळे बहूविध संस्कृती निर्माण झाली. सहकारी चळवळीने सामुहिक संस्कृती निर्माण केली. सहकारी त्याची जीवनपद्धती व मुल्ये जागतिकीकरणामुळे नष्ट होत आहेत. समृद्ध सांस्कृतिक परंपरा व वारसा नष्ट होऊन अनिष्ट संस्कृती निर्माण होत आहे. म्हणजे जागतिकीकरणाचा एकूण सकारीचळवळीवर परिणाम होत आहे.

१३) जागतिकीकरणामुळे विविध देशामध्ये आणि देशादेशामध्ये असमानपातळीवर विकास होतो आहे. सहकारी चळवळीतून समान विकास व समतोल विकासाचा प्रयत्न केला जातो. परंतु जागतिकीकरणामुळे त्याला तडा जाऊन विषय व्यवस्था निर्माण होण्यास मदत होत आहे. श्रीमंतदेशाचा अधिक गतीने विकास तर अविकसित देशांचा असमतोल विकास होऊन प्रश्न निर्माण होत आहेत. म्हणजेच जागतिकीकरणाचा सहकारी क्षेत्रावर परिणाम झाला आहे.

१४) जागतिकीकरणामुळे नवीन वसाहतवादी वृती वाढते आहे. सहकारी चळवळीतून स्वावलंबन, स्वयंपुर्णता व स्वाभिमान जागृत होतो. परंतु जागतिकीकरणामुळे लोक परावलंबी होत आहेत. नवीन वसाहतवादामुळे पुन्हा साम्राज्यवाद निर्माण होण्याचा धोका वाढतो आहे. सहकारातून समाजवादी निर्माण होण्याच्या प्रक्रियेवर जागतिकीकरणाचा परिणाम होत आहे.

१५) जागतिकीकरणामुळे शेती व्यवस्थेत करार शेती आली आहे. त्यामुळे सहकारी चळवळीतील सामुदायिक सहकारी शेती, सुधार सहकारी शेती, संयुक्त सहकारी शेती, कुळ सहकारी शेती संस्था बंद होण्याच्या मार्गावर आहेत. जागतिकीकरणामुळे करार शेती आणि करार शेतीमध्ये भांडवळदाराचा प्रवेश झाल्यामुळे जैवतंत्रज्ञानाचा वापर व यांत्रिकीकरणाचा वापर वाढल्यामुळे शेती व्यवस्थेचे स्वरूप बदलले आणि सहकारी चळवळीवर त्याचा परिणाम झाला. सहकारी शेती क्षेत्रात अनेक प्रश्न निर्माण झाल्यामुळे जागतिकीकरणाचा सहकारी चळवळीवर परिणाम झाला आहे.

१६) जागतिकीकरणामुळे बडे भांडवलदार उद्योगामध्ये येतील त्यामुळे सहकारी क्षेत्र संपेल. सहकारी क्षेत्र संपले म्हणजे बहुराष्ट्रीय कंपण्याची मक्तेदारी वाढेल. मक्तेदारी वाढली असता ती सामान्य मानसाला धोकादायक असते.

१७) जागतिकीकरणामुळे श्रीमंत व विकसित राष्ट्रांचे वर्चस्व वाढेल आणि सहकारी चळवळ सुरु केलेले अविकसित व विकसनशील राष्ट्रांना तोटा सहन करावा लागेल. उद्योग व व्यापारात प्रामुख्याने विकसनशील व अविकसित देशांना तोटा सहन करावा लागेल. त्याचा परिणाम सहकारी चळवळीवर होईल.

१८) जागतिकीकरणामुळे देशी व विदेशी कंपण्या उच्च प्रगत व अद्यावंत तंत्रज्ञान वापरून कमीत कमी सीमांत व सरासरी खर्चात उत्पादन करून विकतील. परंतु सहकारी संस्थांना अशा प्रकारचे तंत्रज्ञान वापरता येत नसल्यामुळे त्याचा सरासरी व सीमांत उत्पादनखर्च जास्त येईल. त्यांना कमी किंमतीला वस्तै विकता येणार नाही. परिणामी स्पर्धा करता येणार नाही. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा सहकारी क्षेत्रावर परिणाम होईल.

१९) जागतिकीकरणामुळे खाजगी संस्था नफाभिमुख पद्धतीने कार्य करतील परंतु सहकारी संस्था समाजाभिमुख असल्या मुळे नफा ऐवजी सेवातत्वाला महत्व असेल. अशावेळी जागतिकीकरणामुळे सहकारी संस्थावर परिणाम होईल.

२०) जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवर अनिष्टच परिणाम होतील. परंतु सहकारी चळवळीने ही आव्हाने स्विकारणे आवश्यक आहे. तरच सहकारी चळवळ टिकविता येईल.

४.२.२ सहकारी चळवळीपुढील आव्हाने

भारतातील सहकारी चळवळीतील गुणात्मकते ऐवजी संख्यात्मक वाढ, शासनाचा मर्यादित ऐवजी अतिरेकी हस्तक्षेप, आर्थिक स्वावलंबना ऐवजी शासनावरील अर्थिक परावलंबनातील वाढ, लोकसहभागा ऐवजी राजकीय लोकांचा वाढता हस्तक्षेप, सहकारी नेतृत्वाऐवजी राजकीय पक्षाच्या नेतृत्वाचे वाढते महत्व, सेवा वाढण्याऐवजी नफा वाढीकडे कल, निस्वार्थीवृत्ती ऐवजी भ्रष्टाचारी प्रवृत्तीत वाढ, कार्यक्षमतेऐवजी अकार्यक्षमतेतील वाढ, स्वयंस्फुर्ततेऐवजी दबावाचा वाढता वापर, समतोल विकासाऐवजी असमतोल विकास, संपूर्ण देखरेख व नियंत्रणाऐवजी देखरेख व नियंत्रणामधील अपुरेपणा, योग्य लेखा परिक्षण ऐवजी अयोग्य लेखा परिक्षण, निस्वार्थी घटका ऐवजी स्वार्थी घटकांचा वाढता प्रभाव, जनतेचा उत्साही दृष्टिकोन असण्याऐवजी जनतेचा उदासीन दृष्टिकोन, सहकारी संस्था बरोबर खाजगी क्षेत्राकडून होणारी तिव्रस्पर्धा, पतपुरवठ्याच्या कार्या बरोबर बिगर पतपुरवठा कार्याचा अभाव, ग्रामीण व शहरी विभागाच्या समतोल विकासाचा अभाव, सहकारी संस्थामध्ये बचत व काटकसरी ऐवजी उधळपट्टी, सहकारी संस्थातील सभासद, संचालक, व्यवस्थापक, कर्मचारी व सेवकवर्ग यांच्या शिक्षण व प्रशिक्षणाचा अभाव, सहकारी संस्थांच्या थकबाकी वसुलीचा अभाव, बदलत्या व्यवस्थेत बदलती सहकार धोरण ठरवून त्याच्या अंमलबजावणीचा अभाव इत्यादी दोषामुळे सहकारी चळवळीपुढे आव्हाने निर्माण झाली. त्याच प्रमाणे नवीन आर्थिक धोणाची अंमलबजावणी करताना खाजगीकरण, उदारीकरणामुळे सहकारी संस्थापुढे अनेक प्रकारची आव्हाने निर्माण झालेली आहेत. नवीन आर्थिक धोणामध्ये सहकारी चळवळीला शासनाकडून मिळणारी आर्थिक मदत व इतर प्रकारचे सहाय्य सोयी, सवलती, सेवा व

विशेषाधिकार क्रमाक्रमाने कमी करण्यात आले असल्यामुळे सहकारी संस्थाच्यापुढे आव्हाने उभी राहिली आहेत. विशेषत: जागतिकीकरण हा नवीन आर्थिक धोरणातील महत्वाचा भाग असल्यामुळे जागतिकीकरणामुळे सहकारी चळवळीपुढे निर्माण झालेली आव्हाने खालील प्रमाणे स्पष्ट करता येतील.

१) १९९१ पर्यंत केंद्र व राज्य सरकारने आर्थिक नियोजनात म्हणजेच पंचवार्षिक योजनेत सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी आर्थिक तरतूद केली होती. परंतु सरकारने नवीन आर्थिक धोरण स्विकारल्यापासून म्हणजेच आठव्या पंचवार्षिक योजनेपासून आर्थिक तरतूद करण्याचे थांबविल्यामुळे सहकारी चळवळीपुढे आव्हान निर्माण झाले आहे. विशेषत: विकासासाठी लागणारा पैसा सरकार देणार नसल्यामुळे स्पर्धेत विकास कसा करायचा असे आव्हान निर्माण होणार आहे.

२) सरकार सहकारी चळवळीतील सहकारी संस्थांच्या भाग भांडवलात भागीदारी, कमी व्याजदराने कर्ज पुरवठा, कर्जासाठी शासकीय हमी आणि इतर प्रकारचे अर्थ सहाय्य करीत होते. परंतु सरकारने नवीन आर्थिक धोरण स्विकारल्यामुळे जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सरकार अशा प्रकारचे कोणतेही अर्थ सहाय्य करणार नसल्यामुळे सहकारी चळवळीतील सहकारी संस्थापुढे आव्हान निर्माण होत आहे. त्याचा परिणाम सहकारी चळवळीच्या विकासावर होत आहे. त्यामुळे सहकारी चळवळ विकासासाठीचे आव्हान निर्माण होणार आहे.

३) सरकारने सहकारी चळवळीतील संस्थासाठी काही उद्योग संरक्षित ठेवण्यात आले होते. परंतु जागतिकीकरण प्रक्रियेत अशा प्रकारचे संरक्षित उद्योग उदा. प्रक्रिया उद्योग, महिलांनी सुरु केलेले उद्योग आता सर्वासाठी खुले असतील त्यामुळे स्पर्धा वाढेल आणि स्पर्धेत सहकारी उद्योगापुढे आव्हान उम्हे राहील. उदा. सहकारी उद्योगांना अर्थसाहाय्य देणे बंद होईल, त्यामुळे संस्थाची आर्थिक स्थिती सुधारणार नाही. त्यामुळे त्याची उलाढाल क्षमता व नफा मिळविण्याची क्षमता वाढणार नाही आणि सहकारी चळवळीपुढे आव्हान निर्माण होईल.

४) जागतिकीकरणात खाजगी उद्योगाच्या स्पर्धेला सहकारी उद्योगाला तोंड द्यावे लागेल तेंब्हा सहकारी उद्योगाची दुर्बल अर्थक्षमता, अशक्त स्पर्धा क्षमता व शासकीय संरक्षणाचा अभाव यामुळे आलेली दुर्बलता यामुळे विविध आव्हाने निर्माण होईल.

५) जागतिकीकरणामुळे विकसनशील देशात बहू राष्ट्रीय कंपण्या आपल्या व्यावसायिक संस्था मुरु केल्या असल्यामुळे सहकारी संस्था बरोबर स्पर्धा सुरु होणार आहे. अशा स्थितीत सहकारी संस्थांना आपले स्थान टिकविण्यासाठी आव्हाने निर्माण होतील. सहकारी संस्थांना कार्यक्षमता वाढविण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

६) जागतिकीकरणामुळे व्यावसायिक संस्था आपल्या कार्याचा व्याप वाढवून विविध क्षेत्र काबीज करतील परंतु सहकारी क्षेत्रात विशिष्टकार्य केले जाते. त्यामुळे सहकारी संस्थांच्या कार्याला मर्यादा पडतील. सहकारी क्षेत्राला जागतिकीकरणाशी मुकाबला करण्यासाठी आपल्या कार्याचा व्याप वाढविण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

७) जागतिकीकरणात खाजगीक्षेत्र आपल्या उत्पादनाचा दर्जा व गुणवत्ता वाढविण्यासाठी प्रयत्नशील असते. त्यामुळे सहकारी संस्थापुढे आव्हान निर्माण होणार आहे. सहकारीसंस्थांना

आपल्या उत्पादनाचा दर्जा व गुणवत्ता वाढविण्यासाठी उत्पादन तंत्र व उत्पादन पद्धतीमध्ये आवश्यकते बदल करण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

८) जागतिकीकरणातील उत्पादनसंस्था आपल्या उत्पादनासाठी बाजारपेठेचा विस्तार करीत असतांना सहकारी संस्थापुढे आव्हान निर्माण होणार आहे. सहकारी संस्थांना बाजारपेठा उपलब्ध होणार नाहीत. तेंव्हा सहकारी संस्थांना आपल्या उत्पादनाला स्थानिक विभागीय, राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठ निर्माण करण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

९) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत उत्पादन संस्था नवीन उत्पादन तंत्र व उत्पादन पद्धतीचा स्विकार करणार असल्यामुळे सहकारी क्षेत्राच्या पारंपारिक उत्पादन पद्धतीपुढे आव्हान निर्माण होणार आहे. तेंव्हा सहकारी संस्थानी नवीन उत्पादन तंत्र व पद्धतीचा वापर करण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

१०) जागतिकीकरणातील उत्पादनसंस्था भांडवल प्रधान उत्पादनतंत्राचा वापर करून कमीत कमी उत्पादनखर्चात उत्पादनकरून कमी किंमतीला विकणार आहे. तेंव्हा सहकारी संस्था पुढे आव्हान निर्माण होणार आहे. कारण सहकारी संस्था श्रमप्रधान उत्पादन तंत्राचा वापर करीत असल्यामुळे उत्पादनाचा सरासरी व सीमांत खर्च जास्त येणार त्यामुळे किंमती जास्त असणार. स्पर्धेत उत्पादन टिकणार नाही त्यामुळे सहकारी संस्थांना बाजार पेठेत मागणी मिळविण्याचे आव्हान स्विकारावे लागणार आहे. यासाठी सहकारी संस्थांनी श्रमा ऐवजी भांडवल प्रधान उत्पादन तंत्राचा वापर करण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

११) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत गुणवत्तेवर आधारित कामगाराची निवड केली जाणार आहे. त्यामुळे संस्थाची गुणवत्ता वाढणार आहे. परंतु सहकारी संस्थाच्या बाबतीत गुणवत्ता वाढवायची झाली तर सहकारी चळवळीत निष्ठावान कार्यकर्ते आवश्यक आहेत. सहकारी चरळवळीची गुणवत्ता कार्यकर्तेच वाढवू शकतात. तेंव्हा कार्यकर्ते वाढविण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

१२) जागतिकीकरणातील संस्था सामिलीकरण व एकत्रिकरणाच्या प्रक्रिया राबवितात व स्पर्धेत टिकून राहातात. सहकारी संस्थाना त्यामुळे आव्हान निर्माण होणार आहे. सहकारी संस्थांनी यासाठी सहकारी संस्थांनी संघीय स्वरूपात कार्याचा विस्तार करणे आवश्यक आहे. संघीय स्वरूपाच्या कार्यातून सहकारी चळवळीची आर्थिक ताकद वाढविण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

१३) जागतिकीकरणातील विविध संस्था स्पर्धेत टिकविण्यासाठी विविध स्तरावर संशोधनाचा मार्ग स्विकारातात. उदा. बाजारपेठेचे संशोधन, तांत्रिक संशोधन, व्यवस्थापनातील संशोधन इत्यादी. परंतु यामुळे सहकारी चळवळीतील संस्थापुढे आव्हान निर्माण होणार आहे. तेंव्हा सहकारी संस्थांनी विविध क्षेत्रातील संशोधनावर भरद्यावा आणि स्पर्धेला आवश्यक असणाऱ्या बाबींचा विकास करण्याचे आव्हान निर्माण होणार आहे.

१४) जागतिकीकरणामुळे विविध वर्ख्यावसायिक संस्था ह्या व्यावसायिक व्यवस्थापनाचा वापरकरतात. सहकारी संस्था सहकारी व लोकशाही व्यवस्थापन वापरते. त्यामुळे त्यांना स्पर्धेचे आव्हान स्विकारावे लागते. तेंव्हा सहकारी संस्थांनी आपल्या व्यवस्थापनात व्यावसायिक व्यवस्थापनाचा वापर करण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

१५) जागतिकीकरणामुळे भांडवलशाही व्यवस्थेची मुल्ये प्रस्तापित केली जातील. परंतु त्यामुळे सहकारी चळवळीपुढे आव्हान निर्माण होणार आहे. तेंव्हा सहकारीचळवळीने सहकार मुल्याची

जोपासना केली पाहिजे. त्यामुळे सामुहिक जीवन जगण्याचा प्रयोग यशस्वीकरता येईल. आणि त्यामधून मानवी मूल्यांचे जतनकरण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

१६) जागतिकीकरणामुळे विदेशी बँका भारतात येथील तेंव्हा विदेशी बँका सहकारी बँकापुढे आव्हान निर्माण करतील. सहकारी बँकांना स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी भांडवल व व्यवस्थापनाची कार्यक्षमता वाढवावी लागणार आहे. थकबाकी वाढणार नाही याची दक्षता घेण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

१७) जागतिकीकरणातील व्यावसायिक संस्था ग्राहकांना आकर्षित करण्यासाठी विविध आकर्षक योजना राबवतील तेंव्हा सहकारी संस्थांना ग्राहकाला आकर्षित करण्यासाठी आव्हान निर्माण होणार आहे. अशावेळी सहकारी संस्थानी ग्राहकाच्या बदलत्या गरजा विचारात घेवून उत्पादन वितरण व किंमत धोरणाची आखणी करण्यासंबंधीचे आव्हान निर्माण होईल.

१८) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकारी संस्थांना व्यावसायिक संस्था बरोबर स्पर्धा करताना विविध क्षमता वाढवाव्या लागतील विशेषता: भांडवल, व्यवस्थापन, तंत्रज्ञान, उत्पादन पद्धती, वितरण पद्धती, अधिक सक्षम कराव्या लागतील. दुर्बल व अक्षम संस्थाचे विलीनीकरण करून बळकट व प्रभावी संस्था निर्माण करण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

१९) जागतिकीकरण प्रक्रियेत सहकारी क्षेत्राला स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी सहकाराची प्रतिमा बदलायला हवी. सहकार राजकारण्याच्या हातातील खेळणे आहे. ही प्रतिमा बदलण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. तेंव्हा सहकारी संस्थांची स्पर्धक्षमता वाढविण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

२०) जागतिकीकरणातील व्यावसायिक संस्था कला व कौशल्याचा वापर करून सहकारी संस्थापुढे आव्हान निर्माण करणार आहेत. तेंव्हा सहकारी संस्थांना स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी कला व कौशल्यात वाढ करायला हवी आहे. कला, कौशल्य, ज्ञान, विज्ञान, तंत्रज्ञान, संशोधन कल्पकता, उद्योजकता, कार्यक्षमता, उत्पादकता, अर्थक्षमता, सक्षमता, इत्यादी मध्ये वाढ करण्याचे आव्हान निर्माण होईल.

थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे सहकारी चळवळीपुढे आव्हाने निर्माण होतील. परंतु सहकारीचळवळ या आव्हानाना सामोरी जाऊ शकते. असा आत्मविश्वास सहकारी चळवळीमध्ये आहे.

४.२.३ सहकारीचळवळीची क्षमता वाढविण्यासाठीचे उपाय :

जागतिकीकरणामुळे भारतातील सहकारी चळवळीपुढे आव्हाने निर्माण झालेली आहेत. आव्हानांना पेलण्याची क्षमता सहकारी चळवळीतील संस्थामध्ये निर्माण होण्यासाठी, क्षमता वाढविण्यासाठीचे उपाय सुचविणे आवश्यक आहेत. जागतिकीकरणाचा प्रवाहात सहकारी चळवळ टिकून राहणे आवश्यक आहे. कारण सहकारी चळवळही दुर्बलांच्या विकासाची लोक चळवळ आहे. भारतातील सहकारी चळवळ ही सरकारच्या मदतीवर आधारलेली चळवळ असल्यामुळे परंतु जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकारी चळवळीला सरकारची आर्थिक व इतर स्वरूपाची मदत मिळणारी नसल्यामुळे सहकारी चळवळीपुढे आव्हाने निर्माण होणार आहेत. या आव्हानाना सामोरे जाण्याची क्षमता सहकारी चळवळीमध्ये निर्माण करण्यासाठी काही महत्वाची उपाययोजना खालील प्रमाणे सुचविता येईल.

१) सहकारी चळवळीतील अंतर्गत प्रवृत्तीत सुधारणा करणे आवश्यक आहे. खन्या अर्थाने सहकारी चळवळ निर्माण होण्यासाठी सहकारी चळवळी ज्या तत्वामध्ये अंतर्विरोध आहे तो कमी करणे आवश्यक आहे. ज्या तत्वामध्ये समन्वय साधने आवश्यक आहे त्याचा योग्य पद्धतीने विचार केला तरच सहकारी चळवळीला जागतिककरणातील स्पर्धा परिस्थितीला तोंड देता येईल.

२) सहकारी चळवळीतील संस्थांनी आपआपल्या गुणवत्तेत वाढ करण्यासाठी प्रयत्न होणे आवश्यक आहेत. सहकारी चळवळीची वाढ फक्त संख्यात्मक होऊन चालणार नाही तर गुणात्मक वाढीला तितक्याच प्रकाराचे महत्व देणे आवश्यक आहे. सहकारी चळवळीची गुणवत्ता वाढली म्हणजे सहकारी संस्था जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देऊ शकतील.

३) सहकारी चळवळीत अकार्यक्षम व्यवस्थापन सांगितले जाते. त्यामुळे सहकारी चळवळीला गालबोट लागते. सहकारी चळवळीची क्षमता वाढविण्यासाठी व अकार्यक्षमता कमी करण्यासाठी व्यावसायिक व्यवस्थापनाचा स्विकार करणे आवश्यक आहे. आधुनिक व व्यावसायिक व्यवस्थापनाचा स्विकार केल्यामुळे सहकारी संस्था स्पर्धाशक्ती वाढवून स्पर्धेत टिकून राहण्याची क्षमता वाढवितील. त्यामुळे सहकारी चळवळीची कार्यक्षमता आणि कार्य प्रवणता वाढेल, मनुष्यबळाचा विकास साधता येईल, अनुभवी कार्यक्षम, तंत्र, प्रशिक्षित व्यवस्थापक व कर्मचारी वर्ग नेमल्यामुळे सहकारी संस्था आपली सर्व प्रकारची क्षमता वाढवून स्पर्धेला तोंड देऊ शकतील.

४) सहकारी संस्था अर्थक्षम नसतात. त्यामुळे त्यांची अर्थक्षमता वाढविणे आवश्यक आहे. आर्थिक कमकुवतपणा कमी करण्यासाठी सहकारी संस्थांनी स्वतःचा निधी वाढविणे आवश्यक आहे. सहकारीचळवळीची अर्थक्षमता वाढविण्यासाठी ज्याज्या प्रकारच्या उपाययोजना करता येणे शक्य आहे त्यांनी आपल्या उपाययोजना करून जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देऊ शकतील.

५) सहकारी चळवळ नाणेबाजार व भांडवळ बाजारात कमी पडते. सहकारी चळवळीने त्यामध्ये सहभाग वाढवायला हवा. नाणेबाजाराचा विकास करतांना भांडवळ बाजाराच्या विकासासाठी विशेष प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. सहकारी संस्थांनी अल्पकालीन व दिर्घकालीन निधीची तरतूद करून खुल्या बाजारात आणि निधीची क्षमता वाढवायला हवी तरच सहकारी संस्था जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देऊ शकतील.

६) सहकारी चळवळीचे क्षेत्र प्रामुख्याने सरकारी मदतीवर उभारलेले आहे. परंतु सहकारी चळवळ महत्वाची असल्यामुळे ती परावलंबी स्वरूपाची झाली आहे. सहकाराचे परावलंबीत्व काढून सहकारी चळवळ स्वयंपूर्ण कशी होईल आणि स्वायत्त कशी होईल या दृष्टिने प्रयत्न केले असता जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देऊ शकतील.

७) जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत सहकारी चळवळी टिकून राहण्यासाठी सहकारी चळवळीतील कार्यकर्ते, नेते, कर्मचारी, सेवकवर्ग, सभासद, संचालक मंडळ व कार्यकारी मंडळाने आर्थिक शिस्त पाळलीच पाहिजे. जेने प्रकल्प किफायतशीर कसे होतील आणि नवीन प्रकल्प फायदेशीर कसे ठरतील याचा अभ्यास केला पाहिजे. तेंव्हा खुल्या स्पर्धेत यशस्वी कसे व्हायचे आणि स्पर्धेत कसे टिकून रहायचे याचा विचार सहकारी क्षेत्राने करणे आवश्यक आहे. तेंव्हाच जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

८) सहकारी चळवळ ही व्यक्तीची, समाजाची, लोकशाहीची चळवळ आहे. लोकसहभागा शिवाय ही चळवळ यशस्वी होऊ शकत नाही. तेंव्हा लोक सहभागाची वाढ व सहकार कायद्यात मुधारणा करून ही चळवळ लोकचळवळ म्हणून निर्माण व्हायलाच हवी. तेंव्हा जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

९) सहकारी चळवळीवर अनेक प्रकारची नियंत्रणे व बंधने निर्माण झालेली आहेत. ते कशे कमी करायचे यासाठी सर्वांनी प्रयत्न करणे आवश्यकच आहे. सहकारी चळवळीत राजकीय व धार्मिक पडसाद निर्माण होता कामा नये. विधातक व विश्वसक प्रकारच्या पकड्यातून तुम्हाला जोकाही आराम मिळतो तो फक्त मंजूर शाळा महाविद्यालयातील शिक्षण व विद्यार्थ्यांसाठी केला जात होता. त्याचा गंभीरपणे विचार करून सहकारी चळवळीची क्षमता वाढविलीच पाहिजे. तेंव्हा जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

१०) सहकारी चळवळीत व्यक्तीगत स्वार्थ बाजूला ठेवून निस्वार्थी वृत्तीने संस्था चालविल्या पाहिजेत म्हणजे स्पर्धा शक्ती वाढते. विविध क्षेत्रातील सहकारी संस्था कार्यकर्त्यांनी आणि सहकारी नेतृत्वानी निस्वार्थीपणे सहकारी चळवळी चालविल्या असता त्याची स्पर्धा क्षमता वाढून जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

११) सहकारी चळवळीला जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत टिकण्यासाठी सामुहिकता वाढविणे आवश्यक आहे. नैतिक मूल्याचा आधार व सेवा भावी प्रवृत्तीतून सामुहिक क्षमता वाढविता येईल व सहकारी चळवळ जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

१२) देशातील सहकारी चळवळीची आवश्यकता आणि उपयुक्तता विचारात घेता जागतिकीकरणाला स्पर्धा करण्यासाठी चळवळीची क्षमता वाढविण्यासाठी आवश्यकत्या उपाययोजना करणे गरजेचे आहे. लोकांचे संघटन व सहकार्य घेऊन, सहकारी तत्व व नियमांचे काटेकोरपणे पालन करून सहकारी चळवळीचे सामर्थ वाढविता येईल आणि जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

१३) सहकारी चळवळीने नव्या आर्थिक धोरणांचा अन्वयार्थ समजून घेऊन त्या नुसार आवश्यक ते बदल करणे आवश्यक आहे. तरच स्पर्धक्षमता वाढविता येईल. नव्या आर्थिक धोरणाला केवळ विरोध न करता सहकारी चळवळीने आपली अर्थक्षमता, कार्यक्षमता, गुणवत्ता, उत्पादकता, कल्पकता, नवनिर्माती ज्ञान, तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन गतिमानता जोपासून सहकारक्षेत्र समृद्ध केले असता जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

१४) सहकारीचळवळीने आपली सहकारी संघशक्ती वाढविणे आवश्यक आहे. सहकारी संस्थाचा प्रभाव आणि दबाव निर्माण केल्याशिवाय खन्या अर्थाने नव्या आर्थिक धोरणाला सामोरे जाता येणार नाही. याचा गंभीर विचार करूनच सहकारी चळवळीची क्षमता वाढविल्यामुळे जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

१५) सहकारी चळवळीत काम करणारा प्रत्येक घटक साक्षर असावा, शिक्षित व प्रशिक्षित असावा, त्यांना सामुदायिक जबाबदारीचे भान असावे, आत्मभान आणि आत्मसन्मानासाठी सहकारी चळवळ राबविण्याची गरज असते. याचे भान असावे म्हणजे सहकारी चळवळीची क्षमता वाढेल व जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत टिकेल.

१६) सहकारी चळवळीने फक्त सेवा पुरविण्यासाठी सहकारी संस्थाचालवून नयेत. तर त्या बरोबर आर्थिक संघटन म्हणून सेवा बरोबर नफा तत्वाचे पालन करावे. त्यासाठी लागणारे व्यावसायिक व्यवस्थापन वापरावे म्हणजे स्पर्धा क्षमता वाढविण्यास मदत होऊन जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

१७) जागतिकीकरण आणि सहकारीचळवळ यामध्ये संघर्ष निर्माण न होता सुसंवाद व समन्वय निर्माण व्हायला हवा. तेंव्हा सहकारी चळवळीची क्षमता वाढेल. जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला सहकारी संस्था तोंड देऊ शकतील.

१८) सहकारीचळवळीने जागतिकी करणाच्या स्पर्धेला तोंड देण्यासाठी मानवी बळाची क्षमता वाढवायला हवी मानवी बळाचा विकास अधिकाधिक करून त्या मानवी भांडवलाचा वापर कार्यक्षपणे केला असता सहकारी चळवळीची क्षमता वाढेल. आणि जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

१९) सहकारी चळवळीने औद्योगिक, कृषि औद्योगिक, कृषि, बिगर कृषि आणि याव्यतिरिक्त इतर सर्व उत्पादनसेवा क्षेत्रात कार्य करताना मुख्य उत्पादन व उप उत्पादनावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे उत्पादनखर्च कमी होईल. व कमी किंमतीत वस्तू मिळवून सहकारी चळवळीला फायदा होईल. त्या फायद्यातून अर्थक्षमता वाढविण्यास मदत होईल. आणि जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेला तोंड देता येईल.

२०) सहकारीचळवळीने पारंपारिक व आधुनिक क्षेत्रात जागतिकीकरणाची आव्हाने पेलण्याची संधी आहे. उदा. सहकारी बँकिंग वाहतूक, दळणवळण, वीजपुरवठा, हॉस्पिटल, हॉटेल्स, खरेदी विक्री, प्रक्रिया, ग्राहक भांडार, पतपुरवठा, लघुउद्योग, कुटीर उद्योग, हस्त्रोद्योग, ग्रामोद्योग, आंतरराष्ट्रीय व्यापार, उत्पादन विस्तार इत्यादी क्षेत्रात आधुनिक व व्यावसायिक व्यवस्थापनाच्या जोडीला सहकार व लोकशाही तत्वांची काटेकोर अंमलबजावणी करून जनता, सरकार, शेतकरी, श्रमिक, इत्यादी घटकांना बरोबर घेवून सहकारी क्षेत्राला बळकटी आणता येईल. सर्वांनी मिळून सहकारी क्षेत्राची विविधस्तरावरील क्षमता वाढविली असता जागतिकीकरणाच्या स्पर्धेत सहकारीचळवळ टिकवून ठेवता येईल.

४.२.४ १९९१ पासूनची सरकारची सहकाराची धोरणे

१९९० साली आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील प्रतिकूल आंतरराष्ट्रीय व्यवहारतोल, भारताच्या व्यापार धोरणातील निर्यात आघाडीवरील अपयश, अर्थव्यवस्थेतील वित्तिय तूट, आर्थिक पेचप्रसंग, आर्थिक प्रश्न सोडविण्यातील अपयश इत्यादीमुळे अर्थव्यवस्थेत आर्थिक कोंडी, पेचप्रसंग आणि अपयश आलेले होते. त्यावर उपाययोजना करण्यासाठी जागतिक बँक आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांच्या सल्ल्यानुसार आणि मार्गदर्शनानुसार आपण नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. त्यानुसार उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण ही तत्वे स्वीकारली. त्यामुळे खाजगीकरणाबरोबर सहकारी चळवळीला स्पर्धा करावी लागली. त्यामुळे सहकारी चळवळीच्या विकासासाठी सरकारला जी नवीन धोरणे स्वीकारावी लागली त्या एकत्रित धोरणाला सरकारची सहकारी चळचळीची नवीन धोरणे असे म्हणता येईल. सहकार टिकविण्यासाठी, सहकारी चळवळीला बळकटी येण्यासाठी १९९१ पासून

भारत सरकारने आणि देशातील विविध राज्य सरकारांनी जी धोरणे सहकारासंबंधी स्वीकारली त्याची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) सहकार विकासासंबंधी विविध समित्यांच्या नियुक्त्या :

नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण या तीन्ही तत्त्वामध्ये सहकार विकसित करण्यासाठी, सहकाराचा अभ्यास, सहकारी चळवळीचा अभ्यास, सहकारी संस्थांचा अभ्यास करून सहकार टिकविण्यासाठी सरकार विकासासंबंधी विविध समित्यांच्या नियुक्त्या करण्यात आल्या, त्यानी सहकार, सहकारी चळवळ, सहकारी संस्था इत्यादीचा अभ्यास करून, त्यांच्या समस्यांचा अभ्यास करून त्यावर उपाययोजना सुचविण्यासाठी काही शिफारशी केल्या, त्या शिफारशीचा वापर करून सरकारने सहकारासंबंधी सहकार चळवळीसंबंधी सहकारी संस्थासंबंधी आणि त्याच्या विकासाची धोरणे राबविली. त्यामुळे १९९१ नंतरच्या काळात सहकार टिकविण्यास मदत झाली. उदा. १९९१ साली राष्ट्रीय नियोजन मंडळाने ब्रह्मप्रकाश चौधरी यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रारूप सहकारी कायदा समितीची स्थापना केली. १९९९ साली सहकारी संस्थांची कंपनी स्वरूपात उभारणी करण्याविषयी उच्चस्तरीय समितीची स्थापना डॉ. वर्गीस कुरीअन आणि डॉ. वाय. के. अलघ यांच्या अध्यक्षतेखाली करण्यात आली. १९९२ साली नागरी सहकारी बँकविषयक समिती स्थापन केली. केंद्र सरकारने २००४ साली प्रा. ए. वैद्यनाथन यांच्या अध्यक्षतेखाली ग्रामीण पतपुरवठा रचनेचे पुनरुज्जीवन करण्यासाठी आणि त्याची प्रत्यक्ष कारवाई करण्यासाठी कृती योजना करणारी बैद्यनाथन समिती स्थापन केली. त्या समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार प्राथमिक कृषी सहकारी संस्थांची पुनर्रचना करण्यात आली. नवी दिल्ली येथील राज्य सहकार मंत्री यांची ७ डिसेंबर २००४ रोजी परिषद भरवली होती. त्यावेळी नवीन आर्थिक धोरणात सहकारी चळवळीला निर्माण झालेल्या आव्हानांना तोंड देण्यासाठी आणि भावी काळातील सहकार सक्षम करण्यासाठी श्री शिवाजीराव नी पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली सहकारी संस्थांवरील उच्चाधिकार समिती स्थापन करण्यात आली. अशा विविध सहकारी संस्थावरील समित्यांच्या शिफारशीप्रमाणे सहकारी संस्थांच्या विकास कार्यात योग्य ते बदल करण्यासंबंधीची धोरणे केंद्र आणि राज्य सरकारने ठरविली. त्यातून सरकारची १९९१ पासूनची सहकाराची धोरणे निर्माण झाली आणि त्यांची अंमलबजावणी सुरु झाली आहे.

२) विविध सहकारी संस्था आणि संघ यांना सहाय्य करणाऱ्या संस्थांची भूमिका :

देशातील सहकारी चळवळीला सहाय्य करणाऱ्या संस्थामध्ये रिझर्व बँक ऑफ इंडिया, राष्ट्रीय नियोजन मंडळ, राष्ट्रीय विकास परिषद, राष्ट्रीय सहकार विकास परिषद, राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक, भारतीय राष्ट्रीय सहकारी संघ इत्यादी संस्थामार्फत सहकार, सहकारी संस्था, सहकारी संघ, सहकारी चळवळ यांचा पाया भक्कम करण्याचे त्यांना अर्थसहाय्य करण्याचे, त्यांना व्यवस्थापकीय, तांत्रिक, व्यवसाय विषयक, शिक्षण व प्रशिक्षण विषयक, संशोधन विषयक मदत आणि सल्ला व मार्गदर्शन करण्याचे धोरण स्वीकारण्यात आले आहे. नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर सहकारी चळवळीपुढे निर्माण झालेल्या आव्हानाना सामोरे जाण्याची क्षमता निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारची मदत करण्याची धोरणे ठरविली आणि त्यांची अंमलबजावणी केंद्र

सरकार आणि राज्य सरकारे यांनी केली. त्यातून १९९१ पासूनची सरकारची सहकार धोरणे निर्माण झाली. त्यांची अंमलबजावणी उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत चालू आहे.

३) राष्ट्रीय सहकार धोरण २००२

भारत सरकारने २००२ साली सहकार विषयक धोरण जाहीर केले. या धोरणानुसार देशातील सहकार, सहकारी संस्था, सहकार संघ यांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे, त्यांच्या समस्या आणि त्यावरील उपाययोजना सुचविणे, सहकारी संस्था चळवळीला स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी बनविण्यासाठी स्वायत्तता देणे, सहकार व्यवस्थापन आणि लोकशाही व्यवस्थापनाप्रमाणे व्यावसायिक आणि शास्त्रीय व्यवस्थापन स्वीकारणे, सहकार, सहकारी संस्था आणि सहकार संघ सक्षम आणि अर्थक्षम बनविण्यासाठीचे प्रयत्न करणे, सहकारामध्ये पारदर्शकता निर्माण करण्यासंबंधी, सहकारी संस्था, सभासद, संचालक मंडळ, सेवक, कर्मचारी, व्यवस्थापक, प्रशासकीय अधिकारी यांना सहकारी चळवळ, सहकारी तत्वज्ञान, सहकाराची मॅन्चेस्टरची तत्वे, सहकार नियम आणि कायदे यासंदर्भात जबाबदार बनविणे आणि सहकाराची राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेतील प्रभावी भूमिकेसंबंधी महत्त्वपूर्ण योगदान म्हणजेच कामगिरी करण्यासंबंधी जागृकता निर्माण करणे इत्यादी साठीचे राष्ट्रीय सहकार धोरण केंद्र पातळीवर आणि विविध राज्यांच्या पातळीवर राज्य सरकारची धोरणे ठरविली आणि त्यांची अंमलबजावणी १९९१ पासून सुरु झाली, त्या धोरणातूनच सरकारी सहकार धोरणे निश्चित झाली.

४) बहूराज्यीय सहकारी संस्थांना उत्तेजन देण्याचे धोरण :

नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारण्याअगोदर १९८४ साली संमत केलेला बहूराज्य सहकारी संस्था कायद्यात १९९१ साली नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर २००२ साली बदल करण्यात आले. त्याप्रमाणे प्रारूप सहकारी संस्था कायदा संमत झाल्यानंतर बहूराज्य सहकारी संस्था कायद्यात बदल करण्यात आले. विशेषत: पतपुरवठा आणि काही महत्त्वाच्या सहकारी संस्थांना बहूराज्यात सहकारी संस्था स्थापण्यासाठी उत्तेजन देणे, सहकारी संस्थांना कार्यात्मक स्वायत्तता देणे, सहकारी संस्थांना कार्यात्मक स्वातंत्र्य देणे, सहकारी संस्थांना उन्नती, प्रगती, वृद्धी आणि विकासासाठी उत्तेजन आणि प्रेरणा देणे, स्वसहाय्य आणि परस्परांना मदत करण्यासाठी सहकारी संस्थांची उभारणी करणे, सहकार, सहकारी संस्था आणि सहकारी संघाचा कारभार कार्यक्षम करण्यासाठी लोकशाही, सहकार, व्यावसायिक आणि शास्त्रीय व्यवस्थापनाला उत्तेजन देणे, इत्यामुळे सहकारी संस्था संबंधीचे नियमन उत्तम पद्धतीने होऊ लागले आणि १९९१ नंतरच्या काळात सहकारी संस्थांसंबंधी सहकारी धोरणानुसार सहकारी संस्था चालू लागल्या आहेत.

५) समांतर सहकार कायद्याचे धोरण :

१९९१ साली नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर सहकार, सहकारी संस्था, सहकार संघ आत्मनिर्भर करण्यासाठी सहकारी चळवळ स्वावलंबी, स्वयंपूर्ण करण्यासाठी समांतर सहकारी कायदे करण्यास सुरुवात झाली. २००२ च्या प्रारूप सहकारी संस्था कायद्यानुसार राज्य सरकारनी आपले समांतर कायदे करावेत. या धोरणानुसार आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, जम्मू, काश्मीर, बिहार, ओरिसा, कर्नाटक, इत्यादी एकूण राज्यांनी समांतर सहकारी कायद्यांची अंमलबजावणी सुरु केली. समांतर कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे सहकारी संस्था स्वयंपूर्ण, स्वावलंबी, स्वायत्त होऊ लागल्या. त्यांना

विकासाचे स्वातंत्र्य मिळू लागले. त्यामुळे भांडवलाच्या दृष्टीने व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने शिक्षण व प्रशिक्षणाच्या दृष्टीने त्या कोणाचेही सहकार्य किंवा मदत घेत नाहीत. त्या सर्वदृष्टीने सक्षम आणि अर्थक्षम होण्यासाठी प्रयत्न करीत आहेत.

६) सहकारी संस्था प्रमंडळीकरणाचे धोरण :

१९९१ साली नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यानंतर उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकारी संस्था प्रमंडळीकरणासाठी सक्षम ब्हाव्यात यादृष्टिने करीअन आणि अलघ समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार सहकारी संस्थांचे प्रमंडळीकरणाची प्रक्रिया सहकारी चळवळीच्या विकासाला सहाय्यभूत ठरलेली आहे. आंतरराज्यीय सहकारी संस्थांनी एच्छिकपणे, दोन तृतीयांश बहूमताने उत्पादक कंपनी स्थापन्याचे, त्याची उद्दिष्ट्ये ठरविण्याचे, व्यावसायिक स्वायत्तता घेण्याची कायद्यानुसार तरतूद केल्यामुळे सहकारी संस्थांना उत्पादकांची कंपनी म्हणता येईल आणि सहकारी संस्था प्रमंडळीकरणातून सहकारी चळवळीचा विकास करता येईल अशी धोरणे स्वीकारण्यात आली आहेत. करिअन आणि अलघ समितीने १९५६ च्या कंपणी कायद्यात दुरुस्ती करून २००३ मध्ये उत्पादकांचा कंपनी कायदा अस्तित्वात आणून सहकारी संस्थांचे प्रमंडळीकरण सुरू केले. त्याचा फायदा सहकारी संस्थांमधील उत्पादन आणि विपणन करण्याच्या सहकारी संस्थांना झालेला आहे.

७) सहकारी बँकिंग पद्धतीमध्ये बदलाचे धोरण :

सहकारी बँकिंगमध्ये ग्रामीण भारत पतपुरवठा करण्याच्या धोरणाची व रचनेची पुनर्रचना करण्याचे धोरण ठरविण्यात आले. प्राथमिक कृषी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची पुनर्रचना वैद्यनाथन समितीच्या शिफारशीनुसार करण्यात आली. त्याचप्रमाणे ग्रामीण पतपुरवठा करण्याच्या जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक आणि राज्य सहकारी बँकामध्ये सुधारणा करण्याचे धोरण स्वीकारण्यात आले. ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला दिर्घमुदत पतपुरवठा करण्याच्या प्राथमिक कृषी आणि ग्रामीण बँका आणि राज्य कृषी आणि ग्रामीण बँकांच्या कार्यपद्धतीत सुधारणा करण्याचे धोरण स्वीकारण्यात आले. ग्रामीण पतपुरवठा करण्याचा सहकारी संस्था आणि सहकारी बँकांना निर्माण झालेला तोटा भरून काढणे, त्यांच्या भागभांडवलामध्ये वाढ करण्याच्या योजना राबविणे, त्यांच्या व्यवस्थापनात सुधारणा करणे. सहकारी बँकिंगसाठी बँक नियमन कायद्यात सुधारणा करणे, लेखा परक्षिण पद्धतीत सुधारणा करणे इत्यादीमुळे ग्रामीण पतपुरवठ्याची पुनर्रचना करता आली. त्याप्रमाणे सहकारी बँकिंग क्षेत्रात नरसिंहम् समितीच्या शिफारशीनुसार सुधारणा करून सहकारी बँकिंग सक्षम आणि अर्थक्षम करण्यासाठीचे प्रयत्न यशस्वी होऊ लागले. त्यातून सहकारी चळवळीचा विकास होऊ लागला आहे.

८) सहकार विषयक घटनादुरुस्ती करणे :

सहकारी चळवळीतील सरकारी आणि राजकीय हस्तक्षेप कमी व्हावा, सहकारी संस्थांना आणि संघाना कामकाजाची स्वायत्तता आणि जबाबदारी निर्माण करण्यासाठी स्वातंत्र्य मिळावे. सहकारी संस्था आणि संघानी स्वतः लेखापरिक्षण करावे, सहकारी संस्था सभासदाचा संस्था व संघ विकासामध्ये आर्थिक सहभाग निर्माण व्हावा, सहकारी संस्थेने आणि संघाने व्यावसायिक व्यवस्थापन स्वीकारावे, लोकांचे नियंत्रण रहावे, पारदर्शक कारभार व्हावा, गैरब्यवहार कमी व्हावे या विविध उद्देशाने ९७ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. सहकारी विषयक ९७ वी घटना दुरुस्ती १५ फेब्रुवारी

२०१२ पासून लागू करण्यात आली. सहकार विषयक घटनात्मक तरतूद झाल्यामुळे सहकार चळवळीला नवी दिशा, नवे धोरण मिळाले, त्याच्या अंमलबजावणीतून सहकारी चळवळीचा विकास चालू आहे.

९) मॅन्चेस्टरच्या तत्वाची अंमलबजावणी करण्याचे धोरण :

१९९१ साली भारताने नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारले. १९९५ साली आंतरराष्ट्रीय सहकारी संघटन यांनी मॅन्चेस्टर येथे संमत झालेली आणि बदलत्या परिस्थितीनुसार नवीन आर्थिक धोरणात सहकार सक्षम करणारी तत्त्वे स्वीकारली, १९९५ ची मॅन्चेस्टरच्या सहकार तत्वाची अंमलबजावणी करण्याचे धोरण भारत सरकारने स्वीकारले. त्यामुळे नवीन आर्थिक धोरणात सहकार चळवळ सक्षमपणे, भक्कमपणे टिकाव धरू शकली आहे. सहकार कायद्यानुसार आणि सहकार तत्वानुसार सहकारी संस्था आणि सद्याचा म्हणजेच एकूण सहकारी चळवळ चालविली जाते. केंद्र सरकार आणि राज्यसरकार या तत्वाची अंमलबजावणी करते आहे.

१०) इतर धोरणे :

- १) सहकारी चळवळीची स्पर्धात्मकता वाढविणारी धोरणे.
- २) सहकारी संस्थांचे राजकीयीकरण टाळण्यासाठीची धोरणे.
- ३) सहकारी संस्था सक्षम आणि प्रगतीशिल करणारी धोरणे.
- ४) सहकार संस्थांचे व्यावसायीकरण व प्रमंडळीकरण संबंधी धोरणे.
- ५) सहकारी संस्था स्वायत्तता आणि स्वातंत्र्या बाबतची धोरणे.
- ६) सहकारी संस्था बाजाराधिष्ठित अर्थव्यवस्थेशी जोडण्याबाबतची धोरणे.
- ७) सहकारी आणि रोजगार निर्मिती संबंधीची धोरणे.
- ८) सहकारातून आर्थिक विषमता कमी करण्याची धोरणे.
- ९) सहकारातून दारिद्र्य निर्मूलना संबंधीची धोरणे.
- १०) सहकारी संस्था दुर्बल आणि आजारीपणा कमी करणारी धोरणे.
- ११) सहकारी संस्था भांडवल, भागभांडवल, हमी, कर्जपुरवठा, शिक्षण, प्रशिक्षण, वित्तीय स्थिरता, संस्थांचे पुनर्वसन, संस्थांची पुनर्रचना, संस्थांचे पुनरुज्जीवन इत्यादी संबंधीची धोरणे.
- १२) सहकारी संस्था, दर्जा, गुणवत्ता, उत्पादनतंत्र, जाहिरात, अंशदान, अनुदान, इत्यादीसंबंधीची नवी धोरणे.
- १३) सहकाराची मूल्ये आणि सहकारी तत्त्वे यासंबंधीचा सरकारचा बदलता दृष्टिकोन आणि धोरणे.

थोडक्यात नवीन आर्थिक धोरण स्वीकारल्यापासून उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत शासनाचे सहकार क्षेत्राकडे दुर्लक्ष होऊ लागले आणि खाजगी क्षेत्राचे वर्चस्व निर्माण होऊ लागले. अशा परिस्थितीत सहकारी चळवळ आर्थिक विकासातील एक

महत्वाचा भागीदार म्हणून त्याकडे दुर्लक्ष होऊ नये यासाठी १९९१ पासून सरकारने सहकारी चळवळीसंबंधीची बदलत्या परिस्थितीनुसार धोरणे स्वीकारली आहेत आणि त्यांची अंमलबजावणी सुरु केली आहे. त्यातून सहकार स्वबळावर स्वयंपूर्ण आणि स्वावलंबी होऊ लागला आहे.

४.३ सारांश

भारत सरकारने १९९१ साली नवे आर्थिक धोरण स्विकारले, नविन आर्थिक धोरणामध्ये उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण ही धोरणे प्रमुख आहेत. त्यापैकीच जागतिकीकरणाचा सहकारी चळवळीवरील परिणामाची चर्चा या घटकामध्ये आपण केली आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने भारतातील सहकारी चळवळीच्या उगमापासून ते नवीन आर्थिक धोरणापर्यंतच्या सहकारी चळवळीचा धावता आढावा आपण घेतला आहे. त्यानंतर आपण जागतिकीकरणाची भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुरुवात कशी झाली आणि त्याचा सहकारी चळवळीवरील परिणामाचा अभ्यास केला आहे.

जागतिकीकरण म्हणजे जागतिक आर्थिक एकीकरणाची प्रक्रिया होय. जागतिकीकरण हा प्रामुख्याने भांडवलशाही अर्थव्यवस्थेचा अविभाज्य भाग आहे. जागतिकीकरणाच्या व्याख्यामध्ये आपण जागतिक बँक प्रो. सी. टी. कुरियन, प्रा. विश्वजीत चटर्जी, श्रवणकुमारसिंग, माल्काम एस. अँडिसेहियल, दीपक नयर, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी यांच्या व्याख्याचा अभ्यास केला. यामध्ये जागतीकीकरण ही एक प्रक्रिया असून त्यामध्ये वित्त भांडवल, मालकी, बाजार, स्पर्धा, संशोधन, ज्ञान, तंत्रज्ञान, नव्या वस्तूचा उपभोग, राहणीमान, आधुनिकीकरण, पूर्ण जागाविषयीची जाणीव इत्यादी घटकांच्या अभ्यासाचा समावेश केला जातो.

जागतिकीकरणामध्ये सहकारी चळवळीवरील परिणाम विचारात घेता अनेक घटकाचा विचार केला आहे. उदा. बहूराष्ट्रीय कंपन्याची स्पर्धा, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील वाढ, विदेशी भांडवल, आधुनिकीकरण, व्यावसायिक व्यवस्थापन, भांडवल प्रधान उत्पादन तंत्र, आधुनिक विक्रयकला, अद्यावतं तंत्रज्ञान शाखा विस्तार, सवलती अनुदाने, नेतृत्व, शोषन प्रक्रिया, साधनसंपत्तीचा अतिरेकी वापर, संस्कृती, असमतोल विकास, वसाहतवादीवृत्ती, करार शेती, भांडवली शेती, फना भिमुखता उत्पादन खर्च, किंमती, इत्यादी पातळीवर जागतिकीकरणाचा सहकारीय चळवळीवर परिणाम होऊन स्पर्धा वाढली व आव्हाने निर्माण झालेली दिसून येतात.

सहकारीचळवळीपुढे जागतिकीकरणाची आव्हाने निर्माण केली आहेत. उदा. खाजगी क्षेत्राचे वर्चस्व भांडवलदारी वृतीतवाढ, आर्थिक मदतीमध्ये घर, अनुदानामध्ये घट, भागीदारी कमी, हमी नाही, संरक्षित क्षेत्राचा अभाव, स्पर्धेत स्पर्धा, आस्तित्वाचा प्रश्न, कार्याचा वाढता व्याप, दर्जा व गुणवत्ता, बाजार विस्तार मर्यादा कार्य विस्ताराचे आव्हान, उत्पादनतंत्र, पद्धती, वितरण पद्धती, जाहीरात तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन, विदेशी व्यापार, सहकाराच्या निष्ठेचा अभाव, व्यावसायिक मूल्ये, सहकारमूल्य, मानवी मूल्ये, कला व कौशल्याचा प्रश्न इत्यादी स्वरूपात आव्हाने निर्माण झाली. अशा प्रकारचे आव्हाने पेलण्याची क्षमता सहकारी चळवळीतील सहकारी संस्था मध्ये निर्माण होणे आवश्यक आहे.

सहकारी चळवळीपुढे जागतिकीकरणाने निर्माण केलेली आव्हाने पेलण्याची क्षमता सहकारी संस्था मध्ये निर्माण व्हावी यासाठी काही महत्वाच्या उपाय योजना करण्याची आवश्यकता निर्माण झालेली दिसते. त्यांनुषंगाने क्षमता वाढविण्याचे उपाय पाहणे आवश्यक ठरते. त्यामध्ये सहकारातील अंतर्गत प्रवृत्तीबद्दल गुणवत्ता, दर्जा, कार्यक्षमता, उत्पादकता, कल्पकता, नवनिर्मिती, व्यवस्थापन, व्यावसायिकता, अर्थक्षमता, भांडवलाची विपुलता, नाणेबाजार व भांडवल बाजारातील सहकाराचे स्थान, स्वावलंबन, स्वाभिमान. स्वंयपूर्णता निर्मितीचे प्रयत्न, सहकाराची तत्त्वे, नियम, कायद्याचे पालन, सहकार, मुल्यांचे जतन करणे, लोक चळवळ करण्याचे धोरण, दुर्बलाचा विकास करणे, नियंत्रणे व बंधणे यांची मर्यादा निस्वार्थीपणे कामकाज, पारदर्शकता, सामुहिक वृतीतील वाढ क्षमता निर्मिती, सुसंगतता, समन्वय, संघशक्ती वाढ, सेवा व नफा तत्त्वाचे एकत्रिकरण, स्पर्धेला तोंडे देण्याची क्षमता, विविध क्षेत्रात काम करणे, पारंपारिक व आधुनिक क्षेत्रातील प्रश्नाची सोडवणूक प्रयत्न इत्यादी माध्यमातून उपाय करून सहकारी चळवळीची क्षमता वाढविता येईल व जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकारी चळवळीला आपले स्थान निश्चित करता येईल अशी अपेक्षा आहे.

१९९१ पासूनच्या सरकाराच्या सहकार चळवळीसंबंधीच्या धोरणामध्ये उदारीकरण, खाजगीकरण, जागतिकीकरण, स्पर्धात्मकता यामध्ये सहकार टिकावा म्हणून सरकारने नवीन राष्ट्रीय सहकार धोरण, कायदे, नियम, घटनात्मक तरतूदी केल्या आहेत. त्याचप्रमाणे १९९१ पासून आज तागायत सहकार, सहकारी संस्था, सहकारी संघ, सहकारी चळवळ यासंबंधी विविध समित्यांची नियुक्ती करून मुक्त अर्थव्यवस्थेत सहकाराचे अस्तित्व टिकविण्यासाठी सरकारने सहकाराचे नवे धोरण स्वीकारून त्याची अंमलबजावणी केली आहे.

४.४ पारिभाषिक शब्द :

- खाजगीकरण – सार्वजनिक उद्योगावर खाजगीमालकी प्रस्तापित करणे.
- उदारीकरण – निर्बंध कमी करणे, उदार धोरण राबविणे.
- जागतिकीकरण – जागतिक आर्थिक एकीकरणाची प्रक्रिया होय.
- शिथिलीकरण – निर्बंध/नियंत्रणे कमी कमी करणे,
- विपणन – खरेदी विक्रीची प्रक्रिया
- उत्पादन तंत्र – उत्पादन प्रक्रियेत भांडवल व श्रमाचा वापरावर आधारित उत्पादन पद्धती होय.
- ९७ वी घटना दुरुस्ती : सहकार विषयी पूर्वी घटनात्मक तरतूद नव्हती परंतु सरकारने ९७ वी घटना दुरुस्ती करून सहकारविषयी घटनात्मक तरतुदी केल्या आहेत.
- सहकारी संस्थांचे प्रमंडळीकरण : सहकारी संस्था मुक्त अर्थव्यवस्थेत टिकण्यासाठी सहकार संघटन प्रकारात बदल करण्यात आला आणि सहकारी संस्थांचे कंपनी किंवा प्रमंडळ स्वरूपात रूपांतर करण्याची प्रक्रिया म्हणजे प्रमंडळीकरण होय.

- बहुराज्यीय सहकारी संस्था : सहकारी संस्था कायद्यानुसार सहकारी संस्था फक्त राज्यांतर्गत कार्य करणार नाहीत. इतर राज्यात सहकारी संस्थांचे कामकाज असते. अशा सहकारी संस्था या बहूराज्य सहकारी संस्था होत.

४.५ स्वयं अध्ययनासाठीचे प्रश्न

अ) चूक की बरोबर ते लिहा.

- १) भारत सरकारने नवे आर्थिक धोरण १९५१ साली स्विकारले.
- २) नवीन आर्थिक धोरण म्हणजे भांडवलशाही आर्थिक धोरण होय.
- ३) जागतिकीकरणामध्ये व्यापार संरक्षित धोरणानुसार असतो.
- ४) खाजगीकरण म्हणजे सार्वजनिक क्षेत्राचे खाजगीकरण होय.
- ५) उदारीकरण म्हणजे आर्थिक निर्बंध लादणे होय.

ब) रिकाम्या जागा भरा

- १) भारत सरकारने.....साली नवे आर्थिक धोरण स्विकारले.
- २) जागतिकीकरणाचे सहकारी क्षेत्रापुढे.....निर्माण केली आहेत.
- ३) भांडवल प्रधान उत्पादन तंत्रामध्ये.....अधिक असते.
- ४) श्रम प्रधान उत्पादन तंत्रामध्ये.....प्रमाण अधिक असते.
- ५) जागतिकीकरणामध्ये आर्थिक.....असते.

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) संरक्षित व्यापार म्हणजे काय ?
- २) खुला व्यापार म्हणजे काय ?
- ३) खाजगीकरण म्हणजे काय ?
- ४) उदारीकरण म्हणजे काय ?
- ५) जागतिकीकरण म्हणजे काय ?

ड) खाली दिलेल्या पर्यायातून योग्य पर्याय निवडा.

- १) व्यावसायिक व्यवस्थापनामध्ये.....मिळविणे हा मुख्य देश असतो.
अ) नफा   ब) सेवा   क) सहकार्य   ड) यापैकी नाही
- २) जागतिकीकरणाची आव्हाने पेलण्याची.....निर्माण होणे आवश्यक
अ) भिती   ब) क्षमता   क) आनंद   ड) कोणतेही नाही.

- ३) जागतिकीकरणामुळे साधन सामुद्रीचे.....होते.
 अ) रूपांतर   ब) वेशांतर   क) स्थानांतर   ड) कोणतेही नाही.
- ४) जागतिक व्यापारात स्पर्धात्मक अधिनियम.....साली लागू केले.
 अ) २००१   ब) १९९१   क) २००५   ड) कोणतेही नाही.
- ५) जागतिकीकरणामुळे विविध देशात.....पातळीवर विकास होतो.
 अ) समतोल   ब) असमतोल   क) उणे   ड) कोणताही नाही.
- ६) सहकार उच्चाधिकार समितीची स्थापना .....साली झाली.
 अ) २००४   ब) १९०४   क) १९५१   ड) १९९१
- ७) भारत सरकारने नवीन आर्थिक धोरण .....साली स्वीकारले.
 अ) १९८१   ब) १९९१   क) २९९१   ड) २०११
- ८) राष्ट्रीय सहकारी धोरण .....साली स्वीकारले.
 अ) २०००   ब) २००१   क) २००२   ड) २००३
- ९) करीअन-अलघ समितीने सहकारी संस्थांसाठी उत्पादकांचा कंपनी कायदा .....साली सुचविला.
 अ) २०००   ब) २००१   क) २००२   ड) २००३
- १०) ९७ वी घटना दुरुस्ती .....साली लागू करण्यात आली.
 अ) २०१२   ब) २००९   क) २०१०   ड) २०११

४.६ स्वयं-अध्ययन प्रश्नांची उत्तरे

अ) चूक की बरोबर ते लिहा.

- १) चूक   २) बरोबर   ३) चूक
 ४) बरोबर   ५) चूक

ब) रिकाम्या जागा भरा.

- १) १९९१   २) आव्हाने   ३) भांडवल
 ४) श्रम   ५) एकिकरण

क) एका वाक्यात उत्तरे लिहा.

- १) व्यापारात आयात निर्याती जकाती असतात तो व्यापार होणे
 २) ज्या व्यापारात आयात निर्यातीवर कोणतेही बंधने नसतात तो व्यापार होय.
 ३) देशातील सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांच्या मालकीचे खाजगी मालकीत रूपांतर करणे होय.

- ४) सरकारचे विविध क्षेत्रावरील निर्बंध व नियंत्रणे कमी करणे होय म्हणजे उदारीकरण होय.
- ५) जागतिक आर्थिक एकीकरणाची प्रक्रिया म्हणजे जागतिकीकरण होय.
- ड) योग्य पर्याय निवडून वाक्य पूर्ण करा.
१) नफा	२) आव्हाने	३) स्थानांतर
४) २००१	५) असमतोल	६) अ - २००४ ७) ब - १९९१
८) क - २००२	९) ड - २००३	१०) अ - २०१२

४.७ सरावासाठी स्वाध्याय :

अ) दिर्घोत्तरी प्रश्न

- १) जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम सविस्तर लिहा.
- २) जागतिकीकरणामुळे सहकारी चळवळीपुढे निर्माण झालेली आव्हाने थोडक्यात लिहा.
- ३) जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत सहकारी चळवळीची क्षमता वाढविण्यासाठीचे उपाय सविस्तर लिहा.
- ४) भारत सरकारची १९९१ पासूनची सहकाराची धोरणे थोडक्यात लिहा.
- ५) भारत सरकारने १९९१ पासून सहकारी चळवळीच्या विकासासंबंधी स्वीकारलेल्या धोरणाचे मुल्यमापन करा.

ब) टीपा लिहा.

- १) जागतिकीकरण आणि भारतीय अर्थव्यवस्था
- २) जागतिकीकरण आणि सहकारी चळवळ
- ३) जागतिकीकरणाचे सहकारी चळवळीवरील परिणाम
- ४) जागतिकीकरणाने सहकारी चळवळीपुढे निर्माण केलेली आव्हाने.
- ५) सहकारी चळवळीची क्षमता वाढविण्यासाठीचे उपाययोजना.
- ६) सहकाराची नवी धोरणे.
- ७) १९९१ पासूनची सरकारची सहकारासंबंधीची धोरणे.

४.८ क्षेत्रिय कार्य

- १) जागतिकीकरणामुळे तुमच्या भागातील सहकारी संस्थेवर काय परिणाम झाला याची प्रत्यक्ष पाहणी करा.

- २) जागतिकी करणामध्ये तुमच्या भागातील जी सहकारी संस्था समर्थपणे उभी राहिली अशा सहकारी संस्थेचे सामर्थ कोणत्या घटकामध्ये आहे याची पाहणी करा.
- ३) जागतिकीकरणाला तोंड देण्यासाठी तुमच्याभागातील सहकारी संस्थेने कोणते उपाय योजले आहेत त्याची नोंद ठेवा.
- ४) जागतिकीकरणात तुमच्या भागातील सहकारी संस्थेने कसे स्थान मिळविले त्याची पाहणी करा.
- ५) जागतिकीकरणामध्ये सहकारी संस्था स्पर्धेत टिकून राहिल्यात अशा सहकारी संस्थाची यादी करा.
- ६) आपण आपल्या परिसरातील सहकारी चळवळीतील नवीन धोरणानुसार झालेल्या बदलाची माहिती घ्यावी.
- ७) १९९१ पासून सरकारने मुक्त अर्थव्यवस्थेत सहकाराच्या संवर्धनासंबंधी कायद्यात केलेल्या बदलाची माहिती घ्यावी.

४.९ अधिक वाचनासाठीचे पुस्तके

- १) Hajela T.N. : Co-operation. Principles, Problems and practice, Konark Publishers Pvt. Ltd. 6th Edition, 2000
- २) Kulkarni S.K Co-operative development Phadake Prakashan Kolhapur, Oct. 1999
- ३) Mathur B.S : Co-operation in India, sahitya Bhavan, Agra 4th Edition, 1988
- ४) Mukul H.R.- Co-operation in India Heights Publishers, New Delhi
- ५) Memoria-Saksena- Co-operation in India
- ६) Sen Rajkumar and Roy Kartic.C - World trade and Development Atlantic Publishers and Distributors, New Delhi.
- ७) Batra G.S. Globalization and liberalization Deep and Deep Publication Pvt. Ltd. New Delhi.
- ८) Salvaraja R.- Co-operatives in the new millennium
- ९) Tyagi R.B- Recent trends in the Co-operative movement in India
- १०) भोसले के. एम.: सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन कोल्हापूर, जुलै २००२
- ११) बिराजदार मोहन – सहकार- तिर्थरूप प्रकाशन भोकर जून २००४
- १२) जोशी सी.जे. सहकाराचा विकास, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, ऑगस्ट २०००
- १३) कुलकर्णी /भोसले/चौगुले – सहकाराचा विकास अजब प्रकाशन, कोल्हापूर जुलै २००५

- १४) प्रा. रायखेलकर आणि डांगे-“सहकार तत्वे आणि व्यवहार” मेहता पब्लिशिंग हाऊस,
पूणे,द्वितीय आवृत्ती १९८९
- १५) शहा आर. एस. आणि दामजी बी.एच. - सहकाराचा विकास-फडके प्रकाशन,
कोल्हापूर, जून २००५
- १६) वाळके/बारहाते/सहाणे - सहकारी विकास- सेठ पब्लिकेशन प्रा.लि. मुंबई जून २००४
- १७) को. ऑपरेटिव्ह परस्पेक्टीव्हचे विविध अंक
- १८) अर्थ संवादचे विविध अंक
- १९) सहकार विश्वचे विविध अंक
- २०) अर्थ भारतीचे विविध अंक
- २१) सहकार भारतीचे विविध अंक
- २२) Salvaraju R. : Co-operatives in the new Millennium.
- २३) Kamat G. G. : New Dimensions of Co-operative Management.
- २४) Paranjoti : Committees and commissions on cooperation.
- २५) Tyagi R. B. : Recent trends in the Co-operative movement in India.
- २६) सहकार विषयासंबंधी १९९१ नंतर स्थापन झालेल्या विविध समित्यांचे अहवाल.
- २७) सहकारासंबंधीची विविध मासिके.

